

KALISIYA KI TAWARIKH
KA IKHTISAR

6. 9. 25.

LIBRARY OF THE THEOLOGICAL SEMINARY

PRINCETON. N. J.

PRESENTED BY

E.M. Wherry.

BR 145 .M6617 1912
Moffat, James C.
Kal is ay-a ki tawarikh

This translation has undergone
revision by the author and is
still the best book for all
German speaking students.
Almost all Theological Semi-
naries use it irrespective
of denomination -
D. M. Whitney

1912 8 1925

KALÍSIYÁ KÍ TAWÁRIKH

KÁ

IKHTISÁR.

MIN TASN

PADRI JAMES C. MOFFAT, D. D.

MUDARRIS I TÁRIKH I KALÍSIYÁ

BA MAQÁM I PRINCETON THEOLOGICAL SEMINARY

WÁQI UNITED STATES OF AMERICA

JIS KÍ KHÁSS TALÍMÁT KÍ NAZAR

I USÁNÍ ZABÁN I URDÚ MEᅆ

KARTE HÚE

PÁDRÍ E. M. WHERRY, D. D., NE APNÍ TARAF SE

KAI HISSE TÁLÍF O TASNÍF KÁRKE, SÚRAT I HAL

MEᅆ TAIYÁR KIYÁ

PUBLISHED FOR THE AMERICAN TRACT SOCIETY
AT LUDHIANA.

All rights Reserved.

1912.

Dafa Doyum

Qímat Rs. 1-8-0

DI'BA'CHA TABA I AWWAL.

Is kitáb kī asl Angrezī zabán men̄ likhī gāi, aur *Church History in Brief* kahlāti hai. Us ká musannif ek bará ālim thá. Teis baras hūe, ki mutarajjim us ká shágird thá. Jab K̄hudá ne us ko yih taufiq dí, ki Saháranpúr ke Īlm i Ilāhī ke madrasa men̄ ustád howe, aur wuh kalī-siyá kī Tawárikh apnī jamáat ko sikhláne lagá, to ma'lúm húa, ki is mazmún par ek kitáb kī zurúrat hai. Albatta do tīn kitáben̄ maujúd thīn, jo pahli sadiñ ke kuchh kuchh ahwál ká bayán kartī thīn, lekin chauthī sadī se leke hál ke zamáne tak ká ahwál kisī kitáb men̄ sáf taur se nahīn páyá jātá thá. Jo kuchh ki pádrī Mather sáhib kī tasníf musammá ba *Kalīsiyá kī Tawárikh* men̄ likhá gayá, so aisī pechída o muhmil ibárat men̄ pesh kiyá gayá, ki aksar parhnewále us ke matlab se mahrúm rahte the. Liházá main̄ ne kaī ek Angrezī kitábon̄ ko parhá, tá daryáft karún ki in men̄ se kaun kaun tálīb-ul-ilm ke liye ziyáda mufid hongí. Ak̄hir ko main̄ ne kitáb i mazkúra i bálá ko pasand karke us ko zabán i Urdú men̄ tarjuma kiyá.

Wázih rahe, ki yih to lafzī tarjuma nahīn hai. Hatt-al-maqdúr main̄ ne koshish kī, ki asl kitáb kī haqīqat ko pesh karún, lekin Angrezī alfáz o muháwara kī pábandī na rahí. Bāz fiqre bilkull chhoṛ diye gae, aur bāz nae fiqre bích men̄ darj kiye gae. Aláwa is ke asl kitáb ke pahle 52 safhe chhoṛke, main̄ ne kám shurú kiyá; yāne us bayán ko chhoṛkar jo us zamáne se ta'lluq rakhtá hai, main̄ ne is kitáb ká ahwál āin Masīh ke ásmán par urúj hone ke waqt se shurú kiyá. Yahan̄ se Angrezī kitáb kī kull ibárat qarīban 352wen̄ safhe tak is tarjume men̄ pái jāti hai :

FIHRIST.

TAMHĪD.

PAHLA HISSA

PAHLA BAB.

Safha.

Tawārīḥ, hī arṣon ke bayān men, ... 10

DUSRA BAB.

Us kalisiyā ke bayān men jo Yahūdion ke darmi-
yān Rasūlon kī koshish se jāri hūi, ... 12

TISRA BAB.

Rasūlī kalisiyā ke bayān men, baḍ us ke kī wuh
Yahūdī qaum se alag kī gai, ... 29

DUSRA HISSA.

PAHLA BAB.

Sarkār kī taraf se Izārasānī 36

DUSRA BAB.

Kalisiyā kī Andarūnī Hālat 44

TISRA BAB.

Qadīm Masīhī Madrason ke bayān men, ... 52

CHAUTHA BAB.

Rasūlī Abā aur Hāmiyān i Dīn 61

PANCHWAN BAB.

Lāṭīnī zabān kī Tasnīfāt ke bayān men, ... 64

CHHATWAN BAB.

Hairārki kī Taraqqī ke bayān men 73

TISRĀ HISSA.

Kalísíyá kí saltanat Rúm ke sáth mil jáne ke bayán
men, ... 87

PAHLĀ BAB.

Nayí Saltanat ke intizám ke bayán men 88

DUSRĀ BAB.

Aqáidnáma ke banáne ke bayán men, ... 98

TISRĀ BAB.

Kalísíyá ke buzurgon ke ápas ke hasad ke bayán
men, ... 111

CHAUTHĀ BAB.

Is bāt ke bayán men ki Sharqí kalísíyāen kyúnkar
past ho gáin, aur ki Magribí Peṭriark qadr men
kyúnkar baṛhe, ... 121

PANCHWANĀ BAB.

Is bāt ke bayán men ki pahle Popon ne kaisí kám-
yábi hásil kí, aur ki Magrib ke Mutafarriq mulk-
on men kalísíyāon ká kyá intizám kiyá gayá, ... 135

CHHATHWANĀ BAB.

Is bāt ke bayán men ki Popon kí aḳhláqí hálat men
kyúnkar tanazzulí húi, aur dín kí tahzíb ke liye
kyá kyá koshishen kí gáin, ... 148

SATWANĀ BAB.

Popí Hukúmat ke aalá darje ká bayán .. 160

AṬHWANĀ BAB.

Faḳírána Majlisen aur Bashárat i Injíl .. 176

NAWAN BAB.

Wuh firqe jo Rúmí o Yúnání Hairárki ke barqhiláf the, ...	180
--	-----

DASWAN BAB.

Popí hukúmat kí tanazzulí—jalson ká aalá iq̄htiyár— ilm kí taraqqí.. .. .	185
--	-----

GYARAHWAN BAB.

Ilm kí taraqqí—Díní Bedári—Baibal kí talím aur Bashárat i Injíl	199
--	-----

CHAUTHA HISSA.

PAHLA BAB.

Rífármeshan ke wuqú men̄ áne ke bayán men̄, ..	214
--	-----

DUSRA BAB.

Aqáid-námon aur díní laṛáion̄ ke bayán men̄, ..	228
---	-----

TISRA BAB

Jazáir i Britain ke darmiyán Rífármeshan, ..	245
--	-----

CHAUTHA BAB.

Skátland men̄ Rífármeshan, ...	267
------------------------------------	-----

PANCHWAN BAB.

Inglistán aur Skátland kí kalisiyáon̄ ká hál bad us ke ki donoḡ bádsháhaten̄ ek ho gáin, ..	276
---	-----

CHHATHWAN BAB.

Airland ká Rífármeshan, ...	283
---------------------------------	-----

SATWAN BAB.

Inglistán men Puritán kí hukúmat, .. 287

ATHWAN BAB.

Bádsháhát ke phir qáim kiye jáne par Britáin
kí kalisiyáon kí hálat, ... 298

NAWAN BAB.

Inqiláb i Saltanat ke waqt Britáin men kalisiyáon
kí hálat, ... 305

DASWAN BAB.

Is bát ke bayán men ki san 1648 aur us ke bad san
1790 tak mutafarriq kalisiyáon kí kyá hálat thí, 313

GYARAHWAN BAB.

Yúnání Káthulik kalisiyá, ... 321

BARAHWAN BAB.

Roman Káthulik kalisiyá ke bayán men.... .. 335

TERAHWAN BAB.

Mulki Hukúmat men Tabdilián aur un kí tásir
Kalisiyá par 348
Khátima 359

T A M H I D.

Peshtar is ke ki ham Kalisiyá kī tawárikh kī taraf ta-wajjuh karen, duniyá kī us hálát

Duniyá pák dín aur pák K̄hudá kī talím ke wáste taiyár hūí.

ká muḡhtasar bayán karná, jo Yisú Masíh ke namúd hone ke peshtar wuqú meṅ áyí, fáida se ḡhálí na

hogá. Zí-ilm o tahzíb yáfta qaumen jo saltanat i Rúm kī taht aur sháhansháh Qaisar Augustus ke zer i hukúmat thín, naye dín ke liye taiyár ho gayí thín. Rúmí álamgír Bádsháhát kī qánúní sharaḡ o intizám i hukúmat ke sabab se qaumen meṅ ájib yagánagat paidá ho gayí thí. Yúná-ní zabán har kahín bolí játí thí, aur Yúnání talím aur falsafa har jagah ráij ho gayá thá. Rúmí intizám aur ádálát se sári qaumen faiz-yáb hún, aur har pahlú meṅ log amu o amám se rahite the. Qadím mazáhib jin meṅ Fitrat kī ḡhúbíán deví deotáon kī shabih se áshkára kī játí thín, talím-yáfta logon par kisé tarah ká asar na ḡál sakín, aur na un ke badle koí nayá tariqa nazar áyá, jis ko log mazhab ká darja dekar mán sakte. Is hálát meṅ ḡhususán do buráíán wuqú meṅ áín; ek to be-díní o dahriyapan ke ḡhiyálát, aur dúsre bátíl parastí. In donon se logon ko na to faiz aur na tasallí pahunch sakí, aur zí-aql un se bil-kull mutanaffir húe.

Falsafa se aqlí fáida to húa, lekin mazhabí josh ko sam-

Falsafa aqlí fáida se ḡhálí na thá, lekin aḡhlá-qí aur díní fáida na pahunchá saktá thá.

bhálne aur jisn kī burí ḡhwálish-on ko rokne aur un par gálib áne meṅ kamzor ṡhahrá; aur musíbat ke

waqt ummed o tasallí baḡhsh na húa. Wuh “Ná-ummed

aur dunyá men̄ K̄hudá se ʔlábida ” the. ʔláwa is ke, wuh sáre hálát aur wáqiát jin se Rúmí saltanat ne qayám páyá, aqwám ke darmiyán aḡhláqí tanazzulí ke báis ṡhahre. Bad chalní is naubat tak pahunchí, ki sháyad peshtar kabhí na pahunchí thí, na is ke baḡ kabhí sunne men̄ áyí. Is hálát men̄ bahut aqlmand aur talzib ke ḡhwáhán koí aisá tariqa cháhte the, jo múrat parastish, Yúnání falsafa aur talím, yá Rúmí qánún o mulkí intizám se bihtar ho. Ek nayí zindagí kí zurúrat mahsús kí gayí, jo dil aur aḡhláq donon ko az sar i nau paidá kare. Log aise zamáne ke liye taiyár the “ Jab waqt púrá ho gayá, to K̄hudá ne apne Beṡe ko bhejá.”

Rúm ke sháhansháh Augustus kí ʔlamgír bádsháhát, Shimál men̄ daryá i ḡanúbe se Augustus kí bádsháhát. Junúb kí taraf Afrika ke baṡe Registán tak : aur Pachehhim men̄ Jazíra i Britániya se Púrab kí taraf daryá i Furát tak phailí húi thí. Is baṡí bádsháhát ká Dár-us-Saltanat shahr i Rúm thá, aur har ek iláqa jis ko “Rúmí súba ” ká laqab hásil ho, wuh is taufíq ko baṡá faḡhr ká báis samajhtá thá. Wuh na sirf ḡháss ḡháss huqúq ká wáris ṡhahartá, magar baṡe iḡhtiyárwálon kí guroh men̄ shámil kiyá játá thá.

Is saltanat men̄ jo amr qaumí tafarruq ko dúr kartá thá, wuhísab qaumon men̄ yagánagat ká Qaumí yagánagat. paidá karnewálá thá. Is yagánagat se Masíhí Dín ko qubúl karne aur us ke phailáne ke liye baṡí madad milí.

Yúnání talím ko apne hikmat aur hunar, falasafa aur musawwarí aur har tarah ke ilm ke liye shuhrá i áfáq hásil

thá. In ulúm o funún men kói Yúnánion kí hamsarí nahín kar saktá thá. Sikandar i Azam kí fatúhát se Yúnání talím magribí mu- Yúnání talím kí shuhrat málik men phailí. Shahr i Sikandriya

jo is bádsháhat ke waqt men tamír kiyá gayá, aise mauqe par basáyá gayá, jahán púrab aur pachehhim kí mutafarriq qaumen ápas men mil jul saktí thín. Ek aur Yúnání shahr Súriya ká Antákiya thá, jise Silúkas Nikátur ne San 300 Qabl az Masih tamír karwáyá. Jab Rómion ne Yúnán aur us ke iláqon ko jo Asia men wáqí the, fath kar liyá, to Yúnání talím aur ziyáda mumálik men phailí. Yúnání Bahr i Róm ke kináron par já ba já ábád ho chuke the.

Yúnání zabán tijáratí muámilon men istíamál kí játí thí, aur níz mul- Yúnání zabán aur us ká istíamál. kí muámilát men bhí kám men láyí

játí thí. Isí tarah Látíní zabán, jahán kahín Rómí fatúhát hotí thín, wahán ráij ho játí thí. Is hálat men Injíl kí bashárat ke liye baṛí ásání húí.

Ek aur bát gaur ke láiq hai. Rómí iláqon men lambí saraken banáí gayín, jin par qaumí afsar aur Rómí faujeṅ safar karte Rómí sarak aur qaum.

the, aisá kí tamám saltanat men safar karná ásání aur salámatí se hotá thá. Baṛí baṛí kishtián bhí chaltí thín, aur tarah tarah ke tijáratí mál o asbáb ko samundar kí ráh par le játí thín. In wasáil se jawán tálib-ul-ilmí kí haisiyat men Atene, Afasus, aur Misr ke ajáibát kí taraf sair karte rahe, aur cháron taraf se log Shahr i Róm ko jáyá karte the.

Qadím aqwám apná apná mazhab rakhtí thín, aur jab laṛáí men játí thín, wuh apne deví Bedíní kyúnkar phail aur deotáon kí duháí detí thín. Jab gaí. in aqwám ne shikast kháke apní ázádagí kho dí, to log aksar

apne deotáon par shakk lāne lage. Wuh kahte the, ki hamāre maḥūd kahān the, ki unhoṅ ne ham ko dushmanoṅ ke háth se nahīn bacháyá. Liházá jab Rúm ne qarīb sári qaumoṅ ko fath kar liyá, to bedíní bahut phail gayí. Yúnání dahriyoṅ aur mulhidon ne apne ḵhiyálát Rúmíon ke darmiyán phailáye. Taḥím yáfta najúmíon ko dagábáz jánke kahte the, ki agar do najúmí ittifáqan ráste men milen to taajjub kí bát hogí, agar ek dúsre par na han-sen. Rúmí afsar, jo díní rusúm ke muhtamim the, aksar un rasmoṅ kí hiqárat karte the. Bāz Ḵhudá kí hastí par aur áyanda zindagí par bhí shakk karte the. Baṛe baṛe musannif, apní mushkilát aur ḵhatre kí wáridat-on ko bayán karte waqt Ḵhudá ká nám tak zabán par na láte the, jis se maḥlúm hotá hai, kí we Ḵhudá par ímán na rakhte the.

Koí Hádí dunyá kí qaumoṅ ke liye nazar nahīn átá thá.

In bayánát se zāhir hai, kí gair-qaumoṅ ke darmiyán koí tariqa na thá, jis se aḥhláqí aur mulkí bihtarí o bihbúdí ho. “Sári maḥhlúqát milkar ab tak karáhtí thí, aur dard i zih men parí taraptí thí.”

Falsafa, hikmat aur tahzib, Yúnáníon kí taraf se Baní

Yahúdí log Rúm ke taht men ákar apní qaumi ázádagí se mahrum ho gaye.

Adam ko pahunchin : Shariát aur mulkí intizám Rúmíon se wirásat men áye, lekin “Naját Yahúdíon se húi.” Tamám dunyá men wuh rúháníyat men fauqiyat le gaye.* Wuh Ḵhudá ke huzúr apní barakaton kí bábat faḥhr karte the, lekin aur qaumoṅ kí nisbat hamesha apní zimmewarí mahsús karte the. Is zamáne men un kí qaumi ázádagí hamesha ke liye játi rahí. Wuh Rúm ke baṛe samundar men goyá garq ho gai.

*Dekho Istis. IV : 7, 8.

Hurqánus I ke aiyám men wuh Rúm ke zer i hukúmat ho gaye the, aur un kí manzúrí se un par Herodís Idúmí bádsháh muqarrar húa. Jab wuh zálím mar gayá, us kí bádsháhát taqsím ho ke tín beṭon men bántí gai. Arkhiláus Yahúdiya kí ehauthái ká bádsháh jiláwatan kiyá gayá. Is par yih bádsháhát Súriya ke Súba men shámil húi, aur Rúmi hukám ke taht men áyí, jin men se ek Puntus Pilátus thá. Phir ek arsa bad yih bádsháhát Herodís Agrippa I ko, jo Herodís Buzurg ká potá thá, sipurd kí gayí. Us ke intiqál ke waqt, tamám Filistína Súriya ke súba men shámil kiyá gayá, aur is ke bad Rúmi hákimon ke taht men rahá.

Herodís kí bádsháhát kí tamámí par Rúm ke tín súbaját ban gaye.

Rúm ká kull iḡhtiyár Yahúdiya par qáim kiyá gayá.

Yahúdiya Baní Isráel ká watan thá, aur Shahr i Yarúsalam un ká Pák shahr thá, jis men haikal aur us kí ibádat Músawí shariát ke hukm ke bamújib hotí thí.

Yahúdiyá aur Yarúsalam kí qadr.

Jo Yahúdí gair-mumálik men rahte the, is Pák shahr ko apná qibla jánte the, aur ʔd ke waqt wahán jáke ʔd ke dastúrát aur ibádat ko bajá láte the. Jab Yahúdí Bábul kí asíri kí hálat se rihái pá ehuke aur un ko ijázat dí gayí ki apne watan ko laut jáwen, to bahut log Bábul hí men rah gaye. Chunánehi Masíh ke aiyám men Bábul men

Yahúdí ábádí Bábul, Antákiya aur Sikandariya men.

Yahúdíon kí barí ábádí thí. Is hí tarah jab Antákius Ipífáníus ne Yahúdiya par chaḡhái kí, aur bahut Yahúdíon ko jiláwatan kiyá, to Sikandariya men Yahúdíon kí dúsri ábádí shurú húi. Waqtan fiwaqtan Yahúdiya se aur bahut log Sikandariya men já base, yahán tak ki us shahr aur Misr ke dígar maqámon men das lákh se ziyáda Ya-

húdí ábád the. Yahúdí gair-mumálik men aksar tijárat men mashgúl the, aur tijárat kí k̄hátir wuh Bahr i Rúm ke

Jazáir men Yahúdíon kí ábádí kyúnkar húí.

baṛe shahron men, jo samundar ke kináre par ábád the, búd o básh karte the. Liházá Jazáir i Kuprus

aur Súriya aur Yúnán

ke baṛe shahron, aur Rúm men bhí, Yahúdí ábád the. Tauret, Zabúr

Yúnání zabán men Pák Kalám ká tarjuma.

aur Ambiyá kí kitáben Yúnání zabán men tarjuma kí gayín aur

yih tarjuma, jo Septúájint̄ kahlátá thá, un sab Yahúdíon men ráij thá, jo gair-mumálik men rahte the. Agarehi in logon ko Shariát ke mutábiq Yarúsalam kí ámm íbádat men sharík honá muhál thá, taubhí wuh apne sinegágon men Sabt ke din jáke, Kalám sunte aur duá karte the. Misr men unhon ne ek álishán haikal banáyí, jis men we Músawí shariát ke mutábiq K̄hudá kí íbádat karte the.

Masíh ke aiyám men Yahúdíon aur gair-qaumon ke dar-

Farísí.

miyán mutlaq judái thí. But-paras-tí kí koí súrat un ke bích kahín na

rahí. Ek fariq Farísí kahlátá thá, yaṇe wuh jo *judá kiyá húá* thá, jo na sirf Músá kí shariát par lekin bahut Hadíson par ámal kartá thá. Un kí íbádat lafzí taur par thík thí, lekin aksar wuh ek nafratí riyákárí aur záhir-parastí thí.

Ek aur fariq thá, jo Sadúqí kahlátá thá. Is fariq men

Sadúqí.

bahut álim káhin the, wuh Hadíson par bharosa nahín rakhte the, balki

sirf Músá kí pánch kitábon par ímán láte the. Failsúfon ke muwáfiq wuh aql par aur aqlí báton par íatiqád rakhte the. Masíh ke áne aur murdon ke jí uṭhne par ímán na rakhte the.

Faḡíh aksar Farísíon ke sáth ham-ḡhayál the, wuh kalám ke sikhánewále aur us kí naql karnewále the. In ke siwá ek aur fir-
Essení.
qa Essení thá. Yih chhoṭá sá fariḡ thá, aur faḡíron kí tarah jangal men rahtá thá.

Yahúdí gair-aḡwám se ḡláhida rahte the, lekin un ko Yahúdí banáne men sargarm the. Muwarriḡh is bát par shahádat dete Yahúdí muridon ke hain, kí gair-qaum ke bahut log do aḡsám.
Yahúdí yá Yahúdí murid húe. Do qism ke murid the : *Rástbázi ke murid*, jin ká ḡhatna kiyá gayá, aur jinhon ne qaríban un sab huḡúḡ ko hásil kiyá, jo sachche Isráelí rakhte the ; aur *Darwáze ke murid*, wuh jo buton kí paras-tish na karte, aur na harám kí chízen kháte aur nápákí se sáf the. Yih log íbádat men sharík the, lekin ḡhatna na karte the.

Sirf yih ek hí qaum sachche aur zinda Ḳhudá kí paras-tish kartí thí. Húlán kí wuh But-
Yahúdí ummed.
parast saltanat ke bích men goyá garaḡ ho rabí thí, taubhí wuh ummed rakhtí thí, kí jab Masíh áwegá un ká hál badal jáegá, aur wuh ḡhud ḡlamḡír bádshahát men hokar dunyá kí tamám qaumon par hukm-rání karenḡe. Masíh ká mahal aur taḡht koh i Saihún par wáḡí hongḡe aur sári qaumen apne hadye wabán jáke pesh karenḡí.

Yahúdíon kí yih ummed thí : aur aksar wuh Rúmíon ke zulm se bachne kí intizári karte the. Achának ek bát kí aḡjib ḡhabar
Yúhanná ká waz aur baptisma.
ne un ke dilon men bará josh paidá kiyá. Ek nabí Yardan ke kináre waz karne lagá, jo Eliás kí súrat aur iḡhtiyár se logon ko kahtá thá, kí Masíh mere pícheche anewálá hai, aur zurúr hai, kí sab log ḡunáh se

tauba karke us kí intizári karen. Jo log Yúhanná kí talím ko qubúl karte the, us ke háth se baptisma páte the. Un men se jo baptisma cháhte the, ek Wuh Yisú Násari ko Masíh qarár detá thá. Yisú Násari, Mariyam ká Beṭá thá, jis ká shauhar Yúsuf thá. Yúhanná us ko baptisma dená na cháhtá thá, lekin Yisú ke kahne se baptisma diyá aur logon ko kahá, “ Yih wuhí hai, jo áne-walá thá.” Yúhanná ke bāz shágird Yisú ke píchehe ho liye.

Is waqt se Yisú wāz karne lagá, aur sárhe tīn baras tak Galíl ke shahron aur gáwon men Yisú kí k̄hidmat. aur k̄háss Yarúsalam men bhí logon ko talím dí, kí K̄hudá kí bádsháhat nazdík hai. Wuh apní talím ke sáth muajizon se apne Iláhi ikhtiyár ko záhir kartá thá. Awám-un-nás bahut k̄hush hue, aur us ko Masíh qarár dete the, aur bāz auqát us ko bádsháh banáne cháhte the. Lekin jab Yisú ne un kí ummed aur us k̄hwáhish kí muqbálfat kí, kí Rúmi hukúmat se bagáwat karná cháhiye, táki Yahúdi Masíhi hukúmat qáim kí jáwe, aur aláwa is ke jab us ne Farísiyon aur Faqíhion kí riyákári aur be-ímáni ko fāsh kiyá, to unhon ne us ke dawá aur us kí rúhání talím ko radd kiyá. Yisú par jhúṭhá ilzám lagáke unhon ne us ko Qáifa aur Puntus Pilátus ke sámhne khínchá aur salíb par charháyá.

Yisú ne is naubat kí intizári kí thí, aur bár bár apne shágirdon ke sámhne us kí peshin-goí kí, balki un se wāda kiyá, kí Main tísre dīn jí uṭhúngá. Shágird k̄hauf o taraddud men áke ná-ummed húe. Wuh bare gam men mubtilá ho gaye, magar ek wáridát wuqú men áí, jis se un kí ummed kí rákh se shuāla phir uṭhá, aur wuh sab nayí zindagí men zoráwar aur qawí ímán se k̄hush húe.

Yisú apni maut ke baḍ tísre din jí uṭhá, aur ehális din tak apne taín un ko zinda dikhátá Yisú ne ásmán par urúj kiyá.
 rahá, aur tarah tarah kí nishánon aur muajizon se is bát ko sábit kiyá.

Aḳhirkár wuh un se judá hokar ásmán par urúj kar gayá. Lúqá is májare ká yún bayán kartá hai, ki Yisú ne apne shágirdon se milkar hukm diyá, ki “Yarúshalem se báhar na jáo, balki Báp ke us waḍe ke púre hone ke muntazir raho, jis ká zikr tum mujh se sun chuke ho, kyúnki Yúhanná ne to pání se baptisma diyá; magar tum thoṛe dinon ke baḍ Rúh ul Quds se baptisma páoge.”

“Pas unhon ne jama hokar us se yih púchhá, ki Ai Ḳhudáwand, kyá tú isí waqt Isráíl ko bádbsháhí phir atá karegá? Us ne Rúh ul Quds ká waḍa. un se kahá; Un waqton aur miádon ká jánná, jinhen Báp ne apne hí iḳhtiyár men rakhá hai, tumhárá kám nahín, lekin jab Rúh ul Quds tum par názil hogá, to tum qúwat páoge; aur Yarúshalem, aur tamám Yahúdiya, aur Sámariya men, balki zamín kí intihá tak, mere gawáh hoge. Yih kahkar wuh un ke dekhte dekhte upar uṭhá liyá gayá: aur badlí ne use un kí nazaron se ehhipá liyá.”

Is waqt se shágird apne Ḳhudáwand ko dunyá ká naját-dihinda jánte the, jis ne apní ján deke gunáh ke liye kaffára diyá aur ab maut aur qabr par fathyáb hokar wuh álam i bálá men Báp ke dahine taḳht nishín húa.

KALÍSIYA KÍ TAWARÍKH.

PAHLÁ HISSA.

SAN I SE 100 TAK.

PAHLÁ BAB.

TAWARÍKHÍ ARSON KE BAYÁN MEN.

Khudáwand ke urúj karne ke bad kalisiyá kí táríkh ke kháskar chár bare zamáne hai;—

I.—Wuh jo Rasúli kahlátá hai, jis men kalisiyá ke Táríkh ke chár zamáne. sharíkon men we log shámil the, jinhon ne Khudáwand ko dekhá tha, aur jo ilhám se kalisiyá ko talím dete the.

II.—Wuh zamána jis ke ákhir men dín i Tswí ne saltanat i Rúm men sáre mazhabon par qadr o manzilat hásil kí. Yih zamána dúsrí sadí ke shurú se leke san 325 tak hai, jis sál men kalisiyá ká pahlá jalsa i ámm munaqid húa. Is jalse men Qunstantín Sháhansháh i Rúm mir i majlis húa.

III.—Tísrá zamána san 325 se leke 1517 tak hai. Is zamáne men kalisiyá záhirí taur se mulkí intízám ke sáth sharík kí gai, lekin bátiní taur par wuh sharái qáidon ke band men bándhí gai, magar san 1517 men wuh is gulámí kí hálat se rihái páne lagi.

Is bare zamáne men kháskar ehha hisse hai: (1) San 325 se leke 431 tak, jab Nastúri firqa kalisiyá se aláhida ho gayá; (2) San 431 se leke 553 tak, jab wuh kalisiyáen jo Manáfizáit kahlátí hai, kalisiyá se alag ho gayin; (3) San 553 se leke 632 tak, jab Islám ke barpá

hone se Sharqí aur Janúbí kalisiyáon ko be-hadd nuqsán pahunchá ; (4) San 632 se 1054 tak, jab Kátholik kalisiyá, do hisson men munqasim ho gai ; yane Yúnání kalisiyá Iátiú kalisiyá se alag ho gai ; (5) San 1054 se 1305 tak, jis men Popí ikhtiyár ghatne lagi ; (6) San 1305 se 1517 tak, jis men kalisiyá ke rifármaron kí koshishen kámyáb hone lagi

IV.—Chauthá bará zamána 1517 se leke hál tak hai, jis men Protéstánt kalisiyáen Roman Kátholik kalisiyá se alag ho gai. Is zamáne men Injíl ke ámm ishtihár ke liye aur kalisiyá men K̤hudá ke Kalám kí qadr i ázam ke liye wuh bahs o mubáhisa shurú húa, jo ab tak jári hai.

Is taqsím ke siwá, har ek zamáne men aur taqsím kí zarúrat záhír kí jáegi. Yih taqsím masnúí nahín hain, balki aisí hain, jo kalisiyá kí hálát i taraqqí yá tanazzulí par munhasir hain.

DUSRA BAB

US KALÍSIYÁ KE BAYÁN MEN JO YAHÚDÍON KE DARNIYÁN

RASÚLOY KÍ KOSHISH SE JÁRÍ HÚÍ.

Rasúli zamáne kÍ tÁrÍq̄h men pánch hisse hai. Pahlá

Rasúli zamáne kÍ tÁ-
rÍq̄h ke pánch hisse. hissa wuh hai, jo Pantekust ke din
se shurú hoke, Istifán kÍ maut se
khatm húá. Dúsrá hissa Istifán kÍ

maut se shurú hoke us waqt tak pahunchtá hai, jab Púlus
aur Barnabás rasúl muqarrar kiye gaye, táki gair-qaumon
ko Injíl kÍ k̄hushk̄habarí sunáwen, yañe San 45 İswí tak.
TÍsrá hissa San 45 İswí se San 61 tak pahunchtá hai, jab
Púlus Róm men qaid kiyá gayá. Chauthá hissa San 61
İswí se San 70 tak hai, jab shahr i Yarúshalem barbád
kiyá gayá ; aur pánchwán hissa us waqt se sadí ke ákhir
tak (San İswí 70—100).

Jab Yisú Masíh apne shágirdon ke bích se ásmán par
urúj kargayá, 120 ádmí ek bálákháne

Pantekust ká din. men ibádat ke liye ikaṭṭhe rahe aur
apne K̄hudáwand K̄hudá ke hukm
ke mutábíq Rúh Pák kÍ intizári karte the. In men Yisú kÍ
mán Maryam aur us ke chár bhái bhí the, jin kÍ ná-iaṭiqádí
Masíh ke jí uṭhne ke sabab se játi rahí thí.

Wahán Yisú ke giyárah shágird—Patras, aur do bhái

Pahle shágird. Yaqúb o Yúhanná, Patras aur us
ká bhái Andariás, Failbús aur
Thúmá, Nathániel jo Barthulamá

bhí kahlátá thá, Matí, Halfá ká beṭá Yaqúb aur Shamaín
jo gairatmand (Zelotes) kahlátá thá, aur Yahúda, jo Yaqúb
ká bhái thá, ikhaṭṭe the. Yih sab Galíli the, sirf ek shágird
Yahúda Iskariotí (yañe Yahúda jo Karioth ká rahnewálá)
jo Yisú ká pakaṛwánewálá thá, Yahúda ke iláqon
men paidá húá thá. Ek aur ádmí ba nám Mathiás
házir thá, jo Yisú ká sáthí thá, aur jo Patras kÍ saláh

se bárahon men shámil kiyá gayá, táki K̄hudáwand ke jí uṭhne par gawáhí dewe.

Jab yih shágird Pantekust ke din duṭ meṅ mashgúl the, Rúh ul Quds, K̄hudáwand ke waḍe ke mutábiq baṛí qúdrat aur ^{Rúh ul Quds ká názil honá.} záhiri álamaton se un par názil húa, aur bharpúr hoke unhon ne apná risálat ká kám shurú kiyá.

Pantekust ke din se Masíhí Kalísiyá kí bashárati súrát namúd húi. Rasúl gair zubán bol-
ne lage ; awám-un-nás par baṛí tásír ^{Patras ká waḍ aur us kí tásír.} húi. Patras ne baṛí sanjídagi se waḍ kiyá aur logon ko batláyá, ki Tum ne apne Masíh ko qatl kiyá jis ko K̄hudá ne zinda kiyá, aur ásmán par uṭháke álam i bálá meṅ sarfaráz kiyá. Log yih sunke aur Rúh Pák kí muájizána hálat ko dekhke, qáil húe, aur apne gunáhon se tauba kiyá. Us hí roz 3000 ádmion ne bap-
tisma páyá.

Rasúl aur un ke sáth we sab jo Masíh ke shágird the yaqín karte the, kí Masíh i Maúḍ á chuká, mar gayá, jí bhí uṭhá, ás-
mán par urúj húa, aur kí wuh phir ^{Pahle Masíhion ká áqida aur íbádat.} záhiri súrát meṅ namúd hogá. Yih sab, dindár Yahúdion kí tarah, Haikal kí tazím karke wahán íbádat ke liye játe the, aur Músawí rusúm par amal karte the, lekin we ápas meṅ ek birádarí ke sharík the, jo dilí sulbat rakhte the, aur jin kí íbádat sinégág kí íbádat aur hukúmat ke mutábiq hotí thí.

Bahut Yahúdí Masíhí ho gae. Haikal ke darwáze par ek janam ká langrá, Patras aur Yú-
hanná ke háth se changá kiyá gayá. ^{Imándáron kí kasrat.} Is muájiza ko dekhke aur kaí hazár ádmí Masíhí ho gae. Is par yih do rasúl sanhedrim ke sámh-
ne láye gae. Un kí babáduṛí ko dekhkar sáhibán i sanhed-

rim mutaajjib húe, taubhí unhoṅ ne un ko ḍanṭá aur manádi karne se manaṅ kiyá. Rasúl is hukm ko na mán sakte the, aur jab un ke waṅon se bahut zayáda log ímán láye, wuh phir giriftár kiye gae.

Pahlí ízárasání. Is waqt Sadúqí fariq ne kḥáss muḥhálifat kí, lekin buzug álim Gamáliel kí saláh se un ká gazab dhímá ho gayá. Rasúl koṛe se máre gae, aur chhoṛ diye gae. Phir un ko waṅ karne kí nisbat saḥt mumániát húi.

Ab maḷúm ho gayá, ki jis waqt Masíhí Yahúdíon ke darmiyán ek kḥáss fariq qarár diye gaye, usí waqt ízárasání shurú ho gayí. Yih hálát yún zuhúr men áí, ki jab Yúnání muríd un par jo Yahúdíon men se Masíhí ho gae kurkuráne lage aur kahne lage, ki hamári bewáon ke liye intizám nahín kiyá játá hai, rasúlon ne un hí men se sát afsaron ko muqarrar kiyá, jo ḍikan kahláte the, táki we garíbon kí kḥabar lewen.

In ḍikanon men se ek Istifán náme thá, jis ne Yúnání Yahúdíon ko aisi fasáhat se talím aur ízárasání ká barpá dí, aur har ek muṭtariz aur muḥhálif ko lájawáb banáyá, aur Injíl ke álamgír kḥúbí o ikhtiyár ko aise tariqe se bayán kiyá, ki jis se yih kḥayál paidá ho gayá, ki ab Yisú Masíh ke áne ke sabab se Músawí shariát aur haikal kí íbádat jald maḍúm ho jáwengí. Ḡazab men ákar Yahúdí us ko aḍálatgáh men khínch le gae. Jab Istifán ne Baní Isráel kí táríkh ká zikr karke ḍikhláyá, ki Yahúdíon ne kis tarah Kḥudá se muḥhálifat kí, aur us ke nabíon ko satáyá aur qatl kiyá, aur ákhir i kár Kḥudá ke Masíh ko már ḍálá, to we sab kán band karke us par lapke aur báhar nikálke pathráo kiyá. Istifán apní akhíri sáns se un ke liye duá kartá húa mar gayá, ki “Ai Kḥudáwand we nahín jánte kí kyá karte hain.”

Is waqt tak Kalisiyá Yahúdiyá aur Galil se báhar na phailái gayí, aur Yarúshalem kí jamáat ke siwá koí aur Masíhí jamáat na thí. Rasúl is shahr men muqím the aur us kí jamáaton kí k̄hidmat karte the. Masíhí, agarchi ápas men k̄háss íbádat, dúá aur ashá i Rabbání ke sáth karte the, taubhí aur Yahúdíon kí tarah pák Haikal men bhí jáyá karte the. Yih dastúr us waqt tak qúim rahá, jab tak Yarúshalem aur Haikal barbád na kiye gae. Wuh Masíhí, jo gair mulkon ke Yahúdíon, yá un ke murídon men se the, Yúnání kahláte the, haikal aur ídon ke aise páband na the jáise wuh Masíhí jo k̄háss Yarúshalem yá Yahúdiyá aur Galil men rahte the. Is sabab se yih log Injil kí t̄alim, jo rít o rusúm aur haikal kí qurbáníon kí bábat thí, jald samajhte the. Istifán shahíd Tauret aur nabíon kí kitáb se k̄húb wáqif thá aur haikal kí qurbáníon, wag. ko taslim kartá thá, lekin us ne yih bhí mahsús kiyá, ki Masíh kí qurbání ke sabab se un tamám qurbáníon ká maqsad jo haikal men kí gaín, aur kí játi thín, púra húa, aur is liye us ne dilerí se t̄alim dí, ki ek nayá zamána á gayá hai, jis men na to is haikal men, na aur kisí k̄háss maqám men, balki har jagah K̄hudá kí sach-chí parastish hogí. Wuh t̄alim detá thá, ki Masíh dunyá ká naját-dihinda hai, aur us ke hukm ke mutábiq Injil kí bashárat tamám qaumon ko dí jáegí. Garaz Masíhí dín ʾĀlamgír dín hai. Liházá Istifán kí maut se, Masíhí Kalisiyá kí tárikh kí ek aur manzil shurú húi. Yahúdíon kí taraf se saḡht ízárasání shurú húi. Yarúshalem kí barí jamáat titar bitar kí gai. Masíhí shahr se nikál diye gae, aur tamám súba Súría aur mumálik ke shahr Antákiyá

Is waqt Masíhíon kí íbádat kaisí thí.

Istifán kí t̄alim aur us ká maqsad.

Dín Iṣwí ʾĀlamgír Dín.

o Sikandariya wag. men jā rahe. Bāze jo Yarúshalem ko íd i fasah aur Pantekust kī íd men sharík hone ko gae the,

Ízárásání kī ajīb
tásír.

aur us mauqe par Masíhí húa, apne watan ko wápas gae. Jitne Yarúsba-
lem se bhág gae, wuh Injil kī khushi

kī khabar phailáne lage. Liházá Masíhí jamáaten mulk i Sámariya, Yúnání shahr Antákiyá, jazira i Kuprus aur dígar maqámon men qáim kī gain.

Rasúl shahr i Yarúshalem se bháge na the. Maḷúm

Rasúl kyúnkar
bach gaye.

nahín ki un kī muháfizat kis taríqe se húi, lekin yaqín hai, ki we shahr kī kalísiyá ko Masíh kī goyá rúhání

dár-us-saltanat jánke us ko chhorná munásib na jānte the. Aláwa is ke gumán gálib hai, ki is ízárásání ká zor murídí Yahúdion kī taraf se áyá thá, aur un murídí Yahúdion par, jo Istifán kī tarah apne iātiqád ko záhir karte the, ziyáda saḡhtí húi.

Failbús ne, jo díkanon men sharík thá, Sámariya shahr

Failbús ká Sámariya
men manáadí karná.

men manáadí karná shurú kiyá, aur us bíj kī fasl jald káṭne lagá jo Khudá-
wand Yisú ne bo diyá thá. Jab is bát

kī khabar Yarúshalem men pahunchí to Patras aur Yúhanná bheje gae, jinhon ne duá karke un ke liye Rúh ul Quds kī barakat mángí. Jab Rasúlon ne un par háth rakhá, un par Rúh Pák ká nuzúl húa, jaisá Pantekust ke din shágirdon par názil húa thá. Yih hál dekhkar in do Rusúlon ne Sámariya ke shahron men khushkhabarí sunái.

Failbús Malika Kandáke ke Habshí kḥoja ko milá, jo

Ek Habshí Kḥoja
Masíhí húa.

Afríka se Yarúshalem men áyá thá, aur us ko khushkhabarí sunái. Jab wuh ímán láyá, Failbús ne us ko

baptisma diyá. Wahán se chalkar, wuh Filistí shahr i Ashdád kī ráh leke shahr i Qaisariya men pahunchne tak

sab shahron men jo us kí ráh men áe q̄hushq̄habarí sunátá gayá.” Káí sál baḍ Púlus aur us ke sáthí ne Failbús ko is shahr Qaisariya men páyá, jahán wuh aur us kí beṭián Injíl kí bashárat de rahí thín. Yaqínan is hí tarah aur Rasúl aur Masíhí já ba já kalisiyá kí jamáaṭen qáim karte rahe.

Rasúlon kí q̄hidmat ká ek q̄háss namúna Patras hai. Jab Rúmí súbadár Qurnelius ko Patras ne pahle gair-q̄hushq̄habarí kí royat hásil húi, aur q̄hushq̄habarí kí bashárat dí. K̄hudáwand kí hidáyat ke mutábiq us ne Patras ko kahlá bhejá, ki mere yahán áwe, to qásid ne us ko shahr i Yáfá men páyá. Luqá apní kitáb Rasúlon ke Aḡmál men likhtá hai, ki Patras “har jagah phirtá húa un muqaddason pás pahunchá, jo Luddá men rahte the.” Yahán par us ne ek maḡlúj ko changá kiyá, aur bahut shágird banáye. Wahán se Yáfá men gayá aur Tabítá náme ek aurat ko murdon men se jiláyá, aur yahán bhí bahut log imán láye. Yáfá se Qurnelius ke q̄hádimon ke sáth chalke shahr i Qaisariya men jáke Qurnelius ke ghar pahunchá. Yahán gair-qaum kí ek jamáaṭ Patras kí intizári kartí thí, aur jab us ne un kí hálat dekhí aur un ko bashárat dí, to kúh ul Quds un par bhí uṭhrá, jaisá áge Yahúdí Masíhíon par názil húa thá. Patras ne un ko baptisma diyá, aur Masíh kí kalisiyá men shámil kiyá.

Is mauqe par kalisiyá kí ek aur manzil shurú húi. Gair-qaumen bhí K̄hudá se maqbúl húin. Yarúshalem ke Rasúl aur buzurg Patras se nárúz húe. Unhon ne us ko buláyá aur us se suwál kiyá, ki Yih kyá hai? Jab Patras ne sára hál pesh kiyá, aur Rúh Pák ke názil hone ká bayán kiyá, to wuh sab qáil ho gae, aur q̄lush bhí húe, kyúnki “K̄hudá ne gair-qaumon ko bhí zindagí ke liye tauba kí taufiq dí.” Patras ko taufiq dí gayí, ki pahle gair-qaumwálon ko Masíhí jamáaṭ men shámil kare.

Gair-qaumon ko Injil kí khushkhabarí pahuncháne ke liye ek nayá rasúl muajizána taur se muqarrar húa. Pulus (jo pahle Sulus kahlátá thá) san 37 men Masihí húa. Shahr i Dimishq men wuh manadí karne lagú, lekin jab us par izárasání shurú húi, to wuh kuchh arse ke liye Arab* men já rahá. Is ke bad wuh Yarushalem ko gayá, aur phir apne kháss watan yaní shahr i Tarsús ko laut gayá. Is arse men baz Masihí izárasání ke sabab shahr i Antákiyá men gae, aur Yúnániön ko Injil kí khushkhabarí sunái. Is par bahut log imán lae. Jab Yarushalem kí kalisiyá ko is bát kí khabar pahunchí, to unhon ne Barnabás ko Antákiyá men bhejá. Jab wuh áyá, aur Khudá ke fazl ko yahán dekhá, to wuh bahut khush húa, aur shahr i Tarsús ko jáke Pulus ko Antákiyá men sáth le áyá. Yahán un donon ne sál bhar báham milnat kí.

Is bare shahr men jahán Yahúdí, Yúnání, jo gair-qaum the aur Yahúdí murid ikaṭṭhe rahte the, Masihíön ne Injil kí ázadagí aur kushadagí kí bábat banisbat aur Masihíön ke ziyáda roshní hásil kí. Liházá is shahr men logon ne Masihíön ko Yahúdíön se alag samajhke pahle un ko *Kristián* yané Masihí kahá.

Wuh kalisiyá, jo us zamáne ke shurú men ek jamáat thí, izárasání ke sabab se bahut jamáaton men taqsím kí gai. Masihí, jin ke dilon men Yahúdí taassub thá, ab yahán tak ázad ho gae, ki Sámariön aur gair-qaumon ko Injil kí khushkhabarí sunáne kí ijázat dete the; lekin ab tak we is bát kí intizári karte the, ki sab nae murid Yahúdíön ke rusúmat ke tábi hongé. Shurú men

*Arab ke shimál men wuh hissa jo Rúmí amaldári men shámil ho gayá. Is iláqe men Yahúdíön ká iḡhtiyár na thá, aur is liye Pulus yahán par mahfúz rahá.

ímándaron kī tadád jaldī se barhī, aur is bāt kā zikr Rasú-
 lon ke Aamál kī Kitáb men bahut páyá jātá hai. Ab tak kalisiyá ká <sup>Kalisiyá ká Aqáid-
 náma.</sup> Aqáid-náma is ek fiqre men páyá
 jātá hai, ki “K̲HUDÁWAND YISŪ MASÍH PAR ÍMÁN LÁ, AUR TŪ
 NAJÁT PÁWEGÁ.”

Tiberiás Sháhansháh i Rúm ke ákhirī aiyám men Yarú-
 shalem kī kalisiyá kī bunyád dālī gai, aur us kī bádsháhat
 ke 22wen baras men wuh titar bitar kar dí gai. Wuh
 izárasání, jo is waqt shurú húi, Sháhansháh Cálígúlá kī
 bádsháhat ke waqt, aur baḍ us ke Claudíus kī bádsháhat
 ke chauthē sál tak rahí. San 41 men Claudíus ne Herod
 Agrippá ko tamám Filistína ká bádsháh banáyá; lekin,
 jab san 44 men Herod mar gayá, wuh mulk phir ek Rúmí
 sūba ṭhahráyá gayá, aur Rúmí hákim us par hukmrán hūe.

Ab tak, siwá un Yahúdion ke jo ímán na lāe the, kisí
 dúsre fariq ne Injil kī muḵhálifat ke liye bandish na kī.
 Jo log satāe gae, shahr i Antákiyá men jáke na sirf Yahú-
 dion kī dushmaní se panáh pái, balki un ko mauḡa milá
 ki auron ko Masíhí ṭalím de sakeṅ. Is shahr men kaí ek
 dindár ashḡhás ne, K̲hudáwand kī bandagí karte hūe,
 Rúh-ul Quds se ágáhlí pái, ki Barnabás aur Súlus ko gair-
 qaumon ke darmiyán Injil kī bashárat dene ke wáste
 maḡsús karná cháhiye. Chunan-
 chi jab roza aur duḡ kar chuke, <sup>Gair-qaumon men
 pahlá mishan.</sup> to unbon ne in mubashshiron par
 háth rakhke un ko rawána kiyá. Injil kī ḡhushḡhabarí
 har kahín sunái játi thí, lekin is áliqadar mansab ke mu-
 qarrar karne kī ḡháss garaz yih thí, ki dunyá ke sab
 se ziyáda ṭalím o tahzib-yáfta logon ko Injil kī ḡhabar
 pahunchái jáwe.

Yih mubashshar apne kám ke liye púrí liyáqaten rak-
 te the. Donon Yahúdí ḡhándán ke the, aur donon Yúná-

ní mulkon men paidá hue, aur Yúnání aur Ibrání men talím-yáfta the. Sulus apne watan Pulús ke pahle safar men Masíh kí manádi kar chuká ká bayán. thá. Ab wuh aur Barnabás jazíra i Kuprus kí taraf rawána hue, jo Barnabás ká watan thá, aur us ke kháss shahr Sálamis aur Páfas men thahre. Páfas men Rúmí hákim Sarjús Pulus Masíhí ho gayá; aur is waqt se Sulus ká nám Pulus rakhá gayá. Is jazíre ko ehhorke Eshíá i Koehak ke ek bandargáh Pargá men já utre, aur wahán se shahr i Pamfúliyá men guzarke Pisi-diyá ke shahr Antákiyá ko gae. Wahán se we púrab kí taraf shahr Iqúnium o Lustrá o Darbe ko chale. Shahr i Lustrá men jab log un ke muajizon ko dekhke unhen deote samajhne lage, aur rasúlon ne un ko barí mushkil se báz rakhá, ki we un kí deotá kí tarah pújá na karen; lekin thore din bad jab baz Yahúdí mukhálif Iqúnium se áe, to un hí logon ne un ke sáth aisí badsulúkí kí, ki Pulus ko betarah márke shahr ke báhar ghasítke nikálá, aur us ko murda samajhke ehhor diyá. Shahr i Darbe se Rasúl laut gae, aur shahr i Lustrá aur Iqúnium aur Antákiyá aur Pargá se guzarke Atáliyá ko já pahunche. Yahán kishítí par charhke we Súriyá ke Antákiyá men phir áe, aur yahán kí kalísivá men un sab kámon kí khabar dí, jo KHUDÁ ne un kí marifat kiye the. Is ke bad ek muddat tak we is shahr men rahe.

In dinon men gair-qaum ke Masíhion men bahut sí bahs shurú húi. Bahs is par húi, ki áyá un ko khatna karána aur Músá kí shariát ke farmánbardár rahne kí zarúrat hai, yá nahin. Dar hále ki baz ádmion ne, jo Yahúdiyá se áe the, talím dí thí, ki khatna karne aur ras-mí shariát ke tábidár hone kí barí zarúrat hai, Antákiyá kí kalísivá darham barham ho gai thí. Akhirkár yih tajwíz húi,

Khatna ke haqq men bahs aur is ká faisala.

ki Púlus, Barnabás aur kaí ek aur ashkhás Yarúshalem ko jáwen aur rasúlon aur buzurgon se is bát kí bábat mashwarat karen.

Shahr i Yarúshalem men bhí is hí bát par log chareha karte the, aur baz Farísí, jo Masíhí ho gae the, cháhte the, ki Músá kí shariát Masíhí kí kalísiyá kí bunyád thahráí jáe. Jab jalsa húa, majlis men bahut mutafarriq khyálát záhir kiye gae, magar jab Púlus, Barnabás aur Patras ne apní taqríron men batláyá, ki K̄hudá ne un ke wasíle se gair-qaumon ke liye kyá kiyá thá, to Yaqúb ne ek tajwíz pesh kí, jo sabhon ko pasand áí.

Wuh tajwíz yih thí, ki jab gair-qaum Masíhí ho jáen, to cháhiye, ki wuh buton kí najásat, zinákári, galághonṭí chizon, aur k̄hún se báz rahen, aur siwá in ke un par aur koí bojh na dálá jáe.

Músawí shariát se ázádagí qarár dí gáí.

Sílás, aur Yahúda Barsabás majlis kí taraf se muqarrar húa, ki Púlus aur Barnabás ke sáth Antákiyá ko jáwen, táki is faisale ko, jo tahríri taur se un ko diyá gayá, kalísiyá ko sunáwen. Is faisale se bahut fáida húa. lekin wuh káfi na thá ki kalísiyá púri taur se shariát kí gulámí se ríhái páwe: Púlus rasúl kí tamám k̄hidmat kí zarúrat thí, táki Injíl kí kámiliyat púri taur se záhir kí jáwe, aur yih bhí, ki Masíhí imándár fazl ke taht men rahen, na shariát ke.

Wuh jalsa jo Yarúshalem men húa, San 50 yá 51 men munaqid húa thá. Is ke thore dinon ke bad Púlus aur Barnabás phir Injíl kí bashárat dene gae, lekin ikaṭṭhe na gae. Barnabás, Marqus ko apne hamráh leke, Kuprus ko gayá, aur gumán gálib hai, ki us ne wahán apní báqí umr káṭí. Púlus, Sílás ko apne sáth leke, shimáli Súriyá ke bích se

Púlus ká dúsrá safar.

guzarke Qiliqiyá men pahunchá. Us ne un kalisiyáon ko taqwiyaat dí, jinhen us ne khud apne watan men qáim kiyá thá. Wahán se wuh Darbe, Lustrá aur Iqúniúm ko gayá, yane un shahron ko jin men us ne apne pahle safar men manádi kí thí. Age chalke wuh súbaját Frugiyá o Galatiyá ke bích men guzarke Músiyá ko pahunchá. Shahr

Yúrap men Injíl ká sunáya jáná.

i Troás men Púlus ko rát ke waqt royá húá, jis men ek Maqadúni ádmí us ko nazar áya,

jo us se kahtá thá, ki “Maqadúniyá men áke hamári madad kar.” Chunanchi Púlus aur us ká sáthí fauran kishtí par charh gae aur shahr i Niyápolis kí taraf rawána húa, aur wahán se us síba ke bare shahr Filippí ko gaye. Yahán par logon ne Púlus aur Sílás ko qaid kiyá, lekin muajizána taur se qaidkháne ke darwáze khul gae.

Filippí shahr ke log Púlus ko satáte hai.

Jab qaidkháne ke dároga ne is májará ko dekhá, to wuh aur us ká khándán Masíhí ho gae. Dústre

roz, jab hákimán i shahr ko Púlus aur Sílás ke Rúmí huqúq malúm húa, we qaidkháne se nikál diye gaye. Rasúl Masíhion kí ek kalisiyá kí bunyád dálke pachehhim kí taraf gaye aur shahr i Tassalúniqiyá aur Bariá men manádi karne lage. Jab yahán par Yahúdiön ne saht muhálifat kí, Púlus shahr i Atení ko chala gayá. Wahán wuh chand roz apne sáthion ke liye thahrá. Atení se wuh Qurintus ko gayá, jis shahr men wuh derh sál tak manádi kartá rahá. Bad-azán wuh kishtí par charhke shahr i Afasus ko gayá. Wahán se Filistíná ke shahr Qaisariyá kí ráh leke wuh 1d i fasah ke liye shahr i Yarúshalem ko chala gayá. Usí sál kí garmí ke dinon men wuh phir Súriyá ke shahr i Antákiyá ko laut áya.

Us sál ke ákhir men, jis men Púlus apne dústre safar se laut áya thá, wuh tísri dafa rawána húá, táki Injíl kí

ḳhushḳhabarí gair-qaumon ko sunáwe. Us ne qaríb wuhí ráh lí, jo pichhle safar men lí thí, lekin súbaját i Frugiyá o Púlus ká tísarā safar. Galatiyá men ziyáda waqt kátá.

Phir pachehhim kí taraf jáke Rasúl ne apne safar ko shahr i Afasus tak daráz kiyá. Is shahr men Púlus qaríb tīn sál rahá, aur is arsa men is sūba ke sab logon ko Ḳhudáwand Yisú Masīh ká Kálám sunáyá gayá. San 57 kí garní ke aiyám men wuh Maqadúniyá ko gayá. Sardí ke aiyám men Púlus phir shahr i Qurintus men gayá, aur tīn mahína us shahr aur us ke áspás ke gánwon men waz kartá rahá. Bahár ke mausim men Maqadúniyá kí ráh leke wuh Troás men já pahunchá, aur wahán se samundar ke kináre jáke shahr i Miletas men áyá. Is maqám par us ne Afasus ke buzurgon se muláqát kí. Un se widá hoke aur phir kishtí par chaḳhke, wuh Rhodá aur Patará kí ráh leke shahr i Súr men já pahunchá. Yahán se Púlus shahr i Tálímeus aur Qaisariyá kí ráh leke áḳhirkár Yarúshalem men áyá. Shahr i Yarúshalem men ek Yahúdí fariq ne us par ilzám lagáyá, ki yih shaḳhs gair-mumálik men jáke Yahúdíon ko taḳlīm detá hai, ki Músá kí shariyat ko manne kí zarúrat nahín hai.

Púlus ká Yarúshalem men giriftár kiyá jáná.

Awám ko ubhárke unhon ne hang-ama kiyá, jis se ek Rómí afsar ne, jo qila men muqúm thá, Púlus ko bacháyá. Is muámile ká yih natíja húa, ki Púlus ká muqaddama Filikas, Festus aur Herod Agrippá ke sámhne dáir húa, aur áḳhirkár muráfa ke zariya se Qaisar i Róm kí adálat-gáh men pahunchá. Jab tak ki wuh Yarúshalem men rahá, qila ke afsar ne us kí muhafizat kí, aur jab yahán par us kí ján ká ziyáda ḳhatra maḳlúm húa, wuh Qaisariyá men qaidí kí tarah rakhá gayá. Jab yahán par do sál guzre, wuh Níro Qaisar i Róm ke sámhne házir hone ke liye shahr i Róm men bhejá gayá. Safar karte waqt

jaház tūt gayá, aur is sabab se jazíra i Máltá meṅ tīn mahína rahná paṛá. Aḡhirkár san 61 ke Bahár ke mausim meṅ wuh manzil i maqsúd ko pahunchá. Safar karte waqt us afsar ne, jo Púlus aur dígar qaidíon ká muháfiz thá, izzat aur mihrbání ke sáth Púlus kí ḡhátirdári kí, aur Róm meṅ bhí isí tarah us ke sáth sulúk huá. Do sál

Púlus shahr i Róm tak wuh ek kiráya ke ghar meṅ
meṅ pahunchtá rahá, aur siwá is bát ke ki ek
sipáhlí us ke sáth rahá, us ko kisí
tarah kí taklíf na húi, balki us ko ijázat milí, ki un sab
ko jo us kí muláqát karne áwen, Injil kí manádi kare.

Púlus Rasúl ne ḡháskar un maqámon meṅ jo bášhíndon kí kasrat se, yá hukúmat aur ḡhush-aḡhláqí ke sabab se mashhúr the, bashárat ká kám kiyá. Shahr i Antákiyá meṅ us ká baṛá kám shurú huá, aur báqí shahr, jin meṅ us ne ziyáda kám kiyá, Filippí, Afasus, Qurintus, Róm aur sháyad Qiliqiyá ká Tarsus the. Pahle safar meṅ us ke sáthí Barnabás, aur shahr i Pargá tak Marqus the. Dústre

Púlus ke sáthí. safar meṅ Silás us ká ḡháss sáthí
thá. Lustrá se Tímtáus, aur Tro-
ás se Lúqá bhí us ke sáth thá. Tisre safar meṅ Lúqá, Tí-
tus aur Tímtáus us ke hamráh húe. In ke siwá waqt ba
waqt aur jagah ba jagah Aqulá o Priskillá, aur Apullús,

Rasúli zamáne ká chau-
thá hissa. aur dígar Masíhí bhái us ke sáth
ḡhidmat meṅ sharík the. Us ke
ḡhutút, jo Pák Kalám meṅ pae
játe hain, aksar san 52 aur san 63 ke andar likhe gae, aur
Qurintus, Afasus aur Róm ke shahron se bheje gae the.

Qadím Masílión kí riwáyat hai, ki Púlus us pahle muqaddame meṅ, jo Níro Qaisar i Róm ke sámbne huá thá, chhút gayá, aur baḡd is ke us ne Injil ke sunáne ke liye nayá safar karke shahr i Afasus, Miletus

aur Maqadúniyá ke mulkon men manádí karke apne safar ko shahr i Nikápúlis aur jazíra i Krete aur mulk i Spen tak barháyá. San 67 men wuh dúsrí bár giriftár kiyá gayá, aur shahr i Rúm men phir Níro Qaisar ke sámhne házir kiyá gayá, jis ne us par maut ká fatwá deke usí sál men us ká sir kaṭwáyá.* We log, jo is riwáyat ko sahíh jánte hain, kḥiyál karte hain, ki Púlus ke Kḥutút i Pásbání us ke pahle aur dústre qaid hone ke waqt ke darmiyán likhe gae.

Yarúshalem ke jalsa i ámm ke baḍ, baqí rasúlon kí tá-ríkh kí bábat bahut thoṛí kḥabar miltí hai. Patras kí bábat maḷúm hai, ki wuh Antákiyá ko gayá, aur Yahúdíon kí muḥhálifat ke kḥauf se wuh gair-qaumwále Masíhíon se alag ho gayá. Púlus ne us ko malámat kiyá. Is se Patras ne ágáhi páí, aur is bhúl men phir kabhí na paṛá. Sach to hai, ki us ke nawishton men is kḥiyál ká koí nishán nahín páyá játá hai. Patras ke kḥutút, jo Baibal men mundarj hain, shahr i Bábul men likhe gae. Us waqt shahr i Bábul men álim Yahúdí kasrat se ábád the, aur gumán gálib hai, ki Patras ne un Yahúdíon ke darmiyán jo Pantus, Galatíyá, Kappadukiyá, Eshíá, aur Bitúniyá men titar bitar kiye *Patras ke ákhirí dinon kí kaihiyat.* gae the, Injíl kí manádí kí. Jaisá

Púlus gair-qaumon ká kḥáss rasúl húa, waisá Patras un Yahúdíon ká kḥáss rasúl húa, jo gair mumálik men titar

* Agarchi Pák Kalám men Púlus kí bábat, banisbat aur rasúlon ke, ziyáda bayán kiyá játá hai, lekin us kí zindagí ká bahut thoṛá hál maḷúm hotá hai. Us kí kḥidmat tis baras se ziyáda tak rahí. Daráz arson kí bábat hamen kuchh kḥabar nahín hai. Maslan un musibaton ke बारे men, jin ká zikr II Qur. xi. 23-30 men páyá játá hai, bahut thoṛá maḷúm húa. Tín bár us ke safaron men jaház shikní húi, aur yih sab us waqt ke peshtar húa, jab jazíra i Máltá men jaház tút gayá.

Púlus rasúl, aql o aḥlq kí haisiyat se, us zamáne ke tamám álimon aur buzurgon se sabaqat le gayá. Us ke ímán kí mazbúti aur zindagí kí himmat har tarah se taríf ke láiq hain.

E. M. W.

bitar ho gae the. Chunanéchi, wuh riwáyateñ jin ke mutá-biq Níro ke ákhirí aiyám meñ wuh Rúm ko gayá, aur qaríb us waqt ke ki jab Púlus shahíd búá, wuh bhí shahíd ho gayá, mumkinát se to báhar nahín haiñ. Lekin wuh riwáyat ki Patras Rúm ká usqúf baná, yá ki Púlus ke ákhirí K̄hatt ke likhne ke waqt ke peshtar wuh kabhí Rúm meñ gayá thá, aín banáwaṭ hai : wuh kull tawárikh kí gawáhlí ke barkhiláf hai.

Yúhanná Rasúl kí nisbat yaqín kiyá játá hai, ki us ne bahut barason tak K̄hudáwand kí má ko pisarána muhabbat ke sáth shahr i Yarúshalem meñ apne pás rakhá, lekin jab

Maryam mar gáí, wuh shahr i

Yúhanná kí kaifiyat. Afasus meñ búd o básh karne lagá, aur wahán maut tak un kalisiyáon kí k̄habar lí, jin kí bunyád Púlus ne dáli thí. Qaríb pahlí sadí ke ákhir Yúhanná ne bahut umr-rasída hokar wafát páí.*

Báqí rasúlon kí bábat bahut thoṛí k̄habar miltí hai. Kahá játá hai, ki wuh Arab, Habshistán, Fáras, Hind aur Skútíon ke mulkon meñ aur dígar mumálik meñ bhí Injíl kí k̄hushk̄habarí sunáte rahe. Yih báteñ sháyad sach-chí hongí, lekin un kí sadáqat ahádís par mauqúf hai.

Rasúlon ne, ásmání ikhtiyár páke, pahlí kalisiyáon ká intizám kiyá. Kalisiyáon kí biná

Rasúli *Kalisiyá* ká intizám. Yahúdí Sinegág ke úpar dáli gai thí. Un ke k̄hás afsar Presbutar, aur Díkan hote the. Tamám kalisiyáen isí namúne par qáim kí gain, aur har ek kalisiyá ikhtiyár meñ dúsre ke

masáwí thí. Koí na thí, jo auron

Yarúshalem aur *An-tókiyá* kí kalisiyáon kí par hukmrán samjbí játí thí, lekin qadr.

Yarúshalem kí, aur phir Antákiyá kí kalisiyáen izzat ke taur par ziyáda tazím kí gain.

* Us par bhí ízárasání húi. Wuh Paṭmus Jazíra meñ qaid húa, jahán us ne Mukáshifát kí Kitáb ko líkhá. E. M. W.

Shurú shurú meṅ Injíl kí bashárat zabání taur se dí gaí, lekin rafta rafta wuh qalam-band bhí húi. Gumán gálib hai, ki siwá Yúhanná kí tasnífát ke tamám ilhámi kitábeṅ Yarúshalem ke barbád hone ke peshtar likhí gain. Ek ḳhatt meṅ, jo Klemens ke háth se likhwáyá gayá, aur Rúm ke Masíhíon kí taraf se shahr i Qúrintus ke Masíhíon ko san 80 aur 100 ke darmiyán bhejá gayá thá, Pák Nawishton kí pandrah kitábeṅ se iqtibás kiyá játá hai, jin meṅ Matí, Marqus aur Lúqá kí Injileṅ shámil haiṅ.

Peshtar us ke ki Púlus ne wafát pái, Injíl kí ázádagí aur kámiliyat púre taur se sábit kí gaí thí. Magar ab tak ek firqa thá, jo talim detá thá, ki Músá kí shariyat kí baz-ríton par amal karná cháhiye.

Rasúli zamáne meṅ isí bát par ^{Músawí shariyat par} bahs. bahs o mubáhisa hotá thá, aur wuh log, jo donon taraf ziyáda zidd karte the, bidat meṅ phans gae.

Yahúdí, aur ḳhásskar Yahúdí afsar, Masíhíon ke sáth baharnaṅ dushmaní rakhte the ; lekin Rúmí hukúmat kí taraf se jo ízárasáuí shurú húi, wuh to goyá ittifáq se waqú meṅ ái. Maslan, san 64 meṅ Níro Qaisar i Rúm kí saltanat ke dasweṅ sál meṅ shahr i Rúm ká ek bará hissa jaláyá gayá. Amm logon ne is hádise ká ilzám Qaisar par lagáyá. Us ne apne bacháo ke liye Masíhíon ko mulzim thahráyá. Masíhíon ke aqídon se náwáqif hokar, aur yih ḳhiyál karke ki yih Yahúdíon ká ek nafratí firqa hai, us ne tháná, ki agar main logon ko in ke barḳhiláf ubhárún, to kuchh muzáíqa nahín. Is wáridát ke baḍ do sál tak Yahúdíya meṅ bagáwat rahí. In mufsidon ko dabáne ke liye ek Rúmí lashkar bhejá gayá, aur Yáhúdíon aur Rúmíon ke dar- ^{Yahúdí aur Rúmí} jang. miyán saḳht laṛáí shurú húi. Rúmíon kí taraf se Vespásian aur us ká beṭá Títus sipah-sálár the. Yih laṛáí hote hí san 68 meṅ sháhansháh Níro

márá gayá. Is par Vespásian apne lashkar ko Títus ke sipurd karke Róm men laut gayá, aur wahán tamám logon kí razámandí se sháhanshláh muqarrar húa. Vespásian kí saltanat ke waqt, misl aur kull tábidár riáya ke, Masíhion kí muháfizat kí gáí. Un kí díní hlát men kisi tarah kí dastandázi na húi.

Yahúdiya men Títus Yahúdition par gálib áke unhen shikast detá rahá, yahán tak ki dúsri September san 70 men

Yarúshalem ká bar-
bád kiyá jáná.

us ne shahr i Yarúshalem ko fath kar liyá. Títus ke iráde ke baráhiláf

Yarúshalem kí díwár, imáraten, aur kúhsúrat haikal zamín ke barábar karwá dí gáin. Is waqt se Yahúdí qaum ne muddat tak phir sar uþháne kí jagah na páí. Lekin 60 yá 70 baras ke bad, san 135 men unhon ne phir sarkashí kí, aur we zamín kí hadd tak titar bitar kiyé gae. Is qaum kí hukúmat miþ gáí, aur Masíhion ko nuqsán pahuncháne ke liye un ká ikhtiyár ghatá-

Yahúdí apne mulk se
khárij kiyé játe.

yá gayá ; lekin un kí dilí adáwat kabhí na ghatí, balki jab tak ki un ko Masíhion se khatre ká andesha

rahá, tab tak we un se barábar dushmaní karte rahe. Yún we apní aulád ke liye intiqám kí aisí mirás paidá kar gae, jo kisi qadr ab tak báqí hai.

Músá ká áhd aur wuh intizám, jo Masíh ke áne se púra ho gayá thá, Haikal ke gárat hone aur qurbáni aur dígar rasúm ke mauqúf hone ke sáth khatm ho gayá.

TISRĀ BĀB.

RASŪLĪ KALĪSIYĀ KE BAYĀN MEN, BAḌ US KE KI WUH
YAHŪDĪ QAUM SE ALAG KĪ GAĪ,
(San 70—100 ʔswī).

Yarúshalem ke barbád hone ke waqt se, Yúhanná rasúl kĪ maut ke waqt tak (qarĭb san 100 ʔswī) kalĭsiyā kĪ taraqqĭ ká ek aur manzil tai ho gayá. Is arse men Yúhanná rasúl kalĭsiyā Shamaʔn usqŭf. men maujŭd rahá. Riwayat hai, ki jab Yaʔqŭb ne wafát pái, Kleopás ká beṭá Shamaʔn Yarúshalem kĪ kalĭsiyā men Usqŭf muqarrar húa, aur ki wuh 120 baras tak zinda rahá. Us kĪ koshish se Yahŭdĭon ke darmiyán kalĭsiyā ká wuh intizám kiyá gayá, jo is waqt se leke san 135 tak qáim rahá. Magar is kalĭsiyā kĪ tawá-rĭkh men khabar bahut thoṛĭ mil-tĭ hai. Itnā hĭ bāt maʔlŭm hai, ki Rŭmĭ hákimon ká nek Masĭhĭ log kabhĭ Yahŭdĭon kĪ taraf se, aur kabhĭ Rŭmĭ hákimon kĪ taraf se bahut taklĭf páte the.

Vespásian aur Tĭtus kĪ saltanat men Masĭhĭon ko izárasánĭ nahĭn húi, lekin jab Tĭtus ká bhái Domishian takht-nishĭn húa, Domishian kĪ izárasánĭ to hál badal gayá. Us ke ahlkáron ne us ko khabar dí, ki Masĭhĭ apne Sardár Yisŭ ko Sháhansháh banáne cháhte hain. Riwayat hai, ki Sháhansháh ne Yisŭ ke rishtedáron ko apne sámhne talab kiyá, aur jab us ne daryáft kiyá, ki yih garĭb kisán hain, jo be-hausila aur bilkull nákhwánda hain ki mulkĭ intizám o bandobast kar saken, to un ko ruʔhsat karke izárasánĭ ká parwána mansŭkḥ kiyá. Lekin Domishian kĪ saltanat ke ákhirĭ aiyám men Rŭm ke Masĭhĭon par saʔht izárasánĭ húi. Un par ilzám lagáyá gayá, ki yih log mulhid aur be-dĭn hain. Un men

jo us waqt shahíd húe, Sháhansháh ká rishtadár Flavius Klement thá. Us kí bíwí Flavia Domatilla jiláwatan kí gaí.

Jab Domishian ká intiqál húa, Narva Sháhansháh ne ízárasání ko mauqúf kar diyá, lekin wuh
 Trejan kí saltanat men
 ízárasání. qánún jis ke mutábiq Masíhí Dín
 nájáiz thahráyá gayá, qáim rahá.

Do sál bad Trejan Sháhansháh húa. Trejan ek álim aur láiq hákim thá, jis ne mulk aur us ke báshindon kí bihtari o bilbúdí ká bahut kuchh intizám kiyá. Talím ká khlwáhan hokar us ne har qism kí hikmat o hunar kí himáyat kí. Wuh apní Masíhí riáya par sahtí karná na cháhtá thá, aur jab qánún us ke sámhne pesh kiyá játá thá, aur targib dí játí thí, kí Masíhion ko sazá dí jáe, us ne hukm diyá, kí jab tak koí muḡhálif apná nám likhwáke muddaí na bane, to us kí na suní jáegi. Lekin agar Masíhí mulzim thahráyá jáwe, to us ko mauqa diyá jáe, kí deví deotáon kí parastish kare. Agar kare to kḡhair, warna láiq i sazá thahre. Trejan ká maqsad yih thá, kí zamána i sábiq kí tarah logon ko ízárasání kí ijázat na dí jáe, lekin chúnki qánún mansúkh na kiyá gayá, to qánún kí ráh se Masíhion par ízárasání karní ásán thí.

Rasúli kalisiyá kí rúhání hálat, Rasúlon ke Kḡhutút se áshkára kí játí hai. Har tarah se
 Kalisiyá kí rúhání
 hálat. Masíh, kalisiyá ke shuraká ke liye
 namúna thá. Masíh kí pairawí
 goyá Masíhion ká kám thá. Gunáh aur dunyá kí muḡhálif
 fat ke bagair dindári ná-mumkin thí. Kalisiyá ká maqúla
 yih thá, kí “jaisá Kḡhudá Pák hai, tum bhí pák ho.”

Masíhí jamáaton men aise bahut log the, jo aḡhláqí súrath se kamzor the. In par malámat kí játí thí, aur baz auqát wuh kalisiyá se kḡhárij kiye játe the, jab tak kí wuh tauba na karen.

Jaisá Pantekust ke din men hazárahá ádmí gunáh se qáil hoke Masíh kí Injíl kí taraf rujú húe, waisá har jagah rasúlon ^{Rasúlon kí k̄hidmat} _{kí tásír.} ke wazon se log un kí taraf khínche játe the. Antákiyá, jo Pisidiyá men wáqí thá, Iqúnium o Lustra men qaríb sáre shahr ke log Púlus aur Barnabás ke pás jamá ho gae, lekin us hí talim se do tarah ká asar húa. Baze qubúl karke nayí zindagi basar karte the : aur baze muḡhálif hoke ziyáda saḡht ho gae, aur dushmaní se barḡkar ízárasáni aur k̄húnrezi par taiyár the.

Kabhí kabhí aḡib tarah kí tásír húi. Shahr i Afasus ke jádúgaron ne apní kitábon ko jalá diyá. Yahúdí, jo dushman the, Yisú ká nám badrúhon ko nikálne ke liye istiamál karte the. Artimis deví ke but banánewále ghabrá gae aur mutafakkir hae, ki hamará káni band kiyá jáegá. Deví ke pújnewále us se dastbardár húe. Yarúshalem, Súriyá ke Antákiyá, Kurint, Rúm aur Afasus kí kalisiyáen bahut barí thín. Yarúshalem kí kalisiyá ke shúraká hazárhá the. Tásitús muwarriḡh batlátá hai, ki shahr i Rúm men Masíhion ke bare hujúm the. Thassaluníqe men log kahte the, ki Rasúl dunyá ko darham barham kar rahe haiḡ. Sach to hai, ki Masíhí aksar garíb gurba men se the, jin men bahut gulám the, taubhí in men aalá darje ke log bhí shámil the. Kitne aise the, jo bádsháhi k̄hándán ke the. Málđár auraten thín, jaisí Ludiyá, Filippii, Domatilla Rúmí. İz-zatdár ádmí the, jaise Sarjius Paulus, Kuprus ká hákim, Publius jo Málṡá men hukmrán thá, Flavius Klement jo Sháhansháh ká rishtedár aur shahr i Rúm men Kánsal thá, Afasus men Eshiyá ke aalá hákim, Atení shahr ká buzurg Diyunisiyus, shahr i Kúrinthus ká k̄hazánchí Airastus aur kitne aur sharíf k̄hándán ke ádmí, jin ká zikr Aamál kí kitáb aur Rasúlon ke K̄hutút men páyá játa hai.

Kalísiyá ká intizám, jo shurú men kiyá gayá, Yahúdí Sinegág ke muwáfiq húa. Pahle Kalísiyá ká intizám Masíhí apne Yahúdí birádaron ke aur us ke afsar. sáth ibádat men sharík húe, jaisá Kḥudáwand Yisú kartá rahá. Jab Yahúdíon kí muḥálif- fat se wuh Yahúdí ibádatḥánon se níkále gae, to wuh apne makánon men ibádat karne lage. Ġair-mumálik men yih hál waqú men áyá * Har ek jamáat par buzurg mu- qarrar kiye gae.† Rasúl sab kalísiyáon par aalá iḥti- yár rakhte the, aur agarchi koí záhiri Anjuman qáim na kí gayí, lekin sári jamáaton ne Rasúlon kí farmán- bardári kí.‡ Rasúlon ke intizám se nae afsar, jo Dikan kahláte haiṅ, garíbon kí ḵhabar lene ke wáste muqarrar húe.¶ Har ek shahr men ek hí kalísiyá qáim kí játí thí, jis ká pásbán yá usqúf thá.

In kalísiyáon men do hí qism ke afsar the, Buzurg (Pas- tor yá Elder) aur Dikan, jo shurú men rasúlon ke háth se taqarrurí páte the.§ Buzurg iḥtiyár men masáwí the, lekin Sinegág ke namúne par ek kursínishín thá. Jab kisí bhái par shikáyat yá ilzám lagáyá játá thá, to kalísiyá ke sámhne, buzurgon kí maḥifaf, us ká faisala kiyá játá thá, (I Qur. 5 : 4, 5). Jamáaten aláhida aláhida hoke ázád thín, lekin in sabhon par Rasúl yá mubashshir (Evangelist) hote the, jo Rasúlon kí taraf se muqarrar kiye játe the. In men se Tímtáús aur Títus namúna haiṅ.

Shurú se Masíhí “ Kḥudáwand ká din ” ibádat ke liye ḵháss din mánte the. Yih wuh ibádat ke auqát. din hai, jis men Kḥudáwand murdon men se jí uḥhá. Us din ke ek hafta baḍ shágird phir ikatṭhe húe, aur Kḥudáwand un ke biḥ men namúd húa. Is ke baḍ, “ hafte ke pahle din ” ká zikr

* Dekho Aamál 18 : 6-8. † Aamál 14 : 23. ‡ Aamál 15. ¶ Aamál 6. § Filip. 1 : 1.

páyá játá hai. Jis men Masíhí, roṭí torne ke liye, ikatṭhe hote the. Yúhanná rasúl apne Mukáshafa men “ Kḥudá-wand ke din ” ká zikr kartá hai. Liházá yih din Masíhíon ke darmiyán Bará Din ṭhalrá, jo Yahúdí Sabt kí tarah máná játá thá.

Jo log Yahúdíon men se Masíhí húe, Pantekust kí Ḥd ko mánte the, aur yih dastúr Magribí Rúm kí kalísiyáon men ráij thá.

Pablí sadí men Yisú ke murdon men se jí uṭhne kí yád-gári ke liye Ḥd, jo Easter kahlátí hai, mání játí thí.

Ībádat ke waqt duḥ karne, Pák Nawishton ke parbne aur nasihat ke liye waz karná, zabúr, gít o gazal gáne ká dastúr thá. Ībádat ká tariqa. Kḥáss rusúmát Baptisma aur Aṣhá i Rabbání bhí amal men áte the.

Kalísiyá kí yagánagat ká bandhan muhabbat thí. Ek hí imán, ek hí baptisma, ek hí ummed, ek hí zindagí aur ek hí Kḥudáwand thá. Wuh ek Badan thí, jis ká sar Kḥudáwand, aur jis kí zindagí Ruh i Pák thí. Us hamdardí ke sabab se jo is badan ke aazá men asar kartí thí, kalísiyáen ek dúsre se saláhi letín aur tangí ke waqt ek dúsre kí madad kartí thín. Is hamdardí o ittifáq ká natíja yih húa, ki zálhíri intizám ke liye bunyád dáli gayí, jo áyanda ko zuhúr men áí. Us zamáne kí bad-aḥhláqí ke rokne ke liye zurúrat thí, ki kalísiyá saḥṭí ke sáth tambíh diyá kare, magar is ke haqq men rasúlon kí hidáyat yih thí, ki wuh birádarána ulfat ke sáth dí jáwe. Chál o chalan ke liye qáida yih thá, ki Masíhí pák rahen, jaisá un ke liye munásib hai, jin men Kḥudá kí Pák Rúh sukúnat kartí hai.

Naqsha i Sháhanháh i Rúm, jin ke muqábil Rúmi kalisiyá ke Usqúfon kí Fihrist hai.

SAN I—337.

Sháhansháh i Rúm.	San Íswí, jabus ká intiqál húá.	Usqúf i Rúm.	San Íswí, jis men intiqál húá.
Augustus, ...	14	Rúmi usqúfon ká zikr ta-	
Tiberius, ...	37	wárikh men nahín miltá,	
Qaius, ...	41	peshtar wafát i Púlus Ra-	
Qlaudius, ...	54	súl kí, jo san 63 yá 67 men	
Niro, ...	68	húí. Gumán gálib hai, kí	
Gálbá, ...	69	Patras bhí san 67 men Rúm	
Otho, ...	69	men shahíd húá. Kahte hai,	
Vittelius, ...	69	kí <i>Linus</i> Patras ke bád us-	
Vespásian, ...	79	qúf húá.	78
Títus, ...	81	Qletus, ...	90
Domishian, ...	96	117 Qlemenus, ...	100
Narva, ...	98	138 Anaqletus, ...	112
Trejan, ...	117	161 Evaristus, ...	121
Hadrian, ...	138	180 Sikandar, ...	132
Antoninus Pius, ...	161	192 Sikastus, ...	142
Marqus Aurelius, ...	180	193 Telesphorus, ...	154
Qamoqus, ...	192	193 Hyginus, ...	158
Pertináks	193	211 Pius, ...	167
Didius Julianus, ...	193	217 Anisetus, ...	175
Septimus Severus, ...	211	218 Sotar, ...	182
Qarákalá, ...	217	222 Eleutherius, ...	193
Maqrinus	218	235 Viktur, ...	203
Heliogabálus, ...	222	238 Zefurinus, ...	220
Sikandar Severus, ...	235	244 Qálikastus, ...	227
Máksamin, ...	238	249 Urban, ...	233
Gaurđian, I, II, III, ...	244	251 Pantian, ...	238
Failbús, (Philip,)	249	253 Anterus, ...	239
Dísius, (Decius)	251	254 Fabian, ...	253
Gállus, ...	253	259 Qárnelius (Cornelius,)	255
Amilianus, (Aemilianus,)	254	268 Lusias, ...	257
Valerian, ...	259	Istifán (Stephen,)	260
Gálienus, ...	268	Sikastas II. (Sixtus.)	261

Sháhansháh i Rúm.	San.	Usqúf i Rúm.	San.
Qlaudius, II, ...	270	Dionisius (Dionysius,) ..	272
Aurelian, ...	275	Filikas (Felix,) ..	275
M. C. Tacitus, ...	276	Yutikian (Eutyehian,) ..	283
Probus, ...	282	Qaius (Caius,) ..	296
Qárus, ...	283	Marsellianus (Marcelianus)	304
Numeriánus, ...	284	Marsellus (Marcellus,) ..	309
		Yusebias (Eusebius,) ..	311
		Melkiádes (Melchiades) ..	314
		Silvestar (Sylvester,) ..	337

SHÁHANSHÁH I RÚM KÍ DIOQLESHIÁNÍ TARTÍB.

Dioqleshian kí saltanat ká ágáz,..... 284

Taqsim i saltanat..... 286

Sharqí Augustus.

Magribí Augustus.

Dioqleshian.

Maksimian.

Qaisar.

Galerius.

Qanstanshias.

305

Augusti.

Galerius.

Qanstanshias.

Qaisar.

Maksimín Dáza.

Severus.

311

Augusti.

Maksimín Dáza.

Qunstantín.

Qaisar, jis ká khitáb Augustus húa. Lisinius.

314

Augusti.

Lisinius.

Qunstantín.

324

Akelá Augustus : Qunstantín (us ká intiqál húa, 337.)

DÚSRÁ HISSA.

RÚMÍ SALTANAT AUR MASÍHÍ KALÍSIYÁ, SAN 100 SE 325 TAK.

PAHLÁ BAB.

SARKÁR KÍ TARAF SE IZÁRASÁNÍ.

San 100 se 261 tak.

Rúm ke Sháhansháh Trejan kí saltanat san 98 se 117 tak rahí. Us ke intiqál kar jáne ke bad Hadrian takht-nishín húa. Us ne San 138 tak bádsháhat kí. In donon bádsháhaton ká arsa chálís baras ká húa. Is arse men Masíhion ne já ba já taklíf pái. Qánún ke mutábiq Dín i Fswí ab tak jáiz nahín thahráyá gayá thá. Sháhansháh apní Masíhí riáya ke sáth mukhálifat karne na cháhte the, lekin sarkári mazhab ke hámí hokar we us majlis ko dabá rakhná, jo is mazhab ke barqhiláf talím dewe, farz jánte the. Umúman, izárasáni adná hákimon aur afsaron kí taraf se hotí thí. Butparast prohibit aur qhádím ud dín Masíhion se saqht dushmaní rakhte the, aur awám ko ubhárte the, ki un par hamla karen. Kabhí kabhí we un par ilzám lagáke hákimon ke sámhne khúchte aur qaid karwáte the, yá maut ká fatwá dilákar un ko qatl karwáte the. Is qism ke zulm kí qhabar aksar Sháhansháh ke kán tak na pahunchtí thí. Wuh buzurg jo Trejan kí saltanat men shahíd húe, so Rúm ká usqúf Klemenus (102) aur Antákiya ká buzurg Ignáshius, jo San 107 aur 116 ke darmiyán shahr i Rúm men shahíd húa. Hadrian kí bádsháhat ke waqt baz shahron men gair-qaum cháhte the, ki Masíhí log tamáshagáhon men janglí jánwaron ke sámhne pheñke jáen, táki melon men nayá tamásha howe, aur baz adná hákim isí tarah karne lage, lekin Sháhansháh ne is harkat i bejá ko band kar diyá. Is bádsháhat ke

waqt ek wáridát wuqú meñ áyí, jis se un Masíhíon ko, jo Yahúdí qaum ke the, saḡht ízárasání húí. Shahr i Yarúshalem meñ ek shaḡhs Bárkokáb ne Masíh hone ká ḡawá kiyá, aur jhandá khaḡá karke us ne saltanat i Rúmí kí muḡhálifat meñ fasád kiyá. Masíhí is fasád meñ sharík hone se maḡzúr húe, aur is sabab se Yahúdíon se dukh páyá. Baḡd bahut jang o jadal ke, san 135 meñ Rúmí fauj gálib áí, aur shahr ko wírán karke Yahúdíon ko mulk i Filis-tíná se ḡhárij kiyá. Hukm húá ki we, sál meñ ek bár ke siwá, Yarúshalem ke wíránon ke ḡher ke qaríb tak bhí áne na páwen, aur jab áwen, to sál ke us ḡin áwen, jis meñ shahr gárat húá.

Haḡrián ne us wíráne ke úpar ek nayá shahr banwáyá, aur us ká nám Eliyá Qáḡtoliná rakhá. Yahán ek kalí-siyá qáim kí gaí, jis ke sharíq gair-qaum ke logon meñ se the, yá wuh Yahúdí jo Masíhí hone ke sabab se Yahúdí qaum meñ gine na játe the.

Is waqt tak sháhansháh aksar Dín i Iḡswí se náwáqif the, lekin san 161 meñ jab Marqus Aurelius taḡht-nashín húá, yih hál badal gayá. Yih hákim Stoíqí failsúf thá. Wuh sarkárí mazhab ká hámí, aur Masíhíon ká saḡht muḡhálif thá. Masíhí shahíd us kí nazar meñ sirf kundmizáj haḡ karnewále the. Liházá baḡí koshish kí gaí, ki Dín Iḡswí tamám saltanat se ḡhárij kiyá jáwe. Sarkárí afsar aur aḡwám-un-nás saḡht ízárasáu húe.

Marqus Aurelius ne sharíf ḡhándán meñ tarbiyat páí. Us ne baḡí safái se balki ḡhauf ke sáth dekhá, ki Masíhí faríq us mazhab ko, aur us ke dastúrát ko jinheñ wuh saltanat kí díní o dunyáwí bihtarí ke liye zarúrí tasawwar kartá thá, hiqárat se radd kartá hai. Us ne yih bhí pah-cháná, ki Dín Iḡswí ke usúl us falsafa ke barkḡhiláf hain, jo us kí dánist meñ afzal thá, aur is liye us ne is tariqe ko bedíní, jhúḡh aur fasád ká bání ḡhiyál karke us ko band

karná apná farz samjhá. Chunanéchi sháhansháh ke hukm ke mutábíq ízárasání aisí saḡhtí se húí, ki agar sháhansháh ḡhud házir hotá, to sháyad wuh bhí us se náḡhush hotá.

In aiyám meṅ bahut se hádise wuqú meṅ áye ; bhún-chál aur pání ke sailáb, kál aur marí bahut jagahon meṅ thí, jin ke sabab se lakhúkhá ádmí halák húe. Aisá ek qism ká táún bhí phailá, jis se itní amwát húín, ki shahr aur gánw wírán ho gae. Sab log yaqín karte the, ki yih sári musíbaten Masíhion kí bedíní ke sabab se án parín.

Eshia i Kochak meṅ ízárasání húí, shahídon meṅ bu-zurg Policárp ek thá, jo Yúhanná Rasúl ká shágird hoke, shahr i Smurná ká usqúf rahá. Us shahr meṅ Easter kí íd ho rahí thí. ḡair-qaum bhí apne hákim Títus Quadrátus ke sámhne khel aur ghuḡdaur wag. tamásha kar rahe the. Sipáhion ne Bishop ko giriftár karke hákim ke huzúr pahuncháyá. Us ko hukm diyá gayá, ki Masíh ko lanat kare. Us ne jawáb diyá, ki “Chhiyási baras se main ne Us kí ḡhidmat kí, aur Us se, siwá nekí aur barakat ke, main ne kuchh na páyá, so main kis tarah apne ḡhudáwand aur Naját dahinde ko lanat karún !” Is par unhon ne us ko zinda jalá diyá.

Shahr i Rúm meṅ Jasṡin, jis ne bahut mufíd kitáb-en tasníf kí, sháhíd húá. Masíhion par bahut jhúṡhe ilzámat lagáe gae, ki we zinákári aur dígar buráían ḡhufiya meṅ karte haiṅ ; aur yih buhtán awám yaqín karte the. Baz jawán mard aur sharíf auraten aisí ízá páte the, ki tamám din o rát behadd dukh sahte sahte mar gae, lekin koí apne ḡhudáwand ká inkár karnewálá na húá.

San 180 meṅ Marqus Aurelius ká intiqál ho gayá, aur kalisiyá ko ízárasání se árám lene kí fursat milí. Wuh arsa jo san 96 meṅ Narva sháhansbáh ke taḡht-nashín hone se shurú húá, aur san 180 meṅ Marqus Aurelius kí mant se ḡhatm ho gayá, sulh aur taraqqí ke sabab se Rúmí sal-

tanat men sab se mashhūr húa. Us men Injil ko phailáne ke liye mauqe aur wasile kasrat se mile. In aiyám men saltanat kí wasat púrí húi, aur aksar har kahin sulh járí rahí. Tamám dunyá kí qaumen us se ÷artí thín. Sháhansháh Antoninus Pius ke qásid mulk i Chín tak jáyá karte the, aur dūr kí wahshí qaumen ke sáth tijárat hotí thí.

Marqus Aurelius ke bad, Qamoðas sháhansháh rahá, (180—192). Yih hákim tundkho aur náláiq thá. Wuh díní muámilon kí nisbat beparwá rahá : lekin is waqt ízárasání na húi. Qamoðus ke intiqál karne ke waqt se saltanat i Rúm ká zawál shurū húa.

San 193 men Septimus Severus Rúm ká sháhansháh húa. Is saltanat ke shurū men awám kí dushmaní se aur zilon ke adná hákimon kí taraf se Masíhion ko ízárasání hotí thí. Trejan ká qánún ab tak ráij rahá, aur cháhe hákim us kí nisbat kuchh farmáwe yá khamosh rahe, wuh ízárasání ke kám men láyá játé thá. Septimus Severus sarkári mazhab ká hámí thá, lekin das baras tak us ne Masíhí dín kí bábat kuchh na kiyá. Jab wuh dekhtá thá ki log bápádodon ke mazhab ko ehhor̄te aur Masíhí ban játe hain, to us ke dil ko barí ranjish húi. San 202 men Severus ne hukm diyá, ki koi ádmí dín i Yahúd yá dín i Tswí men shámil na kiyá jáwe. Unhí aiyám men jab Klemenus aur Pántínus apne kám ko ehhor̄kar kuchh arse tak Iskandariyá se aláhida ho gae, Origen ká báp Lionáidas aur bahut se aur Masíhí shahíd húe. Lekin aur azlá men hákim bahut sustí ke sáth sarkár ká hukm bajá láte the, aur baz maqámon men us par kuchh bhí khyál na kiyá gayá.

San 211 men Septimius Severus Britáin men larne chala, aur shahr i York men us ká intiqál ho gayá. Sipáhion kí madad se us ká beṭá Qarákalá sháhansháh húa. Is ne sipá- *Septimius Severus ká intiqál.* hion ko khussh karne ke liye aur apne dushmanon se sulh rakhne kí khatir sarkári khazáne

ko khálí kar díyá, aur jab shahr i Rúm men log us se
Qárakalá Sháhansháh. náráz ho gae, wuh tamám mulk ke
 azád logon ko “Rúmi” ká khítáb

deke shahr se aláhida ho gayá. San 217 men *Priřorian*
Gárđ ke sipahsálár Máqrinus ne Qárakalá ko qatl kar-
 wáyá, aur khud sháhansháh húá.

Máqrinus Sháhan
 sháh.

Ek sál ek andar sipáhíon ne Máq-
 rinus ko bhí qatl kiyá, aur Qá-

rakalá ke lařke Helogábálus ko, jis kí umr 14 baras kí
 thí sháhansháh muqarrar kiyá.
 Elagábálus. Chár baras tak is sháhí lařke ne,

jo sharárat men sinn i bulúg ko pahunch chuká thá, bahut
 zulm kiyá, lekin wuh bhí qatl kiyá gayá. Qárakalá dín kí
 parwá nahín kartá thá. Chunánchi us ne na to izárasáni

ko band kiyá, aur na us kí táid kí. Adná hákimon ko
 ijázat thí, ki jis tarah cháben, qánún ke mutábíq amal
 darámad karen, lekin Helogábálus, jo khud ek nájáiz maz-
 hab, yane Suriyá kí átish-parastí ko mantá thá, Masíhíon
 kí himáyat kartá rahá. Phir san 222 men, jab Sikandar
 Severus tařht-nashín húá, aín sháhansháh ke mahall men
 Masíhíon par barí mihrbáni aur shafaqat dikhái gai.

Sikandar Severus Masí-
 híon se nek sulúq kartá.

Sháhansháh kí má Júliá Mamiá

Masíhíon ke sáth aisí mihrbáni
 kartí thí, ki bahuton ne yaqín kiyá,

ki wuh khud Masíhí hai. Sháhansháh ke mandir men Rumí
 deotáon kí múraton ke síwá Abirahám, Masíh, Arpniás
 aur Taiyáná ke Appoloniás kí múraton kharí kí gain, aur
 bádsháh ke mahall kí díwár par Masíh ká sonabrá qáida,
 ki “Khudá ko apne sáre dil se piyár karo, aur apne pařosí
 ko jaisá ap ko,” kanda kiyá gayá.

Sikandar Severus kí bádsháhat ke chauthé sál men Ar-
 dasher Bábagán ne mulk i Fáras
 Ardasher Bábagán. se Párthíon ko khárij karke apní

salтанat kí qadr ko yahán tak barháyá, ki us ne Rómíon

ko Eshíá se k̄hárij karne kí taiyárí kí. Us ne qadím Awasthá ke mazhab ko, yāne átish-parastí ko, phir bahál kiyá, aur Masíhíon ko, yá to Fáras se níkal diyá, yá un par saḡht zulm kiyá.

Sikandar Severus ne Fársíon kí pahlí chaḡháí kí mu-
 ḡhálifat meṅ un ko shikast dí, aur
 fathmand húá. Phir jab wuh shimál Severus kí maut.
 kí taraf laḡne ko já rahá thá, wuh
 qatl kiyá gayá. Us kí bádshábat terah baras tak rahí.
 Us ke bád lashkar ne Tarákiá (Thrace) ke ek sipahsálár
 Máksamin ko Sháhansháh muqarrar
 kiyá. Yih shaḡhs Masíhíon ká Máksamin.
 saḡht dushman thá. Us ne gair-
 qaum ko targíb dí, kí Masíhíon ko ízá pahuncháen, aur us
 ne ḡhud un ke ḡhádím-ud-dínon par hamla kiyá. Tín sál
 bád (238) wuh sipáhíon ke háth se mára gayá. Is mauqe
 par sahibán i Sinaḡ ne shimálí lash-
 kar ke us iḡhtiyár ká, jis se wuh Gorḡdian.
 sháhansháh ko muqarrar kartá thá,
 inkár kiyá, aur Gorḡdian náme ko, jo Afrika ká Pro-kánsal
 thá, muqarrar karne ká intizám kiyá. Jab Gorḡdian aur us
 ke beḡe qatl kiye gae, to Sinaḡ ne us
 ke pote ko, jo us waqt pandrah baras Failbús Arabí.
 ká laḡká thá, pasand kiyá. Chha
 baras bád, Failbús Arabí kí targíb se, yih ebboḡá Gorḡdian
 mára gayá, aur Failbús sháhansháh muqarrar húá. Gor-
 ḡdian sháhansháhon kí amaldárí meṅ kalísiyáon ne árám
 páyá. Failbús ne bhí Masíhíon ke sáth dostí kí. San
 249 meṅ Dísias ke sáth laḡái meṅ Failbús mára gayá, aur
 Dísias taḡht-nashín húá.

Jab Dísias taḡht-nashín húá, to us ne tamám súbaját
 ke hákimon ko parwána likh bhejá, kí har kahín log zabar-
 dastí ke sáth Rúmí mazhab meṅ dáḡhil kiye jáwen. Chu-

nánchi kalisiyáon ke bahut sharík máre gae, balki is ke peshtar aisi izárasáni kalisiyá par kabhí na húí thí. Is

Disias sháhansháh kí waqt se kalisiyáon men un Masíhíon kí bábat, jo khauf yá dukh ke izárasáni. sabab se apne dín ke munkir húa the, bahut bahs o mubáhisa shurú húa.

San 251 men qaum i Gáth (Goths) ke sáth la'ái karne men *Disias* mára gayá, aur us kí jagah Gállus sháhansháh muqarrar húa. Thore din bad Gállus ne izárasáni ko nae taur se barpá kiyá, lekin derh sál ke andar wuh sipáhíon ke háth se mára gayá, aur Aemillianus gaddí-nashín húa. Tí mahíne ke bad yih bhí qatl húa, aur us kí jagah Válerian takht par baiṭháyá gayá. Us ne san 260 tak bádsháhat kí; lekin us sál men Fáras kí fauj ne us ko shikast dí, aur wuh giriftár hoke asír kiyá gayá. Válerian kí bádsháhat ke pahle chár barason men Masíhíon ko izá kam dí

Válerian kí saltanat.

gaí, lekin san 257 men wuh phir shurú húí, aur jári rahí, jab tak kí 261 men Gállienus apne báp kí jagah sháhansháh húa. Us ne qánún kí rú se Masíhí dín ko jáiz ṭahráyá, aur yún izárasáni mauqúf ho gaí. Pas is waqt se leke chális baras tak yane sháhansháh *Dioqleshian* ke waqt tak, Masíhíon ne sárkár kí taraf se taklíf na pái.

Gállienus Masíhí dín ko jáiz ṭahrátá.

Ab tak Masíhíon kí ṭadád banisbat gair-qaumon ke kam rahí, lekin baz súbón men un kí kasrat banisbat gair-qaumon ke ziyáda thí. Tísri sadi ke bích tak gair-qaum

Kalisiyá kí hálat Tísri sadi men.

aksar Masíhí aqídon se wáqif ho gae the. Ab koí Masíhíon par hiqárat ke sáth nazar na kar saká, aur na yih ilzám lagá saká, kí yih sarkár ke dushman haiñ. Yih bát akehí tarah se zahir ho gaí thí, kí Masíhí Rúmí butparastí ke saḡht muḡhálif haiñ. Is sabab se gair-qaumon

ke nazdík Masíhí bedín ṭhahre. Yih bāt bhí sáf taur se qarár pá gai, ki Masíhí dín kí taraqqí ke sabab se Rúmí deví deoton kí ibádat mauqúf ho jáegí, balki yih ḡhiyál kí aise deví deote hai, jātá bhí rahegá.

Masíhí dín kí tásír ke sabab se awám-un-nás kí ehál chalan men bahut farq huá. Wuh

buráián, jo ámm taur se logon ke Masíhí dín kí tásír Ğair-qaumon par.

bích men yahán tak ráij thín, ki

log aksar unhen karte karte un ká kuehh ḡhiyál na karte the. ab badnámí ká báis samjhí gaín. Baz bure dastúr, jo pahle durust samjhe játe the, balki ibádat men bhí jáiz the, ab Ğair-qaumon ke nazdík bure małúm diye, balki wuh ḡhud koshish karte the, ki apní butparastí kí tazhík karen.

Aksar Ğair-awám iqrár karte the,

ki Masíhí dín men bahut achchhí Ğair-qaum apne dín kí tazhík karne lage.

báten hai, tis par bhí we dawá

karte the, ki hamáří butparastí men achchhí báten ziyáda hai. We yih bhí kahte the, ki deví deoton kí bandagí karní insán kí púrí dindáří ke liye zarúrí amr hai. Ab tak wuh ḡhiyál karte the, ki agarchi Masíhí log nek hai, tau bhí un ke dastúr, jin se un kí zindagí guzrání játi hai, náláiq aur bemaza hai, aur un kí ibádat ká tariqa wahshí hai : ḡhásskar we yih ilzám lagáte the, ki in kí bedíní ke sabab se saltanat par deví deoton kí lanat hotí hai.

DUSRA BAP

KALÍSIYÁ KE ANDARÚNÍ HÁLÁT

I.—BASHÁRAT I INJÍL

Dúsrí sadí ke shurú men Injíl kí manadí shahr i Adessa men kí gayí. Yaqín hai ki mubashshar Antákiyá shahr se bheje gae. Sadí ke bích men Adessa kí kalisiyá kí yahán tak taraqqí húi, ki bádsháh Abgár Bár Manu us ke shurakon men páyá gayá. In hí aiyám men Injíl kí bashárat Fars, Mádiá, Párthiá aur Báqtariá men kí gai thí. Khabar hai, ki tísri sadí men kalisiyá kí kai jamáaten Arab men qáim ho gai thín. Buzurg Origen Sikandariyá se safar karke in jamáaton men waz kiyá karte the. Chauthí sadí men, Thíuflás náme ne Hind men Masíhí jamáaten páin.

Kalisiyá ne Mulk i Misr men barí kámyábi hásil kí. Wahán se Dín i İswí Qurení men phailá. Misr ke shimál kí taraf bhí Injíl ne jar pakrá. Shimáli Afrika ke subaját men jamáaten rasúlon ke waqt se qáim kí gain. Khusúsan shahr i Kárhágo men barí kalisiyá thí. Subá i Gál* men jamáaten qáim kí gain. Mubashshar Eshíá i Kochak kí taraf se bheje gae the. Un kí qaum aur zabán, jo Kalkik kahlátí hai, wuhí thí jo Gál men ráij thí. Un ká mazhab Drúid kahlátá thá, aur wuhí thá jo Britain men bhí ráij rahá. Shahr i Lyons aur Vienná men barí barí jamáaten thín. Buzurg Ireneus aur Tartullian kí tasnífát se zahir hai, ki Jarman (German) aur Britain ke iláqon men bashárat i Injíl ho chukí thí. Jahán tak Rúmi Saltanat phail gai thí, wahán Injíl kí manadí ho gai thí. Masíhí logon ká shumár bahut húa, lekin gair-qaumwale kasrat men ziyáda the.

---

* Gál wuh mulk thá, jo ab Fráns kahlátá hai. E. M. W.

II.—KALÍSIYÁ KÁ INTIZÁM

Shurú meṅ kalisiyá ke buzurg nigahbán yá usqúf kah-láte the. Un ká ámm nám Presbuṭar thá. In ke mansab o iḡhtiyár masáwí the, lekin jab kám ke liye ikatṭhe hote the, to zarúr húá, ki in meṅ se koí mír i majlis bane. Mum-kin thá, ki wuh bári bári mír i majlis muqarrar kiye játe the, lekin yih dastúr qáim nahín húá. Baráks is ke yih qáí-da qáim húá, ki har ek kalisiyá meṅ, cháhe us meṅ kitne Presbuṭar maujúd hon, ek hí nigahbán yaṅe usqúf rahe. Kalisiyá ke intizám meṅ yih farq dúsrí sadí ke shurú se hone lagá.

Shurú meṅ dikan ḡhásskar garíbon aur bímáron kí ḡhabar lete rahe. Bāz jamáaton meṅ auraten bhí is uḡde par mu-qarrar hotí thín. Yih dastúr Rasúlí zamáne se chala áyá, aur har zamáne meṅ ráij rahá.

Dikan.

Pásbán kí parwarish ke liye jamáaten kuchh kuchh chandá jama karke detí thín, lekin umúman pásbán apná koí pesha chala tá thá. Bāz káshtkárí karke guzára karte the. Bāze dúkándár Pásbán kí parwarish the, yá hirfat o hunar ke kám meṅ mashgúl the, aur bāze sarkár kí naukari karte the. Buzurg usqúf Kúprián is bát par muatriz húá, ki bāze pásbán apne kám kí kárrawái meṅ muddat tak gairházir rahte the, aur ḡhususán is bát kí shikáyat kartá thá, ki bāz pásbán aise Sarkári uḡdon ko qubúl karte the, jin se un ko fursat na thí ki apná rúhání kám karen, lekin muddat tak yih dastúr rahá, ki pásbán apní parwarish ke liye koí pesha iḡhtiyár kare.

Aqlí o rúhání liyáqaten, jo rasúlon kí ṭalím se záhir hún, ráij rahín. Jo Masíhí kisí qusúr ke sabab se sazáyáb húá ho, to pásbán na ban saktá thá.

Wuh ádmí jis kí ek se ziyáda shádi húi ho, aksar badnám thá, aur is pák uḡde meṅ sharík na ho saktá thá, aur jis ne bewa ke sáth

Pásbán kí liyáqaten.

yá kisi aurat kesáth jo áge badnám thí, yá gulám thí, shádi kí ho, wuh pasbání ke uhde par muqarrar na kiyá játá thá.

III—KALÍSIYÁ KÍ TALÍM

Un tasnífát ke wasíle se, jo Masíhí dín kí hifázat o himáyat ke liye likhí gaín, Masíhí aqídon ká bayán kiyá gayá. Chunánebi Jastín shahíd kí tasnífát meñ, jo dúsri sadí ke shurú meñ likhí gaín, zail ke aqáid mundarj hain : —

Awal. Masíhí Yisú ko K̄hudá ká Beṭá mánte the, aur us kí K̄hudá kí sí íbádat karte the.

Doyum. Wuh yaqín karte the, ki Rúh-ul-Quds K̄hudá kí pák zát meñ ek Aqnúm hai.

Seyum. Insán kí hálat kí nisbat we mánte the, ki wuh fiá i muḳhtár paidá húa, aur Ádam ke gunáh ke sabab se bargashta ho gayá.

Chahárum. Gunahgár sirf Masíh par ímán láne se K̄hudá ke huzúr rástbáz ṭhahar saktá hai.

Panjum. Wuh yaqín karte the, ki nekon aur badon kí qiyámat hogí, ki nek log abadí k̄hushí meñ daḳhl páwenge, aur ki bure log abadí azáb meñ ḍále jáwenge. Is sadí ke ákhir meñ inhín aqídon ke mutábíq Ireneus ne apní kitáb meñ, jo Nástik firqe ke barḳhiláf likhí gaí thí, ek qism ke aqáid-náma ko darj kiyá, jis ke aqídon ko Rúmí Klemans, Jastín shahíd, aur dígar musannif taslím karte the.

Qadím Masíhíon kí íbádat aur rít o rusúm kí bábat inhín tasnífát se ziyáda k̄habar miltí hai. Qadím muwarriḳh

Kalísiyá ke rusúm o dastúrát. Hegissipas náme aur mashhúr muallim Arabiánas kí tasnífát to thín,

magar afsos kí bát hai, ki we gum ho gaín. Jastín shahíd ke bayán ke mutábíq, baptisma k̄hatna kí jagah muqarrar húa; chunánechi bachchon ko baptisma dená munásib samjhá gayá. Tartulliánus kí

tasnífát se khabar miltí hai, ki bap̄tisma sirf pání hí se diyá játá hai, kabhí gote se, kabhí undelne se, aur kabhí chhirkne se. Bap̄tisma Báp, Beṭe aur Rúh-ul-Quds ke nám se diyá játá thá. Sabt kí nisbat Jastín kahtá hai, ki We hafte ke us roz ko, jo ki Itwár kahlátá hai, pák rakhte the, kyúñki us roz Kḥudáwand Masíh murdon̄ men̄ se jí uṭhá. Shahr aur diháton̄ men̄ log usí din apní apní ibádatgáhon̄ men̄ ikaṭṭhe hokar ibádat karte the. Inhíñ majlison̄ men̄ rasúlon̄ kí sarguzasht yá nabíon̄ ke nawishte, jahán̄ tak fursat hotí thí, parhe játe the. Is ke baḍ mír i majlis waz kartá thá, jis men̄ wuh Qadím Masíhíon̄ kí ibádat. logon̄ ko nasíhat detá, aur unhen̄ jatátá thá, ki we in nek namúnon̄ kí pairawí kiyá karen̄. Aḳhirkár we sab khaṛe hokar us duá men̄ sharík hote the, jo mír i majlis kartá thá. Jastín gít gáne ká zikr nahín kartá hai, magar Plíní ne kḥásskar ibádat ke is hisse ká zikr kiyá. Jab duá ho chuktí, log ek dúsre ko bosa deke salám karte the, aur yún̄ ibádat khatm hotí thí. Isí ibádat ke baḍ mír i majlis ke sámhne roṭí dharí játi thí, aur mai ká ek piyála bhí jis men̄ pání miláyá játá thá. In ko apne háthon̄ men̄ leke wuh duá o shukrguzári Báp, Beṭe aur Rúh i Quds ke nám se adá kartá thá, aur log “Ámín” kahke apní razámandí záhir karte the. Jab duá ho chuktí, Dikan in alámaton̄ ko bāñṭte the, aur har ek ko roṭí o mai dete the. Phir un ke pás jo gair-házir hote the, ek hissa yá to le játe, yá bhejte the. Is zábite men̄ sirf wuhí log sharík hote the, jo Masíh par apne ímán lāne ká iqrár kar chuke the, aur jo us ke nám se bap̄tisma páke Masíh ke hukm ke mutábiq nek chál se zindagí basar karte the. Aḳhir men̄ garíb aur bímár Masíhíon̄ kí madad ke liye chanda jamaḅ karte the, jo mír i majlis ke sipurd kiyá játá thá.

Kḥudáwand ke din ke siwá bahut Masíhí Yahúdí sabt ko bhí mánte the. Dúsri sadí ke áḳhir tak aksar

kalisiyáon men **Ḳ**hudáwand kí maut aur phir jí uṭh-
 ne kí yádgári ke liye sáliyána
 Sabt aur Easter. jalsa hotá thá, lekin Sharqí aur
 Magribí kalisiyáen mutafarriq taur
 se is ko mántí thín. Is bát ke बारे men dúsri sadi ke
 ákhir men bará mubáhisa shurú huá.

IV—BIDĀTÍ TĀLÍM

Jab tak ki kalisiyá men rasúl the, koí mushkil na paří,
 lekin jab un ustádon se, jo ilhámi na the, kalisiyá kí
 hidáyat hone lagi, to mushkilát
Nástik falsafa. bakasrat pesh áne lagín. In men
 se ek us falsafa ke ḵhayálat the, jo
 Nástik kahlátá thá. Yih koí nayí bát na thí, lekin dúsri
 sadi ke bích tak us kí súrat goyá púri ho gai. Us hí se
 wuh sab bidáten jári hún, jiu ke barḵhiláf Ireneus ne
 apní námí kitáb tasníf kí. Nástik mazhabwále, neki aur
 badí ke haqq men daryáft karná cháhte the, ki yih kahán
 se áin, aur ek dúsre se kyá nisbat rakhtí hain, aur Pák
 Taslis ke Aqnúm aur níz naját ká kám in se kyá nisbat
 rakhte hain. Chunánchi baz firqe, jo mulk i Misr men
 the, talim dete the, ki **Ḳ**hudá jo tamám zindagí aur neki
 ká Bání hai, aur pákizagí aur qudrat ká Sotá hai, azal se
 nirgun rahá; aur ki mádda, jo azal se hai, burú ká
 chashma hai, aur ki wuh mile jule hálát, jo filhál dunyá
 men nazar áte hain, un rúhon ke zariye se húe, jinhon ne
Ḳhudá se nikalke dunyá ke paidá karne aur sambháalne ke
 wasíle se apne ko mádde se mutaállig kiyá. Is ḵhiyál ke
 mutábic Masíh aur Rúh i Pák aisi rúhe hain, jo **Ḳ**hudá
 se nikalke insáni rúhon kí aisi ma-
Súriyáni Nástik dad kartí hain, táki we us mádde
 se, jo paidáish ke waqt se un ke
 sáth paiwasta hai, rihái hásil karen. Nástik firqewále jo

Súriyá meṇ the, us bāt ko yaqiu karte the, jo Fáras ke Atish-parast sikhláte the, yaṇe ki nekí aur badí aslí qúwateṇ haiṇ, jo *Márshian* ká firqa aur us kí taḥím. dunyá meṇ asar kartí haiṇ. Eshíá i Kochak meṇ Márshian jo Nástik firqe ká ek álim thá, sikhátá thá, ki tín aslí qúwateṇ haiṇ;—ek jo *pák* hai; dúsri jo *rást* hai, aur tísri, jo *sharír* hai; aur yih tín to *Ḳhudá Taḥlálá* aur *Demiurgas* (yaṇe wuh wujúd jis ne *Ḳhudá* se nikalke dunyá ko banáyá,) aur *Shaitán* haiṇ.

Sab Nástik muḥallim rúh ko pák jánte the, lekin mádda ko burái ká baní tasawwur karte the. We sikhláte the, ki insán filhál us wujúd ke iḡhtiyár meṇ hai, yaṇe Demiurgas ke iḡhtiyár meṇ, jis ne dunyá ko banáyá, aur insáf ke siwá us se kuchh hásil nahíṇ kar sakte. Is hálat ko dekhke Masíh ne insán ko is saḡhtí se aur níz mádda se rihái dene ke liye insán bankar insán kí súrat pakrí, aur *Ḳhudá* ko un par záhir kiyá, aur wuh ráh batái, jis se us kí barakat hásil ho sake.

Dúsri sadí meṇ Nástik falsafa kí qadr purí húi, aur jo bidaṭeṇ us se niklín, wuh aksar Nís (*Nice*) ke jalse ke peshtar, jo 325 *Nástik* faríq kalísiyá se radd kiyá gayá. meṇ húa, radd kí gaín; lekin us se baḡ aisí báteṇ niklín, jinboṇ ne muddat tak, balki ab tak kalísiyá ke aḡáid o ámal meṇ asar kar rakhá hai: maslan wuh ḡbiyálát ki jin se *Ḳhudá Báp* insán se goyá dúr rakhá játá hai, yá yih kí gunáh mádda meṇ rahtá hai, aur ki insán ko dukh dene se us kí rúh pák ho saktí hai; aur phir yih kí hamen is dunyá kí sári ehízon se nafrat karní chálhiye. Yih sab báteṇ Nástik falsafa se niklí haiṇ, aur Masíhí dín ke barḡhiláf haiṇ.

Qaríb san 170 ke ek aur bidaṭ mulk i Frúgiyá meṇ barpá húi, jo Mántanus kí bidaṭ kahlátí hai. Mántanus ne taḥím dí, *Mántanus* apne taín Fárqalít batlátá. ki mujh meṇ Rúh i Pák rahtá hai, aur main Fárqalít (*Παρακλητος*) hún. Aur us ne yih

talím bhí dí, ki Tauret aur Injíl ke siwá Fárqalít ke na-wishte mere háth se diye játe hain, aur ki inhín se K̄hudá ká Kalám púrá hogá. Mántanus ke sáth do auraten, Máksámilá aur Prisqilá náme, us kí madadgár thín. Yih auraten dawá kartí thín, ki roza aur namáz ke wasíle

Mántanus faríq kí talím.

se ham pák húe, aur ki ham ilhám páke nabiya hain. In kí peshín-goían jo likhí gain, un ke muata-qidon ke nazdík k̄hatm-un-nabúwat thín. Yih log Eshíá i Kochak se zabardastí ke sáth k̄hárij kiye gae, lekin un-hon ne Shimálí Afrika men jákar panáh pái. Wahán un ká sab se bará muallim Tartullián un men sharík húa.

Mántanus ke firqe kí mukhálifat men ek aur firqa barpá húa, jis ne un kí yahán tak zidd kí, ki unhon ne na sirf Pák Rúh kí muajizána niāmaton hí ká inkár kiyá, balki Iláhí Lágás (Λογος) yane Masíh ká inkár kiyá. Unhon ne Yúbanná kí Injíl ko blú radd kiyá, jis men yih talím pái játi hai, aur unhon ne Mukáshafát kí kitáb ká bhi inkár

Alogái kí talím.

kiyá, kyúñki firqa K̄hiliástí isí kitáb ko apní bunyád thahrátá thá. Yih firqa “Alogái” (Αλογαί) kahlátá thá, kyúñki we Lágás ke munkir the. Un ke nazdík Masíh sirf ek ádmí thá, jis ne K̄hudá kí taraf se ilhám páyá.

Dúsrí sadí men bidāten kasrat ke sáth barpá hún. Masíhion ke pás ilm i Iláhí ke aise Bidāton ká barpá honá. qáide na the, ki jin se we ikhtiyár ke sáth sachhái ko qáim karen, aur jhúth se bachen. Aláwa is ke Injilí aqáid ke bayán karne ke liye ab tak istiláhát muqarrar na húi thín. Is liye baz ashkhas wahm kí taraf daurte the. Haqíqat yih hai, ki qadím Masíhí, jo ilhámí na the, áj kal ke Masíhion kí banisbat haqq par hone kí ziyáda nazdíkí aur liyáqat na rakhte the, aur be-tajribakár hokar, we ham se ziyáda

jaldtar galatí kÍ taraf máil ho sakte the, táham kalisiyá ke aksar shuraká ek dil hokar Injíl ke zarúrí aqídon ko mánte the. Agarchi un ke pás muṭabar riwáyaten thín, aur baz aisí kitáben un ke darmiyán ráij thín, jo in dinon men ham ko nahín miltín, tau bhí un ke ímán kÍ bunyád aur aqáid-náma Pák Kalám kÍ wuh kitáben thín, jo is waqt hamáre pás maujúd haiñ. Yih kitáben un kÍ íbádatgáhon men barábar parhí játí thín, aur Masihí tasnífát men bár bár iqtibás kÍ játí thín. Nae Ahd-náma ke asl Yúnání nusḡhe Sharqí aur Ğarbí kalisiyáon men istiamál kiye ^{Pák Nawishton ká} tarjuma dúsri sadi men. játe the, aur níz Ahd i Atíq ká Yúnání tarjuma jo Septúájant kahlátá hai, un ke kám men átá thá. Aláwa in ke dúsri sadi men Sharqí kalisiyáon men Pák Kalám ká tarjuma Súriyání zabán men ráij thá, aur Magribí kalisiyáon men Láṭíní tarjuma kiyá gayá, aur kalisiyáon men mustamal huá.

(5) JALSON KÍ ZARÚRAT.

Kull kalisiyáon ke liye koí aisí záhirí hukúmat na thí, jo sabhon par ikhtiyár rakhe. Aláhida aláhida shabron kÍ kalisiyáen apná apná intizám kartí thín. Sab jamáaten ek dúsre ke sáth ḡhatt o kitábat rakhtí thín, aur apne apne shura ká ko jamáaton men bazariá ḡhatt ke shámil karátí thín.

Ḳhatre ke dinon men zila yá mulk kÍ kalisiyáen jalsa karke fáida i ámm ke liye tajwizen kartí thín. In kalisiyáon men yih ḡhiyál thá, ki hamáre sharík hamáre bhái haiñ, aur bhái-chára kÍ tarah aksar jamáaton men hukúmat aur íbádat ke liye ek hí qism ká intizám hotá thá. Jab kisí kalisiyá men phút, yá bidat, yá koí bát, jo Ḳhudá ke Kalám ke barkhiláf ho, kisí jamáat men pái játí, to tamám jamáaton ká haqq thá, ki us kÍ shikáyat, yá malámat karen.

TISRRA BAB

QADÍM MASÍHÍ MADRASON KE BAYÁN MEN

Us ízárasání ke waqt se, jo Sháhansháh Saptimius Severus ke waqt húi thí (202), us waqt tak ki sháh Gálienus ne Masíhí dín ko jáiz thahráyá (261) ek aisá arsa thá, jo Masíhí ilm aur Baibal kí talím ke sabab se mash-húr hai. Shurú se kalisiyáon men dastúr thá, ki larakon aur nau-murídon ke liye talím kí tajwíz baní rahe. Muallim aksar talím ko zabání dete the. Wuh Yúnání lafz jo is tariqa i talím ká bayán kartá hai, *kátekáin* (κατηχειν) hai, aur is lafz se wuh istiláhát banái gain, jo aksar istiamál kí játi thín; maslan, yih kám *kátekesis* (κατηχησις) kahlátá thá. Wuh wasíla, ki jis se yih kám kiyá játá thá, *kátekismás* (κατηχισμος) kahlátá thá. Phir muallim *kátekist* (κατηχιστης) aur tálib-ul-ilm *kátekúmen* (κατεχουμενος) kahláte the. Jo log Injíl kí khidmat ke liye talím páte the, ilm ká ziyáda darja hásil karte the. Chunanéchi dúsrí sadí men shahr i Iskandariyá ke madrase men Athenágorus is qism kí talím detá thá. Lekin jab Pántinas aur us ke shágird Klemens muallim húe, Iskandriyá ke madrasa kí shuhrat aur sab madrason se ziyáda húi. Yih madrasa *Didáskeláion* (Διδασκειον) kahlátá thá, táki us men aur gair-qaum ke madrason men jo Tále mí (Ptolemy) bádsháh ne qáim kiyá thá, aur jo *Músáiyán* (Μουσειον) kahláte the, farq ma'lúm ho. Iskandariyá men ilm i Iláhi aur tafsír i kalám ba'í hikmat ke sáth parháe játe the, aur Yahúdíon, bidáti Masíhíon aur gair-qaumon kí talím ke barqhiláf istiamál kiye játe the.

Qadím Masíhíon ke Madrase.

Kátekist.

Athenágorus, Pántinas aur Klemens.

Iskandariyá ká mad-rasa.

Aur is kí baṛí zarúrat bhí húí, is liye kí yahán par Yahú-dí madrasa thá, jis men se Nástik bidat bare ilm o hikmat se jári hotí rahí.

Wuh madrasa jis ko Pántinas aur Klemens ne qáim kiyá, Origen ke ilm aur koshish ke sabab se aalá darje par pahunchá. Us ke bad, san 248 tak, Haráqlás aur Ðaio-nisius námwar muállim talím dete the, aur yih neknámí kam o beshí ke sáth, Kálsidun (Chalcedon) ke

Origen, Haráqlás, Ðaionisius aur Klemens kí tasnífát.

jalse tak qáim rahí (451). Is madrase ke sab se námwar álim tísrí sadí men maujúd the : khusúsan Klemens aur Origen. In kí tasnífát men se baz ab tak maujúd hain ; maslan, Klemens ke Dars Gair-qaum ke liye aur us ká Nasíhat-náma, jis ká mazmún *Masih Ustád* hai, aur us kí kitáb jo *Stromátá* kahláti hai, jis men qadím dastúron kí bábat mutafarriq khabren pái játi hain. Origen kí tasnífát men se us kí Tafsíren aur Ilm i Iláhi mashhúr hain. Origen kí Ilm i Iláhi sab Masíhi musannifon kí kitábon men se, jo is mazmún par likhí gain, qadímtar hai, aur kaí push-ton tak aksar khdím-ud-dín us kí talím ko taslím karte the. Bazí baṛí bidaten bhí us hí kí talím kí jar se niklín.

Itne men Súriyá ke Ilm i Iláhi ká Madrasa shahr i Antákiyá men taraqqí pizir húá, aur 100 baras bad is ke wuh niháyat Mashhúr húá. Madrasa Antákiyá ká.

Súriyá ke álimon men se, jo Origen ke dinon men the, ek Juliús Afriqánus shahr i Emmáús ká rahnewálá thá. In kí khdss tasníf ek táríkh kí kitáb hai, jis men dunyá ke shurú se us zamáne tak (221) ká ahwál darj kiyá gayá. Yih kitáb púre taur se maujúd nahín hai, lekin Yúsíbíus kí tawárikh men bahut sí báten us Július Afriqánus. se iqtibás kí gain. Us kí chhoṭí tasnífát, jaisá us ke wuh khdutút jo Origen ke nám par

Súzáná ke Qisse kí bábat likhe gae, dalálat karte hai, ki un aiyám men wuh afzal darje ká álim thá.

Us waqt talím-yáfta log Masíhí dín aur apne qadím mazhab kí nisbat aise k̄hiyálát rakhte the, jaise áj kal Hindustán men bahut talím-yáfta Hindú rakhte hai. Wuh log falsafa kí us talím kí pairawí karte the, jo Nayá Aflátúní kahlátá hai. Is falsafa ká bání Amunias Sákas (Ammenius Saccos) thá, jis ká intiqál, San 243 men, 80 baras se ziyáda ke sinn men húa. Us kí talím kí bunyád Aflátún ká falsafa thá, lekin us men Masíhí dín aur Sharqí *Thíasafí* kí taraf se kuchh kuchh miláyá gayá.

Qaríb us waqt jab K̄hudáwand Yisú mujassam húa, ek failsúf Apolloniás náme maqám i Taiáná men barpá húa,

Apolloniás failsúf ká jissá aur us kí talím. jis ne Pithágoras failsúf kí sí talím dí. San 220 Iswí men Filástrátas (Philostratus) ne Septimius

Severus kí jorú Júliá Domíná kí targíb se ek kitáb tasníf kí, jis men is shaḡhs kí sarguzasht likhí gai. Is kitáb ke mutábíq Apollonius ek álim faqír thá jo un mulkon men, jo Yúnán aur Hind ke darmiyán wáqí hai, phirtá rahá, aur talím deke muájiza kartá thá, balki Iláhí iḡhtiyár ke sáth díní mazámín par bahs kartá rahá.

In dinon men wuh bát jis par aksar bahs o mubáhisa kalísiyá men hotá rahá, yih thí, ki Masíh kí ulúhiyat kis tarah hotí hai. Bāz kahte the, ki Yisú sirf ek ádmí thá,

Masih kí *ulúhiyat* ke lekin muájizána taur se paidá húa, haqq men tísrí sadí ká aur paidáish ke waqt se Iláhí hikmat aur qudrat is qadar us ko milí,

ki nabíon yá ádmíon men se kisi ne kabhí na pái. Wuh shaḡhs jis ne pahle yih talím dí, Theodoṡas thá, jo dúsrí sadí ke ákhir men shahr i Baizánsbiam * se shahr i

* Yih wuh shahr hai jo ab Qunstuntúniá kahlátá hai.

Rúm men̄ áyá thá. Qaríb isí waqt shahr i Rúm men̄ ek aur muallim Artemon ne is talím kÍ táid kÍ. Agarchi aksar Masíhion̄ ne is talím ko radd kiyá, tau bhí tísri sadi ke shurú men̄ ek firqa us par iatiqád rakhtá thá. Yih bidat aksar Manárkian kahlátí thí.

Manárkian bidat kÍ ek dúsri súrati yih bhí húi, ki bazon ne Masíh ke haqq men̄ talím dí, ki Yisú men̄ K̄hudá Báp mujassam ho rahá hai. Yih talím Rúm men̄ pahle Práksiás ek muallim kÍ taraf se húi, jo Qámmodas sháhsháh kÍ bádsháhát ke ákhirí dinon̄ men̄ Eshíá i Kochak se áyá thá. Phir san 230 men̄ shahr i Smyrná men̄ ek muallim Noetas nám thá, jo yihí iatiqád rakhtá thá, aur is sabab se wuh kalísiyá se k̄hárij kiyá gayá. Yih log aksar *Patrípázhián* * kahláte the, kyúnki Práksiás kÍ bábat Tartullián ne tanz kÍ ráh se yih farmáyá, ki “Yahán Rúm men̄ wuh shaitán ke do bare kám kar chuká, ki nabúwat ko k̄hárij karke bidat andar láyá, aur Rúh i Pák ko dúr karke Báp ko salíb par khínchá.”

San 250 aur 260 ke darmiyán shahr i Talmáis (Ptolimais) men̄ Sábélius náme ek k̄hádím-ud-dín thá, jis ne talím dí, ki Báp, Beṭá aur Rúh i Pák shaḁsiyat men̄ farq nahín rakhte hai, lekin ek hí shaḁhs kÍ mutáfarriq súraten̄ hai. Wuh bayán kartá thá, ki K̄hudá K̄háliq aur sambhálnewálá Báp kahlátá hai, aur jab wuh apní qudrat se gunahgáron̄ ko munawwar kartá hai, wuh Beṭá kahlátá hai, aur jab un ko az sar i nau paidá karke nai zindagí baḁshtá hai, to wuh Rúh i Pák kahlátá hai,

---

* Lafz *Patrípázhián* ke maṅe Báp dukh-pánewálá.

aur isí tarah yih tín qudraten hain, jo ek hí shaḡhs men rahtí hain.

In dinon men Iskandariyá ke madrase kí ṭalím aur ḡhásskar Origen kí ṭalím kí bábat bahs shurú húí. Jab

Iskandariyá shahr kí wuh Pák Kalám kí tafsír kartá thá, ṭalím kí tásír tísrí sadí to wuh tín qism ke maṇe us se men. níkáltá thá ; yaṇe *harfí* yá táríḡhí,

akhláqí aur *gyání* yá rúhání. Chunáṇchi aisá húá, kí jab Origen *gyání* yá rúhání maṇe batátá thá, to baḡ log us par yih ilzám lagáte the, kí wuh *harfí* yá táríḡhí maṇe ká inkár karke Kalám ke sahíh maṇe ko bátíl kartá hai. Kái ek álim is taríqa kí táíd karte the, lekin bahutere us ke barḡhiláf húe. Aláwa is ke Origen

Origen kí ṭalímát. ne apne Ílm i Iláhí kí ṭalím men aisí báten síkhláin, jin kí bábat

bahut bahs o mubáhisa húá. Us ke yih ḡhiyálát us kí tafsíron men aur níḡ aláhida risálon men páe játe hain, lekin ḡhásskar us ke Ílm i Iláhí kí ek kitáb men jo *Peri-árḡhon* (yaṇe *Usúlon*) kí bábat kahláti thí. Origen kí ṭalím Nástik firqe ke barḡhiláf pesh kí játi thí, jaisá kí zail ke aqidon se roshan hogá :

1. Ḳhudá ek ḡhális rúh hai, jo mádda se aláhida hai, azal se muassir aur jo azal se abad tak ḡhalq kartá rahtá hai.

2. Tamám maḡhlúqát jo rúh i nátiqa rakhtí hain, shurú men masáwí thín, aur badanon se mulabbas thín. Jo farq un men nazar átá hai, un ke aamál ke sabab se waqú men áyá.

3. Yih farq aisí ek dunyá men shurú húá, jo is dunyá se peshtar thí, aur jab Ḳhudá ne is dunyá ko paidá kiyá, us ne apní aqlwáli maḡhlúqát ko aise badanon men dál diyá, jo un kí gunahḡar hálát ke láiq the : lekin darhále

ki wuh fial i muḳhtár hain, sabhon ko, hán shaitán ko aur shayátín ko bhí iḳhtiyár hai, ki phir kámiliyat ko hásil karen.

4. Ḳhudá ká Beṭá insán Yisú se yih farq rakhtá thá, ki wuh gair-maḳhlúq thá, aur dánái yá hikmat hoke wuh Ḳhudá se nikálá, aur yún Iláhí jalál kí ek abadí kiran hoke azal se Ḳhudá kí marzí ke mutábiq tawallud húa.

5. Rúh-ul-Quds Báp aur Beṭe ke sáth Ḳhudá ke tén aqnúmon men se ek hai.

6. Iláhí Lágás ne Yisú men hokar apne sáth ek haqíqí badan aur insáni rúh ko milá liyá, jo ḳháss taur se us ke liye taiyár kiyá gayá.

7. Rúh-ul-Quds Ḳhudá kí sachehái ko baní Ádam par un kí naját ke liye muassir kartá hai.

8. Dunyá ká shurú húa, aur us ká áḳhir bhí hogá. Us ke áḳhir men Masíh ke kám kí fathyábi hogí. Phir jaise is dunyá ke peshtar dunyáen hotí rahin, waisá us ke bad aur dunyáen hongí.

9. Nekon aur badon kí qiyámat hogí, jis men Ḳhudá adálat karke jazá aur sazá ká fatwá degá, lekin áqibat men nek logon ke badan rúhání hongé

Aláwa is talím ke Origen sikhlátá thá, ki “Áyanda zamáne men aisá waqt hogá, jab ki áḳhiri hálat shurú kí hálat ke mutábiq hogí. Us waqt maḳhlúqát i zí-aql aise kámil banege, ki nek o bad ke daraḳht se kuchh kháne kí hájat na hogí, aur jab sharr ke ḳhiyálát bilkull dúr kiye jáenge, aur har ek shaḳhs bilkull pák sáf kiyá jáegá, jab maut kahín na hogí, aur na us ká ḳank nazar áwegá, aur na kisí tarah burái rah jáegí, tab filhaqíqat Ḳhudá sabhon men ^{Qiyámat kí nisbat ta-} _{lím.} sab kuchh hogá.” Is talím ke sáth

Origen Áhd i Átíq o Áhd i Jadíd ko Ḳhudá ká Kalám, jo ilhám se likhá gayá, jántá thá.

Un dinon men aksar log yaqín karte the, ki qiyámat ke bad is hí dunyá men Masíh kí bádsháhat qáim kí jáegi, aur us men imándár ek hazár baras tak barí khushí o khurramí hásil karenge. Yih ársa dunyá kí táríkh men bará Sabt samjhá játá thá ; aur log khiyál karte the, ki yih sabbt paidáish ke bad jab 6000 baras púre hongé, shurú hogá. Khásskar Misrí usqúf Nepos aur Quráqsion Mukáshafát kí Kitáb ká wuh bayán jo Millenium kí bábat hai, lafzí taur par tafsír karke yihí talím dete the ; lekin jab san 255 men Iskandariyá ke usqúf Daioníshius ne maqám i Arsinoe men ek jalsa ke sámhne is talím ke barákhilál taqrír kí, to Quráqsion ne apní talím ko galat iqrár karke use ehhoṛ diyá.

Is sadí kí tahrírát men Masíhion kí ibádatgáhon ká zikr bár bár páyá játá hai, maslan Si-
 Masíhion ke Ibádat-
 kháne. kandar Severus ne shahr i Róm men ek qita zamín Masíhion ke ibádat-kháne ke liye baqshsh dí, aur jab Gallienus ne Masíhí dín ko jáiz thahráne ke liye parwána jári kiyá, to us men yih hukm diyá, ki Masíhion ke ibádat-kháne un ko wápas diye jáwen. Yih ibádat-kháne “ duá ke ghar ” yá “ Khudá-wand ke ghar ” yá “ jamáat ke ghar ” yá sirf “ jamáat ” (Εκκλησια, jis se lafz *kalísiyá* niklá hai) kahláte the.

Dúsrí sadí ke bích se leke in aiyám tak muqaddas dinon ke ádad men taraqqí huí. Chunánchi
 Budh o Jumá ká Roza. báz jagah kalísiyáen har hafte Budh aur Jumá ke roz roza rakhtín, aur ibádat kartí thín, kyúnki inhín dinon men Khudáwand dushmanon ke háth men hawála kiyá gayá, aur salíb par khínchá gayá. Easter kí Id bhí ziyáda dhúm dhám ke sáth máni játí thí. Yih Id khásskar Masíh ke maslúb hone, jí uṭhne, aur Pantekust ke din men Rúh-ul

Easter kí Id ke dastúrát.

Quds ke utarne kí yádgárí ke liye hotí thí. Pahle din we roza rakhte the; dúsre aur tísre din ziyáfat karte the, aur yih ársa Masíhí sabbat samjhá játá thá.

Baz auqát izárasání is qadar saḡhtí ke sáth húí, kí Masíhí apní ibádat ke waqt aur maqám khufiya rakhte the; aur is waqt se un kí ibádat ke baz hisson men poshidagí ek zarúrí amr tasawwur hone lagí, aur aisi ibádat bhed-wálí kahlátí thí. Jab Ashá i Rabbání hotí thí, jitne ádmí baptisma na pá chuke hon, majlis se báhar kiye játe the. Talím men bhí yih farq hone lagá, kí baz rít o rusúm záhirí taur se mání játí thín aur baz maḡhfí hotí thín: aur Kalám ke baz hisse záhir aur baz ahádís maḡhfí samjhe játe the. Rúm, Nápolí aur Siráqus ke aur kaí ek aur shahron men Masíhí patthar kí kánon men panáh lete aur wahán ibádat kiyá karte the, balki wahán we apne murdon ko gárá karte the. Aláwa is ke yih naubat pahunchí, kí baḡd us ke kí koí panáhgháh kí zarúrat rahí, har ek girjághar men ek kamra poshída ibádat ke kám ke liye hotá thá, jo Kript, (Crypt) kahlátá thá.

In aiyám men shahíd honá izzat ká bará darja tasawwur kiyá játá thá, aur log khiyál karne lage, kí khún ká baptisma lená, yane shahíd honá, shahíd ko tamam gunáhon se barí kartá hai. Aur baz tasawwur karte the, kí ásmán men shahídon kí sifárish fáidamand hotí hai. Chunánchi bahut ádmí izárasání ko barpá karne ke liye koshish karte the, táki we shahíd banen. Bahut din baḡd us ke kí shahíd hone ká mauqa guzar gayá, is josh ne kalísiyá men burí tásír kí, lekin aksar logon ke nazdík yih khíyálát bure the, aur kalísiyá ke baz jalson ne un kí malámat kí.

Izárasání dúsri aur tísri sadí men.

Shahíd hone kí izzat tísri sadí men.

Qadím zamáne meñ báz ashkhás, jo dındarı aur pákí-
 zagı meñ baře darje tak taraqqı kar
 Bad-rúh nikálne- chuke the, logon se bad-rúhon ko
 wále. nikálte the. Tısrı sadı meñ khádım-
 ud-dın ká yih ek farz thahráyá gayá, ki wuh har ek shaqlıs
 se, jo baptisma páne átá thá, bad-rúh ke nikálne kı kár-
 rawái kare. Yih khıyál thá, ki we sab log jin ko baptisma
 na milá ho, bad-rúhon ke iḡhtiyár meñ hain. Chunánchi
 duá aur mantar paḡhke un ko muqarrarı rusúm ke mutá-
 bıq nikálne kı kárrawái karte the

CHAUTILĀ BĀB

RASŪLĪ ĀBĀ AUR HĀMIYĀN I DĪN

1. RASŪLĪ ĀBĀ.

San 1̄swī 100 ke qarīb Yūhannā Rasūl ne wafāt pāi. Sattar baras ke arse tak Masīh ke shāgirdon ko ilhāmī muḥallimon se hidāyat hūi. Us waqt se zurūr hūā, ki kalīsīyā us intizām ke sāth kārrowāi kare jo rasūlon ne muqarrar kiyā thā. Phir muddat tak rusūlon kī talīm kī tāsīr, un logon ke wasīle se jo un ke sāthī the, kalīsīyā men qāim hotī rahī. Is tāsīr ke sabab se un sāthion men se jo Rasūlī Ābā kahlāte hain, baẓon kī tasnīfāt ab tak kalīsīyā men qāim rakhī gain. Wuh tasnīfāt yih hain :—

1. Ek ḡhatt jo Klemens ke nām par Rūm kī kalīsīyā kī taraf se Qurintus kī kalīsīyā ko qalamband kiyā gayā.
2. Ek ḡhatt i ḡmm jo Barnabās kā ḡhatt kahlātā hai.
3. Sāt ḡhutūt jinhen Autākiyā ke buzurg Ignātius ne likhā.
4. Ek ḡhatt jo Pālikārp ne Smyrnā se Filippī kī kalīsīyā ko likh bhejā.
5. Ek kitāb jo Gaḡariyā kahlātī thī, jise Harmes ne likhā.
6. ḡlīban wuh kitāb jo *Rasūlon kī Talīm* kahlātī hai. Aur kitāben to hain, jo is zamāne ke logon se mansūb kī jāti hain, magar kull ḡlamā-i-1̄swī un ko jalī ṡhahrākar Apākrifal kahte hain.

2. HĀMIYĀN I DĪN.

Jab Shāhanshāh i Rūm Hadrian daura karke shahr i Atenī ko gayā, (San 126 1̄swī) ek ḡlim usqūf Quādrātus nāme ne Ma-
*Quādrātus, Aristādes,
Jastīn shahīd.*
sīhion kī himāyat ke liye ek kitāb tasnīf karke un kī ḡhidmat men pesh kī. Usī mauḡa par

Aristádes failsúf ne bhí us hí mazmún par kitáb tasníf karke pesh kí. Yih donon tasnífát gum ho gaín. Is qism kí sab se qadím tasníf jo ab tak maujúd hai, wuhí hai, jo kí Jastín shahíd ne qaríb san 139 men Sháhansháh i Rúm Antoninus Pius kí k̄hidmat men pesh kí. Kuehh arse bad is hí musannif ne apní pahlí kitáb ke tatimma ke taur par ek aur kitáb likh bhejí. Jastín ne ek aur kitáb ko bhí likhá, jis men ek Yahúdí Traifo (Trypho) náme ke sáth bahs húí, jis se wuh Yahúdíon ke iatirázon ko radd kartá thá. Jastín Sámariyá ká rahnewálá thá. Us ke wálidain gair-qaum ke the. Us kí zindagí ke ákhirí aiyám shahr i Rúm men kaṭe, aur yahán qaríb san 166 men Sháhansháh Marqus Aurelius ke dinon men wuh shahíd huá.

Athánagorás Atení ne aur Theofilás Antákiyá ke usqúf
 ne aur kaí ek aur musannifon ne
Athánagorás, aur Theo- Masíhí dín kí himáyat ke wáste
filás. kitáben tasníf kí. In men se baz
 Sháhansháh i Rúm ke nám par likhí gaín, aur baz Rúmí
 Senat (Senate) ke nám par, aur báqí k̄hás ashk̄hás kí, yá
 gair-qaumon kí k̄hidmat men pesh kí gaín. Dúsrí sadí ke
 ákhirí hisse men yih tasnífát kasrat ke sáth húín, lekin
 aksar wuh gum ho gaín, aur ab nahín miltín.

Un kitábon ke siwá jo gair-qaum kí butparastí ke bar-
 k̄hiláf likhí gaín, zarúr huá, kí bidáṭion ke bar-k̄hiláf
 kitáben tasníf kí jáen. Chunánchi san 180 aur 188 ke
 darmiyán men Ireneus ne un bidáṭion ko radd karne ke
 liye, jo Nástik kahláte the, ek
Ireneus kí tasnífát. kitáb tasníf kí. Wuh Yúnání za-
 bán men likhí gaí. Is kitáb ká
 Láṭíní tarjuma, jis men asl Yúnání ke baz hisse iqtibás
 kiye gae hain, maujúd hai.

Un muḵhálifon meṇ, jo gair-qaumon kī taraf se Masíhí dín ke barḵhiláf likhte the, do failsúf Qalsus aur Qaresanz aur ek fasíh ālim M. C. Fronto the.

Yih sab dúsri sadi ke bích maujúd ^{Qalsus aur Qaresanz} kí muḵhálifat. the. In meṇ se Qalsus sab se ziyá-

da muḵhálifat kartá thá. Us ne ek kitáb ba-nám *Haqíqí Bayán* tasníf kí, jis meṇ us ne sáre iātirázon ko jama kiyá, jo Masíhí dín ke barḵhiláf kisí tarah pesh kar saká. Yih kitáb maujúd nahín hai, lekin us kí ḵhabar ek kitáb se miltí hai, jo Origen ne us ke radd karne ke liye likhí. Masíhí dín ke barḵhiláf Qalsus ke iātirázát ḵhásskar yih the : ki us ká bání ních zát ká thá, jis kí maut burí taur se húi ; ki yih dín nirálá hai, aur us ke wáqiāt yaqín ke láiq nahín hain, ki us ke aḳáid wáhiyát hain ; aur ki jo us ko qabúl kartá hai, wuh aql ke barḵhiláf kartá hai. Masíhíon par yih ilzám lagáyá gayá, ki yih mulhid o mufsid hain, jo ḵhufiya taur se haibatnák jurmon meṇ mashgúl rahte hain.

Masíhí musannif jab Yahúdíon se bahs karte the, we Ahd i Aṭíq ká hawála deke sábit karte the, ki wuh peshín-goían aur ímáen jo Masíh ke haqq ^{Bahs o mubáhise kí} meṇ pái játí hain, so Yisú Násarí ^{súrateṇ.} meṇ púri hún. Gair-qaumon ke sáth bahs kuchh kuchh díní o aḵhláqí taur par, aur kuchh kuchh ḵhánagí o mulkí usúl ke mutábíq hotí thí. Bahs kí bunyád, un aḵhláqí usúl aur haqíqaton par thí, jo āwám-un-nás ke darmiyán mashhúr thín, yá un huqúq par jin ká dawá Rúmi āwám kiyá karte the. In qadím gawáhon ke darmiyán wuh bát jis se un kí ziyáda himáyat hotí thí, un ká nek aḵhláq thá, aur ḵhásskar wuh tabdíli i chál jo baṛe sharír ádmíon meṇ á játí thí, jab ki wuh Masíhí hote the.

PANCHWAN BĀB

LĀṬĪNĪ ZABĀN KĪ TASNĪFĀT KE BAYĀN MEN

Dūsri sadī ke ākhir men wuh pahli Masīhī tasnīfāt likhī gain, jo Lāṭīnī zabān men taiyār kī gain. In kā musannif Tartullian thā, jo Shimālī Afrika men rahtā thā. Us buzurg ke waqt se Shimālī Afrika kī kalisiyā kī tawārīkh shurū hotī hai.

San 100 ke qarīb Tartullian ne Masīhī dīn kī himāyat ke liye apnī pahli kitāb likhī. Wuh Kārthāgo kā rahnewālā thā, aur apne shahr kī kalisiyā kā presbūtar hūā. Shāhan-shāh Severus aur Kārākalā ke aiyām men us ne bahut sī kitāben tasnīf kīn. Ūmr-rasīda hōkar us ne Māntanus ke aqīdon kō taslīm kiyā, aur is talīm kā sab se mashhūr muallim hūā.

Qarīb is hī waqt Manūshias Fīlikas nāme ek Rūmī qānūngo ne ek kitāb, suwāl o jawāb ke taur par tasnīf kī. Yih kitāb Masīhī dīn kī himāyat ke liye likhī gai, aur Aktāvius (Octavius) kahlātī hai.

Rūm ke ek buzurg Qaius nāme ne aqāid i Māntanus ke barākhilāf ek kitāb tasnīf kī; aur usī kalisiyā ke ek aur buzurg Nove-shian ne in aqīdon kī himāyat kī aur un ko Magribī Yūrap men phailāyā.

Tīsri sadī ke bīch men Ḥlm i Ilāhī kā sab se mashhūr muallim Kuprian thā. Yih shaḥs Afrika kā bāshinda thā, aur apnī zindagī ke shurū men butparast thā. Wuh ḥlm men māhir aur fasāhat kā mashhūr ustād thā.

Jab san 246 men wuh Masíhí húa, us ne apná sab mál o asbáb beehkar garíbon ko bánṭ diyá. Ek sál baḍ wuh Kárthágo kí kalísiyá ká presbuṭar húa, aur san 248 men wuh usqúf muqarrar húa. Jab sháhansháh Dísius ne Masíbion ko ízá dí, us ne koshish kí, ki Kuprián ko qatl kare, lekin wuh us ke háthon se baeh gayá. Chha sál baḍ, jab Válerian sháhansháh húa, dushmanon ne phir us ko giriftár karne kí koshish kí, aur agarchi wuh dushman ke háth se bach saktá, tau bhí us kí dánist men is waqt bhág jáná, aur apne logon ko chhor dená farz se baíd thá. Chunánehi wuh giriftár húa, *Kuprián shahíd hotá.* aur san 258 men apne ímán kí khatír shahíd húa. Kuprián kí tasnífát aksar kalísiyá ke intizám o hukúmat ke sáth taalluq rakhtí haiṅ.

Us khaufnák ízárasání men, jo sháhansháh Dísius ke waqt húi thí, bahutere Masíhí apní jánon ko bacháne ke liye dín i Iṣwí *Dísius kí ízárasání.* ke munkir húe. Bāz aise the, jinhon ne pahle dilerí ke sáth sarkár ke afsaron ko jatáyá, ki we bhí Masíhí ho jáen, lekin taklíf pákar unhon ne apne ímán ko ehhor diyá. Izá se bachná koí mushkil amr na thá, kyúṅki bákim kí khwáhish yih na thí, ki logon ko befáida ján se máre, lekin yih kí Masíbí dín mauqúf kiyá jáe. Liházá *Izá se bachne kí ásán sharten.* sarkári mazhab men phir dákhil hone

ke liye sirf itná zarúr húa, ki buton kí qurbání men sharik ho jáwen, yá ki baḥúr ká ek hí dáná mazbah par dál den. Bāz auqát sirf itná darkár hotá thá, ki Masíhí dastáwez afsar ke sámhne pesh kare, jis men yih likhá ho, ki Main Masíhí nahín hún. Agarchi in qusúrwáron men kisi ká qusúr kam aur kisi ká ziyáda hotá thá, we sab dín ke munkiron ke sáth jamáat se kharíj kiye játe the. Jab ízárasání ká yih túfán tham gayá, wuh log jo “ gire húe Masíhí ” kahláte the, phir

kalisiyá men dákhil hone cháhte the. Wuh sharten mushkil ke sáth muqarrar hún, jin ke *Gire húc* Masíhí kaun mutábiq wuh log kalisiyáon men the. phir daḡhl pá saken, yá bilkull radd kiye jáwen. Shahr i Kárthágo men Filisisimas ke faríq aur shahr i Rúm men bhí Noveshiánas ke firqe, jo pable un shahron ke usqúfon ke sáth muḡhálifat karne se barpá húc the, in “gire húc” Masíhíon ke muámale ke sabab se ziyáda pechída hálat men phans gae. Pahlá firqa cháhtá thá, ki aise Masíhíon par rahm kiyá jáwe, lekin dúsrá firqa bilkull un ko radd kartá thá. Chunánchi in donon shahron men jalse kiye gae, aur rahmat aur saḡhtí miláke unhon ne is muámale ko maḡúl taur se faisal kiyá.

Ḳhádím-ud-dínon ke masáwí hone kí bábat ab tak bahs hotí rahí, lekin is waqt us ḡawe par bahs na húi jo Ignátius ne kiyá thá, ki áyá Presbutar aur Usqúf ke ḡhde masáwí hain yá nahín, magar is bát par ki áyá Usqúf ikhtiyár men masáwí hain, yá nahín. San 196 men Rúm ke Usqúf Viçtar ne apne liye bare darje ká ḡawá kiyá thá, jab us ne cháhá ki zabardastí se Sharqí kalisiyáon men Easter kí íbádat ke wuh dastúr jarí kare jo Magribí kalisiyáon men ráij the. Us waqt kí kalisiyáon ne is ḡawe ko bejá ṡhahráyá, lekin tísri sadí men usqúfon ne is ḡawe ko qáim karne ke liye koshish phir kí. Hál yih thá, ki mulk i Spen ke do usqúf, jinhon ne ízarasání ke waqt dastáwez likhákár gire húc Masíhíon kí tarah apne dín ko tark kiyá thá, Sinaḡ ke hukm se usqúfí ḡhde se ḡhárij kiye gae the. Is par unhon ne Rúm ke usqúf Istifán kí duháí dí. Istifán ne un ko phir bahál kiyá. Is arse men in usqúfon ke badle do aur usqúf un kí jagah muqarrar kiye gae the, jinhon ne Afrika ke usqúfon ke pás ḡhatt likhkar Istifán kí kárrawái kí ḡhabar dí. Ḳhatt pákar

Afrika ke usqúfon ne Kuprián ke háth se is khatt ká ja-wáb likhákar hukm diyá, kí Istifán kí yih kárrawái radd kí jáe, is liye kí Istifán galatí karke in kharíj-shuda usqúfon ke muámila men bejá taur se dákhil húa thá.

In aiyám men Baptisma ke báre men bahs o mubáhisa húa. Afrika, Misr, Súriya aur Eshíá i Kochak kí kalisiyáen talím detí thín, ki wuh baptisma jo bidatíon ke háth se diyá jáwe, qabúl karne ke láiq nahín hai.

Baptisma kí bábat bahs.

Kuprián ne is khiyál kí himáyat kí, aur yih talím dí, kí darhále kí sirf sachehí kalisiyá naját diláne ká

Kuprián kí talím baptisma kí bábat.

ikhtiyár rakhtí hai, pas usí ke dindár khadim-ud-dín, jo qáide kí ráh se muqarrar kiye gae hon, baptisma dene ká ikhtiyár rakhte hain. Chunanéhi jab kisi bidatí kalisiyá men se koi sharík in kalisiyáon men sharík honá cháhtá thá, to us ko baptisma diyá játá thá, jaisá un ko jo gair-qaum men se kalisiyá men dákhil kiye játe. Lekin Róm kí kalisiyáon men aise log bagair dúsrá baptisma páe dákhil kiye játe the, kyúki in kalisiyáon men yih khiyál thá, kí baptisma ká fáida is bát par munhasar hai, kí Masíh ne is rít ko muqarrar kiyá, na is par kí baptisma dene-wále kisi tarah kí kháss liyáqat rakhte hon, yá kí kalisiyá kí kisi tarah kí sadáqat qarár dí jáe. Liházá jab san 255 aur 256 men shahr i Kárhágo men do jalse munaqid húe, jinhon ne baptisma ke báre men apne dastúron kí tasdíq kí, Rómí Usqúf Istifán ne un ke iatiqád par ilzám lagáke un ko kalisiyá se kharíj hone ká fatwá sunáyá. Un kalisiyáon ne Istifán kí is kárrawái ko manzúr na kiyá, aur Kappadúkiyá ke shahr i Qaisariyá ká usqúf Farmillían náme, aur Iskandariyá shahr ke usqúf Dioníshias in kalisiyáon ke hámí húe. Pas baří bahs o mubáhisa shurú húa, aur sirf us waqt khatm húa, jab in donon faríq ke hádí Istifán aur

Kuprián shahíd húa. Aḳhirkár chauthí sadí ke shurú meṅ maqám i Arles meṅ ek jalse ne yih ṭhahráyá, ki agar koi

Arles ke jalse ká faisala, baptisma kí bábat.

shaḳhs biḍatí hokar sachhí kalísiyá meṅ dáḳhil honá cháhe, aur agar us ne kisí waqt Báp, Beṭe aur Rúh-ul-

Quds ke nám se baptisma páyá ho, to sirf itná zarúr hai, ki usqúf apná háth us ke sar par rakhe, táki wuh Rúh-ul-Quds páwe, lekin agar Taslís ke nám par baptisma na páyá ho, to us ko phir baptisma dená cháhiye. Baḍ is ke yih dastúr kalísiyáon meṅ ráij rahá.

Wázih rahe, ki is bahs o mubáhisa meṅ Kuprián ne Rúmí usqúfon ke is ḍawe ká, ki Rúmí usqúf qadr o iḳhtiyár meṅ sab usqúfon se fauqiyat rakhtá hai, inkár kiyá. Us

Kuprián kí talím usqúfon ke iḳhtiyár ke haqq meṅ.

ne is bát kí pushtí kí, ki sab usqúf iḳhtiyár meṅ masáwí hain, aur apní apní kalísiyáon meṅ púra iḳhtiyár

rakhte hain. San 256 meṅ Shahr i Káarthágo meṅ ek jalsa munaqid húa, jis meṅ Kuprián ne is aqíde ke báre meṅ púre taur se apne ḳhiyálon ko záhír kiyá. Un dinon meṅ Kuprián ke ḳhiyálat aksar kalísiyáon meṅ maqbúl húa, lekin Kuprián ne usí waqt kalísiyá kí yagánagat ke haqq meṅ wuh talím dí, jo áḳhir meṅ us burái kí bunyád ṭhahrái gaí, jis ke barḳhiláf wuh likhtá thá. Un hí dinon meṅ wuh usqúf, jo shahr i Rúm o Antákiyá o Iskandariyá meṅ muqarrar the, go un ká darja auron se ziyáda na thá, tau bhí un shabron kí qadr o manzilat ke sabab se aur

Usqúfon ke iḳhtiyár kyúnkar barḳ gae.

usqúfon kí nisbat ziyáda zor o iz-zat rakhte the; lekin aksar wuh usqúf jin kí manzilat ko Kuprián

dígar usqúfon kí manzilat ke barábar mántá thá, aláhida aláhida jamáaton ke pásbán the. Kuprián kí dánist meṅ kalísiyá kí wahdáníyat ke liye zarúr thá, ki us ká ek ḳháss intizám ho, aur ki us meṅ aise usqúf howen, jinhon

ne silsilawár hokar rasúlon kī taraf se taqarrurī hāsīl kī ho. Pas is qāīde se, ki har ek shahr ke Masīhion se ek hī kalīsiyá bane, aur ki us kalīsiyá men ek hī usqúf ho, yih natīja niklá, ki wuh usqúf un k̄hādīm-ud-dīnon se, jo alāhīda alāhīda jamāaton men pāsbanī karte the, darje men fauqiyat rakhe; maslan, jab kisī shahr men kalīsiyá ke shuraká yahán tak barhen, ki alāhīda alāhīda jamāaten ho jāwen, to zarúr húa ki us shahr ká usqúf alāhīda alāhīda ibadatkhānon ke wāste apnī madad ke liye pāsban muqarrar kare. Yih pāsban yá presbutar náib pāsban ke taur par un jamāaton men, jin par we muqarrar the, us ke mátaht hoke k̄hidmat karte the. Chúnānchi aise shahron men ek usqúf kái ek pāsbanon ke úpar ikhtiyár rakhtá thá. Bare bare shahron men pāsban usqúfon kī nisbat sirf presbutar kī qadr rakhte the; magar ohhoṭe shahron aur gāon men jahán Masīhion kī tadād kam rahī, usqúf apnī apnī jamāaton ke pāsban the. Pas is hālat men taajjub kī bāt na thī, ki wuh usqúf, jis ke mátaht kái ek pāsban aur jamāaten thīn, us usqúf kī nisbat jo sirf ek jamāat men ikhtiyár rakhtá thá, qadr men fauqiyat ká dawá kare. Yih wuhī hālat hai, jo tīsri sadi ke bīch men hūi, jab ki Rūmī usqúf, jo aur usqúfon kī nisbat zāhirī fauqiyat rakhtá thá, lekin wuh aur usqúfon par ikhtiyár na to rakhtá thá, aur na us ká darja aalá qadr qarār diyá jātá thá. Sáf zāhir hai, ki yih muámila isī hālat men qáim na rah saká, kyúnki aisī hālat men usqúfon ke masáwī hone ke liye dalīlen, cháhe we kaisī mazbút kyún na hon, is k̄hiyál ko qáim na kar sakín, ki usqúfon ke aalá darje na banána chāhiye.

Is arse kī ek yih k̄hususiyat bhī thī, ki alāhīda alāhīda sūbon men kasrat ke sáth jalse Jalson ká fáida. bár bár aur waqt ba waqt munaqid hone lage. Shurū men yih jalse bare bare shab-

ron ke usqúfon ke bare dawon ko roká karte the, lekin jaldí maḷúm húa, ki inhín jalson ke sabab se wuh hí ḍawe qáim kiye játe the ; kyúnki hukúmat ke báre men muta-qaddamín ke ḡhiyálát men yih bát shámil thí, ki har jalsa ká mír i majlis kisí bare shahr kí taraf se muqarrar kiyá jáwe. Chunánchi in jalson ke mír i majlis zila ke bare shahr ke usqúf húa karte the.

In dinon men baptisma ke sáth bahut se rusúm istiamál kiye játe the, jin men yih *Baptisma* ke rusúm. ḡhiyal thá, ki baptisma ke wasíle se nae muríd bare bhed men sharík kiye játe hain. Liházá, shurú men bad-rúh ke nikálne ke wáste kárrawái karte the, aur bad is ke baptisma diyá játá thá. Jab baptisma de chukte, to nae muríd ko sulh ká bosa dete, aur dúdh aur shahd miláke us ko piláte the ; aur tab us ke sir par tel malte aur máthe par salib ká nishán khínehte the. Akhirkár ḡhádím-ud-dín barakat ká háth lagáke rít ko ḡhatm kartá thá.

Umúman Masíhí ḡhándánon men bachchon ko baptisma diyá játá thá, lekin kull Masíhí Bachchon ká baptisma. ḡhándánon men yih dastúr na thá. Baz ḡhiyál karte the, ki wuh gunáh, jo baptisma ke bad kiyá jáwe, muáf na ho sakegá ; aur is liye we bachchon ko baptisma dene ke barḡhiláf húa aur báligon kí nisbat talím dete the, ki agar ádmí umr-rasída hokar, yá jab maut nazdík ho, baptisma páwe, to bihtar hogá. Tartullian ke dinon men, baz kalísiyáon men dharmí má báp hone lage. Tartullian ne is dastúr kí muḡhálifat kí, kyúnki us kí dánist men yih dastúr nábáligon ko baptisma dene ká ek aur burá natíja hai.

Ashá i Rabbáni kí nisbat Jastín shahíd kí tasnífát se ḡhabar miltí hai, ki wain pání se milá húa istiamál kiyá

játá thá, kyúñki jab log kháte waqt wain ko istiyámál karte the, to hamesha pání us ke sáth miláke píte the. Tísri sadí men is *Ashá i Rabbání* ke miláwaṭ men ek bhed ká zikr karte *dastúr.* the, yañe ki pání se *log* murád hain, aur wain se Masíh ká *lahú*, aur in donon ká miláwaṭ se wuh yagánagat jo Masíh aur ímándáron ke darmiyán hotí hai. Tartullian ke waqt yih *ḡhiyál* zuhúr men áne lagá, ki roṭí aur wain men qurbání ká sí *tásír* hotí hai. Baz maqámon men *Ashá i Rabbání* roz hotí thá. Jo aisá karte the, yih *ḡhiyál* karte the, ki *Ashá i Rabbání* rúh ká *ḡhurák* hai, aur ki *Ḳhudá-wand* ká *duá* men, jab “rozíne ká roṭí” ká zikr hai, to us roṭí se *Ashá i Rabbání* ká rúhání *ḡhurák* murád hai, aur ki is *ḡhurák* se ímándár ke jism ká hálat *gair-fání* ho játí hai.

Shurú men jab *káṭekúmenon* ko *ṭalím* dí játí thá, to murád yih thá, ki *peshtar* is se ki un ko *baptisma* diyá jáe, un men *Káṭekúmen.* *sachhí dindári* ká *subút páyá* jáwe, lekin *rafta rafta* aisí *kárrawái* *bíeh* men *láne* lagí, ki jis se *nae* *muríd* *pák* *kiye* *jáwen* : aur jab *log* *baṛe* *gunáhon* ke *sabab* se *kalísiyá* se *ḡhárij* *kiye* *gae* the, aur *tauba* *kar-* *ke* *phir* *dáḡhil* *honá* *cháhte* the, to un ke *liye* *wuh* *kárra-* *wái* *ziyáda* *saḡhtí* ke *sáth* *hotí* thá. Tísri sadí ke *bíeh*, jab *bahut* *gire* *húe* *Masíhí* *phir* *kalísiyá* men *dáḡhil* *hone* *cháhte* the, to *kalísiyá* ká *safái* ká *ḡhátir* *yih* *kárrawái* *bahut* *zarúri* *maḡlúm* *húí*. Is *hí* *tarah* *Kuprián* ká *maut* ke *peshtar* *dand* *yá* *sadqa* ká *dastúr* *qáim* *kiyá* *gayá* We *firqe* *jo* *us* *ke* *barḡhiláf* the, *us* *ko* *qáim* *karne* *men* *madadgár* *húe* ; *maslan,* *Dand* *ká* *dastúr.* *firqa* *Noveshián* *kisí* *ko* *kalísiyá* *men* *dáḡhil* *na* *kartá* *thá,* *jis* *ne* *baptisma* *ke* *baḡ* *baṛá* *guná-* *náh* *kiyá* *ho.* *Pas* *zarúr* *húá,* *ki* *yih* *faríq* *gunáh* *i* *kaḡíra* *aur* *gunáh* *i* *sagíra* *men* *farq* *kare.* *Barí* *barí* *jamáaton*

men munásib maḷúm húa, ki ek buzug muqarrar kiyá jáwe, jo tauba karnewálon ká imtihán kare, aur uu se, jo kuchh wuh iqrár karne cháhte the sune, aur har ek ko sadqa yá ḍand batáwe, jo qánúní intizám ke mutábiq us se talab kiyá jáwe. In logon ne is bát ká bahut thorá k̄hiyál kiyá hogá, ki yih dastúr us burái ká bij ṭhahregá, jo Roman Káthulik kalísiyá men áj kal páyá játá hai, yaṇe yih dastúr, ki gunahgár Pádrí ke sámhne apne gunáhon ká iqrár kare is ummed se ki wuh un ko baḅshwáe.

CHHAṬWAN̄ BAB

HÁIRÁRKÍ (HEIRARCHY)* KÍ TARAQQÍ KE BAYÁN MEN

(SAN 261—325.)

San 261 se, jab Masíhí dín Rúmí saltanat men jāiz ṭhahráyá gayá thá, kalisiyá kí tawáriḳh kí ek naí manzil shurú *Rúmí Háirárká.* hotí hai. Yih manzil us waqt tak pahunḥtí hai, jab san 324 men Qánstantín Masíhíon̄ kí madad se apne dushmanon̄ par fathyáb hoke Sháhansháh i Rúm húa. Us ne saltanat ká intizám is bunyád par ṭhahrá liyá, kí bajáe is ke kí saltanat men aḷáhida aḷáhida súbaját hon̄, jin par Sháhansháh hákim i aḷá hokar hukm-rání kare, sab kuchh ek hí saltanat men shámil kiyá jáwe, jis men dín i Ṭswí ḳháss sarkári dín qarár diyá jáwe. Chunánḥí san 325 men us ne pahlá jalsa i ámm muḥqid kiyá.

In chaunsaṭ barason̄ ke aṛse men kalisiyá ne chális baras se ziyáda árám páyá, jin ke andar usqúfí intizám taraqqí-pizír húa. *Usqúfí intizám kí taraqqí.* Bāz usqúf jo ápas men iḳhtiyár i masáwí ká ḍawá rakhte the, kalisiyá ke aur presbuṭaron̄ par fauqiyat rakhte the ; aur we usqúf jo bare bare shahron̄ men muqím the, rafta rafta báqí usqúfon̄ par aḷá darje ká iḳhtiyár qáim karne lage, aur yún̄ intizám i maṭrapálatan̄ (metropolitan) kí bunyád ḍá lí gáí.

Rúm ke Sháhansháh lashkar kí taraf se muqarrar kiye jāte the, jab tak kí san 284 men Ḍioqlíshian taḳht-nashín

---

*Wázih rahe, kí *Háirárká* se kalisiyá kí wuh hukúmat murád hai, jis ká yih ḍawá hotá hai, kí duuyá men aḷá hukúmat kalisiyá kí hai.

húá. San 261 se leke 284 tak saltanat meṇ aksar fasád hotá rahá. Kalísiyá meṇ intizám thá, lekin saltanat meṇ phúṭ. Chunánchi jab Dioqlíshian taḡht-nashín húá, to díní aur dunyáwí tawárikh ká ek nayá zamána shurú húá, aur kalísiyá meṇ muddat tak yih “san i Dioqlíshian” kahlátá thá. Is buzurg bádsháh ne sultánon ke silsila ko qáim karne ke liye aur saltanat ko mazbút karne kí ḡhátir ek nayá intizám nikálá. Wuh intizám yih thá :—

(1.) San 286 meṇ Dioqlíshian ne apne sipahsáláron meṇ se Máksímian náme ko apná sáthí banáyá, aur Magribí

Dioqlíshian ká mulkí Rúm kí hukúmat us ko supurd kar
intizám. dí. Us ká dár-us-saltanat shahr i
Rúm thá. Tajwiz yih thí, ki yih
donon sultán iḡhtiyár meṇ masáwí howeṇ, aur har do
Agastus ká ḡhitáb rakheṇ, aur ki kull saltanat ke aḡlá
muámalon meṇ yih ek dúsre ke madadgár howeṇ.

(2.) Thore dinon bád inhon ne apne apne liye madadgár chun liye, jo dúsre darje ke sultán samjhe játe, aur *Qaisar* ká ḡhitáb rakhte the. Dioqlíshian ne Máksímian Galerius

Qánstánshias Qaloras ko apná náib muqarrar kiyá, aur
Spen, aur Briṭain ká há- mulk i Trákiá aur Illiriqum ko us
kim. ke háth meṇ supurd kar diyá.

Sharqí Rúm ke báqí hisson ko us ne apne iḡhtiyár meṇ rakhá. Isí tarah Máksímian ne Qánstánshias Qaloras (Constantius Chlorus) ko apná náib pasand kiyá, aur Spen, Gál aur Briṭain us ko supurd kar diyá. Us ne Magribí báqí hisson ko apne iḡhtiyár meṇ rakhá.

(3.) Qaisar Agastus ke náib hote the, aur jab koí Agastus mar játá thá, yá hukúmat se dastbardár hotá thá, to us ká Qaisar us ke badle taḡht-nishín hotá thá, aur apne liye ek dúsrá náib, yá Qaisar, muqarrar kartá thá. Is intizám se yih ummed thí, ki saltanat ke cháron hisson meṇ hákim barábar maujúd raheṇ, aur ki do baḡe baḡe

maqámon men aise tajribakár aur láiq ádmí howen, jin kí nek saláh o intizám se hákimon ká silsila mutawátir taur se chalá áwe aur fasád na hone páwe.

(4.) Małúm hotá hai, ki is intizám men yih k̄hiyál bhí shámil thá, ki jab koí Agastus umr i muáiyán tak pahunch jáe, to wuh hukúmat se dastbardár hoke apná ik̄htiyár apne Qaisar ke háth men ehhor de. Chunáñchi jab Dioqlíshian ikkís baras tak saltanat kar chuká, to san 305 men us ne saltanat ke ik̄htiyár ko ehhor diyá. Isí tarah us ke sáthí Máksímian ne bhí kiyá. Is par un ke Qaisar Agastus ke uhde par muntáz ho gae, aur unhon ne naye Qaisar muqarrar kiye. Liházá Galerius Sharqí Rúm ká Agastus húa, aur us ne Máksimin Dázá ko apná náib yá Qaisar muqarrar kiyá. Magribí Rúm men Qánstánshias Agastus húa, aur us ká náib, yané Qaisar, Severus húa.

Ab aisá húa, ki san 306 men súba i Briṭain ke shahr i Yárk (York) men Qánstánshias ká intiqál ho gayá. Is par Briṭain ke lashkar ne phir apne dawá ko pesh kiyá, ki Sháhansháh ko muqarrar karná hamará ik̄htiyár hai. Chunáñchi unhon ne Qánstantín ko, jo Qánstánshias ká beṭá thá, Agastus muqarrar kiyá, aur Qánstantín ne Dioqlíshian ke intizám ke bar̄khiláf is uhde ko qabúl kar liyá. Is par aur maqámon men sháhansháh hone ke aur dawedár uthe. Mashriq men Galerius ne intizám i Dioqlíshian ko qáim rakhá, aur Máksímian ne Magribí Rúm men ákar us intizám kí pushtí kí, lekin yih muámala shamsher se fáisala kiyá gayá. Severus shikast khákar mará gayá, aur Qánstantín fathyáb ho-
kar Briṭain se Rúm kí taraf rawá-
na húa. San 312 men maqám i Sak-
sá Rúbrá, jo Rúm ke muttasil wáqa hai, us ne barí fath pái. Manqúl hai, ki is larái ke peshtar Qánstantín ne ásmán

Qánstantín Briṭain par fathyáb húa.

men ek núrání salíb kí shakl dekhí, jis par yih fiqra Látíní zabán men likhá thá, “ *In Hoc Signo Saksá Rúbrá kí laṛáí. no Vínces,*” jis ká tarjuma yih hai, “ Is nishán se tú fathyáb hogá.” Liházá is waqt se yih alfáz Rúmí jhande par likhe játe the.

San 311 men Galerius ká intiqál ho gayá, aur Sharqí Rúm men Máksimin Dázá Agastus muqarrar húa, aur us ke taht men Laisinius (Licinius) Qaisar muqarrar húa, magar us ko izzat ke taur par Agastus ká khitáb milá. San 312 men Qánstantín Magribí Rúm ká akelá hákim húa.

Gallienus ke waqt se leke Dioqlishian kí saltanat ke unniswen sál tak sarkár kí taraf se Masihíon ko ízárasání na húi thí, lekin Galerius kí targíb se Dioqlishian ne parwána jári kiyá, ki Masihí dín saltanat se mauqúf kiyá jáwe. Thoṛe dinon ke baḍ Dioqlishian saltanat se dastbardár húa :
 Galerius kí ízárasání. lekin Galerius kalísiyá ko dukh detá rahá, jab tak ki san 311 men, jis waqt wuh qaríb-ul-marg húa, us ne us parwána ko mansúkh kar diyá. Us kí maut ke baḍ Máksimin Dázá ne, jo Agastus hokar taḥt-nashín húa, us parwána ko phir jári kiyá, lekin Qánstantín kí fathyábi ke sabab se is hukm ke mutábiq Magribí Rúm men amal-darámad na ho saká. Haqíqat yih hai, ki Magribí Rúm men Máksímian kí saltanat ke shurú se ízárasání Masihíon ko bahut khafíf taur se húi, aur wuh sirf do baras tak rahí. Qánstánshias us parwáne kí garaz se bilkull mukhálif thá, aur jab Qánstantín ne Magribí Rúm men ikhtiyár páyá, us ne Laisinias (Licinius) ke sáth milkar, jis ká ikhtiyár Mashriqí Yúrap (Europe) men thá, ek parwána jári kiyá, jis ke mutábiq sab mazhab ázád rakhe gae, aur logon ko ijázat dí gaí, ki jis tarah cháhe, Khudá kí bandagí karen. San 313 men shahr i Milán se ek parwána jári kiyá gayá, jo kháskar Masihíon ke liye tasallí aur taqwiyat ká báis húa.

Jab Laisinias mulk i İtali men Qánstantín kí muláqát ke wáste tashrif le gayá thá, Máksimin Dázá ne us ke iláqon par hamla kiyá. Is kám kí q̄habar páke Laisinias jaldí se laut gayá, aur Máksimin Dázá se muqábila karke bure taur se us ko shikast dí. Máksimin shahr i Társus men bhág gayá, aur wahán san 314 men us ká intiqál ho gayá. Is mauqa p̄r Laisinias tamám Sharqí Rúm ká málik ho gayá, aur Qánstantín ká muq̄hálif bankar tamám saltanat i Rúm ke iq̄htiyár ke liye laṛná shurú kiyá, lekin san 315 men us ne shikast khái, aur majbúr hoke siwá súba i Trákiá (Thrace) ke tamám Sharqí Yúrap ko Qánstantín ke háth men supurd kiyá.

Jab áth aur sál guzre, Laisinias qadím butparast mazhab ká hámí bankar tamám saltanat ká sháhansháh hone ke liye

Laisinias aur Qáns-
tantín kí laṛái.

phir laṛne par ámáda húá. Chunnáñchi us laṛái men jo ab shurú húi is bát ká faisala karná thá, ki shamsher ke sáth qadím butparastí, yá Masíhí dín gálib áwe. San 323 men shahr i Ádrianopal (Adrianople) ke nazdík donon lashkar ámhne sámhne húc. Qánstantín ne salíb ká jhandá khará kar dikhláyá. Laisinias ne qadím butparaston ká jhandá uṭháyá. Laṛái shurú húi,—aisí laṛái, jis ká natíja dunyá kí biltari o bihbúdí kí nisbat niháyat bhári húá. Saḡhtí ke sáth donon fariq laṛte the, lekin áq̄hir men Laisinias aur us kí butparast fauj bilkull shikast khá gaí. Agarchi thoṛí der tak butparast fariq muq̄hálifat kartá rahá, lekin

Masíhí Dín Rúm ká
dín húá.

phir us ko iq̄htiyár na milá, kí saltanat men apná sir uṭháwe. Liházá san 324 men tamám Rúmí saltanat par Masíhí sháhansháh qáim kiyá gayá, jis ne fauran har mumálik men parwána jári karke logon ko uskáyá, ki we Injil ko qabúl karen. Is ke sáth us ne aisá díní intizám kiyá, ki jis se

Masíhí kalísiyáen saltanat ke sáth taḷluq rakhen, aur yún dín i Ṙswí Rúm ká sarkárí mazhab húá.

Kalísiyá kí táríkhon meṅ aksar likhá hai, kí gair-qaum
 Izárasáníon ká shu- kí taraf se das dafa Masíhíon par
 már. ízárasání húí, yaṅe sháhansháh i
 Níro se shurú karke un hákimon
 ká jinhon ne kalísiyá ko taklíf dí, silsila i zail banáte
 hain :—Níro, Đomishian, Ṙtrejan, Marqus Aurelius, Sep-
 timius Severus, Máksimin, Đisias, Valerian, Aurelian,
 Đioqlíshian,—lekin yih ádad qáide ke khlílaf hai. Muḡh-
 talif musannif is fihrist ko muḡhtalif taur se banáte hain.
 Haqíqat yih hai, ki aksar jab Masíhíon par ízárasání hotí
 thí, wuh kisi kḡháss sháhansháh kí taraf se na hotí thí,
 magar áláhida áláhida súbon meṅ logon kí yá adná háki-
 mon kí taraf se kí játí thí. Liházá agar ham ízárasání
 i ámm ko ginen, to wuh ádad meṅ thoṙí hogí; aur agar
 ízárasání i kḡháss ko ginen, jo mutafarriq súbon meṅ hotí
 thí, to un ke ádad das se ziyáda honge.

Jaisá ham upar zikr kar chuke, Rasúlí kalísiyá ek maj-
 lis thí, jis ke har ek sharík kí yih intizárí thí, ki wuh
 apní rúhání niámaton ko kull Kalísiyá ke fáide ke wáste
 istiamál kare, aur ki is majlis kí hukúmat aur us kí rít o
 rusúm, buzurgon (pesbuṙaron) aur đikanon ke háth meṅ
 supurd kiye gae. Yih bát bhí záhír húí, ki jis tarah
 is majlis ke shuraká tadád meṅ baṙhte gae, aur áláhida
 áláhida kalísiyáon kí kasrat húí, usí
 kálsiyá ke intizám tarah zarúr húá, ki intizám meṅ bhí
 kí chár súraten. baṙhtí aur taraqqí ho. Chuṅánchi
 chár mutafarriq tajwízen mumkinát meṅ shámil thín,
 aur wuh yih hain :--

Áwal. Yih tajwíz, ki áláhida áláhida jamááten apní
 apní hukúmat ká intizám karen, aur har ek jamáát yá

kalisiyá dígar jamáaton yá kalisiyáon ke sáth sírf birádarána nisbaten qáim rakhen.

Doyum. Dúsrí tajwíz yih ho sakí, ki aláhida aláhlida kalisiyáen ápas men aísí bandishen qáim rakhen, jin ke mutábiq we ek dústre ke sáth birádarána taur se saláh karke ek dústre kí madad kar saken.

Seyum. Ek tajwíz yih bhí ho sakí, ki yih kull jamáaten milkar aísá intizám karen, ki jis se buzurgon, díkanon, aur jamáaton kí taraf se ek aalá jamáat muqarrar kí jáwe, jo kull ke úpar hukmrán ho. Yih tajwíz Injíl kí talím ke mutábiq hotí.

Chahárum. Ek aur tajwíz ke liye ráh khulí thí, yane yih, ki un buzurgon ko jo jamáat ke mír i majlis húe the, kalisiyáon par kull ikhtiyár diyá jáwe, aur phir jab kisé súbá men aur jamáaten qáim kí jáwen, to yih sab us buzurg ke taht men kí jáwen, jo us súbá kí kalisiyáon ká mír i majlis ho. Is tajwíz ke mutábiq kisé jamáat ke ámm sbaríkon men se koí kalisiyá ke intizám men daḡhl na pá saktá. Yih wuhí tajwíz hai, jo kalisiyá men qáim rakhi gáí.

Kuprián ká dawá, ki usqúf ikhtiyár men masáwí hain, us hí ke dinon men qáim nahín rakhá gayá, aur us waqt ke baḡd usqúfon ká ek nayá fariq barpá húa, jo aur usqúfon kí nisbat apne liye aalá darje ká dawá karte the. Aksar log un ke is dawá ko qabúl karte the. Us intizám ke mutábiq jis se kalisiyá kí taraqqí hotí thí, baḡe baḡe shahron ke usqúf ásání ke sáth aalá ikhtiyár páte the, kyúnki har ek shahr men sírf ek kalisiyá yá jamáat hotí thí, aur us par ek hí usqúf muqarrar hotá thá. Chunanḡchi usqúfi ikhtiyár kí barábari ke barḡhlál kái ek báten waqú men áín.

Usqúfi intizám ke barḡhlál kái báten.

Awal. Yih bát thí ki agarchi har ek shahr men ek hi usqúf kull shahr kí Masíhí jamáaton par iḡhtiyár rakhtá thá, aur wuh kull ká pásbán thá, tau bhí us hí shahr men kaí ek majlisen hotí thín, jo apne apne buzurg aur pásbán rakhtí thín. Is hálat men kull jamáat kí pásbání aur aláhida aláhida majlison ke pásbánon ke uhdé o iḡhtiyár men farq húá, aur chhoṭí majlison ke buzurg yá pásbán kull shahr ke usqúf ke náib ṭhahre.

Doyun. Jab kisi bare shahr kí taraf se ás pás ke gánwon aur bastíon men Injíl kí manádi kí játi thí, to shurú men wuh gánw yá bastí ká goyá ek *Mishan Sṭeshan* (Mission Station) ṭhahrá. Rafta rafta jab us men ek jamáat qáim húí, aur us par ek pásbán muqarrar húá, to bare shahr kí kalísiyá ká pásbán us gánw yá bastí ká usqúf ṭhahrá, aur isí tarah jab is bastí men koí naí jamáat qáim húí, jis par pásbán muqarrar kiyá jáwe, aur us bastí ke muttasil kisi gánw men ek jamáat aur pásbán muqarrar húe, to is bastí ká buzurg bhí ek usqúf húá, lekin is usqúf ká darja us bare shahr ke usqúf ke darje se kuchh farq rakhtá thá.

Seyun. Gánwon aur chhoṭí bastíon kí kalísiyáon kí kamzori aur garíbí ke sabab se wahán kí jamáaten bare shahron kí jamáaton se madad páti thín, aur rafta rafta aisá húá, ki baz jamáaten, jo shurú men ázád thín, zila ke bare shahr kí kalísiyá se aisá taḷluq rakhtí thín, ki jis se barí jamáatwále un par iḡhtiyár rakhne lage. Isí tarah bare shahr ke usqúf ká iḡhtiyár barhtá gayá ; maslan, Rúm kí kalísiyá na sirf apne mishanon par iḡhtiyár rakhtí, balki Íṭalí kí darmiyání aur Junúbí kalísiyáon par bhí iḡhtiyár rakhtí thí. Gumán gálib hai, ki yih iḡhtiyár jazáir i Sisili (Sicily) Sárdiniá aur Kársiká (Corsica) kí kalísiyáon par bhí hotá thá. Isí tarah Kárthágo kí kalísiyá kí qadr Shimáli Afrika men bahut barh gai, aur mulk i

Misr men Iskandariyá kí kalísiyá, aur Súriyá men Antákiyá kí kalísiyá námwar hún. Aur bahutere shahr the, jo in kí nisbat kam-qadr the, tau bhí un kí kalísiyáen kalísiyá kí táriq̄h par asar kartí thín. Garaz, in baṛí kalísiyáon ke usqúf díní k̄hádimon men se ek nayá faríq̄ ho rahe the, aur go ab tak qánúní taur se we kuchh dawá nahín rakhte the, lekin un ke kám men yih bát sáf taur se záhír húi. Un ká k̄hitáb “Pahlí kursí ke usqúf” yá sirf “Pahle usqúf” mil chuká thá, aur in usqúfon ká yih haqq diyá gayá thá, ki apne apne súbon men jalson ko mun-aqid kiyá karen, aur un jalson men mír i majlis hon, aur jab jalsa barq̄hást howe, aur us súbé ke kisi aur usqúf ká muámala howe to wuh us ká faisala karen.

In dinon men Masíhí dín ke muq̄hálifon men se, Nae Aflátúní failsúf ziyáda qadr rakhte the; k̄hásskar *Plotí-nas* jis ne is falsafa ko us kí kamáliyat tak pahuncháyá. Jab yih failsúf mar gayá, to us kí *Nayá Aflátúní* falsafa tálím kí tásír ziyáda húi, aur yih aur us ke bání. tásír us ke tálíb i ilmon kí muq̄hálifát se húi. In men se ek *Párfóri* (Porphyry) náme shahr i Súr ká rahnewálá thá, jo san 260 se leke 305 tak mashhúr rahá. Us ne Masíhí dín ke barq̄hiláf ek baṛí kitáb tasníf kí, jis men pandrah hisse yá jilden thín. Yih kitáb púre taur se ab maujúd nahín hai; lekin Masíhíon kí tasnífát men us ke káí hisse iqtibás kiye gae, jo ab tak maujúd hai.

Ek aur failsúf Heirolís (Hierocles) ne Masíhíon ke barq̄hiláf ek kitáb likhí, jis ká zikr *Laktánshias* (Lactantius) kartá hai, aur jis ká jawáb *Yúsíbius* (Eusebius) ne likhá. Yih kitáb ákhirí izárasáuí ke waqt likhí gai, aur us ká nám *Sachchái ke Dost kí Bāten wāste Masíhíon ke* rakhá gayá. Gumán gálib hai, ki is musannif ne us izárasáuí ko barpá kiyá, jis kí badnámi *Dioqlíshian* ko milí.

Us shāhanshāh ke aiyām meñ wuh sūba i Bitūniā kā hākīm thā.

Shimālī Sūriyā meñ *Jamblaiikas* nāme ek musannif shahr i Kālkis (Colchis) kā rahnewālā thā, jis ne Paithāgorās (Pythagoras) failsūf kī sarguzasht kī bābat ek kitāb likhī, jis meñ us ne Masīhī dīn ke barkhilāf dalīlen pesh kiñ. Yih shaḡhs chauthī sadī ke shurū meñ dunyā kā sab se nāmwar failsūf tasawwar kiyā jāta thā.

Is arse ke Īlm i Ilāhī meñ Masīh kī shaḡhsiyat wuh ḡhāss mazmūn thī, jis kī bābat guftogū ab tak hotī rahī. Barā suwāl yih thā, ki yih shaḡhsiyat Ḳhudā ke wujūd ke sāth kaisā taalluq rakhtī hai. Chunāñchi aqīda i Taslis fit-tauhīd aur Tauhīd fit-taslis kī bābat bahs lāzim āī. Masīhī musannifon meñ jo Lāṭīnī zubān meñ

Tasnīfat Lāṭīnī zubān kī. tasnīf karte the, tīn ashḡhās the: Ḳāmodiānus (Commodianus) aur Arnobius, jo Shimālī Afrīka meñ rahte the, aur Lakṭānshiās (Lactantius). Ḳāmodiānus pahlā Masīhī shāṭr thā, jis ne Lāṭīnī zabān meñ tasnīf kī. Qarīb san 270 meñ us ne Masībī dīn ke subūt meñ ek

Ḳāmodiānus aur Arnobius aur Lakṭānshiās kī tasnīfat. nazm kī kitāb tasnīf kī. San 305 ke qarīb Arnobius ne Masīhī dīn kī tāīd meñ ek kitāb musammā bā

Gair-qaumon kī Ṭalīm kī Tardīd tasnīf kī. Lakṭānshiās kī tasnīfāt gair-qaum kī butparastī aur falsafa ke barkhilāf hokar Masīhī dīn kī tāīd kartī haiñ. Is musannif kī tasnīfāt aur Masīhī musannifon kī tasnīfāt kī banisbat achehhī zabān meñ likhī gaiñ. San 325 aur 330 ke darmiyān us kā intiqāl ho gayā.

Bidaṭion meñ Pūlus Sāmosāṭo (Paul of Samosato) Antākiyā kā usqūf mashhūr hūā. Us par ilzām lagāyā gayā

thá, ki wuh Sábelius kí bidat kí talím detá hai, aur aisi chál chaltá hai, jo Injíl ke k̄há-
 dim ke láiq nahín hai. San 268 men *Púlus Sámósáto* An-
 shahr i Antákiyá men ek jalsa mun-
 aqid húa, jis ne tahqíqát karke us ko usqúf ke uhdē se
 k̄hárij kar diyá ; lekin jab shahr i Palmairá (Palmyra)
 kí malika Zainab us kí muáwin
 baní, wuh apne uhdē par qáim rahá, *Sábelius* kí bidat.
 jab tak ki Sháhansháh Aurelian ne
 Zainab ko shikast dí, (272) aur jalsa i mazkúr ne us se
 madad cháhi. Chunánchi Róm ke usqúf ke sáth mash-
 warat karke sháhansháh ne Púlus ko uhdē se mauqúf kar-
 ke us usqúf ko, jise jalse ne pasand kiyá thá, us uhdē par
 qáim kiyá.

Dioqlíshian kí ízarasáni ke waqt Misr kí kalisiyáon
 men phut ho gai. Kisí sabab se Meletus, jo shahr i Laiko-
 polis (Lycopolis) ká usqúf thá, shahr i Iskandariyá ke
 usqúf se, jis ke taht men wuh k̄hidmat kartá thá, alag ho
 gayá. Misr ke kaí ek aur usqúfon ne us se milkar Iskan-
 dariyá ke usqúf ke ikhtiyár ká inkár kiyá. Sháyad is
 muámale men aisi báteñ thín, jin kí k̄habar ham ko nahín
 pahunchí, lekin ek bát záhir hai, ki yahan náib-usqúfon
 kí taraf se us mukhálifat ká ek namúna hai, jo un men
 aur “Pahlí kursí” ke usqúfon, yanē Matripolitánon ke
 darmiyan hone lagi. Dioqlíshian kí ízarasáni men Ma-
 síhion se yih bát talab kí játí thí, ki we apne pák nawish-
 ton ko barbád karen. Jo log is hukm ko mánte the, “gire
 hūe Masíhion” men gine játe the.

Tísri sadí ke ákhir men mulk i Fáras kí taraf se ek naí
 aur ajib tarah kí bidat uñ khai húi. Is bidat men kaí
 hisse Masíhí dín ke, aur kuchh Fáras ke qadím dín i
 Avestá ke, aur kuchh Buddh mazhab ke shámil the. Is
 bidat ká baní Maní thá, jo kabhi Manikías bhí kahlátá

hai. Wuh Fáras ká rahnewálá thá, aur qaríb san 270 men Mashriqí kalisiyá men tálím dene *Maní* aur us kí bidat. lagá. *Maní* ke shágird yaqín karte the, ki us men Rúh-ul-Quds mujassam ho rahá hai, aur ki yih Fárqalít hai, aur dawá karte the, ki us ke nawishte min-jánib-ulláh hai. Ahd i Jadíd ke un hisson ko qabúl karte the, jo un ke matlab ke muwáfiq the, aur báqí ko radd karte the. *Maní* ke muataqid do tarah ke the : awwal we jo *sáhirí* taur se us kí tálím ko jánte the. Doyum *Chune húa*, jo *bátiní* taur se us kí tálím ke bhed se wáqif the. Is fariq men se khádím-ud-dín hote the, aur púre dajre kí pákízagí ká dawá karte the. Un ke *sunnewále* ámm sharík the, aur un ko yih tálím dí játí thí, ki un kí rástbází kí kamí barguzídon kí rástbází kí ziyádatí ke hásil karne se púrí ho saktí hai *Manikian* firqe men zail ke afsar hote the, jo barguzídon men se muqarrar hote the.

1 *Maní*, jo Fárqalít i mujassam tasawwar kiyá játá thá. Us kí maut ke bad us kí jagah ek sardár káhin húa kartá thá.

2. *Bárah Majistraít*, (yañe khudáwand yá málik).

3. Bahattar usqúf, jin ke mátaht presbutar, dikan aur mubashshir the, jo gasht karte húa tálím dete the. San 277 men Sháh i Bahrám i Awwal ne *Maní* ko qatl kiyá.

Maní kí maut ke bad, agarchi Fáras aur Rúm kí saltanaton kí taraf se un ko *Maní* kí maut. baqí ízárásání húi, tau bhí bahut log Sharqí Rúm aur Shimálí Afríka men is fariq men shámil ho gae.

Chauthí sadí ke shurú tak Masíhion kí daulat bahut ho gai thí, aur baz maqámon men un ke *ibádatkháne* chauthí ke *ibádatkháne* baqí árástagi aur khúbsúratí ke sáth banáe gae the.

In men se ek maqám *Nikomidiá* men mashhúr thá, jo

Dioqlishian kí ízárasání ke waqt barbád kiyá gayá. In íbádatkhánon men kisi tarah kí taswír yá múraten nahin rakhi jati thin; aur agarchi maqbaron par aur ghar ke bartanon par bazi súraten khínchí jati thin, jo díní matlab rakhti thin, tau bhí íbádat-kháne ke liye yih nájáz thahrái jati thin. Róm ke *Ketekúm* (Catacomb) men Masíh ká nám *Ketekúm* jo shahr i Róm men páe jate hain. khatt i tugrái men likhá huá páyá jata hai, aur wahán baz qabron par *fákhta*, *machhlí*, *salíb* wagaira kí súraten pái jati hain. Us zamáne men Masíhí íbádat men aur un kí rít o rusúm men baz hindse ímá ke taur par istiamál kiye jate the.

TÍSRA HISSA.

KALÍSIYÁ KÍ TAWÁRIKH KÍ DÚSRÍ MANZIL

(SAN 325—1517.)

SALTANAT I RÚM KE SÁTH KALÍSIYÁ KE MIL JÁNE KE
BAYÁN MEN.

Jab Qánstantín sháh i Rúm húa, Dín i Īswí kÍ ek nai hálát ho gai, kyúnki us waqt se yih saltanat ká kháss dín

Kalísiyá kÍ hukúmat thahráyá gayá, aur dar hále kÍ kalí-jab saltanat i Rúm ke siyá ne is hálát men saltanat ke in-sáth mil gai. tizám ke mutábiq apne intizám ko

badal dála, Injilí talím kÍ ázádagí ke badle us ne rafta rafta insán ke hukmon kÍ zanjiron se jakarband hoke gulámí kÍ hálát ikhtiyár kÍ. Liházá Kalísiyá men ek sau baras tak wuh ázádagí jo Injil se hásil húi thí, rafta rafta ghaṭṭí gai, aur wuh amírána hálát ke niche, jo saltanat ke sáth mil jáne se us ko hásil húi, bilkull dab gai. Chunánchi kalísiyá ká intizám dunyáwí saltanat ke usúlon ke mutábiq kiyá gayá, aur isí tariqe se us kÍ rúhání qadr játí rahí. Yih hálát kam se kam bárah sau baras tak rahí. Is arse men bahut sí tabdilián taraqqí aur tanazzulí ke darmiyán waqú men áin, jin kÍ taraf ab tawajjuh kÍ játí hai.

PAHLA BAB

NAYÍ SALTANAT KE INTIZÁM KE BAYÁN MEN

(SAN 325—395.)

Jab Qánstantín ne Adrianople par fath pái, Dioqlíshian ká mulkí intizám játá rahá, aur us ke badle men ek nayá intizám jári kiyá gayá. Is *Qánstantín ká mulkí intizám.* intizám ke mutábiq tamám saltanat par ek hí hákim qáim kiyá gayá.

Us ke mátaht chár náib the, jo “Prífakt (Prefect) kahláte the, aur yih saltanat ke chár bare hisson, yane Gál, Itáli, Iliriqum aur Sharq par, muqím the. Yih bare hisse, yá súbe, zilon men taqsím kiye gae, jin par “*Vikar*” yane náib ke náib muqarrar húe. Phir we zilon ko chhoṭe iláqon men taqsím karke in par taalluqdár, jo “Rekṭar (Rector) kahláte the, muqarrar karte the. Akhirkár har ek iláqe ko chhoṭe hisson men taqsím karke unhen adná darjon ke hákimon ko supurd karte the. Aláwa is ke Shahr i Rúm dár-ul-ḳhiláfat na rahá, magar daryá i Básfaras (Bosphorus) ke kináre par Shahr i Baizánshium (Byzantium) ko Masíhí dár-ul-ḳhiláfat muqarrar karke us ko náí taur se ṭamír kiyá. Yih shahr nayá Rúm kahlátá hai.

Lashkar ká intizám saltanat ke intizám ke mutábiq kiyá gayá, aur sháhansbáh se leke afsar darja badarja muqarrar húe. Saltanat ká tamám iḳhtiyár Sháhansháh ke háthon men á gayá, aur iráda thá ki áyanda ko yih iḳhtiyár usí ke ḳhándán ke háthon men rahe.

Saltanat ke is intizám men Masíhí dín ne apne liye jagah pái. Peshtar is se kalisiyá ke *Saltanat ke intizám.* intizám ne aisí súrát pakrí thí, ki Jab saltanat ká yih nayá intizám qáim kiyá gayá, to us tabdilí ke liye jo zarúr thí, táki

wuh saltanat ke intizám ke sáth mutábíqat rakhe, koí mushkil pesh nahíñ áí. Munásib na thá ki koí tabdíli jabran kí jáwe. Liházá kisi qadar fursat zarúr húi, táki kalisiyá ke mutafarriq úhdedár saltanat ke intizám ke mutábíq muqarrar kiye jáweñ. Aalá darje ke úhdedár saltanat men púre taur se muqarrar nahíñ kiye gae. San 381 tak, jab Qunstuntúniyá men ek jalsa i ámm húa, wuh qánún jári na kiyá gayá, jis ke mutábíq súbé ke usqúf zila ke usqúfon par aur súbé kí Sinað zila kí Sinað par ikhtiyár rakhne lagí. Us waqt tak yih donon majlisen apní apní mír i majlison kí buláhat par jalsa karke apní kárrawái kartí thín.

Jaisá mulkí aur faují muámalon men, waisá ab kalisiyá ke muámalon men bhí Sháhansháh aalá darje ká ikhtiyár rakhtá thá. Usí ke hukm se majlis i ámm húa kartí thí, aur yá to wuh áp, yá us ká koí qáim-maqám us majlis men mír i majlis ho saktá thá, aur sirf wuhí us majlis kí kárrawái ko kám men lane ká ikhtiyár rakhtá thá.

Pahlá jalsa (council) jo Sháhansháh ke hukm se munáqid húa, so maqám i Arles par san 314 men húa thá, aur pahlá jalsa i *Jalse—Arles aur Nís.* ámm maqám i Nís (Níe) wáqa Baitúniyá, san 325 men Qánstantín ke hukm se munáqid húa, aur Sháhansháh khud us majlis men mír i majlis húa.

Dúsre jalsa i ámm ke bad khádim-ud-dín ke mutafarriq úhde yih the :—

Awal. Eksárk (Exarch), jo Archbishop bhí kahláthe, jin men se har ek un kalisiyáon par ikhtiyár rakhtá thá, jo saltanat *Kalisiya* ke afsar. ke kisi ek súbé men wáqa thín.

Doyum. Maṭrápolitan (Metropolitan), jo kabhí kabhí Archbishop bhí kahláthe. In men se ek ek un kalisiyáon par ikhtiyár rakhtá thá, jo kisi zila men wáqa thín.

Seyum. Usqúf, jo ek kalísiyá yá kaí ek kalísiyáon par ikhtiyár rakhte the, jin kí khidmat yá to wuh áp, yá to us ke presbuṭar karte the.

Chahárum. Wuh presbuṭar-pásbán, jo bare shahron men bajáe pásbán muqím the, aur jin ko usqúf kalísiyáon par muqarrar kartá thá. Wuh pásbán, jo chhoṭe shahr yá gáon kí kalísiyáon men khádim the, usqúf the.

Panjum. Díkan aur dígar adná darje ke afsar, jo shahr kí mádarí kalísiyá men shámil hoke khidmat karte the. Yih uhdedár mádarí kalísiyá kí áur jamáaton se taalluq nahín rakhte the.

Is intizám ke mutábiq presbuṭar, díkan, wagaira, usqúf-on kí taraf se muqarrar kiye játe the ; lekin jáe gaur hai, ki is qáide ne sirf rafta rafta us qadím dastúr ko mauqúf kiyá, jis ke mutábiq log apne pásbánon ko chun liyá karte the. Phir usqúf dígar usqúfon aur bu-zurgon kí taraf se muqarrar kiye játe the, tau bhí logon kí razámandí ká liház kiyá játá thá, aur khásskar yih hálat Magrib men hotí thí.

San 337 men Qánstantín intiqál kar gayá. Us ne apne maut ke kuchh din peshtar bap-tisma páyá. Saltanat us ke tin

Qánstantín kí wafát. tisma páyá. Saltanat us ke tin beṭon, Qánstantín, Qánstánsias, aur Qánstáns ke darmiyán bántí gai ; lekin is ke báre men jang hone ke baḍ san 350 men tamám saltanat Qáns-tánsias ke háth áí. San 361 men

Saltanat kí hálat Qáns-tantín kí maut ke baḍ. Qánstantín Awwal ká bhatíja Ju-lián náme taḥt-nashín húa. Yih shaḥs Yúnání falsafa ká baṛá pairau thá, aur Masíhí dín ká muḥhálif hokar us ne butparastí ko qáim karne ke liye koshish kí, magar us men kámyáb na húa. San 363 men jab ahl i Fáras se laṛ rahá thá, wuh qatl kiyá gayá, aur

us kí jagah Jovián taḡht-nashín huá. Agarehi is bádsháh ne sirf sát mahíne tak bádsháhát kí, Julián ne butparastí tau bhí us ne un sab hukmon ko jo phir qáim karne kí koshish kí. Julián ne Masíhí dín ke barkhiláf jarí kiye the mansúkh kar diyá. Jab us ká intiqál huá, saltanat do hisson men, yaṇe Mashriqí aur Magribí hisson men taqsím kí gaí, aur san 392 tak isí hál men rahí. Tab Theodoshias ke mátaht wuh phir ek hí bádsháhát ho gaí. San 395 men Theodoshias mar gayá, aur saltanat phir taqsím kí gaí. *Theodoshias* kí saltanat. Magribí hissa Theodoshias ke beṭe Honorias ko diyá gayá, aur Mashriqí hissa us ke dúsre beṭe Arkádias ko diyá gayá. Is waqt ke baḍ Rúmí saltanat ke yih donon hisse phir kabhí na miláe gae.

Baz Masíhí sháhansháhon ne butparastí ko maṇa kiyá, aur is jurm ke liye saḡht sazá ká hukm diyá. *Qánstantín* Sání ne *Qánstantín II* butparastí ko maṇa kartá. buton ke sámhne ámm qurbání ko maṇa kiyá, lekin baṛe baṛe shahron men, misl Rúm aur Iskandariyá ke us ká amal darámad na ho saká. Jab Theodoshias sháhansháh huá, to us ne aisí qurbániyon ke liye sarkári ḡhazáne se rúpiya na diyá, balki us ko dená maṇa kiyá ; ehunánehí us waqt se wuh qurbání mauqúf huí.

FAQÍRÁNA DASTÚR KÁ BARPÁ HONÁ.

Is zamáne men Masíhí jamáaton men gair-qaum ke ḡhiyálát aur dastúráat daḡhl páne lage. Chauthí sadí ke shurú men kalisiyá men fuqrána riwáj shurú huá, aur bahut se Masíhí us ko pákízagí ká ek ḡháss tariqa tasauwar karne lage, lekin un ke pás Masíh kí taraf se aise ḡhiyálon ke liye kisí tarah kí sanad na thí.

Yih faqír Masíh ke namúne par ehalke aur dunyáwí kámon se álahida hokar duá karne aur Ḳhudá ke Kalám par gaur karne se apne faráizon ko púra karne ke liye

táqat aur barakat páne ke mauqe na dhúnḍhte the, magar
 cháhthe the ki sáre károbár ko chhoṛ-
Faqrōn ká ágáz. ke we un se farágat i mutlaq páweṅ.

Wuh farágat jo Injíl kí ṭalím ke mutábiq baḷ auqát wájib hai, so wuhí thí, jis par we barábar kám meṅ láne cháhthe the. Chunaṅchi jab Dísias kí ízárasáni húi, Misr ke baḷ Masíhí registán meṅ jákar, faqírána súrat ikhtiyár karne lage, aur apná waqt duá aur tapashiya meṅ sarf karte the. Aisá húa, ki san 311 meṅ ek faqír Antonius náme aḷíb súrat banákar Iskandariyá shahr meṅ áyá, aur Masíhíon kí jamáat meṅ hokar bázár meṅ phirne lagá. Ohha baras peshtar us ne jangal meṅ darweshon ke dastúr ke mutábiq apná waqt sarf kiyá, aur yahán tak kámyáb húa, ki bahut log faqír hone lage. Jab faqíron kí ek guroh ho gaí, tab Pakúmias náme ne daryá i Níl ke ek jazíre par un ke liye ek ḍerá banáyá, jahán wuh rahne lage. Thoṛí der baḍ, Misr ke registánon meṅ aur níz Filistíná aur Súriyá meṅ bahut se is qism ke guroh hone lage, aur yahán se phailte phailte Eshíá i Kochak aur Arminiya meṅ aur ḷhásskar jangalí jagahon meṅ is fariq ne kasrat pakrí. Chauthí sadí ke áḷhír tak na sirf jangalon meṅ bal-ki shahr ke nazdík bhí aisí gurohen ho gaín. Baḷ faqír akele rahte the, aur baḷ ikatṭhá rahte the. Shurú meṅ faqír awámm meṅ se the, lekin rafta rafta un kí aisí shuhrat húi, ki kalísiyá ke sab se bare afsar un meṅ shámil hone lage.

Kaí ek ashḷhás ne is taríqe ke barḷhiláf shikáyat kí. Wuh usqúfon ke amíraná ḍawon kí mu-
Faqrōn ke ḷhiláf mu- ḷhálifat húi, maslan Aerius, Jovi-
 ḷhálifat ká barpá honá. nian aur Vigilántius, jo san 360—
 404 ke darmiyán húe the, aur Jerome bhí jo ḷhud ek faqír thá, aur usqúfi hukúmat ká tábídár thá, tau bhí us ne usqúfon ke bare ḍawon ke barḷhiláf likhá. Aksar shuraká i kalísiyá is nae intizám se ḷhush rahe, yih ḷhiyál karke ki

kalísiyá ke intizám aur mulkí intizám ke bích men̄ kuehh mutábíqat honí munásib hai.

San 311 men̄ Qíqilíanus Káarthágo ká usqúf muqarrar húa. Is buzurg ne un logon̄ kí muḡhálifat kí, jo shahíd hone kí ḡhwáhish se apne úpar ízá- *Qíqilíanus az ḡhud shahíd hone kí muḡhálifat kartá.*
rasání láte the. Is sabab se ek bare faríq ne us kí muḡhálifat kí.

Pahle unhoḡ ne Majorinus ko aur phir us ke baḡ Donátús ko apná usqúf muqarrar kiyá, aur isí tarah ek jhagrá shurú húa, jo muddat tak rahá. San 313

men̄ Qánstantín ke sámhne yih *Donátús aur us ká firqa.*
muámala pesh áyá. Us ne is bát kí tahqíqát karne ke liye ek pancháyat ko muqarrar kiyá, aur us pancháyat men̄ Rúm ká ek usqúf sharík thá. Pancháyat ne firqa i Donátús ke barḡhiláf ráe dí. Is par Sháhansháh ne ma-
qám i Arles men̄ jalsa munaqid *Jalsa i Arles.*
kiyá. Is jalse ne bhí firqa i Doná-

tús ke barḡhiláf ráe dí; aur jab Sháhansháh ke pás apíl pesh kí gayí, us ne bhí jalse kí ráe ko qáim rakhá; tau bhí yih faríq mulk i Afríka men̄ us waqt tak rahá, jab kí qaum i Vánḡal ne us ko fath kar liyá.

ARÍAN BIDĀT KÍ KAIFÍYAT.

Díní usúl kí bábat sab se barí bahs jo us waqt húi thí, so Arían bidat kí bábat húi. Shahr i Iskandariyá men̄ Origen ne talím dí thí, ki Logos *Arius kí bidat.*
Ḳhudá Báp kí marzí ke mutábíq

azal se abad tak mutawátir nikaltá chalá játá hai, aur kí wuh Ḳhudá kí hikmat hai, jo mujassam ho rahí hai—Ḳhudá to hai, lekin Báp se níchá darja rakhtí hai; aur aláwa is ke Báp kí máhiyat men̄ sharík nahín hai. Origen ke baḡ Dionishías ne is muámale kí bábat yilí talím dí, aur us par yih ilzám lagáyá gayá, kí wuh Báp aur Beṡe men̄ aisá farq kartá hai, jaisá Ḳháliq aur maḡhlúq men̄ húa kartá

hai, lekin us ne aisí t̄alim dene ká inkár kiyá. Antákiyá ke madrase ke ek t̄alib i ilm Arius ne, jo Iskandariyá kí kalisiyá ká Presbutar thá, sáf taur se t̄alim dí, ki Logos maḡhlúq hai, jis ko Ḳhudá ne ḡhalq kiyá, lekin is ke siwá us ne kuchh aur ḡhalq nahín kiyá. Logos ne aur sab chizon ko paidá kiyá, aur go wuh maḡhlúq to hai, tau bhí kámil aur jahán tak ho sake Ḳháliq kí mánind hai, lekin máhiyat men farq rakhtá hai.

San 318 men Iskandariyá ke usqúf Sikandar ne Arius kí t̄alim ko bidat ṡhahráke radd kiyá, lekin Súriyá aur Eshíá i Kochak ke bahut se buzurgon ne Arius kí t̄alim ko manzúr kiyá, aur jald tamám Mashriqí mumálik men baṡi bahs o mubáhisa shurú húa. Sháhansháh i Qánstantín ne baḡ baḡ álimon se ḡhatt o kitábat karke koshish kí, ki dostána taur se is ká faisala kare, magar wuh kámyáb na húa. Chunánchi San 325 men us ne maqám i Nis (Nice) jo Baitúniyá men wáqa hai, tamám kalisiyá ká ek jalsa munaqid kiyá, táki is muámala ká faisala kare.

Is jalse ke sámhne Iskandariyá ke usqúf kí taraf se us hí kalisiyá ká ek Dikan Athanásius bahs karne ke liye muqarrar húa. Arius kí taraf ek baṡa faríq bahs kar rahá thá, lekin baḡ tahqíqát i kámil jalse ne Arius ko bidatí ṡhahráke kalisiyá se ḡhárij kiyá, aur kalisiyá ke iatiqád ko, ki Logos maḡhlúq nahín hai, qarár diyá. Is mauqa par jalsa i mazkúr ne sahíh t̄alim ká ek mukhtasar aqáidnáma jári kiyá, jo Athanásius ká Aqáidnáma kahlátá thá.

Isí jalse men Mashriqí aur Magribí kalisiyáon ke dastúr par Easter kí ibadat kí nisbat fatwá diyá gayá. Is fatwe ne Magribí kalisiyáon ke dastúr ko qáim rakhá. Ḳahte hain, ki is jalse men 318 usqúf maujud the, aur al-

Easter—Jalsa i Nis ká fatwá.

wa un ke, pásbán, qasís, díkan wg., kasrat ke sáth házir húe the. Jalse ke fatwe ko sunke aksar shuraká i jalsa, jo Arius kí taraf the, tábidár húe ; magar baz báton kí bábat kisi qadar shakk rakhte the, khusúsan is bát kí bábat ki Báp aur Beṭá ulúhiyat men yagánagat rakhte hain, yá nahín. Baz yih kabná eháhte the, ki Beṭe kí máhiyat Báp kí máhiyat ke muwáfiq hai, aur is bunyád par qáim hokar Mashriqí mumálik ne logon ko apní taraf bahut miláyá. Das baras ke andar yih faríq is qadar mazbút húa, ki unhon ne Athanásius ko Iskandariyá ke usqúfi uhde se, jis men jalsa i Nís ke bad wuh muqarrar

ho gayá thá, khárij karwá diyá. *Athanásius usqúfi uhde se khárij kiyá gayá.*

Athanásius Magribí kalísiyá men jáke panáhgír húa. Jab bahs o mubáhisa der tak rahá, aur kalísiyá tarah tarah ke firqon men taqsím ho gai thí, Sháhansbáh i Theodosias ne San 381 men shahr i Qunstuntúniya men ek aur jalsa munáqid kiyá.

Is jalse men 150 usqúf sharík húe. Jalse ne Nís ke Aqáid-náma kí nazar-i-sáni kí, aur aqída-

i-Taslís jo us men thá, tasdíq kiyá gayá, aur kaí ek nae dafa un bidaṭon *Jalsa Qunstuntúniyá ka, 381 men.*

kí nisbat, jo us jalsa ke bad wuqú men ái thín, lagáe gae.

Us waqt se leke yih aqáidnáma un sab kalísiyáon men jo sahíh talím-yáfta samjhí játí thín,

barábar manzúr hotá rahá. Arius *"Ním-Arius" ka firqa.*

ke aqíde Rúmi saltanat ke hudúd ke andar tanazzul-pizir húe ; lekin qaum i Jarmaní ke darmiyán muddat tak qáim rahe. "Ním Arian"* ke aqíde Mashriqí kalísiyáon men galib rahe, lekin Magribí kalísiyáon men Nís ka Aqáidnáma qabúl kiyá gayá.

---

* Ním Arian wuh the, jo ki púre taur se na to Athanásius ke aur na to Arius ke khyálát ko qabúl karte the.

MASHRIQÍ RŪM KÍ ABTAR HÁLAT.

Rúmi saltanat ke donon hisson par Theodosias Sháhansháh hukmrán rahá, lekin us ke bad un donon hisson par ek hí sháhansháh kabhí na huá. *Theodosias* ká intiqál. San 395 men, jab Theodosias ká intiqál ho gayá, Shimál kí taraf se wahshí qaum i Hun Pánonia aur Musía ke subon par hamla-áwar húi ; aur qaum i Gáth ne Trákiá, Maqadúniyá aur Yúnán ke barqhiláf barpá hoke un par charháí kí. Is waqt tak kalisiyá ká intizám Qánstantín ke intizám ke mutábiq qáim rah gayá thá, aur us men aisí ján o qúwat samá gaí thí, ki jis se wuh ap se qáim rahne ká iqtidár rakhtá thá. Mulki intizám men aisí zindagí aur qudrat na rahí.

SANOŇ KÍ FİHRİST 395 SE İKKE 451 TAK.

Sháhansháh.		Pop.	Qunstuntuniyá ke Petriárk.	Antákiyá ke Petriárk.	Sikandariyá ke Petriárk.	Yarúsalam ke Petriárk.
Magribí.	Mashriqí.					
395 Honorius, 423	395 Arqadius, 408	399 Anastasius I, 402 402 Innosant, 417 417 Zuzimut, 418 418 Bonifais I, 423 423 Silastin I, 432 432 Sikastas III, 440	397 Krisustam, 404 404 Arsásius, 405 406 Attiqus, 425	381 Flavianus, 404 404 Parfirius, 414 414 Sikandar 421 421 Theodotus 429 429 Yúhanná I, 442	395 Theofilus, 412 412 Kurilus (Cyril) 444	386 Yúhanná, 416 416 Praylus, 428 428 Juvinalis.
424 Valentinian III.	450	440 Leo I.,	426 Sisinnius, 427 428 Nestorius, khárij húa, 431 431 Máksimianus 434 434 Proklus, 447 447 Flavianus, 449 449 Anatolius, 458	442 Dominus II, khárij húa 449 449 Maksimus I.,	444 Diosquras khárij húa 451 451 Proterius.	455 460 458
	450 Márstan, 457.	461				
	455,					

DUSRA BĀB

ʾAḠĀIDNĀMA KE BANĀNE KE BAYĀN MEN

SAN 395—451.

Kalīsiyā kī tāriḡh kā ek zamāna, jis kī taraf tawajjuh karnā chāhiye wuh hai, jo Shāhanshāh i Rūm Theodosias kī maut ke waqt se leke Kālsīdūn (Chalcedon) ke jalse i ʾamm tak hotā hai. Is zamāne men kalīsiyā ke wuh aḡide, jinhen kalīsiyā ke ābā ne sáf taur se bayān kiyā thā, falsafāna taur se aḡáidnāme men darj kiye gae. Is zamāne men bhī Arian Gáth, Suevoái aur Vándal aqwám Spen kā jazíranumá aur Gál ke junúbí hisse par qábiz hún. Is ʾarse men qaum i Fránk ne Gál ke shimálí hisse ko fath kar liyá, aur qaum i Sáksan ne Britain ke junúbí hisse par hamla

karnā shurú kiyá. San 427 men qaum i Vándal Spen se nikalke aur samundar ke pár jáke Afríka men basne lagí, aur san 439 tak wuh us tamám súbē ko fath kar chukí. Us ne jazáir Sislí, Sárḡiniá, Kársiká aur Belárik par bhī qabza kar liyá. Alemání aur Bargandí qaumen mulk i Halvishiá aur Sharqí Gál par gálib á chukí thín. Chunáŋchi páñchwín sadí ke bích men Rūm kī Magribí saltanat mulk i Itálí ke hudúd ke báhar bahut thorá iḡhtiyár rakhtí thí. Is ʾarse men, jab Rūmí saltanat titar bitar ho rahí, kalīsiyā qáim rahí, aur us men bahut log shámil kiye gae. Sach to hai, ki yeh log aksar jáhil aur ímán men kacheche the, lekin sab qaumen, jo Sharqí

Jarman kī qaumen
Masihí dín ko iḡhtiyár
kartín.

Rūm men shámil thín, Fránk aur Sáksan ke siwá, Dín i Iḡswi ko qabúl karti thín. Wuh qaumen jo maglúb hún, na to mulk se ḡháriḡ kī gáin, aur na halák hún; sirf itná farq húa, ki bajáe Rūmíon ke wo Jarman ke

mahkúm hún. Yih qaumen aur k̄hásskar un ke k̄hádím-ud-dín Injíl kí sachhí talím ko mántí t̄bín, magar qaum i Gáth ke darmiyán chauthí sadí men Ulfílus kí koshish se Arian bidat̄ járí húi. San 413 men, qaum i Bargandí Injíl kí sachhí talím páke kalisiyá men sbámil húi, lekin san 450 men us ne Arius kí bidat̄í talím ko ik̄htiyár kiyá.

Aksar wuh hákim, jo Arian firqe ke the, apní raaiyatón par, jo Injíl kí sahíh talím ko mánte the, jabr na karte the, magar Fráns ke Junúb men qaum i Visí-gáth aur Afrika men qaum i Vándal is qáide ke mutábíq amal na kartí thín. Chunánchi in jáhil aur ním-butparast qaumon kí taraf se Masíhí kalisiyá men bahut sí buráíán dákhil hún.

Arius kí bidat̄ Jarman kí qaumon men ráij húi.

Jazáir Britáin men pánc̄hwín sadí ke shurú se sátwín sadí tak kalisiyáen Rúm se aláhida kí gáin. Sabab is ká yih thá, ki Rúmí fauj tín Jazáiron se nikálí gáí, aur Gál ke Shimál men qaum i Fránk qábiz húi, aur qaum i Sáksan un ke Sharqí aur Junúbí kináron par gálib áne lagi. San 423 men Theodoshias Sání, Sharqí Rúm ke Sháhansháh ne ek parwána járí kiyá, jis men us ne apne is yaqín ko záhir kiyá, ki merí saltanat men gair mazhab-wálon men se ek bhí nahín rahá.

Britáin kí Kalisiyá Rúm se aláhida ho gayí.

Dín i ʾṯswí ke aise aqáidnáma ko banáne men jo kull Kalisiyá ko pasand áwe, bahs o mubáhisa ká na honá mumkinát se báhar thá, balki bahs o mubáhisa hí se yih kám púrá húa. Beshakk is bát ko taslím karná partá, ki jahálat ke aiyám men bahs o mubáhisa aksar kína o dushmaní ke sáth hotá thá, yahan tak ki díní muámalon men mutafarriq k̄hiyál rakhná aisá jurm samjhá játá thá, ki qusúrwár ján se mára jáwe. Lekin us qadím zamáne

Aqáidnáma. Us ke banáne kí waza.

men̄ wuh bahs o mubáhisa, jis ke wasíle se ʔlm i ʔláhi ke usúl tahqíq kiye gae, aksar aise taur se hotá thá, ki ham us kí ʔaríf kar sakte haiṅ. Arian aur ním-Arian bidāṭon ke sabab se zarúr húa, ki Pák Taslís ke aqída ká niháyat sáf bayán kiyá jáwe. Us aqáidnáma

Aqáidnáma i Naisín. men̄, jo Naisín (Nicene) kahlátá hai, jis kí nazar i sání maqám i Qunstun-

túniyá men̄ húi, sábiq ke kull bahs o mubáhisa ká k̄hulása páyá játá hai. Yih kám aksar Yúnání ʔlimon̄ se kiyá gayá. Rúm ke musannifon̄ ne bahut thoṛí madad dí. Un logon̄ ko, jo Látíní zabán bolte the, ʔlm i ʔláhi ke bajáe mulkí aur aḳhláqí qánún ke haqq men̄ tasníf karná átá thá, aur is kám men̄ koí faríq un ke barábar na húa. Ab in logon̄ ke liye kalísiyá ke wáste ek kám rahá, jis ke liye we auron̄ se ziyáda liyáqat rakhte the. Is kám ke do hisse the, awwal yih, ki Injíl ke mutábiq insán ke us ʔláqe ká jo wuh K̄hudá se rakhtá hai, sáf taur se bayán kiyá jáe ; doyum, ki Injíl ke tamám aqídon̄ ká jo us waqt tak ʔhah-ráe aur qabúl kiye gae the, batartíb púrá bayán kiyá jáwe.

San 410 ʔswí men̄ jab qaum i Gáth ne mulk i ʔṭalí par chaṛháí kí, Britáin ká ek báshinda Pelájiás náme, jo shahr i Rúm men̄ rahá kartá thá, jazíra i Pelájiás aur Silistías ká ahwál. Sisilí men̄ jáke panáhgir húa. Baḍ

is ke wuh apne dost Silistías (Selestius) aur dígar Masíhíon̄ ke hamráh hokar Afrika men̄ já pahunehá. Thoṛe dinon̄ ke baḍ Silistías shahr i Kárthágo ko chhoṛke Filistíná ko gayá. Silistías ne Presbuṭar banne ke liye kalísiyá se darḳhwást kí, lekin dar-hále ki us par kaí ek bidāṭon̄ ká ilzám lag chuká thá, jin ke mutábiq insán kí fiálmukhtári Injíl kí ʔálim ke barḳhiláf qáim kí játí thí, baḍ tahqíqát ke wuh Kárthágo kí kalísiyá se k̄hárij kiyá gayá. Is par wuh shahr i Afasus ko

chalá gayá, aur jab logon ne yih k̄hiyál kiyá, ki Pelájias bhí yihí aqída rakhtá hai, to unhon ne Yarúshalem ke usqúf ke sámhne us par ilzám lagáyá. San 415 men maqám i Diospolis men jis nám se Filistíná ká shahr i Liddá us waqt námzad thá, ek Sinaq munaqid húi, jis ke sámhne us ká muqaddama dáir húa. Is Sinaq ke faisale se wuh ilzám se barí rakhá gayá, lekin aur bahut sí majlison ke sámhne us ke aqáid bidatí thahráe *Zuzimus* Pelájias kí gae, aur radd kiye gae. Rúm ke bidat ko pasand kartá, usqúf *Zuzimus* ne pahle un ko pasand kiyá, lekin thore din bad phir un ko radd kiyá. Sharqí Rúm kí kalisiyáon men aksar yih aqíde maqbúl húe, aur we qáim rakhe gae, lekin Magribí Rúm men we radd kiye gae. Itálí ke shahr i Eklánum ká ek usqúf Yúhanná náme ne unhen qabúl karke un kí pushtí kí.

Wuh álim jo Pelájias ke mutí húe dawá karte the, ki Ádam kí bargashtagí ke waqt insán kí aq̄bláqí hálat men kisi tarah ká k̄halal na áyá ; ki jab koí shaq̄hs paidá hotá, wuh misl Ádam ke, K̄hudá kí marzí par chalne ká iḡhtiyár rakhtá

Pelájias kí tálím.

hai ; ki gunáh tab hotá hai, jab koí jánke burái kare ; aur insán ko gunáh se rástbázi kí taraf máil karne ke liye sirf itná darkár hai, ki gunahgár apní níyat ko badal dále. Is tálím ke mutábíq Masíhí tálímon aur ríton se k̄hásskar yih fáida hai, ki in ke wasíle se K̄hudá kí barakat ásání se hásil howe ; ki jaisá qadím zamáne men shariát is liye dí gaí, ki insán nekí ko hásil karne men madad páwe, waisá hí Injil aur Masíh ká namúna aur fazl kí niḡmaten insán kí madad ke liye dí játí hai. Is tálím men yih bát bhí shámil hai, ki insán kí naját kí nisbat K̄hudá ká iráda us ke ilm par, jo wuh insán ke aamál kí bábat pahle se rakhtá thá, munhasir hai, aur is liye K̄hudá insán se kisi aise kám ko talab nahín kartá, jis ke karne ke liye insán púrá iḡhtiyár nahín rakhtá.

Pelájas ke muḡhálifon ke darmiyán Jerome aur Agastín the, aur ḡhásskar Agastín kí *Agastín* kí tasnífát Pelájas ke barḡhiláf. mihnat se fazl ke wuh usúl, jo Baibal kí sahíh taḡlím kí bunyád hain, sáf taur se áshkára kiye gae. Magribí Rúm kí kalísiyá aur ḡhásskar wuh Sinaḡ, jo Afríka men thí, Agastín ke ḡhíyálát ko tasdíḡ karke qabúl kartí thí. Pelájas kí taḡlím Silistias ke nám par us jalsa i ámm men, jo san 431 men maqám i Afasus men húá, radd kí gaí, lekin wuh aḡíde, jo fazl aur taḡdíḡ ke masalon kí bábat Agastín kí taḡlím men sikhláe játe the, Sharḡí Masíhíon ko manzúr na húe.

Jalse Afasus ká faisala. Ním-Pelájian. Afasus ke jalsa i ámm ke baḡ Pelájas kí taḡlím aksar sikhlái na játi thí, lekin bahut sí kalísiyáon ne ek darmiyáni taḡlím ko iḡhtiyár kiyá, jo ním-Pelájian kahlátí hai. Yih taḡlím Magribí kalísiyáon ke taḡz álimon ko pasand áí, ḡhásskar John Qássian ko, jo Krisustum (Chrysostom) buzurg ká ek shágird thá.

Agastín, jo qadím Masíhí muḡllimon men se aalá darja rakhtá hai, Afríka ká báhinda thá. *Agastín ká ahwál.* San 354 men wuh Númidia ke shahr i Tagáste men paidá húá. Taḡlím páke wuh fasáhat o baláḡat ká ustád ho gayá. Jab wuh tentís baras ká húá, wuh Masíhí ho gayá, aur san 395 men Afríka ke shahr i Hippo ká usḡúf húá. Is shahr men wuh maut tak, jo August 28wín, san 430 men húí, mihnat kartá rahá. Us ne bakasrat kitáben tasníf kí, jin men sab se ziyádatar mashhúr wuh kitáb hai, jo *De Civitate Dei* kahlátí hai, jo ḡhudá kí Us kí tasnífát. bádsháhat kí jo is dunyá par hotí hai, ek táriḡh hai. Is ko ehhoḡke wuh tasnífát jo aḡáid i Pelájas aur Maní ke ḡhiláf likhí gain, ziyáda mashhúr hún

Agastín kī tasnífāt ne Magribí kalisiyá ke wáste insán kī bargashtagí aur naját kī bábat aqáid ko qáim kiyá, lekin Sharqí muállim kái ek aur sadión tak masla i Taslís kī bábat bahs karte rahe. Jab Masíh kī ulúhiyat kī bábat bahs ho chukí, ek aur jhagrá us rishte kī bábat, jo Yisú kī insániyat aur Iláhí Logos ke bích men hotá hai, barpá húa.

Sábelius aur dígar muállim is waqt ke peshtar talím de chuke the, ki K̄hudá ke beṭe ne sirfek insáni jism ko iḡhtiyár karke apne ko záhir kiyá thá. Yihí ta-

Sábelius kī talím.

lím Arius ne bhí dí thí. Apollináris jo san 362—375 tak Laudíqiá ká usqúf thá, yih aqída rakhtá thá, ki insán men ek jism aur rúh i haiwání, aur rúh i nátiqa hai, aur qarár detá thá, ki Masíh rúh i nátiqa ke bajáe Iláhí Logos rakhtá thá.

Appollináris.

Baz muállim is talím ko is liye qabúl karne ko taiyár húa, ki un ke nazdík wuh rúh jo awám-un-nás men hotí hai, K̄hudá ká ek hissa hai; lekin us jalsa i amm men jo san 381 Qunstuntúniya men munaqid húa, Appollináris kī talím radd kī gai. San 390 men Apollináris mar gayá, aur sarkár kī taraf se us ke pairauon kī íbádat kī mumániyat húi.

Qunstuntúniya ká jalsa.

In k̄hiyálát ke barḡhiláf aksar Masíhí muállim Yisú ke wujúd ko yún samajhte the, ki wuh púra insán thá, jis ke sáth Iláhí Logos aise taur se pai wasta húa, ki in donon se sirf ek hí Masíh húa. Lekin is aqíde ke bayán karne men k̄hiyálát kī mutafarriq súraten wuqú men áin. Sharqí kalisiyá men Nastorius náme ek buzurg thá, jo san 423 men Qunstuntúniya ká usqúf muqarrar húa. Us ne is muámale men dilerí ke sáth talím dí, ki Masíh men do záten hai,

Nastorius aur us kī talím.

jo milkar ek hí shaḡhs ban gaín ; lekin bahs karte waqt in donoṅ zátõṅ kí pushtí karne ke liye us ne aisí íbárat ko istiámál kiyá, ki jis se logõṅ ko maḡlúm diyá, ki wuh shaḡhsiyat kí wahdáníyat meṅ ḡhalal dáltá hai. Chunánchi us ke muḡhálifõṅ ne us par ilzám lagáyá, ki wuh Masíh meṅ do zátõṅ ke bajáe do shaḡhsoṅ kí taḡlím detá hai ; aur agarchi Nastorius ne us ká mutlaḡ inkár kiyá, aur kahá, ki Mainṅ aisí taḡlím nahín detá hún, tau bhí muḡhálifõṅ ne us ko bidáti ṡhahráyá.

Wázih rahe, ki in ḡhiyálát kí bábat ziyáda jhagrá na hotá, agar yih ḡhiyálát akele kalísiyá ke sámbne pesh kiye játe, magar us meṅ ek aur bát shámil thí. Haqíqat yih hai, ki Nastorius ká ḡhiyál un muállimoṅ kí taḡlím kí bunyád ke bilkull barḡhiláf thá, jo aḡwámm kí ḡhwáhish ke mutábíḡ kuṅwári Mariyam ko “Ḳhudá kí má” kahte the, jis taḡlím par Mariyam kí pújá shurú húi. Nastorius ne taḡlím dí, ki Mariyam ko “Ḳhudá kí má”

Mariyam Ḳhudá kí má kahláti thí.

kahná kufr hai, lekin iqrár kiyá, ki us ko Masíh kí má kahná durust hai. Is sabab se kalísiyá meṅ un logõṅ ne jo dil meṅ Mariyam-parast the, gusse ke sáth us kí muḡhálifat kí. Aḡwámm ke darmiyán is bahs kí bábat yahán tak sargarmí aur tundḡhoí zuhúr meṅ ái, ki baḡ auḡát íbádatḡhánõṅ meṅ sunnewále wáiz kí taḡrír par apní ḡhushnúdí yá nárázagí záhir karte the, gul shor hotá thá.

San 431 meṅ us jalsa i ámm ne, jo shahr i Afasus meṅ munaḡqid húa, aḡwámm kí ḡho aur pázáj se kárrawái kí. Nastorius ke barḡhiláf Iskandariyá ke usḡúf Kurilus (Cyril) ne, jo niháyat tund-mizáj aur magrúr shaḡhs thá, kalísiyá ká hádí hone ká ḡawá kiyá. Us kí kárrawái ke mutábíḡ peshtar us se ki Sharḡí usḡúf házir ho

saken, bagair tahqíqát ke Nastorius mulzim ṭhahráyá gayá aur usqúf ke ṭhde se ḵhárij kiyá gayá. Jab Sharqí usqúf á pahunche, aur is kárrawái se wáqif húe, unhon ne is jalse ke barḵbiláf kárrawái kí, aur Sharqí Rúm ke sháhansháh kí duháí dí, lekin Sháhansháh awámm ká shor o gul dekhke ḵhauf men áyá, aur is bát kí tahqíqát karne ke liye kuchh na kiyá. Liházá jalsa i ámm kí kárrawái ámal men áí. Do sál ke baḍ Antákiyá ke usqúf Yúhanná ke zariá se Misrí aur Suriyání usqúfon ke darmiyán sulh ho gaí; lekin Nastorius jo Antákiyá kí ḵhánqáh men panáhgír húa thá, us se ḵhárij kiyá gayá, aur ek mulk se *Nastorius* kí maut. dústre tak bhagáyá gayá, jab tak ki us ne san 439 men Habshistán men jáke wafát na páí. Phir Sharqí kalísiyá ká wuh hissa, jo daryá i Furát ke púrab wáqí thá, aur jo kalísiyáen mulk i Fáras men thín, Nastorius ke aqídon ko qabúl kartí thín; aur jab Magribí kalísiyáon ne un ko bidáṭi ṭhahráyá, wuh san 498 men un se alag ho gaín, aur Sháhansháh i Rúm kí tábídarí ehhorke Fáras kí *Mariyam* kí paras-tish. bádsháhát se panáh hásil kí. Ámm kalísiyá men is bahs ká yih natíja húa, ki na sirf us bidáṭ kí nisbat, jis ká ilzám Nastorius par lagáyá gayá thá, saḵht muḵhálifat záhir húi, magar sáth is ke kalísiyá ne kunwári *Mariyam* kí parastish sahíh ṭhabráí.

Kalísiyá e ámm men yih muámila púre taur se faisal na húa. San 448 men shahr i Quns-

tuntúniyá men ek buzurg Yúṭikiz *Yúṭikiz* kí bidáṭ.

(Eutyches) náme par, ek jalse ne,

jo usí shahr men munaqíd húa, ilzám lagáyá, aur us ke bar-ḵhiláf fatwá nikálá, ki is kí talím bidáṭi hai. Us kí yih talím thí, ki Masíh kí insániyat Masíh kí ulúhiyat men yahán tak garq ho gaí hai, ki ek hí zát, ṭhane ek iláhi insáni

zát ṭhahrí aur yih donon ek dúsre ke sáth yahán tak mil gaín, ki wuh sári baten jo insániyat par mansúb ho saktín, ulúhiyat par bhí mansúb hotín; yañe ki Kḥudá tawallud húa, dukhí húa, salíb par khínchá gayá, aur mar gayá. Róm

Leo I., aur us ká
khatt Flavián ko.

ke usqúf Leo I., ne Qunstuntúniyá
ke usqúf Flavián náme ko khatt likh
bhejá, jis men us ne jalsa i mazkóra

kí táid kí, aur is masale kí saheháí ko is tarah bayán kiyá.
ki “ Masíh kí do zátén haiñ, magar ek hí shaḥs hai.”

San 444 men Iskandariyá ká usqúf Kurilus mar gayá. Us ká qáim maqám Dioskáras náme Kurilus kí mánind magrúr aur tundḥo thá. Us ne is aqíde kí pushtí kí, ki Masíh men ek hí zát hai. San 449 men ek jalsa i

Dioskáras aur us kí
ṭalím.

ám̄m ba-maqám i Afasus munaqid
húa. Is jalse men Dioskáras mír
i majlis thá. Us ne bahut se

darweshon ko aur sipáhíon ko apní hifázat aur madad ke wáste pás rakhá. Is madad se us ne Yúṭikiz kí táid ke liye fatwá nikálá, aur Flavián aur Leo aur un sab buzurgon ko, jo Yúṭikiz ke muḥhálif the, uñde se ḥhárij karwá diyá. Darweshon ne Flavián par hamla karke us ko aisá mára,

Jalsa dákuon ká.

ki thoṛe din ke baḍ wuh mar gayá.
Is zulm ke sabab se yih jalsa “*Dá-
kúon ká Jalsa*” kahlátá hai; lekin

jo kárrawái us se kí gaí, Sháhansháh Theodosias II., ne us kí táid kí. Dúsre sál Theodosias ká intiqál ho gayá, aur nayá Sháhausháh Marshian (Marcian) dúsre fariq kí taraf ho gayá; chunánchi san 451 men maqám i Kálsidún (Chalcedon) men ek nayá jalsa i ám̄m munaqid húa. Yih

Kálsidún ká jalsa.

jalsa kalisiyá men chauthá jalsa i
ám̄m kahláyá játá hai, kyúnki Afa-
sus ká dúsrá jalsa kalisiyá i ám̄m

ke donon hisson ke sámhne nájáz ṭhahráyá gayá.

Jalsa i Kálsidún meṅ Yúṭikiz ke ḳhiyálát par fatwá lagáyá gayá, ki wuh bidaṭi haiṅ, aur us ke sáth Dīoskáras bhí kalísiyá se ḳhárij kiyá gayá. Is jalse ne Nasṭorius ke ḳhiyálát ko bhí *Dioskáras* kalísiyá se ḳhárij kiyá gayá. bidaṭi ṭhahráyá, aur Leo ká wuh ḳhatt, jo Flavián ke pás bhejá gayá thá, maqbúl húá, aur is masale kí sáf ṭarif o tashrīh yún húí, ki “ Ek hí Masīh hai, sachehá Ḳhudá, aur sachehá Insán, us meṅ do zátēn haiṅ, magar yih do aise taur se paiwasta húin, ki bagair ḳhalt malt ke donon mil gain, táki insániyat qáim rahe, aur púri ulúhiyat bhí qáim rahe, magar tau bhí donon ek hí wájib-ul-wujúd ṭhahrín.”

Is majlis ne usqúfon ká wuh intizám, jo jári thá, tasdíq kiyá, balki un usqúfon ko, jo aḷáhida aḷáhida súbon par muqarrar the, ziyáda ikhtiyár diyá. Is waqt páneh súbon par páneh usqúf muqarrar the, jo Peṭriárk (Patriarch) kahláte the, aur wuh Rúm, Qunstuntúniyá, Iskandariyá, Antá- *Páneh Peṭriárk kaun the.* kiyá, aur Yarúshalem meṅ muqím the. Is jalse ke ek qánún ke mutábiq wuh do Peṭriárk, jo donon bádsháhi shahron, yaṅe Rúm aur Qunstuntúniyá meṅ the, ziyáda izzat ke láiq ṭhahráe gae.

Aqáidnáma kí donon súraten, jo Naisíni, aur Qunstuntúni kahlátí haiṅ, tasdíq kí gain, aur páneh Adná (Provincial) jalson ke qánún jalsa i ánm ko pasand áe. Wuh páneh jalse yih haiṅ; Ankúrá ká (313), Pantús ke Qaisariyá ká (315 yá 316), Gángre ká (325 aur 341 ke darmiyán), Súriyá ke Antákiyá ká (341), aur Laudúqiya ká (365).

Dīn i ʔswī ká bunyādī masāla wuhí hai, jo Masīh ke wujúd ká masāla hai. Is waqt tak wuh ḳháss bahs o mubáhise jo is kí bábat wuqú meṅ áe, so yih the :—

(1.) Yahúdíon ke sáth, is bát ko sábit karne ke liye bahs húí, ki Yisú filhaqīqat Masīh i mauúḍ Ḳhudá ká Beṭá aur

kámil naját-denewálá hai. Ahl i Dositi ke sáth is bát ko qáim karne ke liye bahs húí, ki Bahs o mubáhisa kin Masíh kí púri aur haqíqí insániyat kin baṛí báton par húá. thí, aur ki wuh sirf shabíh ke taur par ek insáni súrát na thí.

(2.) Masíh kí ulúhiyat kí bábat bahs hotí rahí, is bát par ki Masíh Kḥudá Báp aur Rúh i Pák ke sáth kyá nisbat rakhtá hai. Yih bahs awwal fariq i Nástik ke sáth húí, doyum Mántánus aur us ke muṭaqidon ke sáth, aur seyum Maní aur us ke pairauon ke sáth.

In ke sáth wuh fariq shámil kiye gae, jo Ebíuní, aur Sibelian, Arian aur Ním-Arian kahláte haiṅ.

(3.) Masíh kí ulúhiyat aur insániyat kí bábat bahs húí. Ek taraf Apállináris kí talím ke barḳhiláf aur dúsrí taraf Nasṭorius ke barḳhiláf, aur níz Yúṭikiz aur D̄ioskáras kí talím ke barḳhiláf, jis par firqa i Manáfizait kí bunyád ḡalí gáí, bahs hotí thí.

(4.) Insán kí hálat kí bábat Pelájias ke waqt tak bahs kam pái játi hai, magar Pelájias kí talím se, jise kalísiyá ne radd kiyá, Ním-Pelájian bidat niklí. Agastín kí talím, ki naját Kḥudá hí ke fazl par mabní hai, magribí kalísiyáon men qáim rahí.

Is zamáne men Masíhí un rít o rasúm ko jo shurú men sáda taur se istiamál men láte the, baṛí dhúm dhám ke sáth mánne lage. Ibádatkḥanon men taswíren rakhí játi thín, magar we ab tak púji na játi thín, lekin dindári ke liye madadgár tasawwar kí játi thín. Aláwa is ke qadím Rúmí

mazhab kí baz chízen, jo Masíhí dín men kyúnkar shurú húí. ke matlab kí ho saktí thín, is kḥiyál se istiamál kí játi thín, ki isí tarah

log jaldí Masíhí ban jáen. Wuh waḡ, jo girje men kiyá játá thá, dunyáwí darson kí súrát pakaṛne lagá, aur jab shahron men log waḡ se kḥush yá náráz hote the, to gul o shor se

apne k̄hiyálát ko zâhir karte the. Shahídon̄ kí neknámí kí yahán̄ tak tazím o t̄aríf húi, ki b̄az auqát wáiz taqrir karte waqt un se muḡhátib hote aur un ko pukárte the, ki áp̄ K̄hudá se hamáre liye sífárish karen̄. Un ke tabarruk jamā kiye játe, aur kalísiyáon̄ meṅ hifázat se rakhe játe the : ḡhásskar *Kalísiyá ke dastúrát pánchwīn̄ sadí tak.* kunwári Mariyam kí baṛí tazím kí játi thí. Salíb, jo shurú se Masíh ke dukh ká nishán qábil i tazím ṡhahráí gaí thí, ab bajáe maḡbúd mutasauwar kí gaí. Yih ḡhásskar is sabab se húa, ki Qánstantín Sháhansháh i Rúm kí má Helená ne Yarúshalem meṅ jáke ek salíb ko páyá, jo un kí dánist meṅ wuhí salíb thí, jis par Maṡih maslúb húa thá.

Is zamáne meṅ kalísiyá ke buzurgon̄ ne yih munásib jáná, ki darhále ki ham saltanat ke dín ke ḡhádīm haiṅ, to cháhiye ki ham ek ḡháss qism *Poshák ḡháss qism kí kalísiyá ke buzurgon̄ ke wáste.* kí poshák istiḡmál karen̄. Liházá is waqt se usqúfon̄ aur dígar ḡhádīm-ud-dínon̄ ke ek ḡháss wardí pahinne ká dastúr jári húa. Butparaston̄ ke dastúr ke mutábiq dín ke waqt girjon̄ meṅ battián̄ jaláí játi thín̄. ḡháss dín, íd ke taur par, kasrat ke sáth muqarrar hone lage, aur baze dín, jo pesh-tar sírf ek hí jamáat meṅ máne játe the, ab ámm kalísiyá meṅ mele ke *Disambar 25 Masíh kí paidáish ká dín.* dín ṡhahráe gae, aur qaríb san 360 ke, Július I kí bádsháhat ke waqt, Rúmí kalísiyá máh i Disambar 25wīn̄ ko K̄hudáwand kí paidáish ká dín ṡhahrákar máne lagí. Us waqt se yih dastúr phail gayá, aur san 376 meṅ Antákiyá meṅ jári húa. San 431 meṅ Iskandariyá kí kalísiyá ne is dastúr ko iḡhtiyár kiyá.

Pánchwīn̄ sadí ke bích meṅ ilm kí qadr ghaṡne lagí, aur is liye kalísiyá ke madrasede bhí tanazzul-pizír hone lage. Faqír kasrat ke sáth the, aur aḡwámm aksar un kí jahálat

aur wahshí-pan díndárí kí ek k̄háss súrat mánne lage.

Madrase kab tanazzul-pizír hone lage. Bāz faqír álim the, lekin aksar we jáhil hokar ilm kí tahqír karte, aur us kí mukhálifat karte the. Jab ilm roká játá hai, us ká natíja fauran dikhái nahín detá, magar ek pusht ke andar nazar átá hai.

Kalísiyá men in buráion ke daḡhl páne kí k̄háss wajh yih thí, ki bagair taammul ke gair-qaum kasrat ke sáth kalí-

Kalísiyá men wuh bu-siyá men sharík kí gain; kyún-ráiyán jo kí gair-qaum ki jab bádsháh Masíhí hote the, mon kí taraf se aín. raaiyat bhí apne mazhab ko tabdíl

karná cháhtí thí. Aláwa is ke jab Masíhí dín Rúmí saltanat ká k̄háss dín ṡhahráyá gayá, butparastí kí mumániyat húí, aur kalísiyá ne tamám saltanat ke logon ko apne men sharík kar liyá. Isí tarah wuh saḡht qáide jin ke mutá-biq qadím Masíhí apní jamaáaton men logon ko sharík karte the, mansúkh kiye gae. Filhaqíqat kalísiyá ká kám, ki is dunyá ko, jo gunáh men mubtilá ho rahí hai, sar i nau durust kare, bará hí mushkil kám thá, aur kuchh ta-ajjub kí bát nahín kí insání wasáil kabhí nisyán men par játe the, aur dunyá kí burái kí maujon men se kuchh kalísiyá ke hudúd ke andar aín. Taajjub kí yih hí bát hai, ki Masíhí dín kí k̄húbí sharárat kí maujon men bilkull garq na húí.

SANOŇ KÍ FĪHRĪST 451—476, JAB TAK MAĠRĪBĪ SALTANAT I RŪM ḲĤATM HŪĪ.

Sháhansháh.		Pop.	Qunstunbuniyá ke Peṭriárk.	Antakiyá ke Peṭriárk.	Sikandariyá ke Peṭriárk.	Yarúshalem ke Peṭriárk.
Maġribí.	Sharqí.					
455 Avitus, 457	457 Leo I., 474	468 Simplisias 483	458 Gannádius, 471	456 Basilius, 458 458 Aqásius, 459 460 Márturius, (Istiafá diyá), 471	460 Solofakiolus, 482 Timothius Ailurus (rival B) 477	458 Anastásius, 478
457 Májorian, 461 461 Severus, 464 Takht ḳhálí.				471 Patrus, (ḳhárij húa), 471		
467 Anthemius 471 472 Olibrius, 472 Gáluqirus 473			471 Aqasius, 489	471 Júlían, 475 475 Patras, (ḳhárij húa), 478		
Nipos, 474	474 Leo II., 491			478 Istián II. 481	482 Yúhanná Találas, ḳhárij húa 482 482 Patrus Mán- gus, 490	478 Martúrius, 485
Rámulus, Augustulus, 476		483 Filikas III, 492				
Maġribí Salta- nat ḳhatm hŪĪ. Italí kí bádshá- hat.						

habeşçak		Qanducalıya ke Peçrâk	Antâkıya ke Peçrâk	İskenderiye ke Peçrâk	Yarıshalwa ke Peçrâk
518-492 Gedara	490-480 Fıdvatta,	490	478 Yâhannâ Qârdâğıus kharıj hâd, 478	491 Petrus Mângus, 490	486 Sallustus, 494
491 Anastasius II,	498-490 Eufrosine,		478 İstifân II, 481	490 Athanasius II, 490	491 Hîsa,
527-496 Simeonius,	514 kharıj hâd, 496		481 İstifân III, 482	496 Yâhannâ II, Homâlu, 493	kharıj hâd, 513
514 Hormisdas,	523-495 Maqđusius II,		482 Qđilısdon,	505 Yâhannâ III, 517	
521 Yâhannâ I,	528 kharıj hâd, 511		483 Timothius, kharıj hâd, 483	517 İsmâkımus II, 519	513 Yâhannâ III, 521
526 Fırlıkus IV,	530-511 Timothius,	517	485 Petrus (Pallor), 488	519 Timothius III 521	
530 Bonitus II,	532-517 Yâhannâ Qapadusa,	526	488 Palladius,	527 Qıosentus,	
532 Yuhanna II,	537 kharıj hâd, 514		488 Flavianus, kharıj hâd, 511	537 Theodosius, kharıj hâd, 534	521 Petrus, 544
535 Agapetus,	536-529 Epsifanus,	534	541 Severus, kharıj hâd, 518	538 Paulus, kharıj hâd, 541	
536 Silvester,	538-545 Anthimus, kharıj hâd, 536	536	541 Paulus, dastbardâr hâd, 521	541 Zodus, kharıj hâd, 531-563	544 Eustakius kharıj hâd, 563
538 Yaphan,	540-546 Marınâ,	538	521 Eufrosius,	545 İrem,	
539 Polikarpus I,	542-544 Euphros,	542	527 İrem,	545 Dâmusus III, 559	
540 Yâhannâ III,	545-567 Yâhannâ Skulıçpe qus, 571	571	545 Dâmusus III, 559	551 Apılenârus 559	
544 Benardık I,	567 Euphros, bahâl hâd, 582	582	574 Anastasius I, kharıj hâd, 569	574 Apılenârus Pıçıs r Manâhzatı ksh- eyı se sıng ke gata	574 Yâhannâ IV., 594
548 Polikarpus II,	582 Yâhannâ Rozadar,	585	569 Orı gusıl, dastbardâr hâd, 593	588 Benâk Peçrâk,	
	585 İsmâkıyâ,	595	591 Anastasius I, bahâl hâd, 598	589 Yâhannâ IV, 579,	594 Amâs, 601
	607 Theodâ I,	607	598 Anastasius II, 618	589 Eulogius, 607	601 İshâq, 609

KALİNERA KI TAVSİHİ

TISRA BĀB

KALÍSİYÁ KE BUZURĠON KE ÁPAS KE HASAD KE BAYÁN MEN
SAN 451—607.

Kálsidún ke jalse ke waqt se leke Rúm ke usqúf Bonifais III. kí maut tak ek arsa guzrá, jis men shahr i Rúm ke usqúf, aur shahr Qunstuntúniyá ke usqúf, ek dúsre se hasad karke, kalísiyá ke kull iḡhtiyár ko hásil karne ke wáste koshish karte the. Jalsa i mazkúr ne qarár diyá, ki yih do usqúf banisbat auron ke ziyáda izzat ke láiq haiñ. Pas usí waqt se in donoñ ke dilon men fauqiyat hásil karne ká shauq paidá huá. Rúmí saltanat ke intizám ke mutábíq zarúr huá, ki kalísiyá men chár usqúf i aazam yañe Peṭriárk ke siwá ek aur usqúf muqarrar kiyá jáwe, jo Sháhansháh *Peṭriárkon* men hasad. kí tarah tamám par hukmrán ho.

Baharhál Mashriq ke tñ Peṭriárk Qunstuntúniyá ke usqúf ke tábidár the, aur jis hál ki Qunstuntúniyá Masihi dar-us-saltanat qarár diyá játá thá, Sháhansháh apne Peṭriárk ko usqúf-i-aazam ká ḡhitáb bár bár de chuká thá.

Barąks is ke Rúm ká usqúf Magrib men kisi ko apná masáwi na jántá thá, lekin us ká shahr sirf ek ehhoṭe se súbé ká dár-ul-ḡhiláfat rah gayá *Yúhanná Rozadár* kalísiyá ke sar hone ká ḡwá kartá. thá. Pas jab san 587 men Qunstuntúniyá ke usqúf Yúhanná Rozadár

ne apne liye is aqlá iḡhtiyár ká ḡwá kiyá, ki main tamám dunyá kí kalísiyá ká sar o sardár huñ, to małúm huá, ki yih muámala faisala ho gayá thá.

Rúm ke usqúf Pelájius II., ne, aur *“Ḳhudá ke bandon ká banda.”* baḡ us ke Gregorí I., ne us usqúfi hiřs kí sharárat par saḡht malámat kí. Gregorí ne apne

liye yih k̄hitáb nikálá “K̄hudá ke bandon̄ ká banda.” Lekin

Bonifais III., kull san 607 men̄ us ke k̄halífa Bonifais kalisiyá ká sar hone III. ne sháhansháh i Rúm Pokás se ká k̄hitáb patá. kull kalisiyá ká sar hone ká k̄hitáb

hásil kiyá ; táham us ke sáth wuh Gregorí ká k̄hitáb apne k̄hás fakh̄r ká báis jántá thá. Pas yih donon̄ usqúf, yane Rúm aur Qustuntúniyá ke, kull kalisiyá ká sar thaharke, sábiq taur se ápas men̄ hasad rakhte the ; balki ab un men̄ judái ziyáda húi.

Is arse men̄ duniyáwí hálát men̄ ajib tarah ká tagaiyur o tabaddul húa. San 451 men̄ jab maqám i Chálons men̄

Hann log shikast kiye gae, wuh Mulkí aur qaumí hálát haṭkar Iṭalí men̄ muqím húe, lekin men̄ tabdílí. un ke sardár Aṭilá kí maut ke sabab

se, Magribí Rúm kí saltanat ká ákhirí hissa chand sál tak halákat se bachá rahá. Magar san 455 men̄ qaum i Vándal Afríka se ákar mulk i Iṭalí par hamla-áwar húi, aur us ne shahr i Rúm ko tah i teg karke lúṭ liyá. Is waqt se san 472 tak magribí Rúm ke hákim Jarman sardáron̄ kí taraf se muqarrar kiye játe the. Ák̄hirkár san 476 men̄ Herulí qaum ke bádsháh Oḍoásar ne, jo Jarman fauj ká sipahsálár thá, hukúmat ká iḱhtiyár ehbín liyá, aur ap̄ ko Iṭalí ká bádsháh qarár diyá. San 492 men̄ Oḍoásar taḱht par se utará gayá, aur Theodorik náme ne Iṭalí men̄ Gáthí bádsháhát ko qáim kiyá. Phir san 539 Iṭswí men̄ Sharqí Rúm kí fauj ne, sipahsálárán Bilásárius aur Nársis ke mátabt, us bádsháhát ko miṭá ḍalá Chunan̄chi mulk i Iṭalí Sharqí Rúm ká ek sūba ho gayá, aur yih hál rahá, jab tak ki san 568 men̄ qaum i Lámbarḍ ne us par charháí

Magribí Rúm kí abtar kí. Us waqt wuh taqsím kiyá hálát. gayá. Qaum i Lámbarḍ ká sadr

shahr Páviyá húa, aur us hisse ká sadr shahr, jo Sharqí Rúm ke iḱhtiyár men̄ rahá, Rávanná

thá. Chunānchi duayáwí muāmalát men shahr i Rúm kí qadr kuchh na rahí.

Mulk i Gál men qaum i Fránk kulliyatan muḥtár húi. Qaum i Vizegáth ne, jis ko Fránk ne san 507 men Junúbí Gál se nikálá thá, haṭkar Spen men Gáthí bádsháhat ko Swevai kí bádsháhat ke badle, jise unhoṅ ne zer hukúmat kiyá thá, qáim kiyá. Britáin men qaum i Sáksan ne us ke Masihí bāshindon ko pachchhim kí taraf haṭáke kull Inglístán ke achchhe hisson par apná iḥtiyár qáim kar liyá thá. Afríka men Bilisárius ne qaum i Vándal ko shikast deke Afríka aur Sisilí ko fath kiyá. Chunānchi yih mulk Sharqí Rúm men shámil kiye gae.

Sáksan Inglístán par gálib húe.

Sharqí Rúm ká iḥtiyár Shimálibí Afríka men qáim kiyá gayá.

Shahr i Qunstuntúniyá men san 454 ke bad kaí ek Sháhansháh zaíf aur nálaiq taḥt-nishín húe, jab tak ki san 527 men Jastínian Sháhansháh húa. Is ne 527 se 565 tak bádsháhat kí. Qánúní intizám kí dánái, aur lashkar kí kámyábí ke wasíle se us ne apní saltanat kí qadím qadr ko qariban qáim kiyá, aur jaisá us ne mulk ke liye qawánín ko qáim kiyá, waisá hí kalisiyá ke liye bhí qawánín jarí kiye.

Pánchwín sadí kí táríḥ men Rasúli Shara o Qánún kí Kitáb ká zikr páyá játá hai, aur ohhaṭwín sadí men Daionísíus Eksíjjius Magribí Rúm men, aur Johániz Skolástikas Sharqí Rúm men, namúd húe, jinhoṅ ne qánúní kitáben tasníf kí. Sátwín sadí men Isáḍor Savilli ne ek naí qánúní kitáb ko tasníf kiyá. Yih kitáb kalisiyá ke un qawánín kí bunyád hai, jo is waqt ke bad riwáj pá gai.

Is arse men firqa i Manáfizait ke sáth der tak bahs o mubáhisa hotá rahá. Kálsidún ke jalse ne Iskandariyá ke Peṭriárk Dioskoras ko kharíj kiyá, aur us ke badle Proterius ko Peṭriárk muqarrar kiyá; lekin Misr men ek bará firqa barpá húa, jis ne is nae usqúf ko qabúl na kiyá, aur na jalsa i mazkúr kí talím ko taslím kiyá. Is faríq ke kaí ek nám the, lekin un men se ziyáda mashhúr Manáfizait hai, jis ke maní *ek hí zát ke mánn-e-wále* hain.* Yih bahs o mubáhisa kharásskar Antákiyá o Iskandariyá men hotá rahá, jin shahron men Mashriq ke do bare mad-rasa i İl m i Iláhi the. Yih donon faríq aise zor o shor se jhagarte rahe, ki Masíhi dín kí barí badnámí húi. Sháhansháh is jhagre ko mauqúf karne ke liye koshish karte the, par kámyáb na húe. Jastínian ne jalsa i Kálsidún kí himáyat kí, aur donon faríq ke darmiyán sulh o muwáfíqat paidá karne kí koshish kí. Baraks is ke, go Theodorá

Munáfizait bidaṭi thah-ráye játe.

malika ne Manáfizait firqe kí himá-yat kí, tau bhí wuh donon firqon ko miláne cháhtí thí; magar in men se kisí ne kámyábí hásil na kí. Akhirkár san 553 men Sháhansháh ne maqám i Qunstuntúniyá men ek jalsa jama kiyá. Is jalse ne aqída i Manáfizait ko bidaṭi thahráyá, jis ka natíja yih húa, ki Manáfizaiti kalísiyáen jo Armíniá, Me-

Wuh Kalísiyá i Ámm se aláhida húe.

sopotámíá, Súriyá, Filistíná, Misr, aur Habshistán men wáqa thín, Kalísiyá i Ámm se aláhida ho gáin. Is waqt se Iskandariyá aur Antákiyá ke İl m i Iláhi ke madrase qadr men ghaṭ gae, aur un ko wuh qadr phir kabhi hásil na húi.

Wuh jhagre, jo in aiyám men Masíhi dín kí badnámí ke báis húe, kharásskar un faqíron ke sabab se húe, jo Sharqí

* Firqa i Manáfizait Masíh ke wujúd men sirf ek hí zát ko qarár detá hai. E. M. W.

kalisiyáon men kasrat ke sáth páe játe the. Un ke sabab se mulkí kár o bár men bhí bará khal á gayá thá. Agar záhirí josh sach- Faqíron ne kalisiyá ko badnám kiyá. chí dindári ke barábar tasawwar

kiyá jáe, to in faqíron kí barí izzat karní cháhiye, lekin aisá kھیال Masíhí dín ke kھیلاف hai. In men se baz faqíron ne aisá kám kiyá, ki agar dekhnewále gawáh na hote, to ham un ke bayán ko qábil i yaqín na samajhte : maslan, Sţai- lait ke firqe men se ek shaḡhs Shamaún náme ne ek lát kí choṡi par 37 baras tak zindagí guzránke san 459 men mar gayá. Magribí mumálik men is qism

kí faqírí kisí zamáne men logon ko pasand na áí : chunánehi qáide ke *Benedikt* faqíron ke liye intizám kartá.

mutábiq us kí kárrawái kí hadden lagái gain. San 529 men Benedikt ne mulk i Itálí ke maqám i Nursiá men Koh i Kaisáinus par ek kھیánqáh banáyá. Us ne faqíron ke wáste aisá qáida jári kiyá, jis ke mutábiq waqt munásib taur se íbádat aur mihnát ke liye taqsím kiyá gayá. Liházá kaí pushton tak faqíron ká intizám lashkarí qawáid kí saḡhtí ke sáth kiyá gayá. Magribí faqírí kí bunyád Benedikt ke intizám par dáli gai, lekin usí sadí men Qásidoras náme ne tajwíz kí, ki mihnát ke siwá faqír tálím bhí diyá karen, aur kitáb ke likhne ke kám men bhí mashgul raheñ.

San 496 men Fránk qaum ke bádsháh Qalovis ne apní malika kí targíb se, jo Búrganđi Masíhí sháhzadí thí, Masíhí dín ko qabúl kiyá. Jis dín us ne bapţisma

Fránk qaum, Masíhí hotí.

páyá, us kí bahin aur 3000 sipáhi us ke sáth Masíhí hue. We sab Injíl ke sachehe ímán ká iqrár karke kalisiya men shámil hue. Thoṛe dín bad tamám qaum ke log bádsháh ke namúne par Masíhí ho gae.

Jab Rúm ke usqúf ne kull kalisiyá ke sar hone ká kھی- táb páyá, us ne Sháhansháh kí taraf se sab se barí izzat

hásil kí, jo kisi díní k̄hádīm ko mil saktí thí; táham yih izzat us ke liye bātil thahrí, kyúnki Qunstuntúniyá ke usqúf ne apne dāwá ko kabhí nahín chhoṛá, aur Sharqí kalísiyá ne Rúmí usqúf ke dāwá ko kabhí nahín qabúl kiyá. Tau bhí is biná par Rúmí usqúfōn ko wajh mili, ki wuh ek díní saltanat kí bunyád ḍálen.

Pānchwīn sadí se ek ārsa shurú hotá hai, jis ko Zamána i Wast (Middle Ages) kahte haiñ. Yih zamána kabhí kabhí “Jahálat ká din” bhí kahlátá hai.

“Jahálat ká din.” Us kí hadd san 476 se shurú hotí, jab Magribí saltanat i Rúm k̄hatm húi, aur san 1453 par k̄hatm hotí, jab Turkon ne shahr i Qunstuntúniyá ko fath kar liyá. Is tamám zamáne men Sharqí Rúm kí saltanat qáim rahí, lekin Magribí saltanat tukrá tukrá kí gai, aur kai ek gair mumálik men taqsím ho gai. Zamána i Wast kí hálal par gaur karne se hamen k̄hásskar tīn bāten maḷúm hotí haiñ : (1.) Tahzīb kí sūrat men tagaiyur o tabaddul húa, yañe tahzīb to kisi qadar rahí, magar us kí pabli sūrat na rahí. (2.) Nai qaumen barpá hūin, aur un kí hukúmat men nai tajwizen ijád kí gain. (3.) Nae taur se ilm kí taraqqí húi. Yih jahálat ká zamána táriki men yaksán na rahá. Sab se ziyáda tárik din we the, jo pānchwīn sadí ke ákhir se leke áthwīn sadí tak, aur daswīn sadí se leke gyárahwīn sadí tak húe.

Sátwīn sadí ke shurú men Masihí honá baṛí hí izzat ká báis samjhá gayá. Bahut din guzre, Rúmí saltanat ke hudúd ke andar se butparastí kí qadr játi rahí, aur Masihí dín kí taraqqí ke sabab se wuh nest o nábúd

Kalísiyá kí hálal sāt-wīn sadí ke shurú meñ.

ho gai. In āiyám men kalísiyá ke k̄hásskar tīn baṛe hisse the : (1.) Láṭīnī kalísiyá, jis men Junúb i Magribi Yúrap kí kalísiyāen, aur Shimáli Afríka kí sab Masihí jamá-āten shāmil thīn : (2.) Yúnání kalísiyá ; (3.) Sharqí bidaṭi

kalisiyáen, jin ke do hisse the, Manáfizait aur Nastorí. In men wuh sab kalisiyáen jo Afríka ke Shimál o Mashriq ke mumálik men, aur Magribí Eshíá ke un mumálik men jo Armíníá se leke Hind o Chín tak pái játí thín, shámil thín. Kabhí is se peshtar Masíhion ke dilon men hukúmat ká aisá fakhr na húa thá. Dunyáwí saltanaton men khalal to húa, lekin us khalal hí se naí naí qaumen kalisiyá men shámil ho gáí thín. Sach to hai, ki yih kámyábí bagair barí koshish aur sachehe ímán ke muyassar na húi, lekin afsos kí bát hai, ki is kámyábí ke sáth un qaumon ke qadím dastúron se jinhon ne jaldí se dín i ĩswí ko qabúl kiyá, bahut sí buráían kalisiyá men dákhil hún.

Sharqi Rûm ko Shâhanah	Pop	Qonstantîniyâ ko Peprîrîk	Antakiyâ ko Peprîrîk	Sikandariyâ ko Peprîrîk.	Yarûshalem ko Peprîrîk
610 Heraklius,	611	603 Dônâfus IV. 615 Dônâdâut.	618 619 Sargîus, 618 620 Parrhus,	610 Khâlî rahâ 640 tak, 610 Maqsdanus jo Mânâ-	609 Zakariyâ
641 Qonstantin III, (Hiraxlyonius)	641	619 Dônâfus V. 623 Bonocius I. 628 Serrînus,	625 khârij hûs, 619 641 Pârus II, 620 631 Parrhus,	641 thalati thâ, sur Quns- tantîniyâ meq rahâ thâ,	609 Yûhannâ Sahîbi 616 Jurj.
642 Qânstans II	648	640 Yûhannâ IV, 642 Theodor I.	642 lahâl hûs, 649 655 Pîgor,	633 655 Jurj I. araw, 640 Makurru, sinon	632 Modestus 631 Salrossus
648 Qonstantin IV.	643	649 Mârjôn I. 643 Eufînus I.	635 636 Thâms II, 637 649 Yûhannâ V.	643 Pîgor, Mânâthalat	637 Musalmânos ne shohr ko fath kar hîya, — khâlî rahâ, 705 tak, jab Yû- hannâ V ne use phir lahâl krîya
643 Justinian II, Tahkt se utarî gayâ	644	657 659 Yûhannâ V. 672 Adiodetus, 678 Dîmanus,	672 673 Qonstantin, 678 khârij hûs, 678 677 Thiodor,	635 636 Sekandar II, 636 Jurj II, 677 I-dîlân II, 744 Thîshlakot,	636 727 Qasrîs, jo ne san 742 meq Mânâtha- lati talim ko shohr drîya, 775
674 Leontius I.	677	678 Agata. 682 Leo II.	681 khârij hûs, 683 678 Jurj I.	773 775 Polipian	754 Thiodor
677 Tibérius,	704	684 Benedikt II, 683 Yûhannâ V Phut.	686 683 Thiodor, lahâl hûs.		
704 Justinian II, lahâl ho gayâ.	711	686 Qanon, 687 Sargîus I.	686 686 Pârus III. 687 688 Qalimqus, khârij hûs,		690 Jo ke tad se Peprîrîkoy ki khrist nahîy di jûgi, awâ Yarûshalem ki, jo Jihûd ki lagîwe meq shohrat rakhte the
711 Pîlîpposkas,	712	701 Yûhannâ VI. 705 Yûhannâ VII.	705 705 Khomas, 707 khârij hûs,		
713 Anastâsius II, Tahkt se utarî gayâ.	715	708 Sîstînus, 708 Qonstantin I.	708 712 Yûhannâ VI, khârij hûs,		
	716	713 Gregori II.	713 715 Jarmânos, khârij hûs,		
713 Theodoros III,	717	731 Gregori III.	741 khârij hûs,		
717 Leo Isârius,	741	741 Zakarius, 752 Isârius II.	752 731 Anastâsius, kh h wasîlât pad,		
741 Qonstantin V.	715	752 Isârius III.	764 Qonstantin		

CHAUTHA BĀB

IS BĀT KE BAYĀN MEN KI SHARQĪ KALĪSIYĀFEN KYŪŅKAR
PAST HO GĀIN, AUR KI MAĠRIBĪ PETRIĀRK
QADR MEN KYŪŅKAR BARHE

(SAN 607—752).

Din i Iṣwī qadīm Rūmī Saltanat kī sab qaumon men phail chukā thā, aur nīz un Jarman aqwām ke darmiyān, jo Itālī, Gāl (France) aur Spain men būd o bāsh kartī thī. Yih qaumen shimāl kī taraf se ākar aur magribī

Din i Iṣwī kahān tak phail chukā thā.

Rūm par fathyāb hoke, na sirf ilāqajāt mazkūra i bālā men sukūnat kartī thī, balki shimālī Afrīka men dūr tak phail gāi thī. Pachehhim kī taraf Sāksan aqwām ne Britāin par gālibākar Masihī bāshindon ko pachehhim kī taraf bhagā diyā, aur pūrāb ke hisson men bādshāhat karne lagī. Yih log butparast the, aur Masihion ke muḥālif. Ab in hī mardāne aur tundḥo qaumon men Injīl kī ḥhushḥabari phailāne kā waqt āyā. Kalīsiyā kī taraf se mubashshar bheje gae, jinhou ne Yūrap kī shimālī Jarman qaumon aur Inglitān ke Sāksan logon ko Injīl kī ḥhabar sunāi.

Wuh mubashshar jo shahr i Rūm kī taraf se bheje gae the, apne shāgirdon ko Laṭīnī zabān sikhāte the, aur un ke girje gharon men duāo bandagī isī zabān men hotī thī. Is sabab se gair qaumen Masihī dīn aur Masihion

Jarman aqwām kā Masihī honā.

se adāwat kartī thī. Wuh kahtī thī, ki yih dīn Rūmī saltanat kā dīn aur gulāmī kā nishān hai, balki pādri is ke wasīle se ham ko Rūm ke iḥtiyār men lāne chāhte hai. Barāks is hālat ke, wuh qaumen apnī dewī deotāon kī nisbat shakk lāne lagī, aur bahut un par iatibār na karte the. Rafta rafta Dīn i Iṣwī ziyāda pasand āne lagā, aur

jab Rúmí saltanat un hí ke sámhne maglúb húi, to unhon ne Dín Íswí ko qubúl kiyá.

Inglistán men Masíhí log qaum i Britáin men sethe, aur us iláqe men jo ab Wales kahlátá hai, Skásan qaumen Masíh ko qubúl kartín. aur shimáli atráf men muqím the. Jazíra i Ireland men qaríb san 430 men ek shaḡhs Britáin kí taraf se áyá thá, aur us ne Injíl kí manádi kí thí. Yih shaḡhs Pátrishias thá, jis ká nám áj tak Ireland ke sab logon ke darmiyán azíz hai. Us kí koshish se kalísiyá kí qadr barhí, yahán tak ki shahr i

Bángor men ek madrasa qáim kiyá gayá, jis kí talím aalá darje kí húi. Yahán se, san 563 men, ek dindár pádrí Kálambá náme ne apne watan ko elhorke aur Skátland ke Shimál i Magrib ke atráf men jáke múrat-parast logon ko Masíhí banáyá. Us ke bárah sáthí the. Hibradíz jazíron ke bádsháh ne un ko jazíra i Háí baḡhsh diyá, jis men ek ḡhánqáh, jo Aioná kahlátí, banái gayí. Is jagah se Injíl kí bashárat ke wasíle se ás pás ke jazíron aur mulkon men

Nárthambarland ke bádsháh dín i Íswí ko phailáte. Masíhí dín phailtá gayá. Is tarah se Inglistán ke shimál men, Sáksan qaum men se bahut log Masíhí hue.

Chunánchi San 635 men ek Sáksan bádsháh Aswald (Oswald) ne ḡhánqáh i Aioná kí taraf se ek mubashshar talab kiyá, jis ne zilá i Nárthambriá men Injíl kí talím dí, aur kalísiyá ko qáim kiyá. Bádsháh ne us ko ek jazíra Lindisfárn náme baḡhsh diyá, táki us men Aioná ke namúna par ek ḡhánqáh banái jáwe.

Chhatwín sadí ke áḡhir men, Rúmí Usqúf Gregorí I., ne tájwíz kí, ki Inglistán ke Sáksan logon ke darmiyán mishan ká kám jarí kiyá jáwe. Chunánchi us ne Ágastín aur Lárenshias aur kaí ek Benediktí faqíron ko

wahán bhej diyá. Yih mishanarí san 597 men zila Kent ke kináre já utre. Un kí kámyábí un kí ummed se ziyáda húi. Kent ke bádsháh ne Masíh ko qubúl kiyá, aur us ke sáth us kí tamám rañiyat Masíhí ho gai, yahán tak ki ek din men 10,000 ádmíon ne baptisma páyá. San 604 men Agastín shahr i Kánterbury men Arch-bishop muqarrar húa. Páneh Kent ke Sáksan Masíhí dín ko qabúl karte. sál ke bád Lárenshias, jo Agastín ká sáthí thá, isí uhde par muqarrar húa, aur us ke kám ne barí taraqqí hásil kí.

Ab Inglistán men do mutafarriq kalisiyáen thín; shimál men Nárthambriá kí kalisiyá, jo Aioná kí taraf se qáim húi. Yih kalisiyáen Britáin yá Skátland kí talím aur dastúr kí pairawí kartí thín, aur Rúmí kñhiyá- Rúm aur Britáin kí kalisiyáon kí ná-ittifáqí. lát aur ikhtiyár se ázád thín. Jab Rúmí Arch-bishapon ne cháhá kí yih sab kalisiyáen Rúmí dastúr aur ikhtiyár ko qabúl karen, to unhon ne inkár kiyá. Rúmí Bishop ne bádsháh kí duháí dí, jis ne san 664 men, maqám i Whitby par ek jalsa munaqid kiyá. Is jalse men tarfain men bahs húi. Bádsháh ne faisala kiyá, kí Rúmí talím aur dastúr sab kalisiyáon men jári kiye jáwen. Chunáñchi is waqt se Nárthambriá kí kalisiyáen Rúmí kalisiyá men shámil ho gain, aur kñhánqáh i Lindisfárn ek Rúmí kñhánqáh men tabdíl kí gai, Aswald ká faisala aur Rúmí fathyábí. jo Darham(Durham)ke usqúf ke háth men sipurd kí gai. Shahr i Yárk men ek Arch-bishop rahatá thá, lekin Kánterbury ká usqúf tamám Inglistán kí kalisiyáon par aqlá ikhtiyár rakhtá thá.

Sátwín sadí ke shurú men do buzurg mishanarí, Kálam-bánus aur Gállus, kái ek mannádon Ireland ke mishanarí Yúrap men kám karte. ko sáth lekar Ireland se rawána húe, aur mulk i Bargandí, Fráns, aur Swítzarland men bashárat dí.

Kálambánus ne bahut q̄hánqáhon ko qáim kiyá. Us kí ṭá-lím Injílí thí, aur us ke qawánín i aqhláq kí pábandí aísí saqht thí, kí dilerí se un Fránsísí pádríon aur afsaron kí malámat karte the, jo Masíhí ke láiq ehál na chalthe the. Is ṭiye Rúmí pádríon ne us par bidaṭí ilzám lagáke mulk se nikál diyá. Is wajh se wuh mulk i Swítzarland ko chala gayá, aur wahán san 615 meṅ us ne intiqál kiyá.

Inglistán se ek faqír, Winifred ne jo Bonifais náme se mashhúr huá mulk i Jarmaní meṅ *Bonifais* ká ahwál. Jáke ajíb tarah kí q̄hidmat kí. Rúmí Popon ke q̄hiyálát par chalke wuh kalísiyá kí qadr par babut zor detá thá. Us ne dilerí se buton kí muq̄hálifat kí. Ek sháh-balút ká daráqht jo Thor deotá ke wáste muqarrar aur maqhsús kiyá gayá thá, bahut logon ke wáste ṭhokar ká báis thá. Liházá Bonifais aur us ke ehelon ne us ko sab logon ke sámhne káṭ q̄alá, aur us kí lakrí láke ek girjá-ghar banáyá. Butparast hairán húe, lekin kuehh na kiyá.

Us ne Jarman kalísiyá ká púrá intizám kiyá, aur Poṇ ne us ko Arch-bishop muqarrar kiyá. Us ne bahut q̄hánqáh-on aur madrason ko qáim kiyá. Umr-rasída hokar us ne apne uḥde ko ehhoṛke, gair-qaumon ke darmiyán phir bashárat dí. Aq̄birkár but-paraston ne us ko qatl karke shahádat kí izzat ke láiq banáyá.

Sátwín sadí ke ágáz ke qabl Masíhí kalísiyá kí rúhání hálát meṅ baṛí tanazzulí húí thí. Kalísiyá kí rúhání hálát meṅ tanazzulí. Wuh taḷluq, jo dunyáwí bádsháhat ke sáth Qánstantín ke dinon meṅ shurú huá, báis i nuqsán sábit huá. Q̄air-aqwám kasrat ke sáth kalísiyá meṅ dáq̄hil hone lagín. Pádrí rúhání hathyár ehhoṛke jismání wasáil ko istiámál meṅ láu. Baṛe baṛe usqúf, jo jalon kí maṛifat aur Kalám kí rú se bidaṭí-on ko qáil karte the, ab mulkí qawánín kí ráh se un ko qaid

yá jiláwatan karte the. Is ká natíja yih húá, ki kalí-siyá pára pára kí gai. Baḍatí log yá wuh jo bidatí ṭhahráe játe the, kabhí kabhí butparast qaumon̄ meṇ jáke panáhgír húe. Másiwá is ke, daulat aur dunyáwí iḵhtiyár hásil karke, aḡám-un-nás kí dindárí meṇ bahut farq húá. Bajáe halímí aur farotaní ke, takabburí; aur bajáe pákízagí aur sacheháí ke, bad chalaní aur nárástí wuqú meṇ áin̄. Namak ká maza játá rahá, aur waqt nazdík áyá, ki wuh báhar phenká jáe. Kalísiyá kí taraqqí ke wáste bahut koshish hotí thí, aur baḡ maqámon̄ meṇ wuh koshish munásib taur se kí gai, lekin aksar wuh is níyat se húí, ki bádsháhat kí qadr baḡháí jáwe.

Ab K̄hudá ne apne pák intizám ke mutábíq ek aisá ála taiyár kiyá, jis se us ne apní kalísiyá ko tambíh kiyá, balki baḡon̄ ko zamín kí sath se urá dálá.

San 570 meṇ shahr i Makkah, wáqí Arab meṇ, Muhammad paidá húá. Wuh qaum i Quraish aur Baní Háshim ke ḡhándán ká thá, jo Ismáíl kí nasl se thá. Jab Muhammad ehális baras ^{Muhammad sáhib ká ahwál.} ká húá, us ne K̄hudá ke nabí hone ká ḍawá kiyá, aur Makkah meṇ ṭalím dená shurú kiyá. Is ṭalím ká maqsad yih thá, ki log apní butparastí ko tark kar deṇ, aur apne qaumí báp Ibráhim ke wáhid K̄hudá kí bandagí karen̄. Waqt ba waqt wuh logon̄ ko paigám detá thá, jis ke haqq meṇ wuh ḍawá kartá thá, ki yih K̄hudá ká Kalám hai, jo Jibráíl kí maṛifat mujhe pahun-cháyá gayá. Log us se koí muajiza talab karte the, jo nishán kí ráh se us kí ṭalím ko tasdíq kare. Lekin is ke báre meṇ wuh kahtá thá, ki merá koí muajiza nahín hai, lekin yih áyaten̄ jo main̄ sunátá hún̄, ḡhud nishán haiṇ.

Apne dín kí nisbat us ká yih ḍawá thá, ki yih wuh sach-chá dín hai, jo Dunyá ke shurú se chalá áyá hai, aur jis ko sambháline ke wáste K̄hudá waqtan-fa-waqtan apne

nabíon ko bhejtá thá. Liházá Adam, Núh, Ibráhim, Dáúd, Sulaimán aur Yúhanná Baptisma denewálá aur Yisú, wagaira, nabíon ká kuchh kuchh ahwál pesh kartá rahá. Masíh kí nisbat wuh talím detá thá, ki wuh muajizána taur par kunwári Maryam se paidá huá, ki wuh

Masíh ke báre men gunáh se pák thá, aur bahut muajizon ko kartá thá, aur ki jab log Muhammad kí talím. jizon ko kartá thá, aur ki jab log us ko qatl karná cháhte the, Kḥudá ne us ko ásmán par zinda uṭháiyá. Wuh Masíhí muallimon ke barḡhiláf kahtá thá, ki Ḥsá ek rasúl thá, lekin yih kahná ki wuh Kḥudá ká Beṭá aur Naját-dihinda hai, kufr hai.

Is dawá ke sabab Quraish ne us kí muḡhálifat kí, aur us ke shágirdon ko satáyá, yabán tak Qaun i Quraish kí ki wuh mulk ko chhorke Habshistán men jáke panáhgír hué. Jab izá-rasání is naubat tak pahunchí, ki us kí ján ká ḡhatra huá, Muhammad ne aur kisí shahr men jáne ká iráda bándhá.

Is hí waqt, shahr i Madína se baḡ admí Makkah men hajj karne áe, jinhon ne Muhammad Pahle muríd. kí talím ko manzúr kiyá. Unhon ne waḡa kiyá, ki ham is talím ko apne shahr i Madína men phailáenge. Liházá jab ek sál baḡ phir Makkah men áe, qaríb sattar admí Musalmán hoke áe. Us waqt Muhammad ne un ke sáth aḡd bándhá, aur un ko ruḡhsat karke tajwíz kí, ki main aur mere hamráhí Madína men já basen.

Jab Quraish ne is aḡd kí bábat ḡhabar páí, to unhon ne musammam iráda kiyá, ki Muhammad qatl kiyá jáwe. Li-

Muhammad kí ján házá Makkah ke Musalmán ḡhufiya ḡhatre men. Us ká bach Madína kí taraf rawána hué. Tab Muhammad apne wafádár shágird Abú-Bakr ke sáth nikal bhágá, aur ek gár men chand dín tak ehhip rahá, jab tak ki Quraishí, jo Madína kí atráf men

us ko dhūṇḍh rahe the, máyús hoke wápis gaye. Yih dekhkar Muhammad aur us ke sáthi ne gár se nikalkar, aur Madína kí ráh leke, apne safar ko salámatí se tai kar liyá. Yih wáqia July 15wín ko San 622 Iṣwí men wuqú men áyá, aur isí se San i Hijrat ká ágáz hotá hai. Ab Muhammad ne apne tariqon ko badal dálá. Yahán par us ne apne pairaon ko hukm diyá, ki hathyár leke Quraish ke kárwánon ko lúṭ len. Lúṭ men se páñchwán hissa bá ráh i Kḥudá *Muhammad* shuhrat-pizír hotá. Muhammad ko diyá játá thá, báqí hisse mominín ápas men taqsím kar lete the. Ab to Muhammad kí baṛí shuhrat húi, aur bahut log Musalmán hone lage. Quraish ne gazab men ánkar ek lashkar bhejá, táki Muhammad ko sazá dí jáwe, lekin wuh lashkar shikast khá gayá.

Is hí waqt se Muhammad sikháne lagá, ki Islám álamgír Dín hai, aur Musalmánon ká farz hai, ki talwár ke zor se qaumon ko but-*Muhammad* ek álam-gír dín kí talím detá. parastí se bacháne aur saeche dín men láne kí koshish karen. Larái karte waqt jo Islám ko qabúl karen, un ko zinda ehhoṛná cháhiye, lekin munkiron ko qatl karná cháhiye. Yún Muhammad sáhib hí kí zindagi men, Makkah aur tamám Arab Musalmánon ke háth men áe. Arab ká Nabí, Arab ká Bádsháh húa. But-ḥháne giráe gae, múraten torí gaín, aur Makkah ká Kāba Islám kí sadr masjid aur qiblá muqarrar kiyá gayá. June 8wín San 632 men Muhammad intiqál kar gayá.

Muhammad ke ḥhalífon men Abú-Bakr pahlá thá. Apní ḥhiláfat ke andar us ne un taawám mulkon ko, jo Daryá i Furát aur Bahr i Rúm ke darmiyán wáqa hai, fath kar liyá. San 636 *Muhammad* ke *khalífe* aur un kí fathyábí. men Rúmí fauj Súriyá se nikáli gai, aur dúsre sál shahr i Yarúshalem fath kiyá gayá. San 640

men̄ mulk i Misr maftúh húá, aur san 647 men̄ Shimáli Afrika ke aksar mumálik Musalmánon̄ ke háth men̄ áe. Phir san 651 men̄ Fáras bhí fath kiyá gayá. Chunán̄chi is waqt tak mulk i Armíniá kí Shimáli hadd se leke Habshistán ke Junúbí hadd tak tamám mulk Musalmánon̄ ke zer i hukúmat ho gayá thá. Is men̄ Jazáir Kuprus aur Rhoḍas bhí shámil the. Musalmánon̄ ne shahr i Quns-tuntúniyá par bhí hamla kiyá, lekin Yúnání átish* ne us kí muháfizat kí. Islám kí fauj Shimáli Afrika ke súbá Márátániá ko fath karke aur samundar ke pár jáke, san 711 men̄ mulk i Spen par hamla-áwár húi. Spen ko fath karke wuh Pairaníz (Pyrenees) pahár ke pár jáke Fráns ke bích o bích tak pahunchí. Yahán̄ san 732 men̄ daryá i Lawár (Loire) kí wádí men̄ Fránk ke lashkar ne, Charles Márṭel ke mátaht hokar, pahlí bár un ko shikast dí.

Charles Márṭel Musal-mánon̄ ko zak detá.

Isí tarah ek sadí ke andar Masíhí kalísiyá jo Arab, Fáras, Súriyá, Misr, Shimáli Afrika aur jazíra-numá i Spen ke baṛe hisse men̄ wáqa thí, pámal ho gai. Quns-tuntúniyá ke Peṭriárk ke iláqon̄ se ek baṛá hissa kat gayá, aur Rúmí Peṭriárk ke iláqe ká (agar Shimáli Afrika us ke sáth giná jáwe,) qaríb ádhá hissa us se alag kiyá gayá; aur Antákiyá, Yarúshalem aur Iskandariyá ke Peṭriárk bilkull Islám ke taht men̄ á gae † Sharq men̄ Nasṭorí

* Yúnání átish ek ehíz thí, jo páni men̄ jalkar bujhtí na thí, aur us se Yúnániyon̄ ne Musalmánon̄ ke jaház wg. ko jaláyá. E. M. W.

† In Masíhíon̄ kí díní hálát is darjā tak abtar húi, kí agarchi un kí ján o mál kí hifázat thí, lekin is shart par (1) kí we súlána ṭeks, Rs. 2/8 fí kas jo bárah baras kí umr yá ziyáda ká ho diye karen. (2) kí we apne dín ko na phailáwen; (3) kí we hargiz Musalmán ke sáth muqábila na karen; (4) kí we apní íbádatgáhon̄ ko ámm bázaron̄ men̄ na banáwen, aur na ghaṭe bajáwen, wag. Aisí hálát men̄ har roz mauqa dastyáb hotá thá, kí zálím Musalmán un ke gharon̄ ko lúṭen̄ aur un kí lar̄kíon̄ aur lar̄kon̄ ko zabardastí se le jáwen, aur apne gharon̄ men̄ gulám banáwen. Agar koí zará bhí chún o chará kartá, wuh bagáwat barpá karne ke ilzám par ṭáng diyá játá thá, aur is baháne se saikron̄ Masíhí qatl kiye aur lúṭe játe the. E. M. W.

kalísiyáon ká burá hál ho gayá; aur báqí jo rah gaín, kaí sadí tak kalísiyá kí tawáriḡh se gáib rahín.

Mulk i Itáli men Sharqí Rúm ká mulkí iḡhtiyár tanaz-zul-pizír huá, yahán tak ki san 752 men qaum i Lámbárd ne us ko bilkull apne qabze men kar liyá. Is waqt tak shahr i Rawina Sharqí Rúm ke un iláqon Sharqí Masíhíon kí ká, jo mulk i Itáli men wáqa thá, burí hálat. Kalísiyá kí dár-us-saltanat thá. Is arsa men abtarí.

shahr i Rúm Yúnání saltanat ke adná se zilá ká ek bará shahr rahá, jis men us ká usqúf, aalá iḡhtiyár rakhtá thá. Mulk i Spen men Masíhí kalísiyá qáim rahí, lekin Gáthí log-on ke siwá, jo Astúriás ke paháron men rahte the, báqí sab Masíhí báshinde Musalmánon ke zer hukúmat ho gae the. Shimáli Afríka kí kalísiyá bhí Islám ke taht men rahí, aur is qadar pámal ho gai, ki us ke bahál hone kí ummed na rahí.

Magrib kí kalísiyáen is ḡhatre aur nuqsán ká liház kar-ke apne us diní peshwá kí taraf, jo qadím dár-us-saltanat men rahtá thá, nigáh karke madad

kí muntazir huín. Agarchi shahr i Rúm ke usqúf kí qadr kyúnkar baḡhne lagi.

Rúm kamzor ho gayá thá, taubhí

us kí wuhí qadr baní rahí, jo ek hazár baras se chalí áí thí. Wuh Magribí saltanat kí bunyád aur dár-ul-ḡhiláfat thá, aur us kí kalísiyá men bhí aise dastúr the, jo qadím butparast saltanat kí taraf se chale áe the. Liházá Aalá Hákim ke ḡhitáb aur qadr, jo gair-aqwám ke sháhansháh qadím zamáne men is saltanat ke butparast dín kí nisbat rakhte the, aur jo Masíhí sháhansháh bhí us waqt tak rakhte the, jab Grashian Sháhansháh ne un ká inkár kiyá, (san 375—383) ab Rúm ke usqúf Theodóre I. ne (642—649) qabúl kiyá. In dinon men wuh Theodóre I. Rúm ke kalísiyáen jo Spen, Gál aur Britáin usqúf Pop ke iḡhtiyár men thín, shahr i Rúm ke sáth ba-ko qabúl karte.

hut thorá iláqa rakhtí thín. Chunanéchi yih kalísiyáen

apne apne mulkí hákimon ke mátaht hokar apní hukúmat ká intizám kartí thín. Rúmí Pop ab tak Sharqí Rúm ke sháhansháh ká báj-guzár thá, aur zarúr thá, ki wuh is uh-de par muqarrar hone kí manzúrí Sháhansháh kí taraf se hásil kare. Aláwa is ke wuh Sháhansháh ko k̄hiráj diyá kartá thá; aur kabhí kabhí aisá húá, ki jab Pop náfarmáni kartá thá, to Sháhansháh kí taraf se saḡht sazá dí játí thí. Pop aisí báton ko farámosh na karte the, balki un se badlá lene ke liye apne k̄halifon ko yád diláthe the, aur is wajh se jab wuh kisí tarah kí taraqqí hásil karte the, we us taraqqí ko apná haqq tasawwar karke ziyáda qadr ke dawádár ban játe the.

Jab sarkár kí taraf se shahr i Rúm kí hifázat na ho sakí, to Popon ne majbúran mulkí kárrawái karní shurú kí, lekin is kám ko sambhálne ke liye wuh sámán na rakhte the. Aisá húá, ki in hí dinon men (751) Charles Márṭel ke beṭe Pipin ne Fráns ke taḡht ko zabt kar liyá, aur us mulk ká bádsháh hone ke liye Pop kí manzúrí eháhi. Pop ne use manzúr kar liyá. Chunánechi Pipin bádsháh muqarrar húá, aur us ká báp Charles Márṭel faqír bankar ek k̄hán-qáh men dáḡhil húá. Dústre sál ke shurú men Pop Zaka-riyá ká intiqál ho gayá, aur Istifán II. us kí jagah muqarrar húá. Qaum i Lámárd ne Rawína ke iláqon par hamla karke usí sál ke ákhir men un par apná qabza kar liyá. Yih karke unhon ne shahr i Rúm par bhí hamla kiyá. Is hálat men Pop Istifán ne Fráns ke nae bádsháh se madad mángí. Chunánechi Pipin ne Rúm ká hámi bankar apne lashkar ko mulk i Itálí men pahuncháyá, aur qaum i Lámárd ko shikast deke mulk se nikál diyá. Yih karke us ne us tamám mulk ko, jise qaum i Lámárd ne Sharqí Rúm se chhín liyá thá, Pop ko baḡhsh diyá. Wuh iláqe, jo is baḡhshish men shámil the, us bádsháhat kí bunyád thahre,

jo áyanda “Kalisiyá ke Súbaját” kahláte the. Isí tarah Pop dunyáwí hákimon meṅ shámil húe.

Pop ne us naí aur qawí bádsháhat ke sáth, jo Magrib meṅ barpá húi, aḥd o paimán kiyá. Is aḥd ke wasíle se Gál kí (yaṅe Fráns kí) kalisiyá Rúm kí kalisiyá ke sáth ziyáda Pop (Istisán II) dunyáwí hákim bantá. nazdík rishta rakhne lagí. Darhále

ki is naí bádsháhat ke pahle bádsháh ne Pop kí manzúri cháhi, ki apne báp kí iḡwaz bádsháhat kare, aur wuh Pop ke elchí ke háth se mamsúh hokar taḡht par baiṡhá, to ab Pop ká ek nayá iḡhtiyár qarár diyá Bádsháh Rúmí Pop ke háth se mamsúh hone lage. gayá, yaṅe ki bádsháh bagair Pop kí manzúri apne taḡht par na baiṡh

saktá thá. Chunan̄chi is ke wasíle se Popon̄ ko bahut sí daulat hásil húi, aur agarchi ab tak Pop Qunstuntúniyá ke sháhansháh ke aḡlá iḡhtiyár ko qarár detá thá, lekin haqíqat meṅ sháhansháh siwá nám ke us par kuchh iḡhtiyár na rakhtá thá.

Is arse meṅ wuh bát jis kí bábat kalisiyá ke muállim ziyáda bahs karte the, yih thí, ki áyá Masíh meṅ iráda ek hí hai, yá do. San 622 meṅ, jab Sháhansháh Hiráklius Súriyá meṅ Manátheleiṡ ká firqa kyúnkar barpá húa. thá, us ne firqa i Munáfizait kí hálat kí bábat ziyáda waqfiyat hásil kí. Us ko yih ḡhiyál guzrá, ki agar Masíh ke wujúd kí bábat yih qarár diyá jáwe, ki us kí do záteṅ haiṅ, par us ká iráda ek, to yih firqa kalisiyá i ámm meṅ shámil hon ke ebáre meṅ maḡzúr na rahegá. Chunan̄chi jab sháhansháh ne Qunstuntúniyá ke Peṡriárk Sarjius se saláh lí, to Peṡriárk ne farmáyá, ki Aisi tálím kalisiyá ke aḡidon̄ ke barḡhilaf na hogí. Mashriḡ ke kaí ek aur muállim is ḡhiyál meṅ us ke sáth muttafiḡ húe. Iskandariyá ke Peṡriárk Ḳhoras ne bhí is tálím ko manzúr kiyá, aur apne iláqe meṅ donon̄ fariḡon̄ ke

miláne men̄ kisi qadar taraqqí kí. San 633 men̄ Iskandariyá ke jalse ne us talim kí tasdíq kí ; lekin us jalse men̄ ek tez-fahm Falistiní faqír Safronius náme ittifáq se maujúd húa, jis ne is talim kí nisbat iatiráz pesh kiyá. Dústre sál wuh shaḡhs Yarúshalem ká Peṭriárk muqarrar húa, aur aise zor ke sáth bahs kí, ki goyá wuh ág phir sulgái gai. Sarjius Qunstuntúniyá ke usqúf ne, Rúm ke usqúf Honorius ko

Safronius firqa i Maná-thelaiṭ ko tang kartá.

apní taraf miláyá. Liházá is bahs men̄ Qunstuntúniyá, Rúm aur Iskandariyá ke Peṭriárk ek taraf húa, aur in tinoṅ ne Yarúshalem ke Peṭriárk kí muḡhálifat kí. Safronius mantiqi ráh se apne muḡhálifon ko yahán tak qáil kartá thá, ki ilm i llábi ke muallim aksar us kí taqrír se qáil hoke us kí taraf ho gae ; magar san 637 men̄ Musalmánon̄ ne Yarúshalem ko fath kar liyá, aur Safronius aur us kí kalisiyá ko apne iḡhtiyár men̄ kiyá. Thore din baḡ Safronius intiqál kar gayá.

Yih jhagrá 43 baras tak hotá rahá, aur agarchi bádsháhon̄ kí taraf se bahut koshish húi, aur kabhí kabhí unhon̄ ne zabardastí ke sáth kárrawái kí, tau bhí us jhagre ká

Trollis ká jalsa.

zor na ghaṭá. Aḡbirkár san 680 men̄ sháhansháh i Qánstantín IV. ne Qunstuntúniyá men̄ jalsa i ámm ko munaqid kiyá. Us jalse ne bádsháhi maball ke us kaure men̄ jo Trollis kahlátá thá, ijlás kiyá. Shábansháh mir i majlis húa. Is jalse ne do irádon̄ ká aqída sahih ṭhahráyá ; yaṅe ki Masíh men̄ ek shaḡhs aur do zátēn hain, aur har ek zát apná iráda rakhtí hai. Liházá is jalse ne us bidat ko jo Manáthelaiṭ (Monathelite) kahlátí hai, Ḳhudá ke Kalám ke barkhiláf qarár deke radd kiyá.

Sháhansháh Fillipikas Bárḡanis ke aiyám men̄ (711—713) yih jhagrá phir Mashriq men̄ barpá húa, par thore

dinon ke liye. Us waqt se firqa i Manáthelait tadád meṅ ghaṭṭá rahá, jab tak ki sirf ek ehhoṭá sá guroh rah gayá, jo Lubnán Firqa i Máronait ke pahár ke muttasil rahtá hai In-hon ne shahr i Antákiyá meṅ apne liye ek Peṭriárk muqarrar kiyá, aur unhín meṅ se ek ehhoṭá hissa ab tak báqí hai, jo Máronait (Maronite) kahlátá hai.

Gumán gálib hai, ki sátwín sadí meṅ wuh aqáidnáma, jo Athanáshian * kahlátá hai, kalísiyá meṅ járí huá, lekin maḷúm na- Athanáshian ká aqáidnáma. hín hai, ki *kis ne us ko tasníf kiyá,* yá ki us sadí meṅ *wuh kis waqt tasníf kiyá gayá.* Sahíh ṭalím ke qáida ke taur par wuh jalsa i Kresí (Cressy) ke qánún meṅ páyá játá hai, jo san 676 meṅ munaqid huá thá.

---

* Magribí kalísiyáon meṅ wuh aqáidnáma, jo jalsa i Nís meṅ Athanasíus kí taraf se taiyár kiyá gayá thá, (Dekho safha 94) kí qadar tabdíl kiyá gayá. Un ke kḥiyálat safái se us mukhtasar aqáidnáma meṅ jo filhál Athanáshian ká Aqáidnáma kahlátá hai, páe játe hain. Is mukhtasar tasníf ká zikr yahán kiyá gayá. Jo púre ko dekhná cháhte hon so Hisher's *History of the Church*, safha 132 dekhén.
E. M. W.

SANOŃ KÍ FIDRIST 752 SE LWKE 880 TAK

Magribí Salkanat ká phir qáim ho jáná.	Sharqí Salátín.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Peetriark.	Yarúshalem ke Peetriark.
Fránsísí khándán jo Míro- vingí kahlátá thá, tanazzul- pizir boke Charles Mártal ke bete Pípin ne, jo máhall ká dároga thá, bádsháhat ko chhín liyá, 751	775 Leo IV., 780 780 Qánstantín IV., Iriní ke sáth, 797	752 Istifán III., 758 Paulus I.,	754 Qánstantín II., 766 Nístas I.,	766, 754 Theodlore. 780 Eusibius.
Us ke khalífe us ke bete Charles aur Qárloman, 768	797 Iríní akelí, 802 khárij húi,	768 Istifán IV., 771 Adrián I., 811 795 Leo III.,	780 Paulus IV., khárij húa, 784 Tarásius, 806 Naisforas, khárij húa,	784 Iliás II., 806 Járj.
Charles Buzurg; Charli- main kahlátá hai, akelá. 772 Charlmain Magrib ká shá- hansháh húa, 800	811 Stauráshias, 813 811 Maikiel I., 813 Leo V.,	816 Istifán V., 824 Pásqal I., 820 824 Eujínus II.,	815 Theodoras, 821 Aníonimus I., 827 832 Yúhanná VII., khárij húa,	815 807 Thúamá. 821 832 Básil.
814 Lúis, 840 Lothair,	820 Maikiel II., 842 829 Thiáfílus,	829 827 Valantínus., 842 827 Gregorí IV.,	827 842 Mathodius, 846 Ignatius, khárij húa,	842 843 Sarjius II.
855 Lúis II.,	842 Maikiel III., 867 844 Básil,	847 844 Sarjius II., 886 847 Leo IV.,	857 Foshias, khárij húa, 867 Ignatius, bahál húa,	857 858 Sálomun. 862 (3) Theodor.
875 Charles Ganja,	877 867 Básil,	855 Benedict III., 858 858 Nikulás I., 867 867 Adrián II., 872 872 Yúhanná VIII., 882	867 Foshias bahál húa, phir khárij ho gayá, 886	879 Iliás III.
888 Arnúlf,	887			

PANCHWAN BAB

IS BÁT KE BAYÁN MEN, KI PAHLE POPOŃ NE KAISI KÁMYÁBÍ
HÁSIL KÍ, AUR KI MAĠRIB KE MUTAFARRIQ MULKON MEN
KALÍSIVÁON KÁ KYÁ INTIZÁM KIYÁ GAYÁ

(SAN 752—880.)

Fráns ke buzurg bádsháhon ke sáth, jo Károlingí khándán ke the, ahd o paimán karne se PopoŃ kÍ us hukúmat kÍ pahlí manzil shurú húi, jis se unhon ne apne iláqon kÍ bádsháhat men fauqiyat hásil kÍ. Yih aṛsa Pop Istifán II ke waqt se shurú hoke san 880 par tamám hotá hai. jis san men Qunstuntúniyá aur Rúm ke Petriárkon men wuh jhagrá shurú húa, jo ab tak jári hai. Yih wuhí san hai,

Popí hukúmat aur aḳhláqí tanazzulí. jis men PopoŃ kÍ aḳhláqí o diní tanazzulí shurú húi. Is aṛse men Chárlimain ne náí qaumon ká intizám kiyá, aur un men se un ko jo butparast the, us ne zābardastí se baptisma diláke Masílí kar liyá.

Sátwin sadi ke shurú men Sharqí aur Magribí kalísiyáon men múraton kÍ pújá* ráij ho gai, aur agarchi bahut aise khádim-ud-dín the, jo is dastúr ko pasand na karte the, tau bhí awám-un-nás aur khádim-ud dín men se bahut is ko dil o ján se pyár karte the. Liházá

---

* Wuh múraton Masíh i maslúb kÍ mutafarriq súraton thín, jin se Khudáwand kÍ khúbíán záhir kÍ játi thín. In men Rasúlon aur Sháhídon kÍ múraton bhí thín. Khudáwand kÍ máñ Maryam kÍ parastish bahut hotí thí. Wuh “Khudá kÍ máñ” kahláti thí. Wuh log jo butparast qaumon men se Masíhí húe, jald is náí butparastí men muṭtilá húe. Baz apne qadím deví deotáon ko in náí múraton ke wasíle pújte rahe. In múraton par muajizána qudrat mansúb kÍ játi thí, yahán tak ki log apne marízon ko shifá hásil karne ke liye un ke pás láte the.

E. M. W.

us hálat men suwál lázim áyá, ki is burái ká iláj kyúnkar

Kalisiyáon men múrat-parastí ká jári honá aur us ke insidád ke liye koshish.

ho saktá hai. Kalisiyá ke sab bare bare iḡhtiyárwále usqúf is kí táid karte the. Chunánchi aisá maḡlúm húa, ki agar is burái ká insidád

kiyá jáwe, to Sháhansháh ko ḡhud is ká intizám karná paregá. Sháhansháh i Rúm Leo Issárikus ne is kám ko apná farz samjhá. Chunánchi san 726 men us ne ek parwána jári karke múrat-parastí kí mumániyat kí. Jab is ke chár sál baḡ (730 men) us ne dekhá, ki is parwána se kuchh fáida na húa, to us ne hukm diyá, ki tamám ibádatgáhon se múrateḡ nikáli jáweḡ, yá barbád kí jáweḡ. Jab Qunstuntúniyá ke Peṡriárk Jarmánus (Germanus) ne Sháhansháh ke farmán kí muḡhálifat kí, Sháhansháh ne us ko usqúfí ṡbde se ḡhárij kar diyá, aur us kí jagah Anastásius ko Peṡriárk muqarrarkiyá. Rúm kí kalisiyá ne múrat-parastish kí himáyat kí, aur wuh Masíhí, jo Muhammadí mulkon men rahte the, is dastúr ko apne dín ká ek ḡháss nishán tasauwar karte the.

Jo kárrawái Sháhansháh Leo ne shurú kí thí, us ká ḡhalífa Qánstantín V. bhí kartá rahá, aur san 754 men ek

Qánstantín múraton kí muḡhálifat kartá.

jalsa Qunstuntúniyá men munaḡid húa, jis ne múrat-parastí ko Baibal

Pop múrat-parastí kí himáyat karte the.

ke barḡhiláf qarár deke us kí mumániyat kí, lekin is jalsa ká fatwá na to kalisiyá i ámm ko aur na Rúm ke usqúf ko pasand áyá, balki Rúmí usqúf ne

Iriní Sultáni múraton ko piyár kartí.

us jalsa ko radd kiyá. Chunánchi yih jhagrá nae taur se shurú húa, jis men aksar bádsháh múraton ke

barḡhiláf the, magar Pop un kí taraf. Yih hál rahá, jab tak ki san 780 men, jab Qánstantín

VI. kí tufúliyat ke aiyám men us kí má Iriní, us kí sarparast hoke salṡanat kartí thí. Is ne múrat-parastí kí táid kí. San

787 men us ne shahr i Nís (Nice) men ek jalsa i ámm mun-
 aqid kiyá, jis ne kalisiyáon kí múrat-parastí ko sahíh
 fhahráyá, aur qánún jári kiye, jin ke mutábíq múraten
 ibádat men istíamál kí jáwen. Is jalse ká fatwá Sharqí
 aur Magribí Káthulik kalisiyáon men maqbúl húa, aur ab
 tak sanad samjhá játá hai.

San 815 men sháhansháh Leo V. ne is jhagre ko phir
 barpá kiyá, aur Qunstuntúniyá men ek jalsa karke múrat-parastí ke bar-
 khiláf fatwá nikálá, lekin jab Thio- *Leo V. múrat paras-
 tí ká muḡhálif húa.*
 dorá sultáná takht-nashín húi, us ne san 842 men maqám i
 Qunstuntúniyá men jalsa kiyá, jis ne múrat-parastí kí táid karke Nís *Thiodorá sultáná mú-
 rat-parast.*
 ke dúsre jalsa ke fatwe kí tasdíq kí. Yih jhagrá ek barí ziyáfat ke sáth khatm húa, jo *Sahíh
 Talím kí Ziyáfat* kahlátí thí.

San 844 men Kárbe (Corbey) ká ek buzurg Páskásius
 Rádbart ne talím dí, kí jab Ashá i Rabbáni hotí hai, roṭí aur wain, jo *Tránsabstánsbieshan
 ká masala*
 us men sarf hote hain, badalkar ain Masíh ká badan aur lahú ban játe hain. Yih talím
tránsabstánsbieshan kahlátí hai. Agarchi muddat se
 bahut log yihí kھیál rakhte the, lekin jab zábirí taur se
 talím pesh kí gai, to us par bahut muḡhálifat húi, balki
 ek muddat tak yih talím aur yih nám kalisiyá ke aqáid-
 náma men shámil na kiyá gayá. Nawín sadí men sab se
 bare Masíhí muállim Rabánus Maurus aur Raṭrámnus ne
 is kí muḡhálifat men kitáben tasníf kí.

Is waqt Rúh-ul-Quds ke báre men Sharqí aur Magribí
 kalisiyáon ke darmiyán bahs húi. Aksar bare jalson ke aqáid-námon *Rúh-ul-Quds kí bábat
 bahs.*
 men yih talím dí játí thí, kí Rúh i Pák Báp se nikaltá hai, lekin Magribí muállim aksar talím

dete the, ki Rúh-ul Quds Báp aur Beṭe donon ki taraf se nikaltá hai. Chunánohi nawín sadí ke shurú meṅ kalisiyá ke aqáid-náma ke Láṭíní tarjuma meṅ yih aqída dákhil kiyá gayá. Us hí waqt targib bhí dí gai, ki yih aqída asl Yúnání meṅ dákhil kiyá jáwe, lekin san 879 meṅ Qunstuntúniyá ke jalse ne us ko radd kiyá. Liházá is bát ki bábat Sharqí aur Magribí kalisiyáon meṅ ab tak ná-ittifáqí hai.

Anqarib sátwín sadí ke bích meṅ Sharqí kalisiyáon meṅ ek nayá firqa barpá húa, jis ne koshish kí, ki Masíhí dín

Púlúsí firqa ká barpá honá.

ko isláh dekar us ke dastúron aur talímon ko Yúhanná aur Púlús kí talím ke muwáfíq ṭhahráwe. Yih firqa aksar Púlús rasúl ke nám aur us ke ḡhutút ko bataur i sanad istiámál kartá thá, aur is liye yih firqa Púlúsí kahlátá thá. Qunstuntúniyá kí taraf se is fariq ko izárasáni húi, aur agarchi bár bár aur muddat tak saḡhtí ke sáth izárasáni hotí rahí, tau bhí áṭhwín sadí meṅ Púlúsíon kí ṭadád kasrat ke sáth húi, aur yih firqa tamám Eshíá i

Thiodorá firqa Púlúsí ko izá detí

Kochak meṅ phail gayá. Sháhan-sháh Naisaforas (Nicephorus) ne (802—811) is izá ko band kar diyá, lekin us ke marne ke baḍ wuh phir shurú húi : ḡhásskar múrat-parast Thiodorá ne un ke barḡhiláf yahán tak sargarmí dikhlái, ki us ne ṭháná, ki main is firqe ká nám o nishán zamín se miṭá ḡálungí. Us ke afsaron ne ek lákh Púlúsíon ko qatl kar ḡalá. Púlúsíon meṅ se bahut bachke Musalmán riyáaton meṅ panáhgír húe, aur panáh pakar saltanat ke dushmanon ke madadgár húe. Agarchi is qadar saḡhtí ke sáth izárasáni húi, tau bhí yih firqa pachehim kí taraf phailtá rahá, aur Maqadúniá aur Balgeriá ke mulkon meṅ Púlúsí kalisiyáen qáim kí gain, aur wahá se un kí talím mutafarriq námon se námzad hokar Magribí Yúrap meṅ phailái gai.

ʼAṭḥwīn sadí ke áḳhírí aiyám men aur nawīn sadí ke shurú men Masíhí aur Muslim bádsháh donon sargarmí ke sáth koshish karte the, ki tahzīb aur talím men *Tahzīb o talím* kí taraqqí.

taraqqí kí jae. In dinon men Ahl i Islám ke darmiyán Bıgdád ke Abbási ḳhándán ke ḳhalífa hukmrán the. Yih ḳhándán san 750 men shahr i Dimishq men Abul-Abbás Al Safá ke wasile, jis ne tundḳhoi ke sáth fathyábí hásil kí thí, taḳht nashín huá. Thore din bad shahr i Háshimiyá dár-ul-ḳhiláfat banáyá gayá, aur phir san 762 men Bagdád dár-ul-ḳhiláfat huá. Abul-Abbás ke bad san 785 tak Al Mansúr aur Al Mehdí ḳhalífa the, aur un ke bad Hárún-ur-Rashíd ḳhalífa muqarrar huá. In *Abbási ḳhándán kí* saltanat men ḳhiláfat kí shuhrat aalá darje tak pahunchí. San 808

men us ká intiqál ho gayá, aur us ke bete Al Amín, Al Mámún aur Al Muṭtasim muta wátir 841 tak ḳhalífa hue. Us waqt se Bagdád ká zawál shurú huá, aur áḳhirkár Shimáli wahshí qaumon ne chaḳháí karke us saltanat ko bilkull barbád kiyá. In hí aiyám men Musalmán, jo mulk i Spen men the, tahzīb ke sabab se mashhúr hone lage, aur yih shuhrat kái sadiyon tak hotí rahí.

Yúnání saltanat men ilm kí bahut taraqqí na huí, taubhí ek do musannif the, jo agle zamáne ke musannifon se sabqat le gae. In men se ḳhásskar Peṭriárk *ʼIlm kí taraqqí ke liye* Foshias (Photius) mashhúr huá. Magribí Yúrap men Masíhion ke darmiyán bádsháh ilm kí taraqqí aur kalisiyá ke intizám ke liye sái the, ḳhásskar Pipin (Pepin) Chárlimain (Charlemagne) aur Lúis (Louis) jo san 751—840 tak bádsháhat karte the. Us waqt talím ke phailáne men un kí kámyábí Muhammadí bádsháhon kí kámyábí ke barábar na thí, lekin wuh bij, jo un se boyá gayá,

áyanda men ziyáda phaldár húa. Lúis ke beṭon ne apne báp kí saltanat ko taqsím karke apne ko bilkull kamzor

Masíhí hákimon kí kar diyá, lekin ilm kí taraqqí ke koshish ilm kí taraqqí liye unhon ne baṛí koshish kí. San ke báre men.

877 men, jab Charles Ganje ká inti-qál ho gayá, to is khándán men ilm kí taraqqí ke liye madagár na rahe. Qarib is waqt Inglistán men Alfred Buzurg kí bádsháhat shurú húi, jo san 871—900 tak rahí. Us ne talím kí taraqqí ke liye baṛí koshish kí.

Agarchi Chárlimain (Charlemagne) ne ilm kí taraqqí ke liye bahut koshish kí thí, tau bhí taraqqí bahut thoṛí húi, kyúnki aksar log ilm ká shauq rakhte na the, aur madrase ke muállim kam liyáqat ke sabab se bahut talím na de sakte the. Un aiyám men zail ke muállim mashhúr húe, yaṇe Alkinus (Alcuinus,) Aḡinhárd (Eginhard), Rabánus Máurus, Hinkamár, Raṭrámnus, John Scott, Erijína aur Qlaudius Túriní.

Chárlimain tís baras tak laṛáí kartá rahá, jis ke wasíle se us kí amaldári Daryá i Ebro aur Junúbí Itáli se leke Daryá i Elbe aur Daryá i Aiqar (Eider) tak, aur Bahr i Munjamid se leke Daryá i Tís (Theis) kí wádí tak, jo mulk i Hangary men hai, phailáí gaí.

Jab Pop Leo III. ne yih hál dekhá, to us ne iráda kiyá, ki Main Qunstuntúniyá se aláhida Pop Leo III. ne Chárlimain ko Magribí Rún hokar is naí bádsháhat se nae ká Sultán muqarrar sharáit par mutaalliq ho jáungá, aur kiyá. yún Magribí saltanat ko phir qáim karúngá. Chunánchi Disambar 25wín san 800 men jab Chárlimain shahr i Rún men thá, aur St. Peter ke girje men mazbah ke sámhne wuh ghutne tek rahá thá, Pop ne baṛí sanjidagí ke sáth sonahlá táj lekar us ke sar par rakhá, aur us ko Sháhansháh qarár diyá. Usí waqt, us baṛí majlis se, jo us jagah ikaṭṭhí húi

thí, bará shor húá, aur sab log pukárne lage, “Jai Charles kí; zinda rahe Charles; aur fathyáb howe wuh jise K̄hudá ne táj deke Rúm ká sháhansháh banáyá.” Chunánehi ab phir ek Magribí Sháhansháh húá, aur shahr i Rúm aur Pop kí bádsháhat Sharq ke Sháhansháhon aur Qunstuntúniyá kí kalisiyá kí hukúmat se bilkull aláhida ho gai.

Nawīn sadī men Qunstuntúniyá ke Peṭriárk aur Rúmí Pop ke darmiyán bahut sí muḥálifat húi, lekin Sharqí Rúm ke Sháhansháh ne San 879 ^{Sharqí aur Magribí} men maqám i Qunstuntúniyá men ^{Kátholik kalisiyá judá} ho gai. ek jalsa munāqid kiyá, jis ne bahut

koshish kí, ki in donon ke darmiyán men mel o miláp karwáyá jáwe. Lekin basabab is ke ki Sharqí kalisiyá Rúmí Pop ká aalá iḥtiyár qarár na de sakí, aur Rūh Pák kí nisbat Magribí kalisiyá ke iṭiqád ko taslīm na kar sakí, aur na Pop ká ḍawá, ki Balgeriá, Iliriqum, Maqadúniyá, Epirus, Thessalí, Aḥhaiá aur Sísilí kí kalisiyáen mere iḥtiyár men hain, qabúl kar sakí, liházá san 880 men Pop Yúhanná VIII. ne is jalse par lanat kí, aur is waqt ke bad Sharqí aur Magribí kalisiyáon ke usqúf kabhí jalsa i amm men ikaṭṭhenahín húe. Liházá san 879 ke jalse ke bad Sharqí kalisiyá kisí jalse ko jalsa i amm qarár nahín detí hai.

Chárlimain kí bádsháhat ke waqt se Magribí Yúrap kí qaumon ká puḥta intizám shurú húá, aur usí waqt se un kí tabáh hálát mauqúf ho gai. Jab Chárlimain ne apní saltanat ká bandobast kiyá, us ne kalisiyá kí bihtarí o bihbúdí ke liye ḡháss fikr kí. Rúm kí kalisiyá us ke liye namúna húi, lekin us ne us kí fauqiyat ká iqrár na kiyá. Hukúmat ká aalá iḥtiyár bádsháh

ke pás rahá, aur qánún kí kárrawái ^{Rúmí Popon kí hik-} mat i amalí.

karne ke liye kalisiyá ke usqúf aur mulk ke sardár ek hí jamáat men shámil kiye gae, aur un ko saláh dí gai, ki we ek dúsre kí madad karen. Agarch

Pípin aur Chárlimain Popon kí baṛí izzat karte the, tau-bhí mulkí kárrawái men, siwá is ke kí kabhí un kí saláh yá shikáyat sunte the, un ko kisi tarah ká iḡhtiyár na dete the. Isí tarah Gál (Fráns) kí kalísiyá ne in baṛe bádsháhon ke intizám ke wasíle se ázádagí ká aisá darja páyá, kí Magribí kalísiyáon men se kisi dúsrí ko na milí thí. Lekin Lúis kí bádsháhat ke waqt Popí iḡhtiyár saltanat men kisi qadar taraqqí-pizir húá, aur jab us ke beṭon ne saltanat ko taqsím kiyá, aur yún saltanat kamzor húí, Popon ne hatt-al-maqdúr us saltanat men apne iḡhtiyár ko baṛháyá.

Anglo-Sáksan kalísiyá, jo Britáin men thí, Rúmi kalísiyá kí wafádár madadgár thí. *Anglo-Sáksan kalísiyá kí hálat.* Wajh is kí yih thí, kí is kalísiyá ne us kámil ṭalím ko kabhí nahín páyá, jo qadím kalísiyáon ko sikhlái gaí, lekin us ko sátwín sadí kí Roman Kátholik kalísiyá kí ṭalím dí gaí thí.

Spain ke Masíhí jo Muhammadí hukúmat ke taht men rahte the, iḡhtiyár rakhte the, kí *Musalmán Spen ke Masíhíon ko ízá pahuncháte.* apne girje gharon men apní marzí ke mutábiq íbádat karen, aur kalísiyáon men apne sharíkon kí tarbiyat aur rúhání hukúmat ká intizám karen, tau bhí wuh Musalmánon se kaí tarah kí ízá páte the. Gáthí qaumen jo Spen men rahtí thín ázád thín, aur barábar Musalmánon se laṛá kartí thín.

Is zamáne men mishan ká kám ḡhásskar Shimálí Yúrap men kiyá játá thá. Maslan, san 826 *Anschár* mulk Denmárk men Injíl ko phailátá. men Anschár ne Mumálik Denmárk aur Sweden men Masíbí dín ko phailáyá, aur San 831 men shahr i Hamburg men ek arch-bishop muqarrar húá. Yúrap ke Shimál o Mashriq men Kurilus (Cyril) aur Methodius Injíl kí bashárat dete the, aur un kí koshish se Moráví qaumen san 862 men Sharqí

kalísiyá men shámil kí gaín, aur san 864 men qaum i Balgeriá ne dín i Īswí ko taslím kiyá. Baḍ is ke unhoṅ ne qaum i Chazar ko, jo Bahr i Aswad ke Slimál ke atráf men rahtí thí, Injíl kí bashárat dí. San 871 men Moráviá ke Masíhíon ne mulk i Bohemiá men Masíhí dín ko qáim kiyá.

Is waqt kalísiyá ke intizám men kuchh farq nazar átá hai : maslan, yih dastúr har jagah jarí ho chuká thá; ki awám-un-nás *Yórap* ke Shimál men Injíl ká phailná. kḥádim-ud-dín ke sámhne jáke kḥil-wat men apne gunáhoṅ ká iqrár karen. Kḥádim-ud-dín ko Pop kí taraf se ikhtiyár diyá gayá thá, ki jab mulzim kḥádim ke taur se yá wird ke taur par kḥádim-ud-dín ke hukm ke mutábíq kám kare, to wuh kḥádim-ud-dín us ke gunáhoṅ ko muáf kare. Aksar kalísiyá se koí kḥárij nahín kiyá játá thá, lekin sarkár kí taraf se kḥárij-shuda is qadar sazaen páte the aur bhái-chára se ámad o raft ke band hone se is qadar dukh hotá thá, ki kalísiyá se kḥárij honá ek amr i haulnák thahrá.

Is zamáne men wáhiyát rít o rusúm kalísiyáon men kasrat ke sáth mání játe thín. Nae *Walí* aur Maryam parastí kí shuhraṭ. nae walí muqarrar hote the, aur un kí múraten aur tabarruk rakhe játe, aur un kí nekíon aur muájizon ke qisse kahánián kasrat ke sáth Mashriq men aur Rúm men bhí ijád kiye játe the, aur basabab jahálat ke awám-un-nás kḥushí ke sáth un ko taslím karte the. Mariyam Kunwári kí paidáish kí tazím kí kḥátir ek mela har sál kí 8wín September ko hone lagá, aur ek aur mela August 15wín ko us ke urúj hone ke liye muqarrar húa, kyúnki yih masala qarár pá gayá thá, ki Mariyam zinda ásmán par uṭháí gaí. Aláwa is ke har ek mulk, balki har ek kḥándán apní hifázat ke liye ek kḥáss walí rakhtá thá.

Is nawīn sadī men Popon ne apne aqídon ko qáim karne ke liye, aur apne muḡhálifon ko radd karne ke wáste jalí kitáben tasníf karwáin, jin ko we sanad qarár deke apne aqídon ke liye puḡhta bunyád banáne cháhte the. Chunánchi kaí ek jalson ke farmán, jin kí ḡhabar peshtar kisí ko na milí thí, aur qadím Popon ke nám par jalí ḡhutút, kalisiyá kí qánúní kitáb men shámil kiye gae. Yih kitáb

Issaḡor Sivellí kí tasnífát. Issaḡor Sivellí (Issadore of Seville) kí Qanúní Kitáb kahláti thí. In

tahrírát ká matlab yih thá, ki un ke wasíle se kalisiyá ke ḡhádím-ud-dín mulkí hukúmat se ázád rakhe jáwen, aur kí kalisiyá ká tamám iḡhtiyár Popon ke háth men rahe. Pop Nikolas I. ke waqt se, yaṅe qaríb san 860 İswí se 18wīn sadí tak, yih qánún jári rahe, lekin aḡhárahwīn sadí men un ká jalí honá záhir kiyá gayá.

Is zamáne men ek aur jalí kitáb tahrír kí gai, jis ke zariyá se Popon ne ḡawá kiyá, kí Quns-
Popí jalsúzi. tuntín I. Sháhansháh i Rúm ne apne us mahall ko, jo shahr i Rúm men wáqi thá, aur níz Magribí Rúm ke bádsháhí iḡhtiyár ko, Rúm ke usqúf ko baḡshh diyá thá. Is jhúḡthe qabále ke wasíle se Popon ne ḡawá kiyá, kí hamári qadr tamám mulkí hákimon aur iḡhtiyárwálon se ziyáda hai. Yih tahrír qánúní sanad rahí, jab tak kí in áḡhirí dinon men muhaqqiqín ne us ká jalí honá sábit kiyá. Wázih rahe, kí agarchi yih kágazát, jahán tak ham ko ḡhabar miltí hai, Popon ke háth se banáe na gae, lekin un logon ke háth se, jo Popon kí madad karne cháhte the ; tau bhí sát yá áḡh sau baras tak in hí jalí qánúnon ke wasíle se Popí ḡawá kalisiyá men qáim rakhá gayá.

Agarchi kalisiyá men is tarah kí buráían aur galatían kasrat ke sáth hotí thín, tau bhí ḡhádím-ud-dínon aur

awám-un-nás ke darmiyán bahut aise log bhí the, jo Masíhí dín ke liye achchhá namúna dikháte the, khásskar Agobárd, jo *Agobárd.* shahr i Lyons ká usqúf thá, aur jo Lúis Díndár (Louis the Pious) kí bádsháhat ke waqt maujúd thá, aur shahr i Túrín ká usqúf Qlaudius, jis ne apne zamáne men Injíl kí khális sachchái ke liye butparast dastúron kí mukhálifat kí.

964	Benedíkt V.	965	936	Thioflákt,	956
965	Yúhanná XIII.,	972			
972	Benedíkt VI.,	973	956	Páliyúkas,	970
973	Dámnus II.,	973			
975	Benedíkt VII.,	984	970	Básil I.,	Sikandar.
984	Yúhanná XIV.,	985		khárij kývá gayá,	974
986	Bonifais VII.,	996	974	Antonínus III.,	983
985	Yúhanná XV.,	985		Takht khálí rahá	684 Yaramiáh.
996	Yúhanná XVI.,	996	983	Níkulas II.,	996
996	Gregóri V.,	999			Theofilus.
999	Yúhanná XVII.,	999	996	Sisinnius II.,	999
999	Sývestar II.,	1003			1010 Arsenius.
1003	Yúhanná XVIII.,	1003	999	Serjius II.,	1019
1003	Yúhanná XIX.,	1009			1023 Jurdain.
1009	Serjius IV.,	1012			Niseforas.
1012	Benedíkt VIII.,	1024			
1024	Yúhanná XX.,	1033	1019	Eustathius,	1025
1033	Benedíkt IX.,	1044	1025	Aleksis,	1043
1044	Gregóri VI.,	1046	1043	Míkkel Keruláris,	1054 Sufronus II.
1046	Qlemens II.,	1047		1059	
1048	Damásius II.,	1048			
1049	Leo IX.,	1054			
1054	Theodorá II.,				
1056					
				Yúnáni aur Rómí Kalisiyá judá ho gain.	
973	Otho II., 983				
984	Otho III.,				
1002	Henry II.,				
1024	Henry II.,				
1024	Qánrád II.,				
1039	Henry III.,				
1056					

CHHAṬṬHWAN BĀB

IS BĀT KE BAYĀN MEN KI POPON KÍ AḶHLÁQÍ HĀLAT
MEN KYŪNKAR TANAZZULÍ HŪÍ, AUR DĪN KÍ TAHZĪB
KE LIYE KYÁ KYÁ KOSHISHEN KÍ GAĪN

SAN 880—1054.

Pop Yúhanná VIII. ke aiyám men, Popí intizám kí Kalísiyá men Rúmi yahán tak taraqqí húi, ki qadím dunyawí hukúmat kí Rúmíon kí saltanat ke sab usúl kalísiyá kí hukúmat men qáim rakhe gae. Is hí tarah in aiyám men, Qunstantúniyá ke Salátin aur Peṭriárk, Sharqí Rúm kí dunyawí saltanat ke usúl kalísiyá kí hukúmat men dáḱhil kar chuke the. Bāz aisí bāten thín, jin ke haqq men Pop aur Peṭriárk muttafiq-ur-ráe na ho sake, tau bhí agarchi yih ápas men saḱht muḱhálifat karte the, 174 baras tak ek hí kalísiyá men shámil rahe ; lekin san 1054 men *Peṭriárkon* aur Rúmi Popon ká jhagrá. wuh bilkull judá ho gae, aur yún kalísiyá do ṭukre ho gaí. Tahzīb kí ráh se yih ārsa Yúrap ke mumálik ke liye wahshat o jahálat ká zamána thá, balki is se ziyáda jahálat Yúrap men kabhí na húi. Is ārse kí ḱhássiyaten yih hain : (1) Popon ke aḱhláq men tanazzulí húi ; (2) Magribí saltanat tanazzul-pizír hoke barbád húi ; (3) Qaum i Jarman kí taraf se Magribí saltanat phir bahál ho gaí ; aur (4) Awám-un-nás niháyat jáhil ho gae the.

San 877 men, jab Charles Ganjá ká intiqál húa, Carolingí ḱhándán zaíf ho gayá, aur san 912 men us kí Jarmaní sháḱh miṭ gaí. Is par Fránkoniá ká sháhzáda Qánrád (Conrad) Sháhansháh muqarrar húa ; lekin 918 men, jab

wuh mar gayá, Sáksaní ká sháhzáda Henry Sháhansháh húá. Is khandán men Magribí saltanat phir taraqqí karne lagi, aur khashkar san 936—973 men Sháhansháh Otho I. ke wasíle se us kí barí taraqqí húi : lekin san 1024 men Fránkoniá ke khandán ko phir saltanat ká ikhtiyár milá aur Qánrâd II. Sháhansháh húá. Us ke bad Henry III. aur Henry IV. Sháhansháh húa. Jab Henry IV. Sháhansháh húá, wuh sirf ehha baras ká thá, aur us kí má us kí jagah bádsháhát kartí thí, lekin jab Henry IV. ko ikhtiyár milá, to us kí bádsháhát kí shuhrat bahut húi, jaisá áyanda bayán kiyá jáegá.

San 882 men Pop Yúhanná VIII. mar gayá, aur us ke bad qaríb 170 baras tak Popon ká ek aisá silsila húá, jis ke haqq men Popon kí sharárat. Yih kahná partá, ki do yá tîn Popon ke siwá sabhon kí sharárat un kí liyáqat kí banisbat ziyáda mashhúr húi. Bahut ádmí Popí uhda ko hásil karne ke liye dunyáwí kárrawái istiámál karte the. Is kám men wuh aksar Itálí ke umará kí hikmat i amalí se kámyáb hote the. San 898 ke bad qaríb ek sau baras wuh ikhtiyár jis se Pop muqarrar kiye játe the, aqlá khandán kí kai ek sharír áuraton yá un kí aulád ke háth men rahá. Gyárahwín sadí ke shurú men Tasqúlam ká khandán shahr i Rúm men díní o dunyáwí ikhtiyár rakhtá thá. In aiyám men Popí uhdekí hálát yabán tak abtar ho gai, Yúhanná XIX. aur ki baz ashkhas Pop muqarrar húa, Benedikt IX. ke hálát. jo khadim-ud-dín bhí na the: maslan, san 1024 men Pop Yúhanná XIX, jo Tasqúlam ke sardár ká bhái thá, aur kalisiyá men ek ámm sharík thá, rishwat deke apne khandán kí hikmat i amalí ke wasíle se Pop baná. Us ke bad 1033 men us ke bhatíje Benedikt IX. ko Pop ká uhda milá. Yih uhda us ke liye us waqt kharída gayá, jab wuh hanoz das baras ká larhá thá. Yih shakhs

niháyat bad-chalan thá. Das baras tak shahr i Rúm ne us

Silvestar III. ká Pop kí bardásht kí, lekin 1044 men logon
banná. ne us ko shahr se nikalkar Silvestar

III. ko Pop muqarrar kiyá. Is par
bará jhagrá huá. Tasqulam ke khándán ne galaba pákar
Benedikt ko phir bahál kar diyá, aur Silvestar ko kalisiyá
se khárij kiyá. Silvestar bhág gayá, lekin jhagrá ab tak
khatm na huá, kyúñki Benedikt ne apne uhde ko bech dala,

Popí uhde ke liye lút aur san 1046 men ek pádrí John Grá-
ghasút. shian (Gratian) ne us ko mol liyá.

Pop bankar wuh Gregorí VI. ke
laqab se mashhúr ho gayá. Thorí muddat bad Benedikt
apne kám se pachhtáyá, aur phir us uhde ko lená cháhá,
aur apne fariq kí madad páke wuh phir Pop baná aur
Láteran ke mahall men kursi-nashín huá. Us ke mu-
khálifon men se ek Gregorí VI, apne uhde ko qáim karke
St. Mária Mággorí ke Katedral men kursi-nashín rahá,
aur dúsrá mukhálif, Silvestar III, ne St. Peter's ke girje
ghar aur Vátikan ko apne qabze men rakhá. In tin fariqon
ke jhagre ke sabab se Rúm ke bázaron men saht larái
rahí aur barí khúnrezi huí.

Jab Jarman ke Sháhansháh Henry III. ne is hálal kí

Henry III. ne tinoñ khabar pái, to wuh lashkar leke áyá,
Popon ko khárij karke aur tinoñ Popon ko apne sámhne
Klemens II. ko qáim talab kiyá. Chunanchi yih faisala
kiyá.

huá, ki Benedikt ne apne uhde ko chhor diyá, aur báqí do
Pop uhde se khárij kiye gae, aur Jarman ke khádim-ud-

Klemens II ne Henry dinoñ men se ek nayá Pop muqar-
III ko sháhansháh ba- rar kiyá gayá, jis ne apná nám Kle-
náyá. mens II. rakhá. Is ke bad Henry

lashkar ke sáth shahr i Rúm men dákhil huá, aur wahán
us ne apne is nae Pop ko Popí taht par baitháyá. Rúmí
khádim-ud-dinoñ ne záhirí taur se apní khushnúdí dikhái.

Akhir i kár Henry aur us kí malika Pop ke húth se sháhansháhi uhde par mustaqím kiye gae.

Pop Klemens ne bahut koshish kí, ki usqúfon aur dígar khládim-ud-dínon ko burái se báz rakhe. Us ne is iráde se shahr i Rúm men jalsa kiyá, magar yih burái yahán tak barh gai, ki us kí koshish bátíl thahri. Ek sál ke andar Klemens mar gayá. Is par Klemens II. ke bad Benedikt IX. ne phir is uhde ká Benedikt IX phir taht par baithá.

uwuh nau mahíne tak kámyáb rahá. Is hálat men Sháhansháh ke sámhne darkhwást pesh kí gai, ki wuh khud apne ikhtiyár ke sáth kisi láiq shaḡhs ko Pop muqarrar kare. Chunanéchi us ne shahr i Breskiá

ke usqúf Poppo náme ko muqarrar Henry III, ne Damásus II. ko Pop banáyá. kiyá, jo Damásus II. kahlátá hai ;

lekin wuh sirf teís din tak Pop rahkar mar gayá. Chunanéchi Sháhansháh ko majbúran dústre Pop ko muqarrar karná pará. Liházá us ne apne rishtedár Bruno náme ko, jo shahr i Tául ká usqúf thá, aur jo ek álim aur dindár shaḡhs bhí thá, Pop banáyá. Maqám i Worms men Rúmi elhíon ke sámhne Bruno Pop ke uhde par muqarrar kiyá gayá. Isí tarah un buráion ke sabab se, jo Popí hukúmat men ráij húin, wuh dunyáwí hukúmat ke taht men áne lagí.

Isí waqt ek shaḡhs namúd húa, jo is zamáne men ajíb nazar áyá, aur jo shuhrat men apne hamáson se sabqat le gayá. Jawání men wuh maqám

i Klúni (Clunŷ) men faqír thá. Hildebránd kí kaifiyat.

Jis waqt nayá Pop Bruno Itáli men apní taqarrurí ke liye játá thá, wuh faqír maqám i Basánsán men us ko milá. Is faqír ká nám Hildebránd thá. Wuh súba i Táskani ká báshinda thá, aur san 1020 men paidá húa. Us ne pahle Rúm men talím pái, aur baḡd-azán Klúni kí khánqáh men. Us kí talím wuhí

thí, jo k̄hánqáhon men̄ dí játí thí, aur Popí tahzíb ke báre men̄ us ke k̄hiyálát aise the, jaise we jo k̄hánqáhon ke muallimon̄ se muyassar ho sakte the. Jab wuh chaubís baras ká húá, wuh Rúm men̄ lauṭ áyá, aur chúnki us waqt Popon̄ ká jhagrá saḡhtí ke sáth ho rahá thá, wuh Gregorí VI. kí taraf ho gayá. Jab tínon̄ Pop k̄hárij kiye gae, Hildebránd Gregorí ke sáth shahr i Rúm se nikal gayá. Gregorí kí maut ke baḍ wuh phir Klúní kí k̄hánqáh men̄ já rahá. Is arse men̄ wuh un wáridáton̄ kí, jo

Bruno bádsháhí taqar-rurí ko chhorke Rúm ke usqúfon̄ se Pop baná. Rúm men̄ wáqā hotí thín̄, k̄habar letá rahá. Wuh Pop kí us taqar-rurí se jo Worms men̄ húí thí, ná-ráz hoke Klúní ke murshid Hugh ko sáth lekar nae Pop se muláqát karne gayá. Jab muláqát húí, us ne Pop ko is bāt se qáil kiyá, kí bádsháh kí taraf se Popí uḥda páná qáide ke k̄hiláf hai. Chunáñchi Bruno apná uḥda chhorke Hildebránd ke sáth ámm musáfir ke taur par shahr i Rúm men̄ dákhil húá. Rúm men̄ pahunchte hí wuh k̄hádim-ud-dínon̄ ke háth se Pop hone ke liye chuná gayá, aur Leo IX. ke k̄hitáb ko ik̄htiyár karke Popí taḡht par taḡht-nashín húá.

Aksar usqúf is bāt ko nápasand karte the, kí Pop hamáre iláqon̄ kí k̄háss kárrawái men̄ dastandázi kare, lekin

Popí ik̄htiyár kí ta-raqqí. nawín̄ sadí ke ik̄htitám par wuh jalí qánún kí kitáb jis ká zikr úpar ho chuká, un ko Pop ke taht men̄ láne ke liye baṛí kár-ámad sábit húí. Ek aur bāt thí, jo is kitáb se himáyat hásil kartí thí, aur wuh yih thí, kí Pop Nikolas I. (Nicholas) ke waqt se (858—867) yih dastúr jári kiyá gayá, kí baḍ usqúf Pop kí taraf se k̄hiláṭ páke Arch-bishop ban játe the. We sirf is shart par k̄hiláṭ páte the, kí we Rúmí Pop ke tábidár hone ke liye halaf uṭháen̄. In aiyám men̄ awám-un-nás Popí ḍawon̄ kí táid karte the,

We aksar khíyál karte the, ki Pop Iláhi qánún ke mutábíq ikhítyár rakhtá hai, is sabab se we us kí farmánbardári karne men yahán tak sargarm húe, ki us kí khátir we har qism kí insáni hukúmat se bagáwat karne ko taiyár the.

Magribí Arch-bishop, jo rafta rafta Pop ke tábídar kiye gae, kaí tarah se dunyáwí hukúmat ke sáth bhí iláqa rakhte the ; maslan, dunyáwí inti- Arch-bishopon kí dun- zám ke mutábíq bahut log un kí yawí hálat aur us ká raiyat hoke un ke tábídar the, jo natíja.

har ek mushkil muámale men un kí madad karne ko tai- yár the. Isí tarah yih usqúf bádsháh kí raiyat hokar har ek mushkil muámale men apne aalá hákimon kí madad karte the. Pas is dastúr ke mutábíq zarúr thá, ki jab we bádsháh kí taraf se jágír o riyásat hásil karen, we halfan iqrár karen, ki ham ap ke tábídar rahenge. Liházá is in- tizám se yih natíja niklá, ki bahut log bádsháh ke tufail se, yá hikmat i amalí se, yá rishwat se, kalísiyá men bare bare uhde páte the. Rafta rafta aisá húa, ki kalísiyá ke adná darje ke uhdedár bhí isí tarah muqarrar hote the. Pas khádím-ud-dínon ke darmiyán is qism kí rishwat-khori bahut hotí thí. Natíja yih húa, ki we log jo isí tarah kalísiyá men khádím-ud-dín muqarrar húe, talím dene ke láiq na the, aur is sabab se aksar jamaáton men waz na hotá thá, aur ibádat Látíní zabán men, jo awám-un-nás na samajhte the, hotí thí.

Un khánqáhon ká, jin men kisí qadar díndári aur ilm báqi rahe, intizám karná dushwár hotá thá ; aur wuh khánqáhen jin men Benedíktí inti- zám hotá thá, rafta rafta bigarte Khánqáhon men isláh. bigarte daswín sadí ke peshtar niháyat abtari kí hálat men á gaín. Mánk, yane faqír, bad- chalan aur sust ho gae the, chunánchi tahzib kí ráh se san 610 men William Aquítainí ne Klúní men ek khánqáh

qáim kí thí. Is k̄hánqáh men̄ Benedik̄ti intizám nae taur se jári rakhá gayá, aur kaí ek nae qánún muqarrar kiye gae. Liházá us ke dúsre murshid Oḍo ke waqt men̄ us k̄hánqáh ká intizám aisí ʔmdagí se kiyá gayá, ki us men̄ dindári kí baṛí shuhrat húi. Is namúne par aur naí k̄hánqáhen muqarrar kí gaín. In ke sáth aisí tajwiz kí gai, ki bahu-tere ashk̄háss jo faqir na the, k̄hánqáhon ke sáth taalluq rakhen. Yih log k̄hliyál karte the, ki is bháicháre men̄

Khánqáhen Popon kí muháfizat men̄ áne lagín.

shámil hoke ham bhí kisí tarah kí rúhání barakat men̄ sharík hongē.

Klúni kí k̄hánqáh Pop kí k̄háss muháfizat men̄ rakhí gai, aur isí tarah rafta rafta aur k̄hánqáhon ne Pop kí muháfizat hásil kí.

Jahálat aur fuzúliyát kí parastish abhí tak jári rahí. Bajáe is ke kí ʔwám-un-nás ibádat men̄ K̄hudá ko pahchánen un ke sámhne Pír, yá Sant kasrat ke sáth pesh kiye gae, aur k̄hásskar kuṇwári Mariyam kí ziyáda ibádat hotí thí. Sa-níchar ká roz us kí k̄háss ibádat ke liye muqarrar húa

Mariyam parastí ká zor.

Agarchi K̄hudáwand Yisú Masíh logon kí nazar se bilkull gáib na rakkhá gayá thá, tau bhí Pák Taslís

ke aur aqánim ke sáth wuh goyá bálá i táq rakhá gayá, aur jab nazdík láyá játá thá, to us kí súrat bachehe kí, yá lásh kí hotí thí; ʔane jab Mariyam kí múrat kí god men̄ Masíh kí múrat nazar áwe, yá jab salib kí shakl par us kí lásh kí múrat tángí jáwe. Jo koí us ke pás áne cháhtá thá, to us ko nasíhat dí játí thí, ki Mariyam ke tufail se us ke pás áwe.

In dinon men̄ ḍanḍ yá sadqa karne kí kárrawái tahríri

Sadqa dená aur kalí-siyá se k̄hárij karne ká dastúr.

qánún ke mutábíq hotí thí, aur agar koí shaḅhs apní k̄hushí se is qánún se baṛhkar ziyáda dukh uṭháwe, to

yih baṛá sawáb samjhá játá thá. Yih bát qarár pá gai

thí, ki agar koí shaḡhs ḡhádīm-ud-dín ke sámbhne apne gunáh ká iqrár kare, to us ká gunáh baḡshhá jáegá.

In hí aiyám meṅ kalísiyá ke náfarmánbardár log baṛí zabardastí ke sáth ḡhárij kiye játe the, aur kabhí kabhí aísí hálat húí, ki tamám qaum ko isí qism kí sazá pahun-chái játí thí.

Jarman ke butparast logon kí taraf se ek burá dastúr kalísiyá meṅ járí ho gayá, ki jab muqaddama meṅ kisí shaḡhs par shubha rah jáe, to us kí ázmáish ág yá pání se kí ját thí. Qaríb is qism kí ek aur ázmáish jang o jadal se bhí hotí thí. Yih dastúr muddat tak kalísiyá meṅ járí rahá. In dinon meṅ ḡhádīm-ud-dín kí taraf se ek intizám pasand ke láiq kiya gayá. Yih intizám “ḡhudá ká Ahd o Paimán” kahlátá thá, aur is ke wasíle se ápas kí laṛái o jhagṛe mauqúf kiye játe the. Un dinon meṅ aksar logon ko yih gumán gálib húá, ki sab chízen tanazzul pizír ho rahí hain, aur ki san 1000 meṅ dunyá ká áḡhir hogá.

Un dinon meṅ mishan ká kám jahálat aur wahshat ke sáth hotá rabá : maslan, mulk i Masíhí dín zabardastí
se phailáyá gayá.
Nárway meṅ Masíhí dín zor i sham-shír ke sáth phailáyá gayá Isí tarah Mulk i Bohemiá meṅ log Masíhí dín meṅ shámil kiye gae, aur Jarman kí saltanat meṅ Qaum i Wende zabardastí se Masíhí banái gai Mulk i Hungarí ke bádsháhon ne aur us ke baṛe hákimon ne un gair-qaumon ko, jo un ke hudúd ke andar rahtí thin, zabardastí se Masíhí banáyá.

Is hálat meṅ Masíh kí ḡhális Injílí talím ká qáim rahná goyá ek muajiza thá, lekin is bhed ḡhudá ke Kalám kí
tásír.
ká bayán yih hai, ki ḡhudá ke Kalám ke bahut nusḡhe hifázat se rakhe gae the, aur ki baze aise log the, jo wafádárí ke sáth Pák Kalám kí rúhání talím ke mutábíq chalthe the. Un

jahálat ke dinon kí kalisiyá kí haqíqí hálat tab samajh men áwegí, jab Roman Káthulik kalisiyá kí nisbat ham sachhí kalisiyá aur Popí Hairárkí ke darmiyán farq karen, aur jab Popí Hairárkí kí nisbat ham Popon aur usqúfon ke darmiyán farq rakhen.

San 1054 men jab Leo IX. ká intiqál húa, Sharqí aur Magribí Káthulik kalisiyáon kí *Sharqí* kalisiyá aur Rúm men judái. ámad o raft bilkull qhatm húi. Qunstuntúniyá ke Peṭriárk ne apne dost ke pás, jo Itáli men rahtá thá, ek qhatt likh bhejá, jis men us ne Magribí kalisiyá kí galat talím aur bure dastúr kí nisbat saqht malámat kí Is ke jawáb men ek qhatt malámat-ámez tahrír kiyá gayá, aur Pop kí taraf se elchí Qunstuntúniyá men bheje gae. Peṭriárk i mazkúr ke pás ákar wuh us ke sáth aisá sulúk karne lage, ki goyá yih Pop kí raaiyat hai. Chunanqchi un ká yih bejá dawá radd kiyá gayá. Pas elchián i mazkúr ne Sharqí kalisiyá ko qhárij karne ke liye St. Sophiá ke girje-ghar ke baṛe mazbah par tahríri kágazát rakh diye. Is ke jawáb men Peṭriárk ne Rúmí kalisiyá ko bhí qhárij kiyá. Liházá 16wín Júlái, 1054 men yih do baṛe Hairárk hamesha ke liye judá húe. Inhin aiyám men jab Pop Sharqí kalisiyá se judá húe, unhon ne intizám o hikmat i amalí ko iqhtiyár kiyá, jis ke mutábiq Popí Hairárkí tamám Magribí kalisiyáon par hukmrán húi.

SANON KÍ FIBRIST 1054 SE LEKE 1305 TAK.

Shábansháh i Jarman.	Sharqí Sháhansháh.	Pop.	Qanstantúniyá ke Petriárk.	Yarúshalem ke Petriárk.
Henry III. 1056	1054	Leo IX.,	1054	1059 Saronus.
	1056	Mikáel VI., 1057	1057	Yuthemius.
1056 Henry IV. 1106	1057	Isháq Qámanús, 1057	1058	1063.
	1059.	Beneftk X.	1063	1063.
1106 Henry V. 1125	1059	Qanstantín Du-kás,	1061	1075 Qámus I., 1081
	1068	Románus Diája-níz, 1071	1073	1081 Yustrátus Gári-das,
1125 Saksan ká Lo-ther, 1137	1071	1087	1087	1084 Níkolas III.,
	1072	Mikáel VII., 1072	1088	1099 1111 Yúhanná IX.,
1137 Qánrád III., 1152.	1072	Dukás, 1078	1099	11134 Leo Stupiota,
	1078	Nisaforus Bátó-niátis, 1081	1119	1143 Mikáel II.,
1152 Frederick I., 1190.	1081	1119	1124	1146 Qámus II.,
	1081	Aleksius Qámní-nus, 1118	1130	1147 Níkolas IV.,
	1118	Yúhanná I., 1143	1143	1151 Thiođor II.,
1190 Henry VI., 1197.	1180	Mánúel, 1180	1144	1154 Qanstantín IV.,
	1183	Aleksius II., 1183	1145	1156 Luqas Krúsobar-gás.
	1183	Andronikas, 1185	1153	1159 Mikáel III.,
1197 Fillip,	1185	Isháq Anjelus, 1195.	1154	1177 Charitán,
	1195	Aleksius III. 1202	1159	1178 Thiodosius,
1212 Frederick II., 1250.	Chauthe Jihád meñ Qanstantúniá matúh	1185	1185	Burrádiátis,
		Urban III., 1187	1187	1183 Basil II.,
		Gregori VIII., 1187	1187	1186 Nisítas II.,
				1191 Albart.

1250 Holland ká William, 1256	ho gayá, 1203; Látni bádshábat kharí ki gai, 1204	1187 Qlemens III., 1191 Silasún III., 1198	1190 Liohtius Thofá-sifis, 1203 Sigrád.
Takht kháli.	1204 Bálđwin I., 1205	1198 Innosant III., 1216 Honorius III., 1216	1204 Albart II.
1273 Hapsburg k á Rudálf, 1291	1205 Henry, 1216; 1217 Pítar Kaurtní ká, 1217; 1217 Pítar Kaurtní ká, 1220; 1220 Rábart, 1228	1227 Gregorí IX., 1241 Silasún IV., 1243 Innosant IV., 1254 Sikandar IV., 1261 Urban IV., 1264	1214 Rudálf, 1216 Lothar, 1224 Geránd.
1291 Nássau ká Adálf, 1298	1265 Qlemens IV., 1271 Gregorí X., 1276 Innosant V., 1276 Adrián V., 1276 Yúhanná XXI., 1277 Nikolas III., 1281 Mártn IV., 1285	1269 Thámas Morá-síní, 1276 Gervais, 1276 Mattí, 1277 Shamaún, 1280 Plaisáns ká Nikolas, 1285	1240 Rábart, 1255 James Pantá-lian, 1262 William II.
1298 Austriá ká Albart, 1308	Thiódor, 1222; Yúbanná Dukas, 1255; 1255 Thiódor, 1258; 1258 Yúhanná IV., 1294; 1294 Yúhanná V., 1294; 1294 Bonafais VIII., 1294; 1303 Benelíkt XI., 1303; fath kartá, a u r wahan bádshábat kartá, 1282 tak.	1280 Plaisáns ká Nikolas, 1285; 1285 Honorius IV., 1288 Nikolas IV., 1294 Silasún V., 1294 Bonafais VIII., 1303; 1304 Yúnání Petriárk ká silsila phir jári húá, 1206 Mikáel V., 1213 Thiódor, 1215 Máksimus II., 1216 Mánuel I., 1221 Jarmánuš II., 1240 Mathođius II., 1245 Arsenius, 1260 Nisaforus II.,	1272 Thámas, 1279 Eliás, 1288 Nikolas, ákhirí Rúmí Petriárk dúb ke mar gayá, 1291 Jihádon k á ákhirí sál.

SATWAN BĀB

POPÍ HUKÚMAT KE AĀLĀ DARJE KE BAYÁN MEN

SAN 1054—1305.

Jab Pop Leo IX is duniyá i fání se kúch kar gayá, Hilḍibránḍ ne nae Pop ko muqarrar *Hilḍibránḍ* kí kár- karne ke liye kárrawái shurú kí. rawái. Popon kí kámyábí ke liye wuh muddat tak madad detá rahá, aur us kí kárrawái kámyáb rahí, jab tak Bonifais VIII. ne Fráns ke bádsháh ke sáth jhagrá kiyá, jis ká yih natíja niklá, ki san 1305 men Pop shahr i Rúm ko chhoṛke shahr i Avignon men já rahá. Yih aṛsa aisí ḡhássiyaten rakhtá hai, ki tawáriḡh men un ká aḡláhida bayán karná wájib hai. Wuh ḡhássiyaten yih haiṅ :—

(1) Is aṛse men Popí hukúmat apne púre darje par pahunch gai, aur us ká iḡhtiyár Is aṛse kí ḡhássiyaten. aisá huá, ki kabhí peshtar yá píchhe na huá thá.

(2. Is aṛse men Jarman ke Sháhansháh aur Popon ke darmiyán baṛí muḡhálifat huí.

(3.) Is aṛse men us ilm i Iláhí kí shubrat huí, jo *Sku-ástik* kahlátá hai.

(4.) Yih jihád ke aiyám the.

(5.) Is aṛse men wuh aḡlí zor hone lagá, jis ká natíja yih huá, ki díní fariḡ Roman Káthulik ke ḡhiyálon kí muḡhálifat men barpá hone lage; aḡwám-un-nás ke darmiyán gít gáne ká riwáj hone lagá, aur madrase aur Universitián qáim kiye gae, aur ilm kí baṛí taraqqí huí.

Jab tak ki Leo IX. Pop rahá, Hildibránd Kárdinal ká náib Dikan hokar har tarah par koshish kartá thá, ki apní qadr ko barháwe. Kalisiyá kí safái ke wáste tíu bare kám. Liházá us ne ek fariq ká mir i majlis hone ká darja páyá, jo un buráion ko, jo kalisiyá men ráij thín, dúr karne kí koshish kartá thá. Wuh khásskar tín kám karne eháhtá thá:—(1.) Kí kalisiyá men uhde ká kharidná band kiyá jáwe, aur kí khádim ud-dín ke siwá koí kalisiyá ke kám men dastandázi na karne páwe. (2.) Kí khádim-ud-dín kí bad-chalaní mauqúf kí jáwe. (3) Kí Popí hukúmat ká aisá intizám kiyá jáwe, ki dunyá men Pop hákim-ul-hákimín ban jáwe.

Haqíqat men yih ek bará hí khiyál thá, ki is dunyá men aisi ek Hairárki, yane, díní hukúmat howe, jis kí bunyád dín aur Khádim-ud-dín mujarrad rakhe gae. akhláq par ho, aur dunyá kí tamám bádsháhaton aur ikhtiyárwálon par hukmrán howe. Agar-chi yih khiyál nayá na thá, tau bhí Hildibránd us ko aise taar se kám men láyá, ki Popí aubáshí dúr kí gai, aur aisá intizám kiyá gayá, ki jis se kámyábi hásil ho sake. Is maqsad ko púra karne ke liye pahlá kám yih húa, ki khádim-ud-dín zabardastí se mujarrad rakhe gae. Leo IX. ke waqt is kám men kámyábi kisí qadar húi thí. Popon ko muqarrar karne men kámyábi ká ráz shámil thá Liházá Hildibránd ne is ikhtiyár ko apne háth se jáne na diyá Us kí kár-rawái se chár Pop mutawátir muqarrar kiye gae, yane Viktar II., Istifán IX., Nikolas II., aur Sikandar II. Sikandar II. kí hukúmat men ek qánún jári kiyá gayá, ki áyanda ko Pop Kárdinal kí jamáat ke sharíkon men se chuná jáe, aur Kárdinal us ko chun len

San 1056 men Sháhansháh Henry III. mar gayá. Us ká wáris ek larhá thá, jis kí má saltanat men qáim maqám

muqarrar húi. Is wáridát ke thoṛe dinon̄ baḍ us fariq ne, jo díní tabzib kar rahá thá, qaum i Nárman kí madad páí, jis ne usí waqt shahr i Napolí o jazíra i Sisilí ko apne qabze meṅ kar liyá thá.

San 1073 meṅ Pop Sikandar II. kí maut ke baḍ Kárdinal logon̄ ne Hilḍibránd ko Pop muqarrar kiyá. Us ne Gregorí VII. Gregorí VII. ká jhagrá ká khitáb ikhtiyár kiyá. Inhín dinon̄ meṅ Sháhansháh Henry IV. jawán hokar Jarman ke takht par baiṭhá. Us ke ahlkaron̄ meṅ baḍ ashkhas the, jin ko Pop Sikandar ne kalisiyá se kharíj kiyá thá, aur jin kí nisbat us ne hukm diyá thá, ki we uḥda se kharíj kiye jáweṅ, lekin we bádsháh kí kḥidmat meṅ badastúr manzúr i nazar rahe. Hilḍibránd ne in ká muḥhálif hokar Sháhansháh ko hukm diyá, ki Pop Sikandar ke hukm ke mutábiq amaldarámad kiyá jáwe. Un dinon̄ meṅ Henry ek larái meṅ mashgúl thá, aur is hálát meṅ us ne Pop kí kḥidmat meṅ ek khatt likh bhejá, jis meṅ us ne waḍa kiyá, ki Main̄ ap ká tábidár húngá, aur yún̄ yih muámala mul-tawí rakhá gayá.

Wázih rahe, ki Gregorí VII. kí *policy*, yaṅe hikmat amalí, yih thí, ki Popí hukúmat dunyá ke tamám hákimon̄ aur ikhtiyárwalon̄ par, kḥwáh wuh dunyáwí hon̄, hukmrán̄ banái jáwe, aur yih log aisí harkaton̄ se, jo kamínagí aur bejzzatí kí thín̄, apní kḥairkḥwáhi aur farmánbardári záhir karen̄. Sach to hai, ki yih kḥiyálát ek dam se mushtahir na kiye gae, lekin Gregorí kí tamám kárrawái se jaisá kí wuh apne kḥutút meṅ aur kḥasskar apní us kitáb meṅ, jo *Dictatus Gregorii* kahlátí hai, bayán kartá hai, yih báten̄ záhir hain̄. Us bís baras kí kárrawái ke sabab se, jo us kí taqarrurí ke peshtar guzrí, Popí uḥde kí bahut taraqqí húi thí, kyúnki us ke wasíle se bad-aḥhláqí dúr kí gáí kám intizám ke sáth kiyá játá thá, Pop wájibi taríqe se

muqarrar kiye játe the, Popí ùhde aur aalá iḡhtiyár aʷám ke sámhne waqʷtan fa waqʷtan pesh kiye játe the. Ḳhádím-ud-dín is naye qáide ke mutábíq mujarrad hokar qabíldári se aláhida rakhe gae.

Ab yih tahzíb-kuninda taiyár ho gayá, ki kalisiyá se us rishwat-ḡhori* ko dúr kare, jis ke wasíle se dunyádár log kalisiyá men ùhde ḡharídte the, aur kalisiyá ke kám men dastandází karte the. Is maq-sad ko hásil karne ke liye zarúr thá, ^{Rúmí Sinaḡ kí kár-rawái.} ki wuh is burái ke chashme kí taraf

tawajjuh karke apná kám shurú kare ; yaṇe Sháhansháh aur us ke ahlkaron kí taraf, jo usqúfi ḡhilat dilwáte the. Ab tak Sháhansháh ne apní ḡhidmat se un ḡhárij-shuda saláhkaron ko jin ká zikr úpar kiyá gayá, dúr na kiyá thá, harehand ki ab do sál guzar chuke the. Chunáṇchi san 1075 men Sinaḡ ká ek jalsa shahr i Rúm men munaḡid kiyá gayá, jis ne hukm diyá, ki agar koí shaḡhs kalisiyá ke ámm sharík ke háth se usqúf ká iḡhtiyár aur ùhda páwe, to kalisiyá us shaḡhs ko usqúf tasawwar na kare, aur na us ko kisí íbádat-ḡháne men jáne dewe, tá-waqte ki wuh is nájáiz dáwe ko chhoṛ na de : aur agar kalisiyá ká koí sharík, ḡhwáh us ká ùhda kaisá hi baṛá kyún na ho, kisí ko aisá iḡhtiyár dewe, to wuh kalisiyá se ḡhárij kiyá jáwe.

---

* Is waqt tak bádsháhon ko iḡhtiyár thá, ki apne ílaḡon men usqúf muqarrar karen. Taqarrurí ke waqt wuh usqúf ko ek chhal-lá aur asá detá thá, jo usqúfi ùhde ke nishán the. Us ko aksar jáedád bhí dí játí thí, jis ke zaríya se wuh sardár kí tarah zin-dagí basar kar sake. Sab logon ke sámhne us kí ízzat baṛí hotí thí. Is liye bahut dunyádár ádmí rupae deke usqúf ke ùhde ko hásil karte the. Záhír hai, ki bádsháh aise usqúfon ke wasíle Popon kí muḡhálifat kar sake. Is liye Gregorí VII. ne puḡhta iráda kiyá, ki yih iḡhtiyár bádsháhon se chhín liyá jáwe, aur áyanda men kull usqúfi iḡhtiyár Popon kí taraf se dilwáyá jáwe.

E. M. W.

Dústre sál Gregorí ne Sháhansháh ko talab kiyá, ki Rúm meñ áke us ke sámhne házir ho, Sháhansháh kalísiyá se khárij kiyá gayá. aur farmáyá ki agar wuh házir na howe, to us par khárij kí lanat hogí. Sháhansháh házir na huá, lekin shahr i Worms meñ Jarman ke usqúfon ká ek jalsa munaqid kiyá, aur Pop kí nisbat fatwá jári karwáyá, ki wuh Popí taht se utará jáwe. Is par Gregorí ne Sháhansháh kí nisbat khárij kiye jáne ká parwána jári kiyá, aur farmáyá, ki yih shakhs bádsháh hone ke láiq nahín hai, aur us kí riáya ko hukm diyá, ki us kí tábidári na kareñ.* Is ke sáth Pop ne Worms kí Sinaq ke tamám sharíkon ko kalísiyá se khárij kiyá. Sháhansháh kí riáya do hisse ho gáí.

Is par maqám i Tribúr meñ sháhzádon ne ikatthe hokar ek jalse ká intizám kiyá, jo is muqaddama kí tabqíqát karne ke liye maqám i Augsburg meñ munaqid ho, jis meñ Pop mír i majlis hokar fatwá sunáwe. Is áirse meñ Sháhansháh apne uhde se muattil rakhá gayá, jab tak ki khárij karne ká hukm us par qáim rahe, aur agar ek sál ke andar khárij kiye jáne ká hukm dúr na kiyá jáwe, to taht se hamesha ke liye aláhida kiyá jáwe.

---

* Sháhansháh Henry IV. ke siwá sab aqlá hákim Popon ke intizám ke mukhálif the. England ká bádsháh William aur Fráns ká bádsháh Philip aise qawí the, ki Pop Gregorí VII. ne jurat na pái kí un par hamla kare. Lekin Jarmaní ke Sháhansháh ne bachpan hí se Pop ke pádríon se talím páyí, aur wuh hanoz larhá hí thá. Jab wuh Sháhansháhí gaddí par baiṭháyá gayá, wuh aiyásh, jaldbáz aur zálím ádmí thá. Ab tak Pop ne us ko makhsús nahín kiyá thá. Is hálat meñ us ne iráda kiyá, ki naye intizám ká ek namúna banáyá jáwe. Jab us ne use talab kiyá, ki Rúm meñ ákar apní náfarmánbardári ká úzr pesh kare, to yaqínan us kí intizári thí, ki wuh inkár karegá. Liházá Popí lanat taiyár ho gáí thí, ki us ke sir par unḍel dí jáwe. Us lanat ká natíja umúman yih thá, ki Sháhansháh uhde se giráyá jáwe, aur kalísiyá kí sári barakaton se khárij kiyá jáwe, yahán tak ki koí ádmí us kí farmánbardári na kare, koí us kí khidmat na kare, kisi girja ghar meñ dákhil na hone páwe, aur awám-un-nás us se aisí nafrat kareñ, jaisá koḥí se.

Is hálat men Henry jaldí se mulk i Itálí kÍ taraf rawána húa, aur maqám i Qanássa men Pop kÍ muláqát karne gayá, lekin jab tak ki tIn din qila ke darwáze ke sámhne baṙí ájizí ke sáth dand na uṭháyá, Pop ke sámhne áne kÍ ijázat na pái. Is hí tarah us ne muáfi hásil kÍ, aur phir Sháhansháh bankar badlá lene kÍ fikr karne lagá.

Ab Pop khatre men paṙá. Mulk i Jarmaní men Popí fariq ne Ruḍálp ko, jo súba i Súábíá ká sháhzáda thá, nayá Sháhansháh muqarrar kiyá. Is par laṙáí shurú húi, jo kaí sál tak hotí rahí. Pop ne phir Henry IV. ko kharíj kiyá, aur Sháhansháh ne phir Pop ko us ke uḥde se kharíj karke us ke badle Qlemens III. ko Pop muqarrar kiyá, jise us ne Rúm men zor i shamshír se Popí taḥt par baiṭháyá. Itne men Ruḍálp ká intiqál ho gayá, aur Pop Gregorí akelá hokar Sháhansháh ke qawí háth ke tale áyá. Láchár hokar wuh shahr i Napolí men bhág gayá, aur qaum i Nárman ke yahán panáhgír húa. Máh i Maí 25wín, san 1085 men Pop Gregorí VII. shahr i Salerno men mar gayá.

Pop Qlemens III. Rúm men hukúmat kartá rahá, lekin fariq i Gregorí ne bhí apne liye, Víctor III. ko Pop muqarrar kiyá, aur jab san 1083 men yih Pop bhí mar gayá, Urban II. us kÍ jagah muqarrar húa. Urban II. ek zabardast álim shaḥs thá, aur Gregorí kÍ hikmat i amali ká hamdard. Sháhansháh kÍ fathyábi ke sabab se Gregorí ká fariq das sál tak tabáh-hál rahá. Pop ká fariq baṙí koshish se Sháhansháh kÍ muḥálifat kartá rahá, aur sháhzáda Qánrad (Conrad) ko ubhárkar Jarmaní men fasád karwáyá. Fráns ke bádsháh Philip par kharíj hone ká fatwá jári húa, aur mauqa páke us ne aisá kám kiyá, jis se us ko tamám dunyá

Henry IV. Qanássa men jáke dand uṭháta.

Gregorí VII. Pop ke uḥde se kharíj ho gayá.

Do Popon ká intizám.

men shuhrat aur qadr hásil húi. Khabar áí, ki we Masíhí jo Yarúshalem kí sair kar rahe the, Turkon ke háth se tasdiya aur beizzatí utháthe the, aur ki baze lúte gae, aur baze máre gae. Urban II. ne yih sunke ek faqír Patrus náme ko bhej diyá, táki Shimálí Itálí aur Fráns ke atráf men jihád kí manádí kare. Pop ne Sinaḍ ke jalson men aur khatt o kitábat se jihád ko targíb dí. San 1095, ba-maqám Clermont us ne ek taqrír kí, jis ká asar yih húa, ki tamám majlis pukár uthí, ki “Kḥudá kí marzí.” Jihád shurú húa, aur Pop us ká muntazim rahá. Hazárhá sipáhí Sháhansháh ko chhorke jihád ke liye Pop Urban II. ke pás házir hue. Chunánchi Qlemens kí qadr ghaḥ gáí, aur thore dinon ke baḍ wuh mar gayá. Us ká koí qáim maqám muqarrar na ho saká. Liházá pahle jihád men Hilḍibráñḍ, go wuh mar chuká thá, fathyáb niklá.

Júlái 29wín, san 1099, chaudah din baḍ us ke, ki jihádion ne shahr i Yarúshalem ko fath kiyá, Urban II. kí wafát. Urban II. ká intiqál ho gayá. Ab Pásqal II. Pop muqarrar húa, jis ne Urban II. kí hikmat i amalí ke mutábíq kárrawái kí. Sháhansháh, Henry IV. jis ká lashkar jihád ke sabab se kamzor ho gayá thá, satáyá gayá. Henry IV. Pop kí targíb se satáyá gayá. Us par lanat kí gáí. Us ke beṭe ne us ke barḥhiláf sarkashí kí. Us kí raaiyat men fasád ḍálá gayá, aur isí hálát men Henry, jo jism men bímár aur rúh men gamzada thá, saltanat se dast-bardár húa, aur san 1106 men garíbí kí hálát men mar gayá. Us ká beṭá Henry V. ká khítáb páke, taḥt par baiṭhá.

Popon kí tawárikh men yih bát záhir hotí hai, ki kull bárahwín aur terahwín sadíon men we is bát men sáf the, ki apní us fauqiyat ko jo gyárahwín sadí men un ko hásil húi thí, qáim rakhen. Baḍ jagah un kí yih manshá mushkil

se pūrī hūī. Aur maqāmōṅ men uu kā iḳhtiyār baḥ gayā. Baḥ auqāt aisā maḷūm hotā thā, ki Pop kā muʿmala bilkull bigar jāegā; lekin koī na koī aisī wāridāt waqū men ātī rahī, jis ke wasīle se wuh phir qāim rakhā gayā. Agar aur koī bāt pesh na ātī thī, to ek nayā jihād shurū kiyā jātā thā, jis hālat men Magribī Yūrap ke sab log Pop ko Masihī dīn kā sar qarār dete the. San 1122 men Jarman kī saltanat ke sāth sulh kī gai, is shart par ki Shāhanshāh duniyāwī ʿuhdedāron ko aur Pop dīnī ʿuhdedāron ko muqarrar kiyā karen.

San 1125 men Henry V. kā intiqāl huā, aur yūn Frānkoniā ke ḳhāndān kī bādshāhat ḳhatm hūī. Sāksanī kā ek shāhzāda *Vaibellingen* aur *Guelaf* ke farīq. Lothar nāme, Pop kī targīb se, Shāhanshāh muqarrar huā. Us kī bādshāhat men Shāhanshāh kī taraf se Popōṅ kī himāyat pūre taur se kī jātī thī, lekin in aiyām men Popōṅ ke darmiyān phūṭ ho gai. San 1137 men jab Lothar III. mar gayā, ek nayā ḳhāndān bādshāhat men iḳhtiyār pāne lagā, yaṅe Hohenstaufān kā ḳhāndān, jis men se Qāurād III. Shāhanshāh huā. Is ḳhāndān kī pushtī karne ke liye ek farīq barpā huā, jo Vaibellingen kahlātā hai. Yih farīq Guelaf yā Sāksan farīq kā, jo Popōṅ kī himāyat kartā thā, muḳhālif huā. Kai ek sadīon tak yih do farīq Iṭālī aur Jarman ke mulkī muʿamalāt men jhagaṛte rahe.

Shahr i Briskiā men ʿArnold nāme ek jawān Pādrī thā, jo Pāk Kalām ko paḥte paḥte apne dil men is bāt se qāil ho gayā, ki ʿArnold kī nayī ṭālīm. ḳhādim-ud-dīn ko jāedād rakhnā jāiz nahīn hai, lekin parwarish ke liye chāhiye ki wuh kalisiyā kī ḳhairāt se guzārā kare. Wuh yih bhī sikhātā thā, ki ḳhādim-ud-dīn, jin ke aḳhlāq achēhe nahīn haiṅ, haqīqat men ḳhādim-ud-dīn nahīn haiṅ. Aisā huā, ki us

ke yih ḵhiyálát baḷ shahr ke logon ke iātiqád se milte the, jo un dinon meṇ apuí ázádagí hásil karne cháhte the. Is sabab se yih talim un ke sámhne maqbul húí, aur agarchi san 1139 meṇ Latírán ke jalse ne

Arnold kí qadr.

Arnold ke ḵhiyálát ko radd kiyá, tau bhí Rúm ke aksar log us ke qáil the, aur yahán tak un kí tásir húí, ki unhon ne fasád kí bandish kí. Is bandish kí murád yih thí, ki Pop ká dunyáwí iḵhtiyár us se chhíná jáwe, aur us ke badle qadím jambúrí saltanat qáim rakhí jáwe. Chunánechi mufsidon ne shahr ke qila ko le liyá, aur jab Pop Lúshian II ne un par zor i shamshír se hamla kiyá, wuh qatl kiyá gayá. Us ká ḵhalífa Eugenius III shahr se bhág gayá, aur bihtar mauqa ke liye muntazir rahá. Bahut der tak us ko ṭhaharná na pará.

Is arṣe meṇ Yarúshalem kí bádsbháhat Musalmánon ke hamle se tang á gaí thí. Turkon ne shahr i Eḍessá ko fath kar liyá thá, aur ab Yúrap kí madad ke liye Yarúshalem ke hákim baḷe zor se pukárne lage. Clairvause ke buzurg Barnárd aur dígar ashḵhás ke waz karne se, jihád ká josh phir barpá húá. San 1147 meṇ Sháhansháh Qán-rád III aur Fráns ká bádsbháh Louis VII ke mátaht ek baḷá lashkar mulk i Fálistiná kí taraf rawána húá. Is hálat meṇ aksar log adná muámalon kí parwáh na rakhte

the. Jihád nákámyáb to húá, lekin ne Arnold ko maut ke Sisilí ke bádsbháh Roger kí madad se, liye hawála kiyá

Eugenius Rúm meṇ jáke Popí gad-dí par phir bahál kiyá gayá. San 1154 meṇ Pop Aḍrián IV kí targíb se Rúmíon ne Arnold ko jiláwatan kar diyá. In aiyám meṇ Sháhansháh i Jarman Frederick Bárbarosá ne apná lashkar lekar, Shimálí Italí meṇ Lámbárd-wále shahron ko fath kar liyá. Arnold us ke háth meṇ sipurd kiyá gayá, aur is ne us ko Pop ke pás bhej diyá. Pop ne

us ko phánsí dekar jalá diyá, aur us kí rákh ko daryá Tíbar men phenk diyá.

San 1155 men Pop Adrián IV. ne Inglistán ke bádsháh Henry II. ko ijázat dí, ki wuh jazíra i Ireland ko fath kare, basharte ki Qlárandon ke qánún. us kí kalísiyá Pop kí tábidár banái

jáwe. Kaí sál bađ is ke Popon ne koshish kí, ki Inglistán ke k̄hádím-ud-dín bádsháhon ke ikhtiyár se aláhida kiye jáwen, aur Popon ke ikhtiyár men láe jáwen. Is mauqe par san 1164 men shahr i Qlárandon (Clarendon) men ek jalsa munāqid húa, jis ne qawánín i Qlárandon ko jarí kiyá. Yih qánún Angrezon kí ázádagí ká ek bunyádwálá patthar húa. Is qánún men 16 dafa the, jin kí yih murád thí, ki Popí dawon ke barq̄hiláf k̄hádím-ud-dín aur dígar logon kí tarah mulkí qánún ke tábidár banáe jáwen. Qántarbarí ká Archbishop A'Beket aur kull Angrez k̄hádím-ud-dín ne in qánúnon ko qabúl kar liyá,

lekin jab Pop ne un ko radd kiyá, *A'Beket aur Henry II.* ke ápas ká jhagrá. to A'Beket ke k̄hiyál tabdíl húa, aur

Rún kí razámandí kí k̄hátir us ne apne wade ko, jo mulk ke fáide ke liye kiyá thá, tor dálá. Chunánchi is ke bađ yih shaḡhs Pop ká hámí hokar bádsháh se sarkash húa. Is jhagre ká yih natíja húa, ki A'Beket bhág gayá, aur Yúrap men panābgír ho gayá. Kuehh arse ke bađ A'Beket aur bádsháh ke darmiyán sulh húi, aur wuh phir apne uḡde par muqarrar kiyá gayá, lekin thore dinon ke bađ us ne apní aglí kárrawái karní shurú kí. Bádsháh náráz húa. Us ke kaí sardáron ne us kí baž gazabnák báton ko sun liyá. Liházá apne áqá ko k̄hush karne ke liye we Qántarbarí ko gae, aur wahán unhon ne A'Beket ko íbádat karte húa qatl kiyá. Yih 1170 men wáqa húa. Bádsháh mulzim thahráyá gayá, aur chár sál bađ is ke wuh aisá majbúr kiyá gayá, ki us ne A'Beket kí qabr par jáke dand uḡháyá.

Bárahwīn sadī ke darmiyán Ireland aur Skátland kí Ireland, Skátland aur kalísiyáen Rúm kí tábidár kí gaín, Wales kí kalísiyáen Pop aur san 1283 men Wales kí qadím ke mátaht banáyi gayīn. ázád kalísiyáen usí hálat men mubtilá ho gayī. Skátland kí kalísiyá apne bádsháhon kí koshish se san 1093—1153 ke darmiyán Popí iḡhtiyár ke taht men ho gai, lekin Ireland kí kalísiyá is taur se ki Inglístán ke bádsháh ne san 1171 men us jazíra ko fath karne ke liye kárrawái shurú kí, aur jab mulk fath ho gayá, to kalísiyá bhí Pop kí tábidár banái gai. Wales kí ázádagí bhí is tarah se kho gai, ki Inglístán ke bádsháhon ne san 1283 men us mulk ko fath kar liyá.

San 1183 men Sháhansháh Frederick Bárbarosá ne Qaum i Lámbarḡ ke sáth sulh kí, aur Jarman ke ḡhádīm-ud-dín kí madad pákar, aur Sisilí kí sháhzádi ke sáth apne beṡe kí shádi karke, us ne us jazíra i ḡhushnumá ko apne ḡhándán ke taht men kar liyá. Isí tarah Popon kí qadr ghaṡái gai, aur Pop ke iláqon men phir fasád shurú ho gayá, aur zor ke sáth rahá; lekin phir ek nae jibád ne Popí iḡhtiyár ko bachá liyá.

San 1187 men Rúm ke Sultán Siláh i Dín ne Yarúshalem ko fath kar liyá. Is mauḡa par tamám Yúrap men koshish

Jihád men Frederick ká intiqál. Frederick kí gaí, ki kisí tarah se shahr i muqaddas, káfiroṡ ke háth se bachá

liyá jáwe. Frederick Sháhansháh i Jarman is muhimm ká sar ṡhahrá, aur apná lashkar leke san 1189 men rawána huá. Us ne ḡhushkí kí ráh lí; magar ráste men wafát pái. Shahr i Aḡre (Acre) ke muhásire men us ká lashkar halák ho gayá. Jihádion ke do aur

lashkar Fráns ke bádsháh Failbús Richard Sher-dil kí Augustus aur Inglístán ke bádsháh

Richard Sher-dil ke sáth the. In lashkaron ne baṡí shujáṡ ke sáth laṡái kí, lekin kámyábí

bahut thoṛí h́úí. Aqre ke muhásira karne ke baḍ Failbús Agustus apne mulk ko lauṭ gayá. Rícharḍ ne shahr i Yáfá aur Askilún ko fath kar liyá, lekin jab us ne daryáft kiyá, ki Fráns ká bádsháh Inglistán par chaṛháí karne ká bandobast kar rahá hai, us ne Siláh-i-Dín ke sáth tin sál ke liye sulh ká aḥd bándhá aur san 1192 ke máh i September men Filistiná ko ehhor diyá.

Itne men Pop shahr i Rúm men apná iḡhtiyár phir qáim kar chuká, aur nae Sháhansháh i Jarman Henry VI. ke intiḡál ke *Innosant III.* Popi taḡht par julús h́úá. sabab se wuh ḡhatra, jo jazíra i Sisili ḱi taraf se namúḍ h́úá thá, játá rahá. Sháhansháh ká walí-aḥd ek t́in baras ká larḡá thá, aur aisí h́álat men ek Pop muqarrar h́úá, jis ne sab Popon se ziyáda kámyábí h́ásil ḱi. Henry VI. ká intiḡál September 28wín san 1197 men h́úá, aur January Swín, san 1198 men Innosant III. ne Pop ke taḡht par julús kiyá.

Is waḡt ke h́álat nae Pop ke liye fáidamand h́úe. Shahr i Rúm men sulh ho gaí th́i. Sháhansháh i Jarman ke intiḡál ke sabab se mauḡa h́úá, ki taḡht ke liye der tak jhagrá rahe. Sisili ke wáris Qánstánsiá ne Jarman ke taḡht ko apne beṭe ke liye h́ásil karne ke wáste Pop ke háth se sultána hone ḱi taḡarrurí qabúl ḱi, aur jab san 1198 ke áḡhir men wuh qaríb-ul-marg ho gaí th́i, us ne Pop ko ehhoṭe sháhzáde ká sarparast muqarrar kar diyá. Aláwa is ke Fráns aur Inglistán jihádon ke sabab se kamzor ho gae the, aur ápas men larne ko bh́i taiyár the. Pop Innosant III. ne Gregorí VII. ḱi hikmat i amalí ko púre taur se iḡhtiyár kiyá. Liházá jab Inglistán ke bádsháh John ne us ke hukm ko na máná,* us ne us ḱi bádsháhát

* Pop ne Kárdinal Stephen Langton ko Qántarbarí ká Arch-Bishop muqarrar kiyá. John ne us ko radd kiyá.

par lanat kí. Is ká natíja yih húa, ki John apní bádsháhat se khárij kiyá gayá, aur sirf is shart par us ne apne taht ko phir hásil kiyá, ki Pop kí taraf se táj us ke sar par rakhwáyá jáwe, aur ki Inglistán Popí saltanat ká ek súbá qarár diyá jáwe. Is hálat men Angrez sardáron ne apní ázadagí ke liye gairatmand hoke san 1215 men maqám i Ráni-

Ráni-med ká jalsa. *Mag-ná Chárta*.

mid (Runnymede) men ek jalsa kiyá. Wahán unhon ne ek qánúni kágaz ko taiyár kiyá, jo *Magna Chárta* kahlátá hai, jis ká matlab yih thá, ki bádsháh ko ikhtiyár nahín hai, ki apní raaiyat aur apne mulk ko Pop ke, yá kisi dúsre bádsháh ke mátaht banáwe; aur unhon ne usí waqt zabardastí se apne náláiq bádsháh ke háth se is qánún par dastkhatt kará liyá.

Pop Innosanť III. ne bhí ek aur jibád ká intizám kiyá,

Jibádion ne saltanat i Rúm ko fath kar liyá. lekin jihádí Falistína (Palestine) tak nahín gae. Bajáe is ke unhon ne

Qunstuntúniyá par hamla kiyá, aur san 1204 men us ko fath kar liyá, aur ek Látíní bádsháh ko taht par biháyá. Unhon ne Sharqí Rúm kí kalisiyáon par apne Popí ikhtiyár ko qáim karne cháhá, lekin Yúnání kalisiyá ne un ke is dawá ko taslím na kiyá.

Pop Innosanť III. ne Qaum i Albijensis ke barqhilá,

Albijensison par jihád ká hukm. jihád karwáyá. Yih qaum Fráns ke Junúb men rahtí thí, aur Pop ke

ikhtiyár ko taslím na kartí thí. Chúnki yih log Roman Káthulik kí dalílon se qáil na hote the, libázá san 1209 se leke kaí sál tak lashkar un ke mulk men bheje gae, jinhon ne logon ko qatl kiyá, aur un ke shahron ko jaláyá. Yih wahshiána kárrawái kámyáb nahín húi. Is waqt ek mahkama qáim húa, jis ká kháss kám thá, ki bidáton ko dhúndhke un ko halák kar dálen. Yih mahkama "Inquisition" kahlátá hai.

San 1215 men Pop Innosanṭ ne shahr i Rúm men ek jalsa munaqid kiyá, jo Láṭírán ká chau-thá jalsa kahlátá hai. Roman Ká. Jalsa Láṭírán.
 thulikon kí gintí men yih bárahwán
 jalsa i ámm hotá thá. Is jalse men Roman Káthulik kalísiyá ke aqidon kí uisbat ká ek bhári muámalon ká faisala huá, Çaraz ham kah sakte hai, ki isí mauqa par Popí taraqqí apne sab se únche darje par pahunch gai.

San 1216 men Innosanṭ III. ká intiqál ho gayá, lekin Popí ikhtiyár us ke khalifa Honori-
 rius III. kí tamám saltanat ke Innosant III. ká in-
 tiqál.
 ákhir tak, yane san 1227 tak qáim
 rahá. Jab is ke baḍ Gregorí IX. Popí taḡht par taḡht-
 nishín huá, to us ne aisá hákimána mizáj dikháyá, ki Sháhansháh i Jarman ke sáth phir jhagrá shurú huá. Pop kámyáb huá, lekin us ne apne uhde ko zalil kiyá. Hál yih thá, ki Henry VI. ke beṭe Freder-
 ick II. Sháhansháh i Jarman ko Frederick II. kalísiyá
 se kharíj-shuda Yarú-
 shalem ko fath kartá.
 majbúran jihád karná pará. Jab us
 ne derí kí, to Gregorí ne us ko kalísiyá se kharíj kiyá, aur agarchi wuh jihád karne ko Falistína kí taraf rawána huá thá, Pop ne us ke píchhe kharíj kí lanat bhejí. Is jihád men Frederick kámyáb huá. Us ne Yarúsalam ko fath kiyá, aur Falistína ke Masíhion ke liye das baras ke wáste sulh ká áhd kiyá. Jab wuh ghar ko laut áyá, to kyá dekhá, ki ab mujh ko Pop ke sáth laṭná paregá.

Is waqt se Popon ká yih iráda huá, ki Suábí khandán ko, jo Jarman men bádsháhat kartá thá, saltanat se mauqúf karen, aur aise kisi bádsháhi khandán ko taḡht par qáim karen, jo un ká tábidár rahe. Pas isí iráde ke mutábíq unhon ne kárrawái kí, jab tak ki san 1254 men Frederick ke khalifa Qánraḍ ká intiqál ho gayá, aur jab phir ek bádsháh kam-sinn huá, aur us par ek sarparast muqarrar

karná pará. Is mauqe par Pop ne Anjou ke sháhzáde Charles ko buláyá, ki wuh Sisilí ko apne qabze men kar le. Chhoṭe Qánrād ne apne báp kí milkiyat ko bacháne kí

Hohenstaufan ke kḥándán ká áḳhirí bádsháh. koshish kí, magar kámyáb na húa, aur Hohenstaufan ke kḥándán ká áḳhirí wáris qaid kiyá gayá. San

1268 men us ká sar kaṭwáyá gayá, aur Fráns ká bádsháh Louis IX. ká bhái Charles Anjouí Popon kí himáyat ke liye Sisilí ká bádsháh muqarrar húa. Páñch sál baḍ is ke Jarman kí saltanat par Hápsburg ke kḥándán men se, jo Popí hámí thá, Rudálp Sháhansháh muqarrar húa.

Maḳhfi na rahe, ki is kámyábí ke sáth Popí tanazzulí bhí shurú húi. San 1261 men Yú-

Popí tanazzulí aur nákámyábí. nánion ne Míkáel Pállilogas ke

taht men bokar, Qunstuntúniyá par qabza kiyá, aur Látíní hukúmat wahán se mauqúf kar dí. Phir san 1274 men Lyons ke jalse ne koshish kí, ki Yúnání aur Rúmí kalisiyáen phir milái jáwen, aur kull par Popí hukúmat howe. Sharqí Rúm ke Sháhansháh ne bhí is tajwíz ko qabúl kiyá, lekin Yúnání kalisiyá ne us ko radd karke use bátil ṭhahráyá.

Fráns kí hukúmat, jo Sisilí men jári húi thí, us jazíre ke logon ko nápasand húi. Chunánchi March 30wín, san 1282 men logon ne fasád karke is hukúmat ko ḳhárij kiyá, aur Arágon ke bádsháh ko jazíra ká hákim qarár diyá.

San 1270 men Falistína men sátwán aur áḳhirí jihád shurú húa. Yih jihád Fráns ke bád-

Áḳhirí jihád. sháh Louis IX aur Inglistán ke sháhzáde Eḍward kí maṛifat húa

thá. Shahr i Tunis men Louis ká intiqaál ho gayá. Eḍward Falistína ko pahunchá, aur us kí koshish se Musalmánon se tén sál tak kí sulh ho gaí. San 1291 men shahr i Aqre

Musalmánon ke háth á gayá, aur yún yih túl tawíl jhagrá khatm ho gayá.

Maḡhfi na rahe, ki jihád Popon kí wuh laḡáían thín. jo us hálat meṅ barpá kí játi thín. jab Magribí mamálik men Masíhí bádsháhon kí garáz, aur Popon kí hikmat i amalí meṅ muwáfiqat hotí thí. Jihád sirf us hálat meṅ ho saktá thá, jab ki Pop un ke liye ijázat ká parwána jári kartá thá. Chunáñchi jab jihád kí laḡáían khatm húín, Popí hathyár se ek achchhá ála játá rahá. Aláwa is ke is amr se yih bát záhír hai, ki Masíhí mumálik meṅ Popí ikhtiyár kam ho gayá thá. Is se bhí ek barí balá Popí hukúmat par á paṛí, jab ki Pop Bonifais VIII. aur Fráns ke bádsháh Failbús ke darmiyán jhagrá shurú húá. Is jhagre ká hál yih thá, ki bádsháh i mazkúr ne apne mulk ke qánún ke mutábíq Pop ká ek parwána manzúr na kiyá. Jab Pop ne apne hukm kí tamíl karne ke liye Failbús kí muḡhálifat kí, bádsháh ne Itálí meṅ ek Kamíshan (Commission) bhejá, jis ne us ko giriftár kar liyá. Is hatak se Pop ko tap chaḡh gaí, jis se wuh máh Akṡobar 11wín, san 1303 meṅ mar gayá. Us ká khalífa Benedíkt XI. Bonifais ke daḡwe se dastbardár húá, aur jab us ká intiqál ho gayá, Failbús ne ek Pop ko muqarrar karwáyá, jis ne mulk i Fráns meṅ rahne ká waḡa kiyá. Chunáñchi Qlemens V. shahr i Avignon meṅ rahne lagá. Liházá Popon ke baḡe ikhtiyár ke din tamám húe.

Pop apne liye Jihád se kyá fáida nikálte the.

Avignon meṅ Popí taḡht.

ATHWAN BAB

FAQÍRÁNA MAJLISEN AUR BASHÁRAT I INJÍL.

Khánqáhon men kharábían phir barpá hún. Bárahwín
sadi ke shurú men Klúni kí kharáqáh
Faqíri jamáaton kí men bhí tanazzulí ke ásár namúd
isláh. húe. Tarbiyat ke intizám ko phir
qáim karne ke liye barí koshishen hún. Faqíron kí baz
majlisen jin kí aqhláqi hálat niháyat kharáb ho gayí thí,
bilkull mauqúf kí gaín, aur naí naí kharáqahen, jin ke inti-
zám aur qánún ziyáda saqht the, qáim kí gaín. Aksar log
khiyál karte the, ki in buráion ko mauqúf karne ke wáste
naí majlisen nae intizám ke sáth qáim karná bihtar hogá,
lekin Pop Innosant III ne naí faqíri majlison ko qáim
karne kí mumániyat kí, aur san 1215 men Láfirán ke jalse
ne is hukm kí táid bhí kí. Baharhál isí Pop ke aiyám men
do naí majlisen qáim kí gaín, jo áyanda men kalísiyá aur
dunyá par, banisbat un sab ke, jo peshtar muqarrar húi
thín, ziyáda muassar hún. Un ke muqarrar hone kí wajh
zail men bayán kí játi hai.

Garíb Wáldensí khádim-ud-dínon ne aisi dindári ke sáth
Injil kí khushkhabari sunái, kí Fráns ke Junúb men aur
digar maqámon men wuh khiyálát, jo Popi talim ke bar-
khilláf the, is qadar ráij ho gae, ki Roman Káthulik khádim-
ud-dín ghabrá gae. Qarib is hí waqt Spen ke shahr i Ásmá
men Dáminiq náme ek pádrí, aur Itáli ke shahr i Asis
men Fránsis náme dúsrá pádrí tajwíz sochne lage, jis ke
wasíle se wuh log, jo un kí dánist men bidat par the, Popi

talim par lae jáwen. San 1207 men Fránsis ne ek jamá'at ko jamá kiyá, jis ká har ek sharik qasam khátá thá, ki main duniyá ke mál o asbáb, aish o ishrat, ilm o dánái ko tark karke apne taín nazir kartá hún, táki main idhar udhar gasht karke Roman Káthulik kalisiyá ke aqídon kí manadí karún. Un ká nám *Chhoṭe Bháíon kí Jamá'at* (Ordo Fratrum Minorum) muqarrar huá.

San 1209 men Innosanṭ III. ne zabání farmán ke sáth ijázat dí, ki we ek jamá'at ban jáwen, lekin san 1223 men Pop Honorius Sántá Qlárá kí jamá'at. III. ne un ko púre intizám ke sáth qáim kiyá. Is ke bad auraton ke liye bhí ek jamá'at, jo *Sántá Qlárá* (Santa Clara) kahláti thí, Fránsis ke intizám aur qánún ke sáth qáim rakhi gai. Bad is ke ek aur tisri jamá'at kalisiyá ke dindár shuraká i ámm ke wáste, jo *Taubá kí Jamá'at* (Ordo tertius de Pænitentia) kahláti thí, qáim kí gai. Taubá kí jamá'at. Is ká intizám aise taur se huá, ki sharik apne apne gharon men aur apni aulád ke sáth rahte hué apne mál o asbáb mamúli taur se istiamál karte the, aur tau bhí ek buzurg ke mátaht hokar ápas men rúhání fawáid kí khátir sharákat rakhte the.

San 1205 se Dáminiq qaum i Albijensis ke darmiyán manadí kartá rahá. Us ne koshish kí ki un ko Rúmi iatiqád par le áwe. Fránsis kí tarah us ko bhí khiyál áyá, ki ek jamá'at muqarrar kí jáwe, jis ke shuraká har tarah ke mál o asbáb se dastbardár hoke aur us mulk men gasht karte hué Roman Káthulik kalisiyá ke aqídon kí manadí karen. Liházá San 1215 men Pop Innosanṭ III. se darkhwást kí gai, ki wuh is tajwiz ko jáiz rakhe. Us ne pahle sirf za- Qarár denewálon kí jamá'at. bání ijázat dí, lekin dúsre sál men Honorius III. ne us ko púre taur se qarár diyá, aur us

ká nám *Qarár Denevâlon kî Jamáat*, (Ordo Predicatorum) rakkhá. Jo faqír (monk) is jamáat men shámil the, aksar apne bání ke nám se Dámíniqí kahláte the.

Yih do faríq un kalísiyáon men jahán manádí nahín hotí thí, waz o nasíhat karte the, aur jaise madrason men muállim talím kî taraqqí ke liye koshish karte the, waisá hí yih log awám-un-nás ke darmiyán talím ko taraqqí dete the. Rafta rafta yih log mu-

Frátisellí.

állim hokar madrason men bhí talím dene lage, aur jab isí tarah we apne pahle maqsad se dastbardár húe, to unhon ne garíbí kî hálat ko bhí tark kar diyá. Magar is bát par Fránsísí faríq do tukre ho gayá. Ek hissa aláhida faríq hokar dunyáwí mál o asbáb se aláhida rahá. Is faríq ká nám *Frátisellí* húa.

AZÁD MAJLISON KE BAYÁN MEN

Bárahwín sadí ke ákhir men Netherland ke kaí ek shahron men auraton ke liye kaí ek majlisen hún, jin men auraten bagair mannat manne

Beguine aur *Beguíní.* ke ikatthí rahtí thín, aur apní parwarish ká bandobast kartí thín. In ká nám *Beguine* húa. Terahwín sadí men yih majlisen Fráns aur Jarmaní men kasrat se ho gain. Is qism kî majlison mardon ke liye bhí hún, aur we jo in majlison men sharik the, *Beguíní* kahláte the. Kuchh arse ke bad yih log Fránsísí aur Dámíniqí ke un firqon men, jo qabíl-dáron ke liye the, shámil húe.

In dinon men khadim-ud-dín sarkári kachahrion ke ikhtiyar se chhutne chahate the, aur Popon ne barí koshish kî, ki un kî yih khwahish purí kî jae. We dawá karte the, ki kalísiyá ke mahkamon ke siwá kisi mahkame ko

jáiz nahín hai, ki hamáre muqaddamon ká faisala kare, aur agar koí mahkama un par fatwá sunáwe, to we dawá karte the, ki hamári apil Pop ke sámhne honi cháhíye. Bahut thore mulkon men un kí yih khwáhish taslím kí gai.

Pádrí sarkári hukúmat se ázádí cháhte.

Kaí ek sababon se khádim-ud-dín ko bahut daulat milne lagí, aur is sabab se díní aur dunyáwí ikhtiyárwálon ke darmiyán bare jhagre barpá hue.

Bárahwín sadí men Roman Káthulik kalisiyá ne já bajá yih dastúr jári kiyá, ki jab Ashá i Rabbáni ho to awám-un-nás ko piyála na diyá jáwe. Pop Pásqal II. is dastúr ke barkhiláf huá, aur us ne hukm diyá, ki rotí aur wain donon awám-un-nás ko diye jáwen, lekin us ke marne ke bad mukhálifon ká gumán taraqqí par huá. Sharqí kalisiyá men rotí aur wain miláe játe the, aur yún diye játe the. Sharqí aur Rúmí kalisiyáon men sát pák zábite (sacraments) muqarrar kiye gae the : Baptisma, Mustaqím karná, Ashá i Rabbáni, Shádi, Pachhtáwá, Taqarrurí, aur Akhíri Masah karná ; lekin yih kalisiyáen in zábiton ke istiamál karne men kuchh farq rakhtí hai. Aláwa is ke we un ke maqásid kí nisbat muttafiq-ur-ráe bhí nahín hai.

Ashá i Rabbáni ke dastúr Rúmí aur Yúnáni kalisiyáon men.

NAWAN BAB

WUH FIRQE JO RÚMÍ O YÚNÁNÍ HAIRÁRKÍ KE

BARĶHILÁF THE

Malúm hotá hai, ki awám-un-nás ke darmiyán, jaisá ki kalísiyá ke madrason men húa thá, log ziyáda aqlí zor o ázádagí rakhne lage. Chunánchi *Hairárki* ke muĳhálif. díní muámalon men bahut log Káthulik kalísiyá kí talím ke barĳhiláf bolne lage, aur un ke ĳhiyálát ke mutábiq kitáben bhí kisí qadar jári hone lagín. Wuh log jo díní muámalon men Káthulik kalísiyá ke iātiqádon ko námanzúr karte the, Pulúsí, Kátharí, Wáldensí aur dígar ázád firqe the.

Pulúsí, jin par nawín sadí men kuchh arse tak ízárasání húí, Mashriq o Magrib men Yúnání saltanat ke hudúd se báhar titar bitar kiye gae the. Jab *Pulúsi.* ízárasání mauqúf húí, to yih log Daryá i Ðanúb ke muháne kí taraf qaum i Sláv ke darmiyán kasrat ke sáth páe gae. Jab Alaksis Qámnínas Qunstuntúniyá men Sháhansháh thá, 1081-1118 shahr i Phillippopolis bilkull in logon ke iĳhtiyár men thá. Sháhansháh in logon ke ímán ko apne ĳhiyál ke mutábiq durust karne ke liye Phillippopolis men rahne lagá, lekin na to dalílon se aur na zabardastí se kámyáb ho saká. Liházá yih firqa saltanat men qáim hí rahá, aur ab tak Phillippopolis men firqa i Pulúsí páyá játá hai.

FIRQA I KÁTHARÍ, (yañe pák log) Balgeriá kí Sláví qaum men barpá húa, aur gyárahwín sadí ke bích tak, peshtar us se ki Rúmí Hairárki ko *Kátharí* firqe ká bar-
pá honá. ĳhabar húí, un kí majlisen Yurap ke har ek mulk men phail chuki thin. Balgeriá se phailte phailte Súba i Tarákiá, Ðálmeshiá

aur Albeniá aur níz shahr i Qunstuntúniyá men yih firqa qáim húá. Pachehlim kí taraf jáke is ke mu'ataqid kasrat ke sáth Netharland, Inglistán, Fráns, Spain aur Itálí men phail gae. Mulk i Fráns men we firqa i Balgárie (Bulgariæ) kahláte the. Súba i Provens men tamám awám-un-nás yá to is firqe men yá firqa i Wáldensí men shámil the. Súba i Lámbardí aur Florence, Súbaját i Kalasiyá, Qálábariá aur Sisilí men muddat tak Kátharí majlisen qáim rahín, lekin Lámbárdí aur Fráns ke Junúb men un kí kasrat ziyáda húí. Kahte hain kí qaum i Albijensí Wáldensí aur Kátharí ke mu'ataqid thí.

WÁLDENSÍ FIRQA kí ibtidái hálat kí bábat mutafarriq gumán hain, lekin itná ham jánte hain, kí bárahwin sadi men Alps paháron men yih log maujúd the, aur kí us waqt yih kói nayá *Wáldensí fariq.* firqa na thá. Un ká nám Alps pahar kí un wádion se húá, jo shahr i Túrin ke Junúb o Magrib kí taraf tis míl ke fásile par hain, jin men we búd o bášh karte hain. Roman Káthulik musannif un ke aqidon kí nisbat bahut sí jhúthí baten likhte hain, lekin yih log ab tak maujúd hain, aur ham unhin se un ká iatiqád daryáft kar sakte hain. Un ke iatiqád qarib wuhí hain, jo kí aksar Protesantí kalisiyáen mántí hain.

Un fariqon men, jo Roman Káthulik ke aqidon se mukhálifat karte the, Fránsisí fariq ke un logon ko jo Frátisellí kahláte *Frátisellí fariq.* hain, shámil karná cháhiye, kyúnki yih log kalisiyá kí dunyádári aur aish o ishrat se barí mukhálifat karte the, aur Beguinæ aur Beguiní aur Kátharí firqon ke sáth sa'ght izáen sahte the.

BID'AT KO ROKNE KÁ TARÍQA.

Jab qaum i Albijensí par jihád kiyá gayá, aur log kasrat ke sáth qatl húe, Roman Káthulik kalisiyá ne aisá

intizám kiyá, ki jis se báqí bidatí firqe dunyá se k̄hárij kiyé jáwēn, aur jis se áyanda ko, jab bidat kí koí súrát ho, us hí waqt wuh miṭáí jáwe. Chunan̄ehi yih tajwíz húi, ki har ek sūba men̄ Sinaḍ ká yih k̄háss kám ho, ki bidatíon ko talásh karen̄, aur jab koí shaḵhs yá faríq páyá jáwe, jis ká iṭiqád Rúmí kalísiyá ke iṭiqád se zará bhí farq rakhe, to us ko sazá pahuncháwēn. Is tajwíz ke mutábíq har ek árchbishop aur bishop ko hukm húa, ki jab us ko k̄habar mile, ki us ke zilaḥ men̄ bidaten̄ hain, yá to k̄hud, yá qásid ke wasíle se, in logon̄ ke pás jáwēn, aur qasam deke unhen̄ ázmáen̄. Agar koí shaḵhs qasam kháne se ʔzr yá inkár karne lage, to us par bidat

Rúmí Inquisition. ká ilzám lagáyá játá thá. Inquisition kí yih pahlí súrát Innosanṭ III.

ne ijád kí, aur san 1215 men̄ Láṭí-rán ke chauthe jalse men̄ wuh qánún ke taur se jarí húi. Phir 1229 men̄ Gregorí IX. ke aiyám men̄, Tulús (Toulouse) ke jalse ne is tajwíz men̄ tabdílí kí, ṡane usqúfon̄ ke háth se yih kám le liyá gayá, aur Dáminiqí faqíron̄ ko sipurd kiyá gayá, táki áyanda ko we Popon̄ ke muḵhbir howēn.

In dinon̄ men̄ áwám-un-nás ko K̄hudá ke Kalám ke parhne kí mumániyat kí gaí. Qadím kalísiyá men̄ sab log us ko parhte the, aur us qadím

K̄hudá ke Kalám ko parhne kí mumániyat. kalísiyá ke nazdík us ko chhorná apne dín ko tark karne ke barábar

thá; magar jab itná zamána guzrá, aur Roman Káthulik kalísiyá ke dastúr Injil kí talím se bahut muḵhálif húa, to wájib samjhá gayá, ki áwám-un-nás se wuh álát chhíne jáwēn, ki jin se wuh un kí tahqíqát kar sakeṅ. Yih kám pahle Yúnání kalísiyá men̄ kiyá gayá, jab nawín sadí men̄ Pulúsíon̄ ke sáth jhagrá húa. Magribí kalísiyá men̄ Pop Innosanṭ III. ne san 1199 men̄ Kalám ke parhne kí mu-

mániyat kī, aur san 1229 men jalsa i Tulús ne is kárrawái kī tasdíq kī.

Yúrap ke us hisse ke andar, jo Junúbí Fráns, Shimálí Spain aur Shimálí Iṭalí men wáqa hai, Yúrap kī ámm zabánon men tasnífát pahle likhí gáin. Shurú men kitábon men aksar Awám ke liye kitáben. gazalen aur gíten likhí játí thín, jinhen log bájá bajáke gáte the. In ke likhnewále Trúbá-dor kahláte the. Yih log Junúbí Fráns men aur ḡhásskar Súba i Provens aur Tulús ke sardáron ke darbáron men ziyáda qadr rakhte the. Us mulk men mutafarriq bolián ápas men bahut mutábíqat rakhtí thín. Is qism kī tasnífát gyárahwín sadí ke shurú se hone lagín, aur taraqqí karte karte bárahwín sadí men us kī barí shuhrat húi, aur aisá maḡlúm hotá thá, ki is se aur koí bará hí fáida niklegá; lekin jab qaum i Albijensí par jihád húa, to achának wuh ikhtitám par á gayá, lekin kuchh muddat tak Aragon ke darbár aur Qástíl (Castile) ke bádsháhon aur Shimálí Iṭalí ke baz sháhzádon kī taraf se us ko kuchh madad pahunchtí rahí. Is qism ke gít aur gazal Látíní zabán men bhí likhe gae, aur Gít aur gazalen íbádat men gái játí thín. íbádat ke kám men istíamál kiye gae. Is se peshtar bhí is qism ke Látíní gít likhe to gae the, lekin un Látíní gíton ke likhne ká shurú, jo íbádat men istíamál hote the, gyárahwín sadí men húa. Is qism ke sab se achchhe gít jo the, so bárahwín o terahwín sadí man tasníf kiye gae.

SANON KÍ FIBRIST 1305 SE LEKE 1418 TAK.

Sháhansháh i Jarman.	Sharqí Sháhansháh.	Pop jo Avignon meñ rahte the.	Qunstuutúniyá ke Peñriárk.	Yarúshalem ke Peñriárk.
Austríá ká Albert, 1308.	Andránikas II., 1328 Pálfáligas, 1328 Andránikas III., 1341 Pálfáligas, 1341	1305 Qlemens V., 1316 Yúhanná XXII. 1334	1304 Athanasius, 1312 Nifim, 1316 Yúhanná XII., 1320 Jirásimus, 1323 Yasalyáh, 1333 Yúhanná XIV., 1342 Isádor, 1352 Qalistus I., 1362 Qalistus I., 1370 Filotheus, 1378 Qalistus phir ba- hál kiyá gayá.	Jihád ke bád Pop Yarúshalem ke Peñriárk nam ke taur muqarrar karte áe hain. Yunani kali-siyá meñ Yarúshalem ke Peñriárk ká silsila mañúqú hai, lekin pandrahvín sadi ke bád un ká asar Táriqh i Kalí-siyá par bahut thó-rá rahá, chuunáchi silsila yahán par khatm kiyá jatá hai.
1308 Henry, Luksambaug ká, 1313.	1341 Yúhanná V., Pálfáligas, 1391	1334 Benedikt XII., 1342 Qlemens VI., 1352 Innosant VI., 1362 Urban V., 1370 Gregori XI., 1378 Qlemens VII., 1394	1376 Maqairus, 1379 Nilus, 1387 Antonius IV., 1396 Galistus II., 1396 Matí I., 1410 Euthimius II., 1416 Yúsus II. jo shahr i Florans meñ jab jalse meñ sharík thá, mar gayá, 1439	
1314 Baveriá ká Louis, 1347	1391 Manuel,			
1347 Charles IV., 1378.				
1378 Wensisuláus, 1400.	Jalsa i Pisá ne san Róm meñ pñir 1409 Sikandar V., muqarrar kiyá. ko Pop muqarrar 1378 Urban VI., 1394 Benedikt 1394 Bonifais IV. kiyá, 1410 Yúhanná XXIII. 1404 Innosant VII. 1410 Gregori XI., 1415 Gregori XII. 1409 tak.			
1400 Rupárt, 1410				
1411 Sijismáud, 1437				
		Qánstáns ke jalsa ne tinoñ Popon ko khárij karke Mártin V. ko muqarrar kiyá, 1417.		

DASWAN BĀB

POPÍ HUKÚMAT KÍ TANAZZULÍ.—JALSON KÁ AĀLĀ IḶHTIVĀR—
İLM KÍ TARAQQÍ

SAN 1305—1418.

Kalisiyá kÍ tawárikh ká ek aur ʔrsa us waqt shurú húa, jab Popon ká páetaḵht shahr i Avignon men bajáe Rúm ke muqarrar húa. Wuh us waqt tak jári rahá, jab ki Qánstáns ká jalsa Is ʔrse kÍ ḵhássiyaten. barḵhást húa (1418). Is ʔrse kÍ ḵhás-siyaten yih haiṅ, ki Popí hukúmat men tanazzulí ái, yahán tak ki us men phút paří ; Popí talím ke muḵhálif ziyáda ázadági dikháte the ; Popí hukúmat kÍ banisbat dunyáwi hukúmat kÍ ziyáda qadr hone lagí ; ilm aur hunar men taraqqí húi, aur ʔwám-un-nás ki bolíon men ḵhusúsan İtálí kÍ, Spain kÍ, aur Inglístán kÍ zabánon men kitáben tasníf hone lagín.

Jab Popon ne saltanat i Jarman kÍ qadr ko ghaṭáyá, to unhon ne Shimáli İtálí ke shahron aur Fráns kÍ taraqqí-pizír saltanat kÍ qadr ko barháyá. Chaudahwín sadí ke shurú men Avignon men Popí Fráns kÍ bádsháhat kÍ qadr yahán tak barhí húi thí, ki tamám Yúrap ke mumálik men se kói na thá, jise Pop Fráns ke barḵhiláf khaṛá kar sake. Chunnáñchi we Pop, jo Avignon men rahte the, bádsháhat par aalá ḍawá karne ká mauḡa na páte the.

San 1347 men shahr i Rúm ke darmiyán ek fasád húa. Is fasád ke sharik yih cháhte the, ki qadím Rúmí jamhúri saltanat phir qáim kÍ jáwe. Is ká bání Nikolas de Rienzí, ek fasíh shaḵhs thá, jis ne logon kÍ taraf se

Tribyūn (Tribune) ká ūhda pákar kái sál tak shahr men hukúmat kí; magar jab san 1354 men wuh qatl kiyá gayá, us kí hukúmat tūt̄kar usí waqt káfúr ho gai. Is súrāt men Kalísiyá ke Súbaját ke darmiyán hálāt i istirábí rah gai. Is ke siwá aur bhí kái ek sabab the, jin se Popon ke Rúm men phir basne kí zarúrat nazar áí. Inglístán ke bádsháh

England Pop kí dun-yáwi hukúmat ko chhor detá.

Edward III. ne Popon kí hálāt i abtarí ko dekhkar, aur us taalluq par jo wuh saltanat i Fráns se rakh-tá thá, gaur karke, Pop kí tábídarí ko chhor diyá, aur us jiziya ko, jo Pop Innosanť III. ne muqarrar kiyá thá, dene se inkár kiyá. Isí tarah tentís baras guzre, aur jiziya na diyá gayá. Is sabab se san 1365 men Pop Urban V. ne Inglístán ke bádsháh se jiziya ke tamám baqáyá ko, jo tentís baras se jama ho chuká thá, talab kiyá. Edward bádsháh ne Párlīment se suwál kiyá, ki Is dawá kí nisbat ham kyá karen. Párlīment ne fatwá diyá, ki jis hál ki jiziya hamárá razámandí se na lagáyá gayá, to wuh haqq se baíd hai, aur is sabab se wuh na diyá jáegá. Párlīment kí is kárrawái kí buzurg khádīm-ud-dín John Wíkliffe ne himáyat kí. Is arse men Edward III. aur us ká beťá, jo Prince of Wales thá, mulk i Fráns se jang karte húe yahán tak kámyáb ho gae, ki us mulk ke ádhe hisse ko fath kar liyá. Liházá kuchh arse tak Inglístán kí bádsháhat Magribí Yúrap kí bádsháhaton men sab se zoráwar thí. Pop ne Avignon ko mol liyá thá, lekin us ke un iláqon kí hálāt, jo Itáli men wáqā the, aisí ho gai ki us ká wahán rahuá zarúrí małúm húa.

San 1367 men Urban V. shahr i Rúm men jáke sukúnat

Urban V. Avignon ko chhorke Rúm men bas-ne lagá.

karne lagá, lekin jald wahán se phir lauť áyá. San 1370 men us ká intiqál ho gayá, aur Pop Gregorí XI. taht-nishín húa. Kalísiyá ke Súbaját men fasád kí

taraqíqí húí, aur Gregorí ne dil men̄ ṭháná, kí baharhál mujhe shahr i Rúm men̄ rahná cháhiye. Chunánchi san 1377 men̄ Avignon ko chhorke Rúm men̄ já rahá, lekin wahán jáke apne dushmanon̄ kí razámandí ke mutábíq un se ahd karná pará. Jab sulh ho chukí to usí waqt, yañe 1378 men̄, us ká intiqál ho gayá.

Is hálat men̄ kárđinal ápas men̄ muttáfíq na húe, kí áyá Pop Fráns men̄ yá Iṭalí men̄ rahe. Fráns aur Iṭalí ke do Pop. Solah kárđinalon̄ ne Pop Urban VI. ko pasand karke máh i April 9wín, san 1378 men̄, us ko shahr i Rúm men̄ taḫt-nashín kiyá, lekin us ká mizáj aur us ke taur o atwár aise ḫharáb the, kí us ke dost bhí us kí bardásht na kar sake. Jab unhon̄ ne us kí muḫhálifat kí, to us ne chhabbís nae kárđinalon̄ ko muqarrar kiyá, táki we un kárđinalon̄ ke barḫhiláf ráe dewen̄, jinhon̄ ne us se muḫhálifat kí. Is par wuh kárđinal, jinhon̄ ne us ko pasand karke taḫt-nashín kiyá thá, us se alag ho gae aur Fráns ke faríq ke sáth milkar Nápolí bádsháhat ke shahr i Fondí men̄ já rahe. Usí sál ke Sitambar kí 21wín ko unhon̄ ne shahr i Geneva ke Robert ko Pop muqarrar kiyá. Nae Pop ká ḫhitáb Qlemenís VII. húá, aur wuh Avignon men̄ já rahá. Is Pop ke mátaht Fráns, Spain, Skátland, Sisilí aur Kaprus rahe. Urban VI. ke mátaht mulk i Iṭalí, Inglistán, Bohemiá aur Hungarí the. Pas is hálat men̄ na sirf Popí hukúmat taqsím kí gai, balki Láṭíní kalisiyá bhí taqsím ho gai. San 1394 men̄ Avignon ke Pop Qlemens VII. ká intiqál húá, aur us kí jagah Benedíkt XIII. muqarrar ho gayá. San 1389 men̄ Rúm ke Pop Urban VI. ká intiqál húá, aur us kí jagah Bonifais IX. muqarrar kiyá gayá, jo san 1404 tak Pop rahá. Us ke bád Innosanṭ VII. 1406 tak Pop rahá. Us ke bád Gregorí XII. muqarrar húá, aur san 1415 tak Pop rahá. Us waqt jalsa i Qánstáns ne us ko ḫhárij kar diyá.

Popí jhagron ke sabab se, jin men tarfain ek dúsre ko lanat dete rahe, bahut log in ko Popí phút ko rafa kar-ne kí koshish. Masíhí dín kí badnámí ke baís jánte the aur cháhthe the, ki in ke sudhár-ne ke liye tajwíz kí jáe. Is kám men Páris kí Univarsiṭí peshwá húi. Inglistán aur Bohemiá men baze faríq tamám Popí ikhtiyár ko radd karne ká charchá kar rahe the. Jab Pop Benedikt XIII. aur Gregorí XII. apne uhdon par muqarrar kiye gae, to donon ne wada kiyá, ki ham is phút kí insidád ke liye tajwíz karenge, lekin in donon men se kisí ne apne wade ko púra nahín kiyá. San 1408 men donon Pop ke Kárdinal un se aláhida ho gae, aur Masíh kí duháí deke maqám i Leghárn men ikatṭhe ho gae.

Pisá ke jalsa kí kárawái.

Univarsiṭion kí saláh leke sáhibán i jalsa ne ek jalsa i ámm ke liye bandobast kiyá, jo san 1409 men maqám i Pisá men munaqid huá. Is jalse men Páris kí Univarsiṭí ká Chánsalar Dáktar Gerson ke qaul ke mutábiq, ki “ *Kalisiyá ká intizám aisá Masíh ke taht men hai, ki wuh Pop se ázád hai,*” kárawái húi. Jalse ne donon Popon ko sámhne bulákar un ká muqaddama kiyá, aur is ilzám par ki unhon ne apne faráiz ko púra na kiyá, donon ko uhd se khárij kar diyá. Jalse ne Sikandar V. ko Pop muqarrar kar diyá, magar Pop khárij-shuda is jalse ko najáiz tasawwar karke apne uhd par qáim rahe. Chunanáchi máh i June 26wín, san 1409 ke baḍ tén Pop the, aur yih tinoñ Roman Káthulik kalisiyá ke qánuní tariqon ke mutábiq muqarrar kiye gaye the.

Mái tisri san 1410 ko Sikandar V. mar gayá, aur usí mahíne men 26 kárdinal maqám i Bologná men jama húe, aur us kí jagah Yúhanná XXIII. ko muqarrar kiyá. Is waqt se sát baras tak Avignon ká Pop, jo us waqt mulk i

Spain men rahtá thá, Rúm ká Pop aur Bologná ká Pop tinoṅ ápas men jhagarṭe húe aḷáhida aḷáhida mahkama qáim karte rahe.

Is hálat men Sháhausháh Sijismand kí targíb se Bologná ke Pop Yúhanná XXIII. ne is mushkil ko hall karne ke liye, aur Qánstáns ká jalsa i níz kalisiyá kí tahlíz kí kḷhátir, ek jalsa ká intizám kiyá. Liházá November 5wín san 1414 ko maqám i Qánstáns men jalsa munaqid húa. Is jalse men isláh kí koí mufid tajwíz na húi, lekin Popí jhagrá band kiyá gayá. Tinoṅ Pop kḷháriṅ kiye gae, aur ek aur Pop muqarrar húa, jis ne apná kḷhitáb Mártin V. rakhá.

Roman Káthulik Popoṅ ká silsila is arse men yún hotá hai : san 1409 tak Rúmí silsila qáim rahá ; plur Pisá ke jalse ká Pop aur Popí silsila. us ká kḷhalifa, jab tak kí Yúhanná XXIII. ṁhde se kḷháriṅ kiyá gayá. Máh i Maí 29wín, san 1415 se leke November 11wín, san 1417 tak, jab Pop Már-ṭin V. muqarrar húa, koí sachchá Pop qarár nabún páyá.

Jalsa i Qánstáns, jalsa i Pisá kí mánind, is biná par munaqid húa, ki usqúfon ká koí jalsa i ámm kalisiyá men aḷá darje ká ikḷ- Jalsa i ámm ká aḷá iḷhtiyár. tiyár rakhtá hai ; lekin Pisá ke jal- se men aur Qánstáns ke jalse men yih farq thá, ki wuh Pop ke hukm se munaqid húa. Jab jalsa húa, us ke sharikoṅ ne yih qáida nikála, ki hamári ráe yá voṭ qaumoṅ kí ádad se gine jáenge, na ki usqúfon kí ádad se. Is qánún ká yih sa- bab thá, ki Iṭalí ke usqúf kasrat ke sáth is jalse men házir húe. Wuh qaumen, jin kí taraf se log jalse men sharík húe, so Jarman, Iṭalí, Fráns, Inglistán aur Spain kí thín. Kárdinal kí majlis ek aḷáhida qaum ke barábar giní gai.*

* Kalisiyá ke Súbaját ek mulk tasawwur kiye játe the, jo Pop kí hukúmat ke niche the. Kárdinal is mulk ke báshinde ek qaum kí tarah ek aḷáhida voṭ de sakte the.

Ab chúnki Yúhanná XXIII. is jalse ke hukm se Popí uhde se khárij kiyá gayá, aur us kí jagah Márṭin V. muqarrar húa, aur yih kull Láṭíní kalisiyá kí taraf se sachchá Pop qarár diyá gayá, pas sáf záhir hai, ki yih jalsa qánúní taur se iḡhtiyár rakhtá thá, ki aisá kám kare aur is liye us ká iḡhtiyár Popoṅ ke iḡhtiyár se ziyáda thá, yaṅe yih ek aisá mahkama ṭhahrá, ki jis ke sámhne Popoṅ ká muqaddama kiyá jáwe. Phir agar yih bát jalsa i Qánstáns kí nisbat sahíh hai, to har ek jalse ke haqq meṅ, jo usí tarah qáim kiyá jáwe, sahíh hogí. Maḡhfí na rahe, ki is waqt ke baḍ tamám Popoṅ ká silsila Márṭin V. kí taraf se chalá átá hai.

Popoṅ ke jhagṛe ke sabab se usqúfon ká iḡhtiyár baṛh gayá. Aláhida aláhida mulkon ko is bát ká faisala karná paṛá, ki ham kis Pop ke farmánbardár raheṅ. Jalson kí qadar baṛháí gaí, aur usqúf apne gumáuoṅ ko záhir karne meṅ zayáda ázádagí dikhláte the, aur agar ek Pop ke barḡhiláf kuchh kahá jáe to kuchh ḡhatra na thá. Aláwa is ke jo log, ilm se kuchh wáqifiyat rakhte the Masíhí dín kí qadím kitáboṅ ko paṛhkar majbúrí se us hálát ko us se miláte the jo un ke ás pás wáqa hotí thí. Madrasede isláh i dín ke liye zor se pukárte the, aur awám-un-nás us kí intizári karte the, lekin Popí Hairárkí ke peshwá, jin se darḡhwást kí játi thí, hiqárat ke sáth us kí taraf nazar karte the.

Itne meṅ wuh firqe jo Roman Káthulik kí talím se muḡhálifat rakhte the, kasrat ke sáth baṛhte játe the ; aur in ke siwá bahutere jo kalisiyá kí talím ko taslím karte the, ḡhádím-ud-dín ke chál chalan se náráz the. Yih bát chaudahwín sadí kí tasnífát se aḡchhí tarah se

Isláh i dín kaun
kare?

záhir hai.* Lekin yih suwál yabān pesh áyá, ki kis kí taraf se isláh i dín ho? Firqa i Pulúsí aur Kátharí ká zor tút gayá thá, aur qaum i Albijensí mađúm ho gáí; so in se kuchh na ho saká, aur agar kuchh hotá bhí, to sháyad aisí isláh na hotí, jaisá ki cháhiye. K̄hudá ká intizám aisá huá, ki Shimál kí taraf mulk i Netherland, Bohemiá aur Inglistán men aise log John Wikliff rifármarpá hue, jin ke wasíle se isláh i dín kí jáwe. In logon ká hádí John Wikliff huá, jo Aksford (Oxford) kí Univarsiṭí men ilm i Iláhí ká mudarris thá.

San 1360 men John Wikliff, jo us waqt Báliol College wáqa Aksford men ustád thá, is taur se pesh áyá, ki jab faqíron ke sáth Isláh i dín ke liye Wikliff ká intizám. Univarsiṭí ká jhagrá huá, us ne Univarsiṭí kí himáyat kí. Phir san 1366 men us ne bádsháh aur Párliament kí himáyat kí, jab unhon ne Urban V. ke dawá ko, jiziya kí bábat, radd kiyá. San 1372 men wuh ilm i Iláhí ká mudarris muqarrar huá, aur san 1375 men shahr i Lutherwárth ká raikṭar muqarrar huá. San 1376 men us par bidat ká ilzám lagáyá gayá, aur Pop Gregorí XI. ne us ke barṭhiláf tahqíqát karwái. Is muqaddama men Edward III. ká beṭá Yúhanná, jo Duke of Lánkástar thá, aur sardáron ká ek bará guroh us ke hámi hue. Jab Popon ke darmiyán jhagrá huá, to us ko mauqa milá, ki apne hamwatanon ke darmiyán Pák Kalám kí talím ko phailáe. Us ne zabán i Angrezí men Pák Kalám ká tarjuma kiyá, jis ko us ne apne shágirdon ke wasíle sháya karwáyá. San 1381 men use Aksford Univarsiṭí ko chhoṛná pará. Is par wuh Lutherwárth men já rahá, aur wahán san 1384 men us ká intiqál ho gayá

*Dekho *Tasnífát-i-Dánte* aur *K̄hutút-i-Petrách* aur *Boccaccio kí Kaháníán*. Yih bát Chaucer kí nazm "Visions of Piers Plowman" se záhir hai.

Wikliff ke pairau Lollárd kahláte the. Jab tak ki Richard II. Inglistán ká bádsháh Lollárd England men ízá sahte. rahá. Lollárd log mahfúz rahe ; lekin san 1399 men Richard ko taqht se aláhida honá pará, aur Henry of Lánkástar ne, jis ne us ko taqht par se utará, apne taqht ko qáim karne ke liye Popí firqe kí tarafdári kí. Chunanéchi san 1401 men Párliaement ne ek qánún ko jári kiyá, kí we log, jin par bidat sábit kí jáwe, zinda jaláe jáwen. Fauran is par amal-darámad shurú húi. Kuchh arse tak Popí fariq ápas men yagánagat na rakhte the, aur is sabab se kamzor rahe ; lekin Henry V. ke waqt jo san 1413 men taqht-nishín húa, isláh karnewálon ne barí ízá sahí. Jalsa i Qánstáns ne Wikliff ke aqídon par bidat ká fatwá lagáyá, aur das sál bad is ke, yane san 1428 men, Wikliff kí haq-díán qabr se nikáli gain, aur ág men phúnki gain aur rákh daryá men dáli gai. Lekin Wikliff ke aqíde Inglistán se khárij na ho sake, balki we samundar ke pár jáke mulk i Bohemiá men phail gaye. Richard II. kí jorú mulk i Bohemiá ke bádsháh Winsislás kí bahin thí, aur wuh Wikliff ke aqídon kí pairau thí. Isí tarah Inglistán aur Bohemiá ke darmiyán aisí ámad o raft ho gai, jo kí donon mulkon men isláh i dín ke liye fáidamand húi.

Mulk Bohemiá men pahlí isláh karnewálon men se shahr i Pregue ká pásbán Qánrad Huss aur Jerome ká shahíd honá. aur shahr i Kremzier ká rahnewála Milikaz (Milicz) ziyáda mashhúr the. Shahr i Pregue men Mattiás Janáwí ne, jo shahr ke bare girje men wáiz thá, isláh i dín kí taraqqí kí. Wuh san 1394 men mar gayá. In ke namúne par shahr i Pregue men Ilm i Iláhi ká mudarris John Huss Baibal kí khális talím dene lagá. Wuh apne dost Jerome ke sáth kám kartá thá, aur thore dinon bad yih donon ashkhás isláh i

dín ke sardár ho gae. Shahr i Pregue men un ke pairau kasrat ke sáth barh gae, yahán tak ki koi izárasáni un ko na pahunch sakí ; lekin jab jalsa i Qánstáns munáqid húa, to John Huss ko hukm diyá gaya, ki jalse ke sámhne hazir howe. Sháhansháh Sijismand se apní hifázat ke liye khatt pákar wuh jalse ke sámhne házir húa. Jalsa ne us ko bidatí thahráya, aur ówín Júlái, san 1415 men wuh zinda jaláya gaya.* Anewále sál men máh i Maí 30wín, san 1416 men, Jeromé bhí isí tarah se márá gaya.

Chaudahwín sadí men William Oqqam ne (jo san 1347 men mar gaya) shahr i Páris men William Oqqam kí ta-
 ilm i Ilahí ká mudarris hokar ilm.
 iskolastik falsafa men kisi qadar tabdilí ki. Us kí talím ke mutábíq insán kí aql haqíqat ko pahchán nahín saktí, lekin sirf un kí shabín yá súraten daryáft kar saktí hai. Chunanéhi is khyál ke mutábíq us ne talím dí, ki diní aqíde failsúfána subút tak nahín pahunch sakte ; lekin Kúh-ul-Quds ke wasile se kalisiya par ashkára hote hain. Is khyál ke mutábíq Oqqam ne yih talím bhí dí, ki jaisá rasulon ko barí barí baten kashf se ma'lúm hún, waisá hí kalisiya ke ustádon ko aisí baten bhí ma'lúm hotí hain. Is bát par barí bahs hui. Shahr i Páris men Oqqam ke khyál gálib hue, lekin shahr i Pregue kí Unívarsití ne un ko radd kar diyá. Lihazá tamam 14wín sadí men yih do fariq un failsúfána mu'amalon Iskolástik failsúf. men, jo ilm i Ilahí se ta'alluq rakhte hain, jhaga'fte rahe. In dinon men aur bhí bare bare álim the ; maslan shahr i Meaux ká usqf Durand, jis ne san

*John Huss kí dánist men jalsa i Qánstáns ek aisí majlis hogí jis ko faqat diní tahzib ká intizám sipurd hogá. Sháhansháh Sijismand ne us ko targib dí ki us jalsa men jáke apne khyál ko buzurgon ke sámhne pesh kare. Is khyál se Sháhansháh ne hifázat ká wada diyá. Agar Huss jántá ki muqadama kiyá jáegá to na játá

1333 men wafát pái, shahr i Qánṭarbarí (Canterbury) ká árchbishop Bradwardine, jo 1346 men intiqál kar gayá; Peter d'Ailli, jo 1425 men guzar gayá; John Charlier de Gerson, jo shahr i Páris kí Univarṣití men muállim thá, (1375—1425); Nikolas de Qlemangis, (1440); Gerson kí tasnífát se aur níz dígar musannifon kí tasnífát se záhir hai, ki Iskolástik falsafa aksar logon ke sámhne maqbúl i nazar na rahá.

Chaudahwín sadí men Iskolástik falsafa ke muḡhálif, jo Mistik failsúf jo Bible ko Vedántwálon kemanáád mánte the. Mistik (Mystics) kahláte the, sáf taur se apní ṭalím ko pesh kiyá karte the, aur in men se ek fariq jo “*Ḳhudá ká Dost*” kahlátá thá, kalisiyá kí isláh karnewálon men ḡhásskar mulk i Jarman ke Junúb i Magrib ke hisson men, baṛe zor se asar pahunchátá thá. In ká qaul yih thá kí ḡhilqat men sirf ek hi haqíqat hai, yaṇe Ḳhudá; aur jitní chizen mahdúd hotí hain, wahmí, yaṇe máyá hain. Yih ṭalím, agar falsafána taur se pesh kí játí, to mahz ek ámm ṭalím i Hamáostí ya Vedánti ṭhahartí, aur in men baṛ the, jo is illat se na bache; leḡin aksar un ká yih ḡhiyal thá, ki Ḳhudá ek sbāḡhs hai, jo har jagah házir o názir hai, jis kí qurbat hamen hásil ho saktí hai. Is ko hásil karne ke liye zarúr hai kí insán kí rúh tamám mahdúd chizon se apne taín aláhida kare, jaisá Masih ne kiyá, táki insán misl us ke Ḳhudá ká beṭá ban jáe. Wuh tariqa, ki jis se yih báten hásil ho saktí hain, yih hai, kí insán dunyá ko tark karke Ḳhudá hí par bhara-sá rakhe, aur gosha-nashín ho jáe. Yih log kalisiyá kí buráion ko dekhke bahut afsos karte the, aur isláh i dín ke liye koshish karte the; ḡhásskar we rúhání bedári ke ḡhwáhishmand the, aur us ko hásil karne ke liye unhon ne bahut kuchh kiyá. Un ke wáizon men Henry Eckart

thá, jo shahr i Strásburg men rahtá thá, aur jis ká intiqál 1329 men ho gayá thá; shahr i Básil ká Nikolas jo 1382 men guzar gayá; aur John Taular, jis ne 1361 men wafát pái; Henry Suso, jis ne 1365 men wafát pái; shahr i Brussels ká Ruysbrock, jo 1381 men rihlat kar gayá; yih sab bahut mashhúr húe. In ke baḍ Pandrahwīn Sadí men bhí bahut ālim, misl Dr. Gerson aur Thomas à Kempis aur dígar ashḵhás, jo un kī mánind talím dete the. In kī tasnífát aur waḷ Muallimōn ká silsila. kī baṛí shuhrat húi, aur in kī ko-shish ke wasíle se dīndárá kī baṛí taraqqí húi. Aḵhirkár un ká kám Refármeshan* (Reformation) ke kám ke sáth mil gayá. Maqám i Deventar men ek Īlm i Iláhí ká madrasa wáḡa thá, jis ko Gerárd Groot ek mashhúr muallim ne járí kiyá. Is madrase ká ḵháss maqsad yih thá, kī dīnī sahíh talím ke sáth sachhí dīndárá hásil kī jae; aur isí madrase ke aksar wāḷzín i mazkúra i bálá tálib-ul-īlm the. San 1384 men Gerárd Groot ká intiqál ho gayá, aur do sál baḍ us ke ek shágird ne shahr i Zwoll ke muttasil isí qism ká ek madrasa járí kiyá.

Wuh muallim jo aḡlí quwwat aur mantiq par bharosa karte the, apní taqríráṭ men báriḵ-bín aur waḷōn men fasíh the. Tasníf karne men we mibnatí the, lekin aksar ḵhayál kī gahrí báton ko ehhorke we tasawwurat kī záhirí súratōn par qanáat karte the. Falsafa, Īlm i Iláhí, aḵhlíaq aur dīnī muāmilát ek hí Saianz (*Science*) kī tarah apne madd i nazar rakhke us ká goyá ek naqsha banáte the, jis ko behadd taqsímōn men munqasim karke har ek chíz ke liye ek āláhida jagah batáte the.

Mistík log insán ke dil ke gahre ḵhiyálon aur rawishōn kī taraf rujú the, aur nádídání ālam aur us kī ummed kī

*Refármeshan us ḵháss Isláh i Dín i Īswí ko kahte hain, jo Yúrap men Mártín Lúthar kī maṛifat húi. E. M. W.

bábat soch o fikr karke daryált karne cháhte the, ki ímán kí bunyád aur nádidaní álam se taalluq kyá hain. In log-on kí tasnífát se kabhí kabhí k̄hayál átá hai, ki we wahm men garq ho gae the, lekin rúhání mizáj ke Masíhí in kitábon se barí dilehasp o dilkash báten hásil karte hain. Agarchi haqíqat ke sáth galatían bhí hain, tau bhí jaise *Taular* ke wazon se, jin ko Lúthar bare shauq se parhá kartá thá, waisá áj kal ke dindár *Theologica Germanica* aur *De Imitatione Christi* ke parhne se bahut k̄hushí aur rúhání fáida hásil karte hain.

Ek aur bát, jo is ársa kí tárikh men nirálí hai, so qadím ilm o hikmat ká phir zindagí men aná hai. Masíhí kalisiyá kí tárikh men ilm o hunar nibáyat zurúrí báten hain, kyúnki in hí ke wasíle se áwám-un-nás kí aqlí taraqqí hotí hai. Failsúf to álimon se mukhátib hoke álimon kí zubán men talim dete the. We áwám kí kuchh parwán nahín karte the, aur is liye un ko sikháne men we bahut thori madad karte the. Par ab aise álimon kí zurúrat mah-sús hone lagí jo áwám kí bolí men tasníf karen aur talim dewen. Yih log qadím tariqon aur usúlon se kám lete the, aur un ke namúne wuh húe jo qadím tasnífát ke wasíle pesh kiye já sakte the.

Isí zamáne men Yúrap ke mumálik ke darmiyán qadím Látíní aur Yúnání talim nae taur se járí hone lagí. Is kám men Petrárk náme ek álim, jo Petrárk aur Bockáchio. 1304—1374 tak jítá thá, k̄háskar mashhúr húa. Us ká ek dost aur talib-ul-ilm Bockáchio (Boccaccio) us kí madad kartá thá. Yih donon barí jidd o jihad ke sáth qadím musannifon kí kitábon ko dhúndhte the, aur un ko naql karke phailáte the, aur auron ko targíb dete the, ki in ko parhen.

Látíní kitábon ke parhne se Yúnání talim ká shauq bhí paidá húa. Is mauqa par wuh Yúnání álim jo Turk-

on ke sámhne se bhág játe the, aur Itálí men panáh lete the, in mudarrison ko Yúnání talím dene men madad kar-te the, kyúnki wuh Yúnání talím ke Yúrap men Látíní o ustád húc. Jab ilm kí is qadar ta- Yúnání kitabon ká riwáj raqqí húi, to ámm bolíon men bhí páná. talím shurú húi. Pahle Itálí kí zabán, aur phir Ang-rezí zabán men húi. Yih sab álim kalisiyá kí tahzíb o isláh ke mushtáq the, aur inlún men Wikliff, jis ne Angrezí zabán men Baibal ká tarjuma kiyá, shámil thá.

Fráns men ilm kí taraqqí ummed ke muwáfíq na húi. Firqa i Trúbaḍor ne Albijensíon ke Fáras kí tahzíb ká sáth ízá pái, aur wuh ilm, jo “Trú- nuqs. ber” (Trouvére) kahlátá thá, aksar qaum i Nárman ke darmiyán páyá játá thá. Jab is qaum ne Inglístán ko fath kiyá, to yih álim us mulk men já rahe.

Aur qaumon kí banisbat desí zabán men talím kí ta-raqqí Itálí aur Inglístán men ziyáda húi. Inglístán men ilm ne isláh i dín kí taraf ragbat kí. Itálí men wuh hu-nar kí taraf rágib húi.

Is zamáne men Sharqí saltanat ká iḵhtiyár yahán tak ghatáyá gayá, ki siwá ek chhoṭí ri- Turkon kí taraqqí aur yásat ke, Qunstuntúniyá ke Sháh- fatúhát. ansháh ká koí iláqa na rahá, aur is riyásat par Turk log har waqt hamla karne ko taiyár the. San 1367 men Mamlúk ne mulk i Armíniá ko fath kar liyá; aur isí tarah unhon ne un Qáptí Masíhíon ko, jo Misr men rahte the, fath kiyá. Wuh kalisiyáen, jo in donon mulkon men thín, Musalmánon se ni- háyat dukhí hún. Baráks is ke Shi- Rúsí qaum ká namúd. máli Yúrap men ek qaum áhista áhista apní ázádagí hásil kartí thí, jo áyanda men Yúnání ka-lisiyá kí kámyáb hámí honewáli thí. Wuh qaum i Rús thí, jo us waqt qaum i Mángal se apní ján kí ḵhátir laṭí thí.

SANON KÍ FÍHRIST 1418 SE LEKKE 1517 TAK.

Sháhansháh i Jarman.	Sharqí Sháhansháh.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Petriárk.
1410 Sijismáñd,	1391 Mánuel,	1417 Márтин V.,	1416 Yúsuf II., 1439
1438 Albart II.,	1424	1431 Eujinius IV.,	1440 Metrofaníz II., 1446
1440 Frederik III.,	1424 Yúhanná VI., 1448	1447 Nikolas V.,	1446 Gregorí IV., 1453
	1448 Qánstantín,	1455	Qunstuntúniyá ke Mu- salmánon ke háth men áne ke bad.
	1453 Qunstuntúniyá, Sultán Muham- mad II. ke háth se máh i Maí 29wín, san 1453 fath kiyá gayá.	1458 Qalikstas III.,	1453 Gennádius, 1458
		1464 Pius II.,	1458 Isáñor II.
		1471 Paulus II.,	Yúsuf I., jiláwatan húa. Marqus I., " " Shamañ, Khárij kiyá gayá Denis II., " " Marqus II., " "
		1484 Innosant VIII.,	Shamañ, bahál húa, aur phir Khárij kiyá gayá. Rafael I.
1493 Máksimilian I.,		1492	
		1492 Sikandar VI.,	1476 Máksimus III.
		1503 Pius III.,	1482 Niñún II., jiláwatan húa. Denis, bahál húa. Máksimus IV.
		1503 Jólíus II.,	Joákim jiláwatan húa. Páqumas, " " Joákim, bahál húa. Páqumas, " " Theoláptus, " "
		1513 Leo X.,	1482 Máksimus III. 1482 Niñún II., jiláwatan húa. 1503 Pius III., 1503 Jólíus II., 1513
			1521 1521 Yaramuáb I.

GYARAHWAN BĀB

ILM KÍ TARĀQQÍ—DÍNÍ BEDĀRÍ—BAIBAL KÍ TALĪM AUR
BĀSHĀRAT I INJĪL

SAN 1418—1517.

Isláh i Dín ke liye wuh kárrawái, jo chaudahwīn sadí ke andar shurú hūí, us arse men, jo jalsa i Qánstáns ke ákhirí dinoṅ se leke san 1517 ke us dín tak, jab Lúthar sáhib ne isláh i dín kí nisbat apne parwáne ko jári kiyá, barábar taraqqí pizír rahí.

Bad us ke ki Pop Márṭin V. muqarrar húa, Qánstáns ke jalse kí qadr játi rahí. Chunáuchi jab wuh kái jalson ke liye tajwíz Jalsa Páviá, Sienná aur Básił. kar chuká, jo áyanda men kalísiyá kí bihtarí o bihbúdí ke liye nigrán rahe, to wuh san 1418 ke máh i April 22wīn ko barḡhást ho gayá.

Is intizám ke mutábīq ámm jalson ká pahlá jalsa maqám i Páviá, san 1423 men munaqid honewálá thá, lekin Pop ne maqám ko tabdil karke hukm diyá, ki jalsa shahr i Sienná men munaqid ho. Phir jab wuh wahán munaqid húa, to peshtar us se ki kárrawái shurú ho saki, us ne us ko barḡhást kar diyá. Dúsrá jalsa sát baras ke bad, yane máh i Disambar 14wīn ko san 1431 men shahr i Básił men munaqid húa. Usí sál máh i Febrúarí men Márṭin V. guzar gayá, aur Eujinius IV. Kárdinalon ke háth se Pop muqarrar húa.

Jalsa i Básił ne, kalísiyá kí isláh ke liye kám shurú kiyá, aur kái sál tak Pop ko jalse kí sab báton ko qabúl karná pará. Baz buráián kalísiyá se dúr Básił ke Jalsa kí kar- kí gain, balki andesha húa, ki Popon rawái. ke iḡhtiyár aur ámadaní men ḡhalal áwe. Is hálát men Eujinius ne, is níyat se ki wuh jalse kí

kárrawái par ziyáda iḡhtiyár páwe, ek parwána jári karke hukm diyá, ki jalsa maqám i Básił se ṭalkar maqám i Farrára meṇ munaḡqid ho. Baz usqúfon ne is hukm ko qabúl kiyá, lekin aksar maqám i Básił meṇ rah gae. Isí hálat meṇ inhoṇ ne Eujinius par ḡhárij hone ká fatwá lagáyá, aur Savoy ke Amádiás VIII. ko Pop muqarrar kiyá. Is Pop ko Filikas V. ká ḡhitáb diyá gayá. Is galat kárrawái ke sabab se jis se kalísiyá ke andar phir phúṭ ho gayí, jalsa ke kám meṇ ḡhalal áyá. Jalse ke baz sharík náráz hoke

Jalsa i Básił barḡhást ho gayá.

chale gae, aur máh i Maí, san 1443 ke baḡd is ke aksar shuraká titar bitar ho gae. San 1448 meṇ jalsa shahr

i Básił se haṭkar shahr i Lausanne meṇ munaḡqid húá. Ek sál baḡd wuh bikull barḡhást ho gayá. Is aṛse ke andar Filikas V. apne uḡde ko chhoṛ chuká thá.

Jalsa i Básił ke shurú meṇ Gál kí kalísiyá ke qadím huḡúq, aur us kalísiyá kí ázádagí ko phir qáim karne ke

Mulk i Fráns meṇ díní tahzíb.

liye kárrawái húí. In dinon meṇ mulk i Fráns kí hálat abtar ho rahí thí, aur Angrez ab tak shahr i Páris

par qábiz the. Isí hálat meṇ Fráns ke bádsháh Charles VII. ne Júlái 7wín, san 1437 ko jalsa i Básił kí tajwíz ke mutábiq kalísiyá ká intizám kiyá. Yih intizám Disambar 13wín, san 1573 tak mulk i Fráns meṇ qáim rakhá gayá, lekin us waqt Fránsis I. ne Pop ke sáth aḡd o paimán karke us ko mansúḡh kar ḡalá.

Is aṛse meṇ Pop ká jalsa, jo maqám i Farrára meṇ munaḡqid ho rahá thá, aur jo píchhe wahán se haṭkar maqám i

Popí kárrawái aur us kí batálat.

Flárens (Florence) meṇ munaḡqid húá, apní kárrawái kartá rahá.

ḡháss kárrawái yih thí, ki Yúnání kalísiyá ke sáth yagánagat paidá karne ke liye koshish kí jáwe. Is kárrawái meṇ is qadar dagábázi húí, ki shu-

raká e jalsa ke liye wuh sharm ká báis húá. Sháhansháh i Qunstuntúniyá Yúhanná VII. Páliologas Turkoñ se niháyat tang ho gayá thá. Pop, jo jalsa i Básiil kí mu-
khalífat karne chahtá thá, Yúnání kalisiyá ke sáth mel o
miláp karne ke liye niháyat sargarm húá. Yúhanná um-
med rakhtá thá, ki Sharqí fauj kí madad hásil karke main

Rúmi aur Yúnání ya- Musalmánon ko haṭá sakúngá. Pop
gánagat kí tajwíz aur us ummed rakhtá thá, ki agar itne log
kí nákámyábi. mere farmánbardár ho jáweñ, to

main jihád barpá karke apne muḥhálifon par gálib áúngá.
Chunáñchi Yúhanná Sháhansháh Popí jaházon par chaḥ-
kar aur Pop kí taraf se ḥharch páke Petriárk aur kai ek
Yúnání usqúfon ko hamráh leke Qunstuntúniyá se rawána
húá. Shahr i Venis (Venice) men áñkar we baṛi dhúm
dhám ke sáth qabúl kiye gaye. Jab maqám i Farrára
men pahunche, phir izzat ke sáth un se sulúk kiyá gayá.
Lekin jalse ká kám sustí se chalá, aur bahut thore sharík
us men házir hue. Jab do sal guzre, jalsa maqám i Far-
rára se haṭkar shahr i Flárens men gayá. Yahan Yúná-
níon se mel miláp ká intizám purá kiyá gayá, lekin is
intizám men yih mushkil rahí, ki Yúnáníon ne Turkoñ
se tang hokar majbúran Pop kí marzí ke mutábíq itní bát-
en qabúl kíñ, ki piñbhe kull kárrawái Yúnání kalisiyá ko
nápasand hokar radd kí gai. Libázá Yúnání kalisiyá ká
ek fariq shahr i Afasus ke usqúf Márqus ke mátaht hokar
kárrawái mazkúra kí har ek bát, jo Yúnání kalisiyá kí ṭalím
ke barkhiláf maḷúm hui, muḥhálifat kartá thá. Is sabab se
yih log Sharqí Rúm men díní babádur ṭhahre. Bahuteron
ne, jo pahle yagánagat ke intizám ko pasand karte the baṛá
afsos karke kalisiyá ke sámlne tauba kí. Sháhansháh jo
Turkoñ se apne mulk ko bacháne chahtá thá, ab ná muṭabar
ṭhahrá, aur aksaron ke nazdik díní o dunyáwí taur se sark ash
samjhá gayá. Garaz mel o miláp kí koshish befáida ṭhahri.

Sátwīn February, 1447 meṅ Pop Eujinius ká intiqál ho gayá, aur us kí jagah Nikolas V. muqarrar húá. Yih

Popí koshish kí jihád Pop aur Popoṅ kí kárrawái ke mu-
phir barpá karen aur tábiq apne ṁhde ká iḳhtiyár baṛháne
un kí ná-kámyábí. cháhtá thá. Nikolas bizzátihí ek

láiq shaḳhs thá, jis ne ḳilm kí baṛí taraqqí kí. Máh i Maí
29wīn, san 1453 meṅ, jab Qunstuntúniyá Turkoṅ ke háth
meṅ á gayá, us ne jihád ke liye parwána járí kiyá, lekin
aise kám ke liye waqt guzar chuká thá. Kisí ne us par-
wáne ká kuchh ḳhiyál na kiyá. Us ke baḍ Kalikṣṭas (Calix-
tus) III., Pius II. aur Púlus II. ne mutawátir jihád ke
liye koshish kí, lekin kuchh bhí ban na áyá.

Pop Sikstas IV. (1471—1484), ek shauqín ádmí thá, jis
ne Popí kutubḳháne ko baṛháyá, aur
Náláiq Popoṅ ká sil- Rúm kí ḳhúbsúratí ke liye imáraten
sila. banwáin, lekin wuh aksar apne ko
aur apne rishtedáron ko daulatmand banáne meṅ, aur
mulk i Itálí kí adná laṛáioṅ meṅ, apne waqt ko sarf kartá
rahá. We log, jo us kí ṭaríf karte haiṅ, is bát par faḳhr
karte haiṅ, “ki koí sháhzáda, jis ne is ko nuqsán pahunchá-
yá ho, bagair sazá páe na chhúṭá.”

Pop Innosanṭ VIII, Sikandar VI. aur Júlias II. aise
náláiq ádmí the, kí taajjub kí játí hai, kí unhoṅ ne kalisiyá
meṅ kisí tarah ká ṁhda páyá. San 1513 meṅ Leo X. jo

Leo X. St. Peter's ke shahr i Flárens ke buzurg ḳhándán
Káthídral kí ṭamír meṅ De' Meḍisái (De' Medici) ká thá,
mashgúl húá.

Pop muqarrar húá. Us ne Popí
taḳht ko kisí qadar ḳzzat ke darje par phir bahál kiyá. Yih
Pop dindárí ká ḍawá na kar saká, lekin wuh dáná hákim
thá, jo apní aish o ḳshrat meṅ ḳhúbí cháhtá thá, aur ḳilm o
hunar ká baṛá hámi thá. Shurú meṅ us ne dunyáwí bád-
sháhoṅ ke sáth sulh kar lí, aur isi tarah hikmat o hunar
kí taraqqí ke liye fursat pái. St. Peter's ke nae Káthí-

ḍral ko ṭamír karáná us ká ḵháss kám thá, aur is ko púrâ karne ke liye rupaye jis tarah se ban pare, hásil karne kí koshish kí. Is arse men kalísiyâ ke faríqain apne apne kám men taraqqí karte the. Ek taraf wuh log the, jo qadím buráion ko beparwái se amal men láte the; aur dúsrí taraf wuh jo Díní isláh ke liye koshish karte the. Agar-chi yih bár bár nákamýáb hue, tau bhí ziyáda zor aur aql ke sáth apne kám sambhálte rahe.

Kalísiyâ kí yagánagat ke liye Popon kí kárrawái is ḵhiyál par mabní thí, ki kalísiyâ ke sâre dastúr, wagaira, Terahwín sadí ke namúne par láe jáwen. Chunánchi wuh aqíde aur kám, jo kisí faríq kí nazar men sahíh the, dúsrâ faríq ziyada dilerí ke sáth radd kartá thá. Masalan, aqída i Tránsabis-
 Popí fareb Mariyam parastí ko qáim karne ke liye.
 tánsbieshan (*Transubstantiation*) ek náláiq fareb ke wasíle se pesh kiyá játá thá, yane Pádrí roṭí ḵhun-álúda karke dikháte the, aur batláte the, ki yih wuhí roṭí hai, jo ki Masíh ká badan baní! Aláwa is ke Mariyam kunwári kí pújá kí taraqqí húi, aur bahutere us kí maśúm paidáish ke qáil the. Log tasbíh ko istíamál karke, us ká nám leke wábiyát duâ karte the. Sab se baḵkar yih farebána kaháwat ráij kí gayí, ki Firishte Mariyam ke makán ko uṭháke shahr i Násarat se Iṭalí men le áe the, aur shahr i Loretto men us ko rakh gae. Isí tarah Loretto ká pák makán tírath ke liye muqarrar húa.

Muddat se *Magfirat ke kâgazât* (indulgences) beche játe the, lekin is zamáne men bázár ziyáda garm ho gayá. In ke ḵharidár áyinda ke gunáhoṅ kí muáfí hásil karne kí um-med rakhte the. Yih kám us usúl se niklá, jis ke mutábiq muállim
 Magfirat ke kâgazât aur un kí saudágari.
 sikhláte the, ki ḵhádím-ud-dín gunáhoṅ kí baḵshish ká ikhtiyár rakhte haiṅ; ki álam i

arwáh men̄ dand̄ diyá játá hai ; ki naját nek aamál ke wasíle se hotí hai ; ki wahán̄ ke sawáb दूसरे imándáron ke kám men̄ á sakte hai ; aur ki Pop ko ikhtiyár hai, ki is sawáb ko, jis ko cháhe, dewe. In aqídon̄ ke mutábíq, jo bare bare álimon̄ se sikhláe játe the, kalísiyá kí kárrawái ab hotí rahí.

Wuh parwána, jis ke mutábíq Pop áyanda ke gunáhon̄ kí bakshshish ká goyá bimá detá thá, us ikhtiyár se diyá játá thá, ki jis se wuh Masíh ká

Wuh usúl jin par yih kárrawái hotí thí. qáim maqám tasawwar kiyá játá hai. Pas qáim maqám hokar wuh

Masíh ke aur kalísiyá ke nek aamál ke sawáb ke khazáne kí kunjían̄ rakhtá hai, aur, khwáh is zindagi men̄, khwáh álam i arwáh men̄, wuh imándár ko is khazáne men̄ se dene ká muhtár thahartá hai. Jis jagah Pop khud házir na ho, to wuh apne khádimon̄ ke wasíle se, jin ke báth men̄ us ká parwána thá, aur jis par us kí dastkhatt aur muhr ho, yih nek kám karwá saktá thá. In dinon̄ men̄ aise kágazát kasrat ke sáth bán̄te játe, aur dúr dur mulkon̄ men̄ bechne ke liye bheje játe the. Báz jagah khufiya beche játe the, aur báz jaghon̄ men̄ bare zor o shor ke sáth beopáron̄ ke wasíle se beche játe the. Jab log púchhte the, ki yih saudágarí kyún hotí hai, to kahte the, ki St. Peter ke Káthídral ke banwáne ke liye rupiye darkár hai. Isí tarah is zamáne ke ek fariq ke uhdedar kárrawái karte the.

Is hálát men̄, jab gunáhon̄ kí muáfí aisí ásání se hásil hotí thí, aur jab khádím-ud-dín, jo majbúran mujarrad

hote the, apne áshná rakhte the, to

Is kárrawái ke natáij. awám-un-nás ke aqhláq ká hál

kaisá burá kyún na rahá hogá. Ha-

qíqat yih hai, ki Masíhí dín kí tawáríkh men̄ pandrahwín sadí aur solahwín sadí ke shurú ke dinon̄ men̄ bad aqhláqí ke sabab se kalísiyá par aisá kálá dág lagá, ki kisí दूसरे

arise men kabhí na lágá thá. Baraks is ke isláh i Din ke liye tarah tarah kí koshishen milkar asar kartí thín. Tālim kí barí taraqqí hotí thí. Jab Qunstantúniyá Turkon ke háth men á gayá, to Yúnání muallim kasrat ke sáth İtali men já rahe, jahán we Yúnání tálím deke apná guzará karte the.

Yúnání falsafa ká bar-pá honá

Yúnání tálím ke wasíle se Aflátúni falsafa phir barpá kiyá gayá. Ek buzurg sáhib Kásmo de' Medici náme ne shahr i Flárens men ek madrasa jári kiyá, jis men Aflátúni falsafa kí tálím dí játí thí. Is madrase ke wasíle se hikmat aur hunar kí taraqqí húi, aur Skulástik tálím ká ek muḡhálif khará kiyá gayá. Pandrahwín sadí ke áḡhir tak álim log Látíni zabán apní tasnífát men kámil taur se istiamál karte the, aur Yúnání zabán kí umda tasnífát se baḡhúbí wáqif the. Is hálat men gair-mumkin thá, ki Pák Kalám kí asl Yúnání matn kí taraf tawajjuh na kí jáwe. Chunánchi solahwín sadí ke shurú men wuh kitáb, jis kí ziyáda bikrí húi, Yúnání Injil thí.

Tálím kí is taraqqí ke sáth musauwarí, sang-taráshí aur tamír karne kí hikmat kí bahut barí taraqqí húi. Tamír karne kí wuh hikmat jo Gáthí kahlátí hai, chaudahwín sadí men apne púre darje tak pahunchí, lekin ilm kí taraqqí ke sabab se imárat ke banáne men qadím Rúmi dastúr phir jári hone !lm o hunar kí taraqqí lage. Liházá pandrahwín sadí men mulk i İtali men bahut makánát Rúmi tarz par banáe gae. In men se sab se bará St. Peter ká Káthídral thá, jo ab áhiste áhiste bantá játá thá. Sau 1450 men Pop Nikolas V. ne us kí bunyád dáli, aur agarchi Pop Leo X. barí hikmat aur bare ḡharch ke sáth us ko banátá rahá, tau bhí wuh us kí maut tak, balki ek sau baras bad us ke, yane san 1614 tak púra na huá. Solahwín sadí ke shurú men

mulk i Itálí ke álim o fázil apní hikmat o hunar par faḡhr karte the, aur siwá is ke aur kámon meṅ aksar mashgúl na hote the. Isí namúne par Nitherland aur Jarman ke dígar maqámát meṅ hikmat o hunar kí taraqqí hone lagí. Fráns aur Inglistán meṅ un ke ápas kí laṛáí ke sabab se hunar kí taraqqí na húí.

San 1492 tak mulk i Spain ke Masíhíon ne Musalmánon ko súba i Granáda se bilkull ḡhárij kiyá thá. Ahl i Portúgál, jo peshtar se un ko apne mulk se ḡhárij kar chuke

Musalmán Portúgál the, mulk i Afríka meṅ bhí kisé qadar aur Spain se ḡhárij ki- fathyáb húe the. Kampás (compass) yae. ke istíamál karne se Portúgál ke

malláh dúr dúr ke mulkon kí hálát, jo Bahr i Munjamid ke kináron par wáqa hain, daryáft karte the, aur rafta rafta

Rás-ul-mubárah (Cape of Good Hope) Samundar kí ráh ti- ke gird jákar san 1498 meṅ Hindus- jarát ke liye khul gayí. tán tak já pahunche. Itne meṅ Qá-

lambas (Columbus) ne, jo mulk i Spain kí ḡhidmat meṅ kám kartá thá, dilerí ke sáth Bahr i Munjamid ke pár jákar san 1492 meṅ Jazáir i West Indies aur mulk i Amerika ko daryáft kiyá. Isí tarah wuh tijárat, jo kaí sadíon se Turkon kí fathyábí ke sabab se band ho gaí thí, phir khul gayí, aur samundar kí ráh tamám dunyá kí tijárat ke liye khulí. Chunáñchi wuh mulk, jo Bahr i Munjamid ke kináron par hain, qadr meṅ ghaṭ gaye. Yih ek aisí bát thí, jo us Díní laṛáí meṅ, jo honewálí thí, niháyat fáidamand húí.

Naye hikmat o hunar shurú hí meṅ Rúmí kalisiyá kí ḡhidmat meṅ istíamál kiye gaye, lekin in meṅ se ek nayí

Chhápne kí hikmat se íjád, yane chhápne kí hikmat, shurú Baibal bahut zabánon hí se taraqqí ke liye ek qawí álá meṅ chhapke sháya ho- ṭhahrá, cháhe wuh kisé fariq kí ta- tí. raf se istíamál kiyá gayá ho. Pan-

drahwín sadí ke bích meṅ is hikmat ká pahlá kám kiyá

gayá, aur is waqt se leke 60 yá 70 baras tak wuh kitáb, jo aksar chhápí játi thí, so Baibal thí. Yih pahle san 1450 se 1455 tak Faust aur Gutenberg sáhibán se shahr i Mayence men sikke ke taip, (type) se chhápí gai. Láṭíni Injil kaí dafa sháya kí gai, aur us sadí ke khatm hone ke peshtar wuh kaí ek zabánon men tarjuma kí gai, aur chhapke sháya bhí húi.

Is zamáne men Magribí Masíhion ke darmiyán Ibrání ṭalim dí játi thí, aur us arse men Ibrání Baibal do dafa sháya húi. San 1517 men shahr i Alqálá, jo Spain men wáqa hai, wuh Baibal, jis ke Pák nawishte kaí ek zabán men chhape, aur *Complutenshian* kahláti hai, sháya húi.

Agarchi ṭalim kí taraqqí is tarah ho rahí thí, tau bhí is taraqqí ká kḥáss sabab Injilí ṭalim thí—kḥásskar wuh ṭalim jo Mystic wáiz apne wazon men dete the. Yih tásir un kḥiyálon se na húi. jo we imán kí nisbat sikhláte the, lekin is sabab se, ki unhon ne Masíh kí manádí kí. Isí tarah wuh ṭalim bhí, jo Girárd ke Madrased men dí játi thí, asar kartí rahí.

Sab se barḥkar tahzib aur díní taraqqí ke liye wuh tá-sír húi, jo Inglístán men shurú karke in dinon men mulk i Bohímíyá o Morewíá men niháyat muassir o mashhúr húi. Yahan par Ziská bahádur kí hidáyat se sháhansháh kí muḥá- Bohímíyá aur More-
wíá men jang o jadal. lifat men larái húi, aur us ne bahut

barason tak apní muháfizat kí, lekin ákhir i kár un ke dushmanon ne sulh kí aisí sharton ko, jinhen sirf baz qabúl kar sakte the, pesh karke un ko do hisse kar diyá. We jo Pop ke tábidár húe firqa i Kalikstání kahláte hain, (yane Sáhib i Piyále,) kyunki un sharton men ek bát, jin ke sabab se unhon ne sulh kí, yih thí, ki Ashá i Rabbání dete waqt piyála awámm ko diyá jáegá. Lekin sulh karne ke bad jab unhon ne daryáft kiyá, ki Roman Káthulik

sharáit i mazkúra ke mutábiq amal nahín karte haiñ, wuh haṭkar dúsre faríq meñ phir shámil húa, jo firqa i Tabúri kahlátá thá. Pas un se milkar, unhoñ ne ahd o paimán karke firqa Unítas Fratrum (yañe Ápas ke Bhái) qáim

Unítas Fratrum ká qáim honá.

kiyá. Qaríb san 1470 meñ in logoñ ne Bohímiá kí zabán meñ Baibal ká ek tarjuma sháya kiyá aur mutafar-

riq mulkoñ meñ qásidoñ ko bhejá, táki dín kí hálat ko dar-yaft karen. Solahwiñ sadí ke shurú meñ is faríq kí do sau jamáateñ maujúd thín, jo firqa i Wáldensis ke sáth dosti rakhte the.

Mulk i Spain aur Íṭalí meñ bhí aise ashkhas the, jo ki isláh-i-dín karáne cháhte the; lekin Íṭalí meñ Popí ikhtiyár, aur Spain meñ *Inquízishan* * kí izá-rasání is koshish ko bátil ṭhahrátí rahí.

Solahwiñ sadí ke shurú meñ bádsháhi ikhtiyár banisbat Popí ikhtiyár ke muqaddam rahá.

Dunyáwí hákim Popí dawé ká inkár karte.

Inglistán, Fráns aur Spain meñ aláhida aláhida bádsháhaten qáim

ho chukí thín, aur saltanat i Jarman khandán i Hapsburg kí hukumat ke tale qáim kí gai thí. Dunyáwí hákim Pop ke dawá ko, ki wuh dunyáwí muámaloñ meñ bhí bádsháhoñ ká bádsháh hai, qarár nahín dete the. Pop Leo X ne is dawé par zor nahín diyá. Wuh baṛe baṛe bádsháhoñ ke sáth achchhá bandobast o rishta rakhtá thá, aur díní muámaloñ meñ un ke sáth púri yagánagat rakhtá thá. Wuh muḥhálifoñ ke kuṛkuṛáne par kyúñ sardardí kare? Haqíqat meñ is álim aur shauqín Pop ne un kí, jo díní isláh kí koshish karte the, kuchh bhí fikr nahín kí.

Popí kḥiyáloñ ke mutábiq Leo X. ke pahle sál meñ kalisiyá kí taraqqí kí achchhí súrathí: lekin Popí

* Inquízishan ek Rúmí Káthulik mahkama thá, jo kḥufiya un kí surág lagátá thá, jo Popí talím ke kḥiláf kuchh mánte, yá sochte the, aur un par fatwá lagáke sazá detá thá.

hukúmat ká kharch bahut rahá. Aláwa is ke St. Peter's ke bare girje ghar par bahut rupae kharch hote the. Is kharch ko púra Magfirat ke kágazát kí ziyáda bikrí. karne ke liye tarah tarah kí tajwizen kí gaín, jin men se ek yih thí, ki Magfirat ke kágazát kí ziyáda bikrí ke liye intizám kiyá jáwe. Chunanéchi alá-hida aláhida mulkon men un ke theke diláe gae. aur log pheríwálon kí tarah unhen idhar udhar bechte phirte the, aur harchand kí us zamáne men ilm kí barí taraqqí ho chukí thí, yih nafrat-angez saudágarí barí besharmí se kí gaí.

Is tijárat ke liye mulk i Jarman tín hisson men taqsím kiyá gayá. Har ek hisse par ek ek dároga muqarrar huá. Shahr i John Tetzal kí kár-Mayence ke hákim Albert ne, jo shahr i Magdeburg ká Archbishop bhí thá, apne iláqon men is tijárat ke bandobast ko iḡhtiyár kiyá. Us ke pherí-wálon men se ek Daiminiqí faqír John Tetzal thá, jis ne is kám men barí shuhrat hásil kí. Us ne yahán tak dilerí kí, ki us ne un kágazát se, jo gunáh kí muáfí ke liye goyá sarkárá noṡ the, tauba kí shart urá dí Us ke kágazát kí, yane muáfí ke noṡ kí, aisí ajíb tásír mahsúb kí játí thí, ki wuh az khud un logon ke gunáhon ko dúr karte, jo un ko kharíd lete the. Jáe taajjub hai, ki is shaḡhs kí kámyábí aisí huí, ki kasrat ke sáth yih noṡ kharíde gaye; lekin táham tamám mulk i Jarman men bare bare guroh the, jo is nafratí kám se náráz hué.

Ek Augustinian faqír yá monk Mártin Lúthar náme thá, jo súbá i Sáksaní ke shahr i Lúthar Tetzal ká mu-
Wittenberg men ustád aur mannád khálif hoke us ke kám
thá. Wuh to peshtar is se Rúmi ko Shartání kám thahrá-
tá hai.

kalisiyá ke báz galat iṡtiqád ke barḡhiláf talím de chuká thá, aur ab is magfirat kí tamám kárrawái ke barḡhiláf

hokar talim dene lagá, ki yih kám K̄hudá ke Kalám ke bar̄k̄hiláf hai. K̄hudá ke Kalám ke par̄hne aur Pák Rúh kí madad se Lúthar apne waqt ke kitne wáhiyát k̄hiyálon se ázád ho chuká thá, aur is waqt us ko faráz kí ráh sáf maḷúm ho gai thí. Us ne Magfirat ke kágazát ke bar̄k̄hiláf manádi karke logon ko jatáyá, ki yih intizám un ke imán ke liye ek Shaitání dhoká hai. Jab T̄etzal ne yih suná, to niháyat gussa húá, lekin Lúthar aisá ádmí na thá, jo kisi bāt ká, jo us ke sámhne sachhí maḷúm ho, k̄hauf yá dhamkí ke báis munkir bane. Chunáñchi máh i October 31wín, san 1517, shám ke waqt ek aise din, jab farz thá ki sab log girja ghar meṅ házir hon, aur apne gunáhon ká iqrár karke muáfi hásil karen, us ne Wittenberg ke girja ghar ke darwáze par ek ishtihár t̄ang diyá, jis par Magfirat ke kágazát ke intizám ke bar̄k̄hiláf 95 subút marqúm the, aur daḡwá is bāt ká bhí likhá gayá, ki main madrasa meṅ tamám muk̄hálifon ke bar̄k̄hiláf in báton ko qáim karne par mustaidd hun. Yih kám Lúthar ne bilkull apní taraf se kiyá : us ne aur kisi ko apná zimmadár hone na diyá. K̄hudá ke Kalám par bharosa karke us ne dilerí ke sáth is tarah aisá ek kám kiyá, ki go az̄k̄hud ek chhoṡá sá kám maḷúm ho, lekin kalisiyá aur dunyá kí hálat ke sabab se ek bará kám thahrá, balki un nishánion meṅ se, ki jis se insán kí taraqqí kí paimáish kí jātí hai, yih ek k̄háss nishán ho gayá.

CHAUTHÁ HISSA.

SAN 1517—1885 Īswi.

Rífármeshan ká k̄háss maqsad̄ yih thá, ki Baibal ko Popí qáide se rihái deke logon̄ ko ázádí dí jáwe, táki we us ko parhen̄, aur ki us kí nisbat̄ yih qarár diyá jáwe, ki Masíhion̄ Rífármeshan ká k̄háss maqsad̄. ke imán aur aamál ke liye koí dúsrá qáida nahin̄ hai, aur ki us hí kí hidáyat ke wasíle se imándaron̄ ko K̄hudá se nazdíki hásil ho saktí hai.

Rífármeshan kisí k̄háss insán ká kám na thá, na wuh kisí dilerána harkat se sádir húa; lekin K̄hudá ke us kám men̄, jo t̄in sadí peshtar se K̄hudá ke logon̄ ke dilon̄ men̄ taraqqí kar rahá thá, ek aur manzil thá: is sabab se jab wuh shurú húa, to koí us ko rok na saká. Lekin Injil kí mánind us kí tásir sirf un logon̄ par ho saktí thá, jo us ko qabúl karte.

San 1516 men̄, jab Lúthar is aqíde par, hamla kartá thá, ki “K̄hudá ke huzúr insán ká Rástbáz honá nek kámon̄ ke wasíle se hotá hai,” mulk i Switserland ke shahr i Ainsáideln men̄ Ulrik Zwingle kunwári Mariyam kí paras-tish ke bar̄k̄hiláf waz kartá thá. In hí aiyám men̄ Switserland ke aur log bhí díní isláh ke liye koshish karte the.

Is waqt se leke dín i Īswi kí táriq̄h, jo Magribí mumálik se iláqa rakhtí hai, mutafarriq ráston̄ par chali jáegi, aur táham kai aise bhí bayánát hon̄ge jo sabhon̄ se mutábíqat rakhte K̄háss k̄háss zamáne. hain̄. In men̄ se pahlá aur k̄háss san 1530 hai, jab ki Rífármeshan ke Īlm i Iláhi ke usúl intizám ke sáth qarár págae, aur aqáidnáma banáne ke liye bahs o mubáhisa shurú húa. Dúsrá k̄háss san 1648 hai, jab sab kalisiyáon̄ ke aqáidnáma ban chuke, aur barr i aqzam i Yúrap men̄ Protestant qaumen̄ apní qadr o ázádagí hásil kar chukín. Tísra san 1790 hai, jab mulk i Fráns men̄ gadr húa, aur ak̄hir i kar san 1870 men̄, jab jalsa i Váti-kan munaqid húa, aur Popon̄ ká mulkí ik̄htiyár játá rahá.

SANOŃ KÍ FĪHRIST 1517 SE LEKE 1648 TAK.

Jarman ke Sháhansháh.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Petriárk.	Rúsí Zár.
1519 Charles V., Takht se dastbar- dár húa,	1521 Leo X., 1522 Adrian IV., 1523 Qlemens VII., 1534.	1621 Yaramiáh I., khárij húa, 1523 Yuannikas, 1524 Yaramiáh, bahál húa, 1546 Denis III., 1555 Yúsuf II., 1563 Metrofánis III., úbde se dastbardár húa,	1453 Qunstuntúniyá ká Mu- salmánon ke háth áne ke bad Yúnání kalisiyá ke mubáfiz mulk i Rús men barpá húa, yih rishta san 1462 men Ivan III se shurú húa aur ziyáda zor se hotá rahá, zail ke bad- sháhán ke waqt se 1505 Basil IV. 1533 1533 Ivan IV. Durusht, 1584 1584 Theodor I. 1598 1598 Buras-Gudanáf, 1605 Us waqt tak jab Poland kí charháif húi, aur jab we nikále gae to khán- dán i Rumanáf kí sal- tanat barpá húi. 1645 1613 Míkáel, 1645 Aleksis,
1558 Ferdinánd I, 1564.	1555 Marsellis II., 1556. 1555 Pulús IV., 1559	1572 Yaramiáh II. Us ne Lúthar ká rifármeshan jári karná cháhá, lekin kámyáb na húa, is liye khárij kiya gayá. 1579 Metrofánis III. phir úbde par bahál húa. 1580 Yaramiáh II., bahál húa, Phir khárij kiya gayá. 1583 Pekomias. 1584 Thioláptus II., 1585	
1564 Maksimilian II., 1576.	1559 Pius IV., 1565 1566 Pius V., 1572 1572 Gregori XIII., 1583.	1585 Yaramiáh II. tisri martaba petriárk baná. 1594 Mattí II. khárij húa. 1595 Thiafaníz II., khárij húa. 1600 Neoafátus II., jiláwatan húa. 1602 Mattí II. phir bahál ho gayá.	
1576 Rudálf II., 1612	1590 Urban VII., 1590		1645 Aleksis, 1676

1612 Mathias,	1617, 1590 Gregorí XIV., 1591. 1591 Innosant IX., 1591. 1592 Qlemens VIII., 1605. 1605 Leo XI., 1605 1605 Pulús V., 1621	1602 Rafael II. 1606 Neofaitus, phir bahál ho gayá, phir jiláwatan kiyá gayá. 1613 Timutius II. 1621 Qurillus Luqaris ne Qálwin (Calvin) kí talím phailáne cháha. Panch dáfa khárij kiyá gayá, aur chár dáfa phir bahál kiyá gayá. Akhirkár Sultán i Rúm ne us ko qatl kiyá, 1637 1638 Qurillus, sákin i Bariá, dúsrí bar bahál huá, aur phir jilá- watan kiyá gayá. 1639 Parthenius, 1664
1617 Ferdinand II., 1637.	1621 Gregorí XV., 1623. 1625 Urban VIII., 1644.	
1637 Ferdinand III. 1659.	1644 Innosant X., 1655	

PAHLA BAB

RÍFÁRMEŠHAN KE WUQÚ MENĀNE KE BAYÁN MEN

(1517—1530.)

Go yih arsa chhoṭá hai, tau bhí us men kái ek manzilen pái játi hai:—

I. Wuh manzil, jis men Lúthar ne Magfirat ke kágazát par hamla kiyá, aur Pop ká wafá-dár mutí hokar jalsa i ámm men dars ke wasíle aur ḡhatt o kitábat se bahs o mubáhisa kartá rahá.

II. Dúsrí manzil us waqt se hai, jab Lúthar ne Popon ke aalá iḡhtiyár ká inkár karke tamám Popí intizám ke ḡhiláf bahs o mubáhisa kiyá, jis ká yih natíja húá, ki Lúthar ne Popon ke iláqon ko ehhor diyá, aur jalsa i ámm kí duháí deke shahr i Worms kí majlis ke sámhne apní safái kí.

III. Tísrí manzil wuh hai, jis men Popon ne díní o dunyáwí mahkamon ke wasíle se koshish kí, ki Rífar-meshan ko band karen. Is men Díní isláh karnewálon ne Pák Kalám kí talím ke mutábiq apne ímán ká saf bayán karke Rífar-meshan kí pushtí kí. Is arse men unhon ne awám-un-nás ko baṛí ihtiyát ke sáth is muámale kí nisbat talím dí, jis ká natíja áḡbir men yih húá, ki san 1530 men shahr i Augsburg men ahl i Rífar-meshan ká baṛá jalsa húá, jis ne ek aḡáidnáma qáim kiyá. Is jalse men wuh aḡáidnáme bhí, jinhen Zwingle aur Ekolámpádius ne mulk i Switzerland ke wáste taiyár kiyá thá, pesh kiye gae.

Lúthar is waqt ke liye peshwá hone kí ḡháss liyáqaten rakhtá thá. Aláwa is ke mulkí hálát us ke madadḡár

húe, maslan mulk i Jarmaní men firqa i Augustíní ká buzurg Ştaupitẓ náme Lúthar ke muwáfíq ímán rakhtá thá, aur Masíhí zindagí men us se ziyáda tajribakár thá; chunánchi wuh Lúthar ke liye ek láiq mushír húá.

Phir Lúthar ká hákim Fređarik mulk i Sáksaní ká bád-sháh us ká zoráwar dost thá. Isí tarah taqwíyat páke aur mahfúz hoke us ne apná kám shurú kiyá. Chunánchi máh i November men us ne Láţíní taqrír ke sáth Luther kí taqrír Mag-firat ke kágazát kí mukhálifat men. álimon kí khátir apne dawé ko 95 dalilon ke sáth pesh kiyá. Aláwa is ke us ne awám-un-nás kí khátir yihí taqrír ámm bolí men pesh kí. Teţzel ne jawáb diyá, aur Pop kí taraf se Prierias náme ek baře uhdedár ne is bunyád par Magfirat ke kágazát ke pushtí kí, ki Pop sádiq-ul-qaul hokar dín o dunyá men púra iḡhtiyár rakhtá hai. Lúthar ne apne jawáb men dawá kiyá, ki Pák Kalám ke siwá koí dúsrí chíz sádiq-ul-qaul ho nahín saktí hai. Chunánchi is bahs men ek nai bát barpá húí, yaṇe Popí iḡhtiyár par hamla kiyá gayá.

Rúm kí taraf se Luthar ko samman milá, ki wuh máh i August kí 7wín táriḡh, san 1518 ko Pop ke sámbne áke apní safái kar le, lekin Fređarik kí sífárish ke wasile se yih bát qarár pái, ki maqám i Lúthar maqám i Augsbúrg men Kájetán ke sáth bahs kartá. Augsbúrg men us kí safái kar lí jáwe. Liházá usí sál ke máh i Ak-ṡobar men Lúthar maqám i mazkúra par házir húá. Pop kí taraf se ek shaḡhs Kájetán náme elchí hokar áyá, jis ne yih eháhá, ki Lúthar bagair bahs o mubáhisa ke apne kám se báz áwe, lekin Lúthar ne is hukm ke mánne men uzr kiyá, aur is ummed par ki Pop, jab merí talím se wáqif hogá, us kí himáyat karegá, us ne Pop kí duháí dí. Máh i November kí 9wín ko Pop kí taraf se ek parwána járí húá, jis men

us ne Magfirat ke kágazát ke intizám kí tamám zimmewarí le lí. Is hálat men Lúthar ne jalsa i ámm kí duháí dí.

Jab yih bát is naubat tak pahunchí, kalisiyá ke baz buzurgon ne khauf men ákar is bahs ko band karná cháhá ; lekin yih bahs band na ho sakí. Popí pahlú se shahr i Ingalstádt ká Dr. Ekk (Eck) sáhib uṭhá, aur us ke aur

Leipsiq men bahs o Kárlstádt sáhib ke darmiyán, jo mubáhisa. Lúthar ke sáth madrasa men ustád thá, bahs shurú húi. Yih bahs ek baṛí majlis ke sámhne, jo shahr i Leipsiq men munaqid húi, kaí din tak hotí rahí. Muḡhálifon kí harkaton ke sabab se

Milánkthon kí kitáb Lúthar bhí majbúran is bahs men Defensis contra Ekkium. sharik húa. Is mauḡa par Phillip Milánkthon (Melanchthon) ne ek kitáb Dr. Ekk sáhib ke barḡhiláf sháyá kí.

Phir 15wín Jún, san 1520 ko Pop kí taraf se ek parwána jari kiyá gayá, jis men Lúthar kí 95 dalílon men se 41 ke barkhiláf yih fatwá diyá gayá, ki Lúthar par Popí fatwá. yih báten bidaṭí hain ; aur Lúthar ko hukm diyá gayá, ki sáth din ke andar apne qusúr ká iqrár kare, aur agar wuh iqrár na kare, to wuh kalisiyá se kharíj kiyá jáegá. Har ek hákim ko hidáyat húi, ki jo koí muhlat kí miád ke baḡ us ko pakar sake, to us par farz hogá, ki use giriftár karke Rúm men bhej de. Lúthar ne is ke jawáb men Masíhí ázadagí kí nisbat ek kitáb sháyá kí, aur máh i Júlái men is murád se ki mulk i Jarmaní ke sardár Rífarmeshan ke hámi bane, us ne bataur i duháí un ke nám par ek risála tasníf kiyá.

Is hálat men Luthar ne pahchán liyá, ki is waqt se merá Rúmí kalisiyá ká tábidár rahná Lúthar ne Popí parwáne ko ág men phúnk dálá. gair-mumkin hogá aur apne dil men tháná, ki main is bát ká ishtihár dúngá. Liházá Disambar 10wín, san 1520 ko ittilá dene

ke bad us ne Pop ke us parwána ko, jo us ke barqhiláf jári huá thá, aur Rómí kalisiyá kí qánúní kitáb ká ek nusqha, aur Popon ke kái ek farmán ko lekar khule bázár meñ un ko jalá diyá.

Pas Disambar 10wín, san 1520 se mulk i Jarmaní ká Rifármeshan aláhida hoke ek nirálí súrát par barhtá gayá.

Máh i Januarí 1519 meñ Jarman ká Sháhansháh Mák-similian mar gayá, aur usí sál ke máh i Júlái meñ us ká potá Spain ká bádsháh Charles I. Sháhansháh muqarrar huá, aur is waqt se us ká qhitáb Sháhansháh Charles V. mashhúr ho gayá.

San 1520 meñ, jab Lúthar ne Popí júe ko utár phenká, Yúrap ke mulkí muámalát qhásskar tén ádmion ke háth meñ the, yane Bádsháh i Inglístán

Henry VIII., Bádsháh i Fráns Dunyá ke iqhtiyárwále.
Fránsis I., aur Sháhansháh i Jar-

maní Charles V. jis ko aisá iqhtiyár hásil huá, jo us se peshtar Yúrap meñ kisí shaqhs ko na milá thá. Mumálik i Spain, Nápolí aur Itáli ke aur hisse, Sisilí aur Bahr i Róm ke kái ek bare jazíre, Netherland aur saltanat i Jar-

man ke iláqajat jis ke sáth bádsháh i Hungary aur Bohemia

aur iláqajat i qhándán i Hápsburg

ke the, aur wuh kull zamín, jise Charles V. ke iláqajat ke hudúd.

Spain ke ná-qhudá Junúbí aur Shimáli Ameríka, aur jazáir i West Indíes meñ inkisháf kar gae, us ke háth meñ á gae the. Charles ne Yúrap meñ apne Mashriqí súbajat ko apne bhái Ferđinand ko baqshsh diyá thá. Yih sab bare bádsháh Rómí Kalisiyá ke pakke madadgár the, aur apne apne hudúd ke andar Rifármeshan kí mumániyat karte the, aur us ke mution ko ízá pahuncháte the.

In bádsháhon ke siwá Mashriq kí taraf Turk log Sultán Sulaimán kí bádsháhát ke waqt apne púre darje kí kám-

yábi hásil kar chuke the. Un kí bádshábat Charles V. ke mumálik ke Sharqí kináron se mil meshan men madad kí. gaí thí, aur kaí bár un ká lashkar dúr tak un mulkon men pahunchá, jin par us ká bhái Ferđinand bádshábat kartá thá. Ajíb hál yih húa, ki agarchi wuh Musalmán is bát se waqif na the, tau bhí unhon ne Masíhí Rífármeshan kí barí madad kí, jaisá áyanda bayán kiyá jáegá.

Jarmaní ke súbaját ká pahlá jalsa, jo Charles V. ke sháhansháh hone ke bađ wuqú men áyá, máh i Januari 6wín, san 1521 shahr i Worms men munaqid honewálá thá. Kisí sabab se us ká munaqid honá tén mahíne tak multawí rahá, aur jab munaqid húa, to bahut se sháhzáde, sardár, aur díní aur dunyáwí afsar házir húe, kyúñki yih sab cháhthe the, ki jahán tak ho sake, ham shán o shaukat ke sáth nae Sháhansháh ke áge házir hon. Yih jalsa saltanat kí kárrawái kí shakl rakhtá thá, lekin us hí men bará muámala Rífármeshan thá.

Lúthar Sháhansháh kí taraf se muháfizat ká wađa hásil karke shahr i Worms men házir húa, aur máh i April kí

Lúthar ne Worms ke 17wín aur 18wín ko jalsa i mazkúr jalse men házir hoke men khare hokar barí dánái aur ilm apne aqídon ko sábit kiyá. ke sáth apne aqídon ko sábit kiyá.

Bahut logon ne khushí ke sáth us kí suní, lekin kasrat ráe us ke barqhiláf húe. Jalsa kí kárrawái ká yih natíja húa, ki us ke iatiqád par bidat ká fatwá lagáyá gayá, aur dunyáwí hákimon ko hukm diyá gayá, ki jis waqt muháfizat kí miád guzar jáe, us ko pakaḥke sazá dewen. Aláwa is ke Jarmaní ke hákimon ko hukm diyá gayá, ki jabr ke sáth Lúthar ke pairaon ko band karen, aur un ke mál o asbáb ko zabt karen, Lúthar kí kitábon ko barbád karen, aur jo koí is hukm ke barqhiláf kám kare, wuh saltanat ká mulzim hogá.

Jalsa se rawána hoke Lúthar us waqt apne ghar na pahunchá. Jab wuh ek wíráne men safar kartá húa chalá jata thá, to sawáron kí ek guroh ne hathýar-band hoke us par hamla kiyá, aur us ke sáthion Bidat ká fatwá us par ko haṭáke us ko giriftár kiyá. Phir lagákar dost us ko chhi-unhon ne us ke faqírí libás ke úpar páte hain.

bahádur sipáhí kí wardí dalkar us ko ek ghoṛe par sawár kiyá. Yih karke we fauran us ko sáth lekar Thúringí jangal men bhág gáe. Das mahíne tak awám-un-nás men se kisé ne Lúthar ko na dekhá. Itne men wuh log, jo us ko már dálná cháhte the, is bát se wáqif húe, ki agar jalsa ká fatwá púrá kiyá jata, to mulk men kaisá hullaḥ ho jata. Lúthar ke doston ne us ko Wártzburg ke qile men dushmanon ke háth se chhipáyá, aur wahán wuh apná waqt likhne parhne men guzrántá rahá. Isí jagah us ne Injíl ko zabán i Jarman men tarjuma kiyá.

Isí arse men jalse ká fatwá aur hukm multawí rahá, siwá is ke ki Brándenbug ká hákim Jalse ke fatwá ká aur Bavaria aur Sáksaní ke sardár multawí rahná. aur baḥ Popí sháhzáde Lúthar ke pairaon ko aisí saḥtí se izáen pahuncháthe the, ki bahut se log Rífarmeshan ke hamdard húe. Sháhansháh is kám men madad na kar saká, kyúnki ain is hí mauqa par us ke aur Fráns ke darmiyán laráí shurú húi, aur us ke bhái Ferdinand ne baṛí mushkil se Turkon ko apne mulk men áne se roká.

Wiṭtenburg men kalisiyá ká nayá intizám Milánkthon sáhib kí marifat kiyá gayá, jab us ne ek kitáb ke wasile se Lúthar kí talím tartib ke sáth pesh kí. Yih us waqt húa, jab Lúthar Wártzburg men rahá. Lekin Wiṭtenburg men ek aur firqa barpá húa. Is faríq ká bání, ek ustád, Bodenstein náme thá, jis ne is nai ázádagí ko yahán tak barháyá ki khatra húa, ki Rífarmeshan ke muámile men khalal áwe. Liházá aisá jagrá shurú húa, jis ká faisala Milánkthon kí narm-mizájí se na ho saká.

Achának máh i March, 1522 men Lúthar phir un ke darmiyán házir huá, aur logon ke darmiyán waz karne, aur kalisiyá ká intizám karne se un ko, jo judá ho gae the, phir ikatthá kar liyá, aur kalisiyá ká kám nawishton kí talim ke mutábiq chaláya. Usí sál men Áhd i Jadíd ká tarjuma sháya huá, aur do sal bad tamám Baibal bhí Jarman kí zabán men sháya kí gai.

In aiyám men mulk i Jarmaní ke Junúb kí taraf, us zulm ke sabab se, jo muddat se awám par ho rahá thá, kai ek nádán ashkhás ke ubhárne se gadr ho gayá, jo “Dihátion kí Larái” kahláti hai, lekin san 1525 men maqám i Fránkenhausen men un ke aur Roman Káthulik lashkar ke darmiyán larái huí, jis men dihátion ne shikast khái.

Mulk i Jarmaní men Rífarmeshan ká muámala ek nirále taur se pesh áya thá, aur jis hál ki us ke usul ká koí kháss aqáidnáma na thá, san 1521 se 1530 tak charon taraf bahs o mubáhisa hotá rahá. Ab tak Rífarmeshan ke khwáhán ummed rakhte the, ki kisí jalsa ke wasíle se Rómí kalisiyá ke sáth sulh ho jáwegí. Liházá is ummed se kai ek jalse munáqid hue jin men we apne aqídon aur shikáyaton ká ek kaitiyatnama tayár karne kí koshish karte the. Sháhansháh i Maksimilian un shikayaton kí, jo mulk i Jarmaní men Róm ke barqhiláf hotí thín, ek fihrist baná chuká thá, jis men 10 dafá the. Rafta rafta in dafon kí ádad 100 tak barh gai. Chunanéchi yih 100 shikáyaten Worms ke jalsa i ámm ke sámhne pesh kí gain, par natíja faqat yih huá ki jalsa ne bajuz un ke sun lene ke un se kisí tarah kí hamdardí zahir na kí, aur is hí sabab se bahut log Rífarmeshan ke muámala men hamdard hue.

Máh i Disambar pahlí, san 1521 men Pop Leo X. ká intiqál ho gayá. Us ke bad Pop Hadrián VI. muqarrar

húa. Yih shaḡhs d́ndár ádmí thá, aur us ne iqrár kiyá, ki kalisiyá meṅ buráiáṅ haiṅ, aur waḡa bhí kiyá, ki maiṅ un ko dūr karúṅgá, lekin is ke sáth us ne hukm diyá, ki Lúthar kí bidat ke barḡhiláf ke fatwe ke mutábiq aṃal-darámad kiyá jáwe; lekin Sitambar 14wín, san 1523 meṅ wuh bhí is jahán i fání se rihlat kar gayá. Us ke baḡ Pop Qlemens VII. muqarrar húa. Us ne bhí waḡa kiyá, ki Jarmaní kí shikáyat ke mutábiq aṃal karúṅgá, basharte ki Lúthar kí bidat ke barḡhiláf fatwe ke mutábiq aṃal kiyá jáe. Maqám i Nuremberg meṅ do jalse h́e; ek san 1522 meṅ, aur dúsrá san 1524 meṅ, aur donoṅ ke sámhne Popí elchí ne us hukm kí tamíl ke liye darḡhwást kí, lekin mulkí muámalát kí hálat aisi thí, ki Sháhansháh us darḡhwást ke mutábiq aṃal na kar saká. Aláwa is ke aksar súbaját ke hákim us fatwe ke barḡhiláf the.

Maí 5wín, san 1525 Sáksaní ke hákim Frederick ká inti-qál ho gayá, aur us ká bhái Yü-hanná, jo sachhá Masíhí aur Lú-thar ká dost thá, taḡht-nashín hokar Rífarmeshan ká hámi húa. In aiyám meṅ kaí ek námi ashḡhás Rífarmeshan ke madadgár h́e: maslan Hesse ká sardár Failbús, aur Brandenburg ká Albert, jo Jarmaní ke baháduron* ká aqlá hákim thá, aur jo san 1525 meṅ śba i Prussia ká hákim húa. Yih ashḡhás apne tamám logon ke sáth maṅ un ke usqúfon ke, Rífarmeshan ke muáwinon meṅ sharik h́e.

*Yih ek ḡhás majlis thí jo jihád ke waqt qáim kí gai, jis ke sharik "Teutonic Knights" kahláte the.

Yúrap ke bádsháhon ko aur páñch sál tak un laṛáion
 Rífarmeshan ke liye ki taraf tawajjuh karná paṛá, jo
 achehhe mauṇa ká dast- mábain mulk i Jarmaní aur mulk i
 yáb honá. Fráns, aur mábain saltanat i Jar-
 maní aur Turkon ke darmiyán ho rahí thín. Is arse men
 Rífarmeshan ke kḥwáhán ne apne mulkon men díní
 intizám karne ke liye achehhi fursat páí. Chunanéchi is
 kám ke muntazim Hesse ke sardár Failbús aur Sáksaní
 ke hákim Yúhanná ne madrason kí achehhi tajwíz kí, aur
 kḥásskar Wíttenburg kí University kí taraqqí púre darje
 tak karwái. Aláwa is ke san 1527 men shahr i Márburg
 wáṇa i Hesse men ek naí University kí bunyád ḍáli gaí.

San 1529 men ek jalsa maqám i Spires men munaṇid
 húa, jis ne yih farmán jarí kiyá, ki
 Protestánt ká laqab. jalsa i Worms ká hukm, sirf un
 mulkon men tamíl kiyá jáwe, jin
 men qánún ke sáth Rífarmeshan qáim na kiyá gayá ho.
 Is farmán ke barḥhiláf chha sháhzáde aur chaudah shahron
 ne milkar máh i April 19wín, san 1529 men ek shikáyati
 arzí, jo protest kahláti hai, Sháhansháh ke huzúr pesh
 kiyá. Isí sabab se we log jo Rífarmeshan kí taraqqí
 cháhte the, *Protestánt* kahláte hain.

Sháhansháh i Jarmaní ne, laṛái men fathyábi hásil karke,
 maqám i Bársaloná men máh i Jún
 Augsburg ká aqáid- 29wín, san 1529 men Pop ke sáth
 náma. ahd o paimán kiyá, aur usí sál ke
 máh i August 5wín men maqám i Qámbray men Fráns ke
 sáth sulh ká ahd kiyá. Máh i Februari 30wín, san 1530
 men, Charles V. ne Pop ke háth se Sháhansháhí táj pahiná,
 aur níz mulk i Lámbarḍ ká bádsháh thahráyá gayá.
 Sháhansháh ne, bidín murád ki Jarman ke díní jhagre ká
 faisala kiyá jáwe, ek jalsa ko maqám i Augsburg men
 munaṇid kiyá. Is hálat men Protestánt logon ko yih amr

zarúri maḷúm húa, ki apne aqídon ká ek púra aqáidnáma taiyár karke jalse men pesh karen. Is murád ko púra karne ke liye Lúthar, Milankthon, Yúnas, aur Buganhá-gan sáhibán ne aqáidnáma i Torgau ko taiyár kiyá. Is bát men koshish kí gai, ki aqáidnáma kí ráh se Lúthar kí kalisiyáon aur Switserland kí Protesant kalisiyáon ke darmiyán yagánagat qarár páwe, lekin yih koshish ná-kámyáb rahí, kḥásskar is sabab se, ki aqída i Ashá i Rabbání kí nisbat kḥiyálat men muwáfiqat na húi.

Maqám i Augsburg men Sáksaní ká hákim Milankthon aur tín aur mashhúr muallimon ko apne sáth le gayá. Lúthar mulk i Sáksaní ke báhar salámatí ke sáth na já saká. Milankthon Augsburg men Sháhan-sháh ke áne ke liye káfi din thahrá rahá, aur yún fursat páke us ne aqáidnáma ko ziyáda kámiliyat ke sáth taiyár kiyá. Yih wuhí aqáidnáma hai, jo máh i June 25wín san 1530 men jalsa ke sámhne parhá gayá. Is aqáidnáma ko radd karne ke liye Dáktar Ekk sáhib ne máh i August 3rí ko ek tahríri jawáb parhke sunáyá. Apne aqáidnáme ke jawáb-ul-jawáb men Milankthon ne ek kitáb tasníf kí, jo píchhe chhapkar sháya húi. Jalse kí taraf se ek kameṭí muqarrar húi, jo tarafain men sulh kí tajwíz kare, lekin is kameṭí se kuchh na ho saká.

Chár ázád shahr, yaṇe Qánstáns, Strásburg, Memmingen aur Lindau kí taraf se ek aur aqáidnáma jalsa i mazkúr men pesh kiyá gayá, jo aqáidnáma i Tétrápolitan kahlátá hai. MulK i Switserland kí muhazzab kalisiyáon kí taraf se ek aqáidnáma taiyár húa thá, lekin is sabab se ki yih mulk saltanat i Jarmaní ke báhar thá, wuh jalse men pesh na kiyá gayá.

Jalsa i Augsburg kí taraf se yih fatwá jári kiyá gayá, ki máh i April 15wín, san 1531 tak Protesanton ko

muhat dī jāe, ki jis meṇ wuh sochkar Rūmī kalisiyā ke tābīdār banen, warna zabardasti kī jāegī.

Mulk i Switẓerland meṇ, banisbat Jarmani ke, Rífármeshan kī ziyāda taraqqí hūí. Switẓerland meṇ dīnī Shahr i Básiil meṇ wuh ḵhiyálát, tahzīb. jo pandrahwiṇ sadí ke jalsa i ámm meṇ barpá hūe the, usí sadí ke áḵhir tak bare álimon par gálib rahe. Solahwiṇ sadí ke shurú meṇ Básiil kī University ke kaí ek muállim aur tálib-ul-ilm kalisiyā kī isláh ke liye sargarmí se koshish karte the. In meṇ se Thomas Witẓenbáḵh san 1505 meṇ mashhúr húa, aur 1517 ke peshtar Qápito, Hedio, aur Bérásmus sáhibán the, magar yih log gumán kárte the, ki kalisiyā apne iḵhtiyár ke sáth apní tahzīb kar legí. Un ke liye ḵhatra kam húa, aur baẓ Rífármeshan kī taraf ziyāda taraqqí-pizír na hūe.

Ulrik Zwingle ne pahle Injíl kī talím Witẓenberg se páí.

Zwingle ká ahwál, aur Wuh maqám i Galárus meṇ, jo koh us kī pásbáni ká bayán. i Alps ke bích o bích wáqa hai, das baras tak pásbán thá. Yahán us ne Yúnání Injíl se wáqifiyat hásil kī. Wuh is bát ká qáíl ho gayá, ki Pák Kalám dīn ke liye akelá aur púra qáida hai. San 1516 meṇ wuh Einsiedeln meṇ satáyá gayá, aur yabán waz karne lagá. Is maqám meṇ kalisiyā kī mashhúr buráián us ko nazar áín. Einsiedeln kuṇwári Mariyam ká ek mashhúr tírathgáh thá, aur játrí kasrat se chaḥháwá chaḥháne áte the. In logon par tars kháke Zwingle in buráiön ke barkhiláf waz karne lagá. Wuh yih talím detá thá, ki akelá Masíh gunáh se rihái de saktá hai, aur ki ímándáron ke liye us ká kaffára har hál meṇ kifáyat kartá hai. San 1518 meṇ us ne Switẓerland meṇ magfirat ke kágazát kī saudágarí kī muḵhálifat kī. Us ko itní kámyábí hásil hūí, ki wuh kám us mulk meṇ bilkull

band ho gayá. Usí sál men wuh shahr i Zuriḡh ke baṛo girje ká pásbán muqarrar húa. Logon ko ṭalim dene ke liye us ne Injil ke baṛ hisson ko shurú se áḡhir tak tafsír karná shurú kiyá. Log is tariqe se niháyat ḡhush húe, aur baṛi baṛi jamáaten us kí sunne ko áti thín.

Jab Lúthar kí bábat mulk men shor húa, to Zwingle par bhí shakk húa, ki yih bhí bidati hogá, lekin wuh Rifármeshan ke muámale men pesh na áyá, jab tak

Zwingle kí ṭalim ká tariqa.

ki san 1522 men us ne roza kí nisbat ek kitáb sháya kí. Is waqt tak Switẓerland ke kai ek wáiz Zwingle ke namúne par chalte the. Is hálat ko dekhke máh i Maí, san 1522 men Qánstáns ke usqúf ne ek ḡhatt likh bhejá, jis men us ne sab pásbánon ko nasibat kí, ki bidat se ḡhabardár howen. Shahr i Lusaran men ek jalsa ne us waṛ kí mumániat kí, jis se kisi tarah ká jhagrá barpá ho sake. Is par balis o mubáhisa shurú húa, jis ká yih natíja húa, ki shahr i Zuriḡh aur kai ek súbé aḡaid i Rifármeshan ko iḡhtiyár karke saf taur se apne imán ko záhir karne lage. Chunánchi máh i Januarí san 1523 men Zuriḡh ke jalse ne Rúmi muallimon aur Rifármeshan ke muṭataqidon ká ek kánfarans kiyá. Us kánfarans ke sharik Zwingle kí ṭalim se aise ḡhush húe, ki unhon ne us ko tákid se hukm diyá, ki apní is ráh men qáim rahe,

aur dígar wáizon ko saláh dí, ki us Rasúli ṭalim o dastúr Ashá i Rabbáni kí bábat. ke namúne par chalen. Libázá Rifár-

meshan ká kám dánái ke sáth kiyá gayá, aur barábar us men taraqqí húi. Rafta rafta ḡhánqáhen band kí gain, aur un ke badle madrase aur garib-ḡháne khole gae, aur ibádat i ámm qadim zamáne ke dastúr ke mutábiq hone lagi. Phir máh i April 13win, san 1525 men Zuriḡh kí kalisiyá men rasúli dastúr ke mutábiq Ashá i Rabbáni amal men áí.

Is namúne par aur mumálik kárrawái karte the, lekin baze shakk men rahe. Máh i Januári, san 1528 shahr i Berne men bahs o mubáhisa húá, jis ká yih natíja húá, kí us súbá ne blí Rífarmeshan ke aqídon ko qabúl kiyá, aur us ke sáth aur kaí ek súbé us ke namúne par chalne lage.

Is waqt Swítzerland ke súbaját men phúṭ ho gai. Shímáli aur Magribí súbaját Proṭestant rahe, aur sharqí aur Janúbí, Roman Káthulik. Is hálat men in donon hisson ne madad cháhí, líházá Roman Káthulik Austria kí taraf ho gae, aur Proṭestant ne Strasburg aur Hesse ke sáth ahd o paimán kiyá. Isí mauqa par jalsa i Augsburg munaqíd húá. Zwingle us jalse men házir na húá, lekin us ne Sháhansháh ke wáste ek kitáb, banám *Sabab i Imán*, aur sháh i Fráns ke liye dúsrí kitáb, banám *Masíhi Imán*, sháya kí. Ekolámpadius ne, jo jalsa i Augsburg men házir thá, ek aqáidnáma ko tasníf kiyá, aur agarchi us jalsa men parhá na gayá, wuh Básil ke pahle aqáidnáma kí bunyád húá.

Sáksaní ke aur Swítzerland ke Proṭestanti aqáid ká farq k̄hásskar Aṣhá i Rabbání kí bábat thá. Lútbar ne ṭalím dí, kí Aṣhá i Rabbání men Masíh ká haqíqí badan roṭí ke sáth maujúd hai, lekin us ká badlá nahín bantá. Zwingle ne is ṭalím ká inkár kiyá, aur sikhláya, kí Aṣhá i Rabbání mahz yádgári ke liye ek rasm hai, jis men K̄hudáwand ke log roṭí aur wain ko istiámál karke Masíh ke badan aur lahú kí shináq̄ht hásil karte haiṅ, aur kí yih chizeṅ us ke badan aur lahú ke nishán haiṅ, jo ímándáron ke liye toṛá aur baháyá gayá, aur Masíh kí qurbání ke fawáid ímán ke wasíle se hásil hote haiṅ. Wuh isláhkuninde jo Ṭetrápoliṭan kahláte haiṅ, jin ká k̄háss muállim Martín Busar thá, aisá aqída rakhte the, jo in donon ke

darmiyán thá, lekin Lúthar kí taím se ziyáda mutábíqat rakhte the. San 1536 meñ yih log firqa i Lúthar ke sáth mil gae.

Jalsa i Augsburg ke ek sál bad Switzerland ke Roman Káthulik súbaját ne sába i Zuriķh par hamla kiyá. Akṭobar 11wīñ, Zwingle ká intiqál. san 1531 meñ maqám i Qáppel meñ laṛái húi, jis meñ Zuriķh kí fauj ne shikast khái, aur Zwingle, jo zaķhmíon kí khabar lene gayá thá, maqtúl húa. Usí sál ke November 23wīñ ko Ekolámpádius ká bhí intiqál ho gayá.

DUSRA BAB

ĀQĀID-NĀMON AUR DĪNĪ LAṘĀIŌŃ KE BAYĀN MEN

1530—1648.

Jis waqt se ki Augsburg kā Āqāidnāma banāyā gayā, us waqt tak jab ki Westfeliā men Ārsa kí tīn manzilen. sulh kā farmān jāri hūā, Jarmanī kí kalisiyā kí tawārīḡh kí tīn manzilen haiñ : (1.) Wuh ārsa, jis men farīqain ek dūsre ko qāil karne ke liye koshish karte the, is ummed se ki ek aisā āqāidnāma banāyā jāe, jis par sab muttāfiq-ur-rāe ho sakeñ ; (2.) Wuh ārsa, jo san 1555 se, jab Augsburg kā dīnī sulh-nāma qarār pá gayā, san 1618 tak hūā. Is ārse men goyā rāzīnāma likhne kí koshish hotī thī. (3.) San 1618 se 1648 tak hai, jis men tīs baras tak farīqain āpas men lar̄te the.

Jarmanī ke Proṭestant̄ jalsa i Augsburg ke āḡhirī fatwe kí farmānbardārī karne kí niyat mutlaqan na rakhte the, balki we laṘāi ke liye taiyārī karne lage. Liházā March 29wīñ, san 1531 maqām i Smālqáld men āhd o paimān hūā, aur thore din baḡd mulk i Baweriā aur Frāns hikmat i āmalī kí rāh se is āhd men sharīk hūe. Mulk i Denmārk bhī un ke sāth dostī rakhtā thā. Ānewāle sāl (July 23wīñ, 1532) maqām i Nuramburg men dīnī āhd o paimān hūā, jis ke mutābiq yih bāt qarār pá gai, ki filhāl dīnī muāmalāt kā faisala multawī rakhā jāe, jab tak ki koī jalsa i āmm us kā faisala na kare.

Aqáidnáma i Augsburg ke wasíle se Lútharí kalisiyá ke aqáide mashhúr kiye gae, aur ráh taiyár kí gai, jis se bahut log is kalisiyá men shámil húe. Yih aqáidnáma firqa i Lúthar ke ímán kí sanad thahrá. Díní isláh ke faríqain ke darmiyán yaganagat rahí, lekin isí aqáidnáma ke wasíle se firqa i Lútharí aur firqa i *Reformed* ká farq zahir kiyá játá thá. Is waqt se we sab, jo Switẓerland kí kalisiyáon ke aqáid se muwáfiqat rakhte the, *Reformed* kahláte the.

Rífármeshan kí we tásírát, jo har taraf se asar kartí rahín, khásskar do jagahon se nikal-tí thin, yane mulk i Sákسانی aur Magribí Switẓerland se. Lúthar kí talim shimáli, aur Wast i Jarmaní, Denmárk, Sweden aur Norway ke andar jald maqbúl húi, aur in hí ke sáth we jo mulk i Bohemiá, Morewiá aur Hungarí men Díní isláh karte the, muwáfiqat rakhte the. Shahr i Básił se shurú karke daryá i Rhíne ke muháne kí taraf baz Jarman mumálik aur Netherland men Bahr i Jarman tak log *Reformed* ke aqáid kí pairawí karte the. We *Protestant*, jo mulk i Fráns, Skátland aur Hungarí kí qaum i Mágyár ke the, in aqáid ko bhí mánte the. Agarchi *Protestant* ke yih do bare firqe baz báton men farq rakhte the, tau bhí we mukhálifon kí zabardastí ke barkhiláf ek dúsre kí madad karte the.

Wuh sakhtí, jo Charles V. Jarmaní men *Protestant* logon ko úpar karne ká maqdúr na rakhtá thá, Netherland ke súbaját men istiamál kí gai. Us mulk men Gerárd ká madrasa barpá húa thá, aur wahán wuh Injilí tásir mahsús húi, jo us madrase kí talim se paidá húi. Shahr i Geroningan ká buzurg, John Wessel, Lúthar kí

Aqáidnáma i Augsburg.

Reformed faríq.

Charles V. kí kárrawái mumálik i Jarman o Netherland men.

talim ke har ek aqída ko sikhlá chuká thá. Wuh sirf is sabab se salámatí ke sáth apní zindagí guzrán saká, ki sharíf khándánon ke darmiyán us ke is qadar dost the, ki un hí ke wasíle se us kí muháfizat húí. Cháhiye ki yih ashkhás jin ke nám bhí gum ho gae hain, qadím Rífárme-shan ke buzurgon men shámil kiye jáen.

Shurú men Lúthar ke khyálát Netharland men qabúl kiye gae, lekin thoří der baḍ firqa i Reformed ke aqáid un ko ziyáda pasand húa. Isí mulk men Rífárme-shan kí khátir pahlá khún baháyá gayá. Shahr i Brussels men máh i Julái, 1523 men Henry Voes aur John Esak qatl kiye gae. Us waqt se leke un mumálik men Charles V. kí saltanat aur baḍ us ke Filip II. kí saltanat men ziyáda saḡhtí ke sáth barábar ízarasání hotí rahí. San 1532 aur 1538 ke darmiyán Proṭestantí muámalon ko is tarah baṛí madad pahunchí, ki mumálik Wirtamburg, Pomeraniá, sardarán i Pállatina aur Anhált ke sháhzáde, bahut se ázád shahr, Nassau ká hákim William, aur Denmárk o Norway kí bádsháhateṅ is kí hámí húin.

Itne men bár bár zor ke sáth darḡhwasteṅ us jalsa i ámm ke munaḡqid hone ke liye, jis kí taraf Proṭestant dughái de chuke the, pesh kí gaín, lekin Pop derí karte rahe, jab tak ki wuh kám, jo jalsa i ámm men karná thá, us se na ho saká, aur Proṭestant bhí us kí nisbat thakkar beparwá ho gae the. Akhirkár parwána jári húa, ki shahr i Mantúa men jalsa i ámm munaḡqid hogá. Is jalsa ke wáste Lúthar ne ek aqáidnáma taiyár kiyá, jo máh i Februari, san 1537, maḡám i Smálqáld men Proṭestantí Anjuman ke sharikon ko manzúr húa. Yih aqáidnáma i Smálqáld kahlátá hai. Jalsa i ámm munaḡqid na húa.

Julái 10wín, san 1538 men maḡám i Nuramburg men ek jamáat, jo Pák Anjuman (Holy League) kahlátí thí

qáim kí gai. Matlab is ká yih thá, ki Augsburg ke fatwá kí, jo Proțestánțon ke barķhiláf diyá gayá thá, țamíl karne meñ sarkár kí madad kí jáwe. Ab aisá małúm húa, ki donon fariq ke darmiyán lařái shurú hogí, lekin is mauqa par Turk log Sháhansháh ke sharqí mumálik par hamla-áwar húe. Liházá is hálat meñ Proțestánțon ke sáth sulh ko qáim rakhná hí pařá. Chunanęhi shahr i *Frank-fort-on-the-Main* meñ (1539) sakár i Jarman ne ahl i Proțestánț ke sáth mashwarat kí, aur deřh sál tak un ke barķhiláf kárrawái multawí rakhí gai. Jab yih muhlat khatam húi, fariqain ke darmiyán kaí ek jalse munaqid húe, táki ápas kí ná-ittifáqí dúr kí jáwe, lekin kuchh fáida na húa.

Aķhirkár wuh jalsa jis ke liye darķhwást bár bár pesh kí gai thí, Disambar 13wín, san 1545, maqám i Trenț meñ munaqid húa. Jalson ká haqíqí mat-
lab. February 16wín, san 1546 meñ Lúthar ne maqám i Aisleben, jahán wuh paidá húa thá, wafát pái. Thoře din bađ us ke ki jalsa munaqid húa yih bát sáf záhir húi ki is jalse kí kárrawái se fariqain meñ sulh na ho sakegí, kyúnki is jalse ká maqsad yih na thá, ki buzurgán i kalisiyá Proțestánțon kí shikáyaton kí taraf tawajjuh karen, magar yih, ki we Proțestánțon ko mulzim țhahráwen.

Phir Januarí 27wín, san 1546, maqám i Ráțisbon meñ Sháhansháh ne bhí Rífármeshan ke muámale kí nisbat jalsa kiyá, magar Proțestánț zor i sham-
shír ko iķhtiyár karte
aur shikast kháte. us kí koshish bhí bátil țhahrí. Is par Sháhansháh ne, jo ab zabardastí karne ká iķhtiyár rakhtá thá, Rífármeshan ko púrá karne ke liye Proțestánțon ke sámhne sharáit pesh kíñ, jin ko qabúl karne kí nisbat un par dabáo dálá gayá. Proțestánțon ne inkár kiyá, aur lařái shurú húi. Smálqáld ke Anjuman ne sustí ke sáth lařái kí kárrawái kí, jis ká yih natija húa, ki Pro-

teṣṭant máh i April 24wín, san 1547, Muhlburg men shikast kháke majbúran Sháhansháh ke farmánbardár húe.

Máh i Sitambar, san 1547, Augsburg men Sháhansháh ne jalsa kiyá, jis men Roman Ká-thulik, aur Proṭeṣṭant ke fariqon ke darmiyán sulh kí tajwíz kí gai, jo us waqt tak qáim rahí, jab ki jalsa i ámm munásib taur se is bát ká faisala kar saká. Baz Proṭeṣṭantí sháhzádon ne is tajwíz ko qabúl kiyá, lekin aksar mumálik aur áwám-un-nás is ke barḡhiláf húe, tau bhí lashkar ke zor ke sáth us kí tamíl karwái gai, aur thoṛe mahínon ke baḍ Proṭeṣṭanton kí ḡhális talim Jarmaní men mauqúf rakhi gai. Sif shahr i Mágdeburg záhirí taur se us ko mántá rahá.

Sháhansháh ke lashkar kí yih kámyábí achának iḡhti-tám ko pahunchí. Sáksaní ká hákim Maurís Sháhansháh ká muḡhálif bankar Jarmaní ko díní ázádagí dilwátá. Maurís (Maurice), jis ne kai ek sál peshtar Proṭeṣṭantí Anjuman ko chhoṛkar Sháhansháh kí itáat kí, aur jis ko Sháhansháh ne bará lashkar sipurd kiyá thá, táki shahr i Mágdeburg par hamla karke us ko tábi men láwe, Sháhansháh kí ḡhidmat se náráz hoke aur us ke zulm ko pasand na karke shahr i mazkúr ke sámhne se uṡhkar Sháhansháh par hamla-áwar húá. Charles maqám i Imspruck men bímár pará thá. Apne ḡhatre se ágáhi pákar baṛí mushkil se us se nikal bhágá. August 2rí, san 1552, use áhd-náma par dastḡhatt karná pará, jis ke mutábiq Proṭeṣṭantí sú-baját ko díní ázádagí hásil ho gai, jab tak ki jalsa mun-áqid ho. Aláwa is ke Maurís ne Fráns ke bádsháh kí madad pái, aur us ne Sháhansháh ke mumálik par, jo Netherland men wáqa thá, chaṛháí kí. Chunanḡchi Sháh-ansháh Charles ne nuḡsán uṡháke apne dushmanon se, jo

cháron̄ taraf se hamla-áwar the, sulh karwái. Wuh sulh-náma, jo Jarmaní ke liye húa thá, Sitambar 25wín, san 1555, Augusburg ke jalse ke sámhne taiyár kiyá gayá, aur is men̄ Protes̄tanton̄ ke liye yih bát qarár dí gai, ki áyanda ke liye Jarman ke mumálik men̄ log dín ke báre men̄ ázád rahen̄, aur apní marzí se cháhe fariq i Protes̄tant̄ men̄ shámil hon̄, aur cháhe Roman Káthulik rahen̄.

Aktobar, san 1555, Charles V. ne Netherland ke taq̄ht ko, aur kai hafton̄ ke bad Spain ke taq̄ht ko bhí, māa un ke iláqon̄ ke, Charles V. taq̄ht chhor-ke k̄hánqáh men̄ já basá. apne bete Filip ko sipurd kiyá, aur chha mahíne bad ap bádsháhat se bhí dastbardár húa. Jab wuh yún apne ik̄htiyárát Filip ko sipurd kar chuká, aur us ne saltanat i Jarman ká ik̄htiyár apne bhái Ferđinand ko de diyá, to ek k̄hánqáh men̄ já baiṭhá, aur agarchi tazím kí ráh se us ká nám jab tak ki wuh jítá rahá, waqt ba waqt pesh kiyá játá thá, lekin wuh k̄hud k̄hánqáh men̄, goyá madfún hokar kabhí dunyá men̄ phir nazar nahín áyá.

Wuh díní ázádagi jo Augsburg ke ahd o paimán ke wasíle se qarár pái, so sirf hukú-maton̄ ke liye húi. Awám-un-nás kí nisbat hákimon̄ ko ummed thí, ki jis mazhab ko ham pasand karen̄, we bhí us ko ik̄htiyár karenge, lekin un ko ijázat thí, ki agar cháhen. apne mulk ko chhorke wahán jáwen̄, jahán un kí k̄hwáhish ke mutábíq mazhab jári ho. Ek aur qáide ke sabab se Díní ázádagi men̄ k̄halal húa, wuh qáida yih thá, ki jab koí hákim Roman Káthulik firqe ko chhorke Protes̄tant̄ ban jáwe, to us ko díní o dunyáwí ik̄htiyár ko chhorná partá thá.

Sháhansháh i Ferđinand I. aur Máksimilian II. ne koshish kí, ki yih sulh-náma qáim rakhá jáe, aur fariqain

ke darmiyán kisi par ziyádati na kí jáwe. Un kí amaldári ke dinon men kaí ek súbaját Protesant ho gae.

Lúthar kí maut ke bad wuh ná-ittifáqí, jo áge is fariq ke muallimon ke darmiyán thí, niháyat ziyáda húi. Melankthon ne ilm i Iláhi ke kaí ek masalon kí nisbat apní talim men tabdílí kí,* maslan sar i nau paidá hone men insán ká kyá kám, aur Ashá i Rabbáni kí bábat. Us ke khyálát Wittenburg kí University ke muallimon ko pasand áe. Is par un logon ne, jo Melankthon ke khyálon ke qáil na the, maqám i Jena men ek naí University ko qáim kiyá, táki Lúthar kí talim kí pushtí kí jáwe. Aur kaí ek báton men ná-ittifáqí húi, jin kí bábat bahs o mu-báhisá barason tak hotá rahá. Chunánehí yih tajwiz húi, kí maqám i Bergen, jo shahr i Mágdeburg ke nazdik wáqa hai, ek jalsa munáqid ho. Yih jalsa san 1577 men wáqa húa, jis ne Lúthari kalisiyá ke us aqáid-náma ko, jo ab tak ráij hai, taiyár kiyá.

Fariq i Jesuit, san 1540 men Pop ke sámhne maqbúl

Fariq i Jesuit ká
barpá kiyá jáná.

i nazar húa. Is firqe ká bání Ig-
náshius Loyolá thá, jis ne san 1556
men, bad us ke ki us kí majlis ká

púra intizam kiyá gayá, intiqál kiyá. Loyolá mulk i Spain ká ek sipáhi thá, jis ne zaqhm kháke lashkar ko ehhor diyá, aur dindári men niháyat sargarm hoke faqiron ke ek nae fariq ko qáim kiyá. Is fariq ká kháss maqsad yih thá, kí Popí talim kí himáyat kare, aur Rífármeshan ke kám ko band karke un sab ko, jo Popí talim kí mukhálifat karte hain, chup karwáe. Bahut barason tak sochte sochte us ne ahista ahista apní tajwiz ko púra kiyá. Us ke kaí

* Melankthon ne taqdir ke masala kí bábat talim dí, kí insán ke sar i nau paidá hone ke waqt insán kí marzi kárinda hai. Ashá i Rabbáni kí bábat is kí talim Calvin ke khayál aur talim se miltí hai, kí Ashá i Rabbáni men Masih rúhání taur par imándár se qabúl kiyá játa hai.

ek madadgár the, jin meṅ Peter Febar, aur Faránsis Závier mashhúr húe. Is faríq ne apná nám Anjuman i Īsá qarár diyá, aur iḡhtiyár hásil karne ke liye koshish kí, ki (1) aḡwám-un-nás ke sámlhne waz karen; (2) bád-sháhon aur sardáron ke darbáron meṅ ḡháss murshid* banen; (3) bachchon ko ṡalím dene ke muntazim banen; aur (4) gair-qaumon ke darmiyán mishan járí karen.

Mulk i Jarmaní meṅ, jis qadar is faríq kí taraqqí húí, usí qadar díní sulh-náma ke barḡhí-

láf Roman Káthulik zabardastí Jesuit logon kí kár-rawái.

karne lage. Chunáṅchi Sháhansháh

i Rudolph II. ne (1576—1612) apne tamám iḡhtiyár ke sáth, aur kabhí kabhí zor i shamshír ke sáth, Roman Káthulikon kí himáyat kí. Darhále kí har súbbe ke dín ko qáim karná hákimon ke iḡhtiyár meṅ rahá, aḡwám-un-nás kí ḡhwáhishon kí taraf kuchh libáz na kiyá játá thá. Kuchh kámyábí hásil karke Roman Káthulikon ne dilerí hásil kí, ki ziyáda dastandází karen, aur rafta rafta yih sunne meṅ áne lagá, ki Proṡestántí dín zabardastí se mauqúf kiyá jáegá, balki baḡ maqámon meṅ is maqsad ke liye kárrawái shurú bhí húí.

Roman Káthulik kalisiyá meṅ aur níz Popí darbár meṅ Rifármeshan kí nisbat nae ḡhiyál

barpá húe. Pop Julius III. ne Jesuit phir Popí iḡhtiyár ko bahál kiyá cháhte. Charles V. se targíb páke, Maí san

1551, jalsa i Trent ko phir munaqid kiyá, lekin April san 1552 meṅ wuh phir barḡhást ho gayá. San 1555 meṅ Július ká intiqál ho gayá, aur Mársellus Pop muqarrar húá, jis ne sirf teís din tak hukúmat kí. Us ke baḡ Pulús IV. Pop baná. Yih shaḡbs müddat tak Rúmí *Inquisition*

*Yáne Roman Káthulik ṡalím ke mutábiq wuh Pádrí, (Confessor) jin kí maṡrifat gunáh kí muḡfí hásil ho sake.

ká mutazim rahá thá, aur jab Pop baná to wuh Rifármeshan kī har qism kī kárrawái ká saḡht dushman húa, balki yih ṡháná, kī hatt-al-maqdúr main Popí uḡde ko aur us ke dīnī o dunyáwī iḡhtiyár ko baḡháungá. Chunáñchi jab tak us kī hukúmat rahí, (1555—1559) jalsa i ámm phir munaḡqid na húa. Lekin dúsrá Pop, yañe Pius IV. ke wasíle se jalsa Januári 18wīñ san 1562 men phir munaḡqid húa, aur us men log kasrat ke sáth jamá húe. Agarchi is jalsa kī kárrawái Rifármeshan ke liye fáidamand na húi, tau bhí us ne Rúmí ṡalim ko ba-muḡábala ṡalim i Proṡeṡtant aise taur se bayán kiyá, kī yih bát záhir húi, kī fariḡain ke darmiyán mel o miláp kīsí tarah se ho nahīñ saktá. Chunáñchi máh i Disambar 4thí, san 1563 men yih jalsa apná kám ḡhatm karke barḡhást húa. Jalsa i mazkúr ke ijlás aṡsa chár sál sát mahíne tak hote rahe. Us kī kárrawái ke wasíle se magfirat ke káḡazát ká intizám, aur wuh tamám ṡalim, jis par yih intizám mabní hai, púre taur se qarár diyá gayá, aur un ká bechná durust batláyá gayá; lekin wuh beparwái, kī jis se un ke bechne se badnámí húi, malámat ke láiq ṡhahrái gai. Ayanda ke liye yih hukm húa, kī zar ke badle magfirat kī sárṡifikaṡ na dí jāwe, magar dīndárá ke badle.

ṡrent ke faisale qánún ke taur par jári kiye gaye, aur ek suwál o jawáb kī kitáb bhí sháya kī gai, jo Pádrion kī hidáyat ke liye ho. Jab jalsa baḡhást húa, Pop Pius IV. ne ek aḡáidnáma bhí jári kiyá, jis ko us ne sachche Káthulik kalísiyá ke ímán ká ek hissa ṡhahráyá, jis par ímán láne ke bagair kīsí kī naját nahīñ ho saktí.

Jalsa i ṡrent ke barḡhást hone ke baḡ Rúmí kalísiyá ká isláh karne ke liye darḡhwást kárná ek amr i makrúh tasawwar kiyá gayá, yahán tak kī lafz “Rifármeshan” lafz “bidat” ke barábar ṡhahrá. Rúmí ka-

Jesuit ke firqa kī taraqqí aur kámyábí.

kísiyá men Rifármeshan kí nisbat yih tabdilí k̄hásskar jalsa i Trent aur firqa i Jesuit ke sabab se húi. Faríq i Jesuit men san 1556, jab us ke bání ká intiqál ho gayá, ek hazár sharík shámil the, aur us ke mutaállíq ek sau k̄hánqáhen thín. Us ká ikhtiyár bárah súbón men taqásim kiyá gayá, jo Hindustán se leke mulk i Brázil tak phaile húe the. Rafta rafta is faríq kí qúwat na sirf Roman Káthulik kalísiyá men asar-pízir rahí, magar dunyáwí hákímon ke darmiýán aur mulkí muámalát men bhí pái játi thí.

Itne men Yúrap kí kalísiyáon ne, jo Reformed kahláti thín, apne aqáidnáma ko púra kiyá.

San 1535 aur 1536 men shahr i Geneva, súbá i Berne kí madad pá-

Reformed Kalísiyáon
ke Aqáidnáme.

ke, apne usqúf se aur Savoy ke hákim se ázádí hásil karke, Switserland ke Protéstánti súbaját ke sáth mil gayá. Is shahr men Rifármeshan ká hádi William Fárrel thá, jis ne san 1532 men wahán manádi karní shurú kí. Logon ne mukhálifat karke us ko shahr se nikál diyá, lekin dúsré sál wuh phir laut áyá, aur san 1536 men us kí madad ke liye John Qálvin (Calvin) áyá. Qálvin to apní kitáb *Ilm i Iláhi ke Usúl* * ko sháya kar ehuká thá. Is sabab se ki yih donon ashk̄hás aisá intizám karána cháhte the, ki jis se dín kí ziyáda safái ho, we shahr se nikále gae. Is par Fárrel shahr i Núshátel (Neufchatel) men jáke kám karne lagá. Qálvin shahr i Strásburg men já rahá, lekin san 1541 men Geneva ke logon ne minnat karke us ko buláyá, aur wáda kiyá, ki ham us díní hu-

kúmat ke tábidár honge, jise ap jarí karná cháhte the. Chunáñchi

Farrel aur Qálvin ká
intizám i kalísiyá.

us intizám ke sabab se, jo isí tarah se jarí kiyá gayá, shahr i Geneva Switserland ke Protéstánton ká bará shahr húa, aur usí men aqáid i Reformed ko sikháne ke liye *Ilm*

* *Institutes of Theology.*

i Iláhi ká madrasa qáim kiyá gayá. Jab máh i Maí 27wín, san 1564, Qálvin ká intiqál ho gayá, in logon kí talím aur qadr Buzurg Bezá, aur digar mashhúr muállim-on ke wasíle se qáim rakhí gaí.

Fráns men Protěstanton par saḡht zulm kiyá játá thá, aur kabhí kabhí ízárasáni saḡhtí ke sáth un par hotí thí; tau bhí un kí tadád kasrat ke sáth baḡh gaí. San 1559 İswí, unhon ne apne liye ek aqáidnáma járí kiyá, jis men wuh aqáid, jo shahr i Geneva men sikhláe játe the, dáḡhil kiye gae. Fráns men Protěstanton ke muámalon ke hámí Qánde (Conde) ká sháhzáda aur Admiral Coligni aur Navárre kí sháhzádí, aur us ká beṡá, Henry, Navárre ká bádsháh thá. Roman Káthulik fariq ke peshwá Duke of Lorraine ká gharáná thá, jo Fráns men bádsháhat kartá thá. Henry II. kí jorú Qátherine de' Medisai kí, jo tín bádsháhon kí má thí, hikmat i amalí ehaltí thí. Jab kaí laṡáin ho chukín, to sulh kí ḡhátir Navárre ke jawán bádsháh Henry kí shádi kí tajwíz Charles IX. kí bahin ke sáth húí. Jab shádi ká din áyá, Protěstant shahr i Páris men kasrat ke sáth jama húe, táki apne bádsháh kí tazím karen. August 24wín, jo St. Bártúlamá ká Din kahlátá hai, san 1572 men, rát ke waqt achának Roman Káthulik-on ne un par hamla kiyá, aur un men se hazárhá ádmion ko qatl kiyá. Protěstanton ko qatl karne ká hukm zilaon men bhí járí kiyá gayá thá, aur wahán bhí baṡá qatl húá, lekin Protěstant ká firqa is tarah bhí na miṡá, balki apne bádsháh ke chaugird ikatṡhe hokar

Nántas ká parwána. aur laṡáí men fath hásil karke unhon ne apne bádsháh ko shahr i Páris ke taḡht par biṡháyá. San 1589 men, jab Henry taḡht par qáim húá, us ne is ummed par, ki deuchon fariq miláe jáwen, apne doston ke mazhab ko chhoṡke dushman-

Nántas ká parwána. aur laṡáí men fath hásil karke unhon ne apne bádsháh ko shahr i Páris ke taḡht par biṡháyá. San 1589 men, jab Henry taḡht par qáim húá, us ne is ummed par, ki deuchon fariq miláe jáwen, apne doston ke mazhab ko chhoṡke dushman-

ou ke mazhab ko ikhtiyár kar liyá, aur 1598 men us ne parwána jarí kiyá, jo “Nántas ká Parwána” kahlátá hai, jis men us ne Protestánton ke huqúq Roman Káthulik ke huqúq ke barábar thaliráe. Is kárrawái se yih natíja niklá, ki us ke khándán ko Roman Káthulik kí talím dí gai, jis se un ke akhláq bilkull hí bigar gae, aur us kí maut ke bad, jab san 1610, wuh qatl húa, Protestánton kí ázádagí jaldí játí rahí.

Netherland ke Protestánton ko izárasání us waqt shurú húi, jab san 1523, shahr i Brussals men, pahle Protestánt shahíd húe. Netherland ke Protestánton ká ahwál.

Kam o beshí ke sáth yih izárasání Charles V. kí tamám saltanat ke akhír tak rahí. Us ke bad Filip II. kí bádsháhat ke waqt wuh aisí sahtí ke sáth húi, ki bádsháh i mazkúr ne díwánagí aur wahshat ke sáth ek mulk ko, jis men beshumár daulat thí, wirán kar diyá. Akhirkár Netherland ká ek hissa Spain kí saltanat se bilkull aláhida ho gayá. San 1579 men Netherland ke Junúbí súbaját Spain ke tábidár húe, lekin Shimáli súbaját ne apní ázádí ko qarár deke Protestántí mazhab ko qáim rakhá, aur 1561 men Aqáid-náma i Beljiq (Belgie) taiyár kiyá gayá, jis men wubí talím pái játí hai, jo Geneva ke madrasa men sikhlái játí thí. Isí biná par Netherland kí súbaját i jamhúri ne Spain ke lashkar ke barkhiláf apní jánon kí khátir larái kí. Bahut jang o jadal ke bad unhon ne san 1609 men apne dushmanon se sulh hásil kí. Is larái ke bad firqa i Arminian ke sáth bahs o mubáhisa húa, jis ká faisala san 1618 men Dort ke Sinað se kiyá gayá. San 1621 men phir yih súbaját Spain ke sáth larne lage, jis larái ke hote hí un ke aur Jarman ke Protestánton ke darmiyán rishta paidá húa, aur yún we bhí tis baras kí larái men sharík ho gae.

Jarman ke Proṭeṣṭanṭon ke darmiyán kaí ek súbaját
 Jarmaní kí Reformed aur sháhzádon ne Lúthar kí ṭalím
 kalísiyáen. ko chhoṛke Reformed kalísiyá kí
 ṭalím ko qabúl kiyá ; maslan Mu-
 málik i Lippe aur Hessen-Qásal aur shahr Bremen, lekin
 sab se mashhúr mulk, jo firqa i Reformed kí taraf ho gayá,
 so Sáksaní thá. Yih wáqiya san 1560 men Frederick III.
 kí aṃaldári men huá. Is hákim ke waqt (1563 men) *Hai-
 dalburg ke Suwál o Jawáb kí Kitáb* sháya kí gai, aur yih
 Suwál o Jawáb Sáksaní aur Holland kí kalísiyáon ka
 aqáidnáma huá.

In dinon men Jarman ke Proṭeṣṭanṭí súbaját ne ek
 dúsre kí madad kí khatír ek aur
 Injilí Anjuman. ahd o paimán kiyá. Wajh is kí
 yih thí, kí firqa i Jesuit kí kár-
 rawái ke sabab se aur us izárasání ke sabab se, jo phir já
 bajá hone lagí, un ko khatra maḷúm huá, kí aisá na ho, kí
 Roman Káthulik kí taraf se hamári ázádagí par phir
 hamla kiyá jáwe. Chunánchi Maí, san 1608 men maqám
 i Ahausan men ahd o paimán ke sáth wuh anjuman qáim
 huí, jo Injilí Anjuman kahláti hai. Dúsre sál máh-i-
 Julái, shahr i Muniḅh men is kí muḅhálifat men Roman
 Káthulikon ne bhí Anjuman kí. Proṭeṣṭanṭí Anjuman
 ke sar par Frederick IV. Paláṭinaṭe ka hákim thá, aur
 Roman Káthulikon ke sar par Máksimilian Baváriá ka
 hákim thá.

Mulk i Bohemiá men aksar aṃám-un-nás Proṭeṣṭanṭ
 Bohemiá kí Proṭeṣṭ- the, lekin díní sulh-náma ke wasíle
 anṭ kalísiyá. se un ko bahut thoṛá fáida huá,
 kyúnki un ka hákim Roman Ká-
 thulik thá. Jab Sháhansháh i Jarman Mathiás mar gayá,
 Bohemiá ke logon ne Ferdinanḍ II. kí, jo Sháhansháh
 honewálá thá, muḅhálifat kí, is liye kí wuh ek mutaassib

Roman Káthulik thá. Unhon ne cháhá, ki Paláţinate ká hákim Frederick V. jo Inglistán *Ferdinand II.* apne ke bádsháh James I. ká dámád thá, takht kí khatir Protestanton se larái kartá. hamará Sháhansháh ho. Is par Ferdinanđ ne apne dawá ko qáim karne ke liye jang karná shurú kiyá. Mulk i Spain aur Káthulik Anjuman us ke madadgár húe. Is hálat meñ Bohemiá aur Paláţinate apne bacháo ke liye Injilí Anjuman aur Inglistán par madad ke liye bharosá rakhte the. Is hí tarah san 1618 meñ ek aisí jang shurú húi, jo tís baras tak hotí rahí, aur jis ke hote hí Jarman ke baz khusnumá hisse lashkaron se pámal hokar wíran kiyे gae. Wuh madad, jo kí Inglistán se talab kí gai, kuchh kám kí na niklí, aur ek dhokhe ká báis húi. San 1620 meñ Ferdinanđ Protestanton par fathyáb húa, aur mulk i Bohemiá aur Austríá meñ bhí Protestanton kí íbádat mauqúf kí gai. Spain ke bádsháh aur Baváriá ká bádsháh Máksimilian Paláţinate par qábiz húe, aur Injilí Anjuman miţá dí gai. Chunánchi is jang ke shurú meñ Roman Káthulik bar kahín kámyáb rahe.

Phir san 1625 meñ Junúbí Sáksaní meñ Protestanton ne Denmárk ke bádsháh Christian IV. ke mátaht hokar bagáwat kí, lekin Sháhansháh kí fauj ne un ko bilkull shikast dí, aur Maí 12wín, san 1629 meñ maqám i Lubek meñ sulh ho gai. Is mauqa par Protestanton kí mukhálifat meñ wuh puráná fatwá, jo muddat tak multawí rakhá gayá thá, amal meñ láyá gayá. Ab aisá małúm húa, kí Protestanti mazhab saltanat se bilkull kharíj kiyá jáegá, lekin saltanat kí kámyábí ne saltanat ko barbád kiyá, kyúnki Austríá aur Spain milkar is qadar zoráwar húe, kí Fráns khauf kharat meñ áyá, aur Ítalí ke sháhzáde aur Pop bhí kai ek sabab se Fráns ke sáth hamdard húe. Is wajh se in mumálik ne Sweeđen ke sáth milkar ápas

men bandish kí, ki laṛáí karke kḥándán i Hapsburg kí qadr ko ghaṭáwen. Chunánchi Jún 24wín, san 1630 men,

Gastávus Aḍolfus kí bahádurí o fathyábí. jab Sweeḍen ká bádsháh *Gastávus Aḍolfus*, jo Jarman ke kull afwáj ká, jo is bandish ke sáth taalluq

rakhtí thí, sipahsálár thá, á pahunchá, to laṛáí phir shurú húí. Us ne aisí dánáí aur zor ke sáth kárrawáí kí, ki Proṭestánṭon ke dil men náí ummed paidá húí, aur yih ummed us kí jangí fáthyábí ke sáth bilkull púrí bhí húí.

Liházá Sitambar 7wín, san 1631 men *Gastávus Aḍolfus* ne maqám i Leipsiq men Spain ke lashkar ko, jis par Kaunṭ Tilly sipahsálár thá, shikast dí, aur yún mulk i Jarmaní ke andar jáne ke liye ráh kholí gaí. Dústre sál Daryá i Lech par us ne phir sháhansháhi fauj ko shikast dí, aur is laṛáí men Kaunṭ Tilly qatl kiyá gayá. Junúb

Spain ke lashkaron ne bár bár shikast khái. *Gastávus Aḍolfus* mulk i Baváriá men pahunchá

aur har kahín un zanjiron ko, jinhen,

Sháhansháh ne Proṭestánṭon par bándhá thá, toṛ ḍalá.

Phir November 6wín, san 1632 men maqám i Leipsiq men us ne Sháhansháh kí fauj ko phir shikast dí. In futúhát ke wasile se us ne us zulm ko, jo Jarman ke súbaját par huá thá, mauqúf kar diyá, aur jyún jyún dushman kamzor kiyá gayá, tyún tyún us ká zor barhtá gayá. Agarchi

maqám i Lützen men fathyábí kí ghaṛí *Gastávus Aḍolfus* mára gayá, tau bhí us kí koshish se Proṭestánṭon ko aisí kámyábí hásil húí, ki unbon ne us ko ákḥir tak qáim rakhá.

Gastávus Aḍolfus ke kḥiyálát ke mutábiq Sweeḍen ke wazír Oksanstiern chalte rahe, aur Sweeḍen ke sipahsálár Banier aur Torstensau aur Sházbáda i Sákse-Weimar ne bár bár Sháhansháhi fauj ko shikast dí. Itne men Spain, jo Netherland men bahut nuqsán uṭhá chuká thá, Fránsísí sipahsálár Qánde aur Turrene wagaira ke háth

se shikast hokar tabáh-hál húa. Ğaraz laṛái arse tak rahí, jis kí kámyábi kabhí is taraf, aur kabhí us taraf hotí rahí, lekin ákhir ^{Tis baras kí laṛái} khatm kí gai. men Proṭestantõn ko aisí kámyábi hásil húi, kí jis se un ke muḡhálif hosh men ae, aur un ke sáth maḡúl shart par sulh karne ke liye taiyár húe. Libázá máh i August, san 1648 men maḡám i Westfeliá men ahd o paimán ke sáth tis baras kí laṛái khatm húi.

Is ahd o paimán men mulk i Sweeden aur dígar Proṭestantí mumálik ko kuchh hissa i zamín hásil húi, aur sirf Baváriá men Roman Káthulikon kí wuhí hálat qáim rakhí gai, jo laṛái ke shurú men un ko hásil húi thí. Bohemiá ká zulm i khaufnák mauḡúl na ho saká. Ğaraz is laṛái ká yih kḡáss fáida húa, kí mulkí muámalát men Roman Káthulik aur Proṭestant ke mumálik masáwí thahrae gae. Darhále kí Holland is laṛái men Proṭestantõn ke ahd o paimán men sharik thá, to Proṭestantõn ke donon fariq ne (Lútharí aur Reformed) is sulh kí ahd men sharákat hásil kí.

Is arse men Proṭestant ke kai ek aḡáidnâme taiyár kiye gae :—Lútharí kalisiyá ke liye do suwál o jawáb, muḡhtasar aur mufassal, aur Aḡáidnâma i Augsburg, aur ek kitáb is aḡáidnâma kí himáyat ke liye, Aḡáidnâma i Smálqáld, aur wuh aḡáidnâma, jo “ Form of Concord ” kahlátá hai ; aur firqa i Reformed ke wáste Basil ká dúsrá aḡáidnâma aur Qálvin kí kitáb i İlm i Iláhi ke Usúl.

Is kitáb kí nisbat kahná cháhiye, kí agarchi wuh aḡáidnâma na thí, tau bhí un sab aḡáidnâmon par, jo firqa i Reformed kí ^{Aḡáidnâmon wg. kí tasnífát.} taraf se banáe gae, baṛá asar kartí thí. In ke aḡáwa bahut se aur aḡáidnâme the, maslan aḡáidnâma, jo *Consensus Tigurinus* kahlátá hai, jis ke mutábíq Switzerland kí Jarman kalisiyáon ne Ashá i

Rabbání kÍ nisbat Qálvin kÍ talim qabúl kÍ ; aur dúsra aqáidnáma i Helvetia, Haidalburg ke Suwál o Jawáb ; Gál ká Aqáidnáma ; aur Aqáidnáma i Belji ; Aqáidnáma i Dorṭ aur Qánún i Dorṭ.

Is arse meṅ Inglístán kÍ kalísiyá apne aqáidnáma ko púrá kar chukí thí, aur Westminster ke jalse ká kám bhí púrá ho gayá thá.

Yúnání kalísiyá ke andar isíáh ke liye koshish kÍ gai.

Is kám meṅ Qunstuntúniyá ke Rifármeshan kÍ koshish. Peṭriárk peshwá húe. Qunstuntúniyá ke Peṭriárk Yaramiyáh II. ne, san 1573 meṅ un Proṭestántí álimoṅ ke sáth, jo shahr i Tubingan wáqa i Jarmaní meṅ rahte the, ḡhatt o kitábat kÍ, lekin Yúnání kalísiyá ne Lúthar kÍ talim ko radd kiyá. Dúsra ek Peṭriárk Qurilus Luqáris náme ne koshish kÍ, kÍ Qálvin kÍ talim Yúnání kalísiyá meṅ phailáwe, lekin us ke muḡhálifoṅ ne firqa i Jesuiṭ kÍ madad hásil karke san 1638 meṅ Qurilus ko qatl karwáyá. Rúsí Reformer Nikon náme, agarchi us ne is qadar isláh kÍ taraf uskáne kÍ jurat na kÍ, tau bhí apní is koshish ke sabab se jiláwatan hokar mar gayá. Ek aur shaḡhs Peṭer Mogilás ne isláh ke liye koshish kÍ, lekin us kÍ koshish madrase kÍ talim aur kitáboṅ kÍ tasníf ke wasíle se kÍ gai. Isí tarah Yúnání kalísiyá ke aqáidnáma kÍ bihtar báteṅ aḡám-un-nás ke darmiyán phailái gaiṅ.

TISRĀ BAB

JAZÁIB I BRITAIN KE DARMİYÁN RIFĀRMESHAN

Mulk i Inglistán men díní isláh Angrezí ilm kí taraqqí ke sáth Buzurg Wíkliff sáhib, aur Rúmí pádríon kí kár-us ke námí hamaron ke wasíle se rawái, táki díní isláh na shurú húi. Richard II. kí bád-sháhat ke waqt izárasání rukí rahí, lekin jab 1399 men wuh taht par se utará gayá, aur Henry IV. taht-nashín húa, us ne apní sarkashí kí táid kí khatír Roman Káthulik pádríon ko har tarah kí madad dí. Chunánchi máh i Januári, san 1401 Párlíament ne ek qánún jarí kiyá, kí bidatí admí ág se jaláe jáen. Qántarbarí ká árchbishop Thomas Arandel fauran is qánún ko kám men láne lagá, aur máh i Februarí men ek Pro-William Sautre zinda-
testant William Sautre náme jaláyá jaláyá gayá.
gayá. San 1414 Arandel mar gayá, aur Henry Chicheley árchbishop húa. Jab mulk men futúr húa, aur hákim ápas kí larái men mashgúl rahe, izárasání kam húi, lekin jab Popí jhagrá band húa, aur jalsa i Qánstáns ká fatwá Wíkliff ke aqídon ke barqhiláf húa, to us ke pairau titar bitar ho gae, aur we chup cháp bihtar aiyám ke muntazir rahe.

Jab Yúrap men Rifármeshan ázadagí kí hálat men áne lagá, to Inglistán men bahut log the, jo us men sharík hone ko taiyár Henry VIII. Hámí-ud-Dín.
the. Bádsháh Henry VIII. ne in khyalon kí muqhalífat men, aur Lúthar kí talím ke radd men ek kitáb tasníf kí, jis men us ne sát Rúmí Sákrá-

mintõn kî himáyat kî. Is kitáb ko dekhke Pop ne baḡí taríf kî, aur musannif ko “Hámî-ud-Dîn” ká ḡhitáb ináyat kiyá. Lekin bádsháh ke gharáne meḡ ek aisí bāt waḡú meḡ áí, jis se us ke aur Pop ke sáth ná-ittifáqí ho gáí.

Hál yih thá, ki jab Henry hanoz laḡká thá, us ká baḡá bhái Arthur, jo taḡht ká wáris thá, mar gayá. Arthur kî shádí Sháhansháh Charles V. kî mausi ke sáth ho chukí thí. Yih rishtadári Henry VII. kî hikmat i aḡalí se qáim kî gáí thí, lekin waliáhd ke intiḡál ke sabab se wuh bátil ho gáí. Us rishtadári ko phir qáim karne ke wáste Henry VII. ne, Pop Július II. kî ijázat páí, ki Henry VIII. jo ab bárah baras ká hoke waliáhd húá, apne bhái kî bewa, Qá-taríne Arágoní ke sáth shádí kare. Chunáñchi un kî shádí kî gáí aur hikmat i aḡalí ká maḡsad púrá ho gayá. Lekin jab Henry taḡht-nashín húá, aur apní hikmat i aḡalí se kárrawái karne lagá, us ne ḡhiyál kiyá, ki agar mulkí rishta Fráns ke sáth paidá kiyá jáwe to bihtar hogá. Libázá Henry aur Fráns ke bádsháh Fránsis ke sáth aḡd o paimán húá, jis se Henry Spain ká muḡhálif ho gayá.

Is hálát meḡ Henry VIII. uzr ḡhúñḡhne lagá, ki jis se wuh apní wafádár bíwí Qátaríne se, jis ke sáth wuh qaríb bís baras tak rah chuká, judái kî jáwe. Un ke kaí ek bach-che paidá húe, lekin Mary ke siwá sab guzar gae. Taḡht ká wáris koí laḡká ab tak na thá. Baḡ log kuḡkuḡáthe, aur kahte the, ki yih hálát us nájáiz kárrawái ke sabab se húi, ki jis se bádsháh ne apne bhái kî bewa se shádí kî thí. Henry ne is hálát ko iḡhtiyár karke Pop se fatwá talab kiyá, ki merí shádí mansúḡh kî jáwe. Pop Klement VII. na agle Pop Július II. ke farmán kî muḡhálifat karní aur na Sháhansháh kî dushmaní hásil karní oháhtá thá. Libázá us ne jawáb dene meḡ taammul kiyá. Saḡ 1530 meḡ Thomas Qaránmar (Cranmer) kî targíb páke

Henry ne is bát kí nisbat Yúrap ke muállimon se saláh lí. Chunáñchi nau Universití, jo Yúrap meñ wáqa thín, Aksford aur Kembrij ke sáth aur Yúrap ke bahut se pádrí aur Inglístán ke tamám K̄hádím-ud-dín ne qarár diyá, ki bádsháh ká k̄hiyál K̄hudá ke Kalám aur Rúmí kalísiyá ke aqídon ke mutábíq hai : chunáñchi bádsháh ne Qátaríne ko ehhoṛke máh i Januári 25wín, san 1533 meñ Anna Bolain (Anne Boleyn) ke sáth shádí kar lí.

Is par Pop ne Henry ke barkhiláf fatwá diyá, aur us par k̄hárij ká hukm deke koshish kí, ki us ko farmánbardár banáwe, lekin bádsháh ne apne kám ko durust qarár diyá, balki dawá kiyá, ki merí ráe kí tasdíq un se ho chukí, jo Popon se aalá darjá rakhte haiñ. Liházá us ne ánewále jalsa i ámm kí duháí dí. Itná karke us ne fauran aisá intizám kiyá, ki Popí dastandází Angrezí mumálik meñ káramad na ho sake. San 1534 meñ Henry VIII. Inglístán kí kalísiyá ká sar qarár diyá gayá. Párliáment ne ek qánún ko jári kiyá, ki áyanda meñ Pop ká koí fatwá Inglístán meñ na láyá jáwe. Hukm húá, ki kisi muámala meñ Pop ke mahkamá meñ apíl na bhejí jáe. Liházá Henry kí is kárrawái se Inglístán Popí ikhtiyár se bilkull alag kiyá gayá.

Agarchi Henry ne Popon se itní muḁhálifat kí, us ká iráda na thá, ki Yúrap ke Rífármeshan kí pairawí kí jáwe. Wuh Rúmí dín kí nisbat kisi tarah kí tabdíli karní nahín cháhthá thá. Proṛestant aur wuh Roman Káthulik, jo Popon kí himáyat karte the, donon ízá páte the. Bahut sí k̄hánqáh-eñ band kí gayín, aur un kí jáedáden zabt kar lí gain.

Garaz Rúmí Hairárkí ke iwaz meñ qaumí hairárkí qáim rakhí gai, jis meñ Rúmí aqáid aur Rúmí dastúr i íbádat qáim rahe. Angrezí kalísiyá kí hukúmat. San 1539 meñ ek qánún bidín mu-rád ki dín ke báre meñ muḁhtalíf ráen mauqúf kí jáen,

jári kiyá gayá. Is qánún men chha dafa the, jin men Roman Káthulik kí bunyádwáli báten shámil thín. Jab we mushtahir hún, to hukm húa, ki kull Angrez is ko taslim karen. Is hálat men yih bát sáf zahir hai, ki Henry VIII. kí kárrawái, jo píchhe Rifármeshan kí madadgár húi, sirf is sabab se fáidamand húi, ki Inglistán ke khádim-ud-dín aur awám-un-nás ke darmiyán dín i haqq kí talim dúr tak phail chukí thí. Qántarbarí ká árchbishop Qaránmar ek sargarm Protestant thá, aur tau bhí barábar bádsháh ke huzúr maqbúl i nazar rahá.

San 1526 men William Tíndal ne Nae Ahdnâme ko asl

Baibal ká Angrezí zubán men tarjuma kiyá jáná. Yúnání zabán se Angrezí men tarjuma karke mulk i Hálland men chhapwáyá; aur us ne Ahd i Aṭiq ko bhí, jis ko us ne asl Ibrání se Angrezí zabán men tarjuma kiyá thá, shahr i Hámburg men chhapwáyá. Tín sál ke bad Tíndal shahíd húa.* Phir 1535 men Miles Qávardel ne shahr i Zurikh men tamám Baibal ko Angrezí zabán men sháyá kiyá. Yih Pák Kalám ká pahlá tarjuma thá, jo Inglistán men bádsháhi ikhtiyár ke sáth jáiz rakhá gayá. Phir 1536 men bádsháh kí taraf se kalísiyá ke khádimán i dín ke liye parwána jári kiyá gayá, ki har ek girje ghar men Baibal ká ek nuskhá Látíní aur Angrezí zabán ká rakhá jáe, aur jo koí cháhe us ko paṛhe. Aláwa is ke

* Henry VIII. Tíndal ká jání dushman thá, aur is dushmaní ke sabab se us hí ne use phánsí diláke jalwá diyá. Tíndal ká khass madadgár John Frith Henry kí mukhálifat se zinda jaláyá gayá. Aísí báton se zahir hai, ki Henry VIII. ke isláh kí kárrawái hikmat i amalí se húi.

Tín sál bad us ke ki Tíndal shahíd húa, hikmat i amalí kí khátir Henry ne bishop Qaránmar ko ikhtiyár diyá, ki Thomas Matthews nám se Baibal ká tarjuma sháyá karáyá jáwe. Lutf yih hai, ki yih tarjuma Tíndal aur Qávardel ke tarjuma par mabní thá, aur yún maḷúm húa, ki Henry ne us tarjuma ko awám-un-nás men har kahín phailáyá, jis ke sabab se us ne mutarajjim ko jalá dala.

targíb dí gáí, kí awám-un-nás us ke paṛhne se roke na jáeṅ, balki un ko hidáyat dí jáe, kí zarúr us ko paṛheṅ. Phir san 1537 meṅ ek aur Angrezí Baibal thá, jis ká mutarajjim John Rodger thá, aur Thomas Mathews ke nám se Yúrap meṅ sháya húá. Archbishop Qaránmar ne jalse kí maṛifat bádsháh se darḳhwást kí, kí ek aur tarjuma taiyár kiyá jáwe, aur malika i Anna Bolain kí sífárish ke sabab se bádsháh ne ijázat dí. Yih tarjuma mutafarriq álimoṅ se taiyár kiyá gayá, aur us ká díbácha Qaránmar ke háth se likhá gayá. Yih tarjuma 1549 meṅ sháya húá, aur “Qaránmar ká Baṛá Baibal” kahlátá hai. Usí sál meṅ Richard Táverner ká ek aur tarjuma shahr i Lonḍon meṅ sháya húá.

Inglistán ke Popí fariq ne hatt-al maqdúr koshish kí, kí isláh ke kám ko rokeṅ, aur yahán tak kámyáb húe, kí Párliaṁent kí taraf se ek hukm járí húá, jis ke mutábíq Tĩṅdel ke tarjume ko istiaṁál karná nájáiz ṭhahráyá gayá, aur báqí tarjumoṅ kí nisbat, agarchi paṛhne kí ijázat to thí, magar saḳht sharáit ke sáth. Táham Baibal ke tarjume shauq ke sáth ḳharíde gae, aur har tarah ke log un ko paṛhte the.

In dinon meṅ Rifármeshan kí táid meṅ ek aur kám kiyá gayá, yaṅe Zabúr ká tarjuma Angrezí nazam meṅ sháya húá. Thomas ^{Zabúr íbádat meṅ ráij} húín. Sternhold ne un bure gazaloṅ se, jo un dinon meṅ gáye játe the, ghin kháke 41 Zabúroṅ ko nazam meṅ tarjuma kiyá, táki ye un gazaloṅ ke badle gáe jáweṅ. Us ke baḍ John Hopkins ne 58 Zabúroṅ ko nazam meṅ tarjuma kar diyá, aur báqí mutafarriq logon se tarjuma kí gain. Rafta rafta yih Zabúreṅ kalisiyáon kí íbádat meṅ istiaṁál kí gayín.

Januarí 28wín, san 1547 Henry VIII. ká intiqaḷ ho gayá. Is ká wali-ahd Eḍward VI. hanoz laṛká hí thá,

jis ne Proṭestantī imán meṅ ṭalím pái thí. Us kí bádsháhat meṅ, jo 1547 se 1553 tak rahí, Inglístán meṅ Rífármeshau ká sab se achchhá kám kiyá gayá.

Henry VIII. ká intiqál.

Proṭestantī ṭalím, jo jári kí gai, wuhí thí, jo kí Yúrap kí Rífármed kalísiyáon meṅ ráij thí. Kalísiyá ke intizám kí nisbat iráda thá, kí tabdíli kí jáe, aur agar Eḍward VI. kí umr darázi hotí, to wuh tabdíli waqú meṅ átí,

Eḍward ká julús honá.

lekin basabab is ke kí Eḍward kí maut ke baḍ malika Mary kí bádsháhat meṅ Rúmi faríq ne tund-ḵhoi ke sáth Proṭestanton ko izá pahunchái, aur níz is sabab se kí malika Elizabeth kí hikmat íamalí meṅ yih bát qarár pá gai thí kí Rífármeshan qabúl kiyá jáe, lekin us hálat meṅ qáim rahe jahán Eḍward VI. ke intiqál ke waqt wuh pahunch chuká thá. Is liye kalísiyá ke intizám aur hukúmat meṅ farq na áyá.

Inglístán meṅ Káthulik kalísiyá kí hukúmat do súbon meṅ taqsím kí gai thí; ek to *Qántarbarí* aur *York*. súba i *Qántarbarí* aur dúsrá súba i *York*. Yih do súbe kaí ek ḍaiosíz* meṅ taqsím kiye gae. Phir yih *ḍaiosíz* aur hisson meṅ taqsím kiye gae, jo *Parish* kahláte haiṅ. Súbon ke úpar do árchbishop íḵhtiyár rakhte the, lekin *Qántarbarí* ká árchbishop tamám bádsháhat ká aalá íḵhtiyár rakhtá thá. In sab ke úpar *Pop* ká íḵhtiyár hotá thá, lekin *Henry VIII.* ke intizám meṅ is, *Popí* íḵhtiyár ke bajáe bádsháh ká íḵhtiyár qáim kiyá gayá.

Usqúfon ko íḵhtiyár thá, kí apne apne ḍaiosíz meṅ *Kánvokeshan* aur *Párlíament*. *ḵhádim-ud-dínon* ke jalsa ko mun-
aqid karen jaisá kí árchbishop apne súbon meṅ kar sakte the. Qadím se bádsháhon ne yih dastúr qáim kiyá, kí jis waqt *Párlíament*

*ḍaiosíz zila ko us hisse ko kahte haiṅ, jo kisí usqúf ko sipurḍ kiyá játá hai.

ká ijlás ho, us waqt árchbishop ḡhádím-ud-dínón ká jalsa munáqid kare, táki we us waqt us ṭáks ká intizám karen, jo ḡhádím-ud-dínón ko adá karná partá thá. Yih majlisen “Kánvokeshan” (Convocation) kahlátí thín, aur har súbá ke liye ek muqarrar hotí thí, lekin Qántarbarí ká darja aalá thá. Jis hál men ki yih Kánvokeshan rúhání iḡhtiyár bhí rakhte the, unhoṅ ne rafta rafta kalisiyá kí adná sinaḡon ke iḡhtiyár ko zabt kar liyá, aur yih akeli Inglistán kí sinaḡ húi, jis ká ijlás Párliaṁent ke ijlás ke waqt hotá thá.

Edward VI. kí bádsháhat men (1547—1553) kalisiyá ke Kánvokeshan aur Párliaṁent is

kám men sáí húe, ki talím aur <sup>Talímí isláh aur das-
túron men tahzíb.</sup> íbádat men isláh kí jáwe. Chunan-

chi is bádsháhat ke shurú men kalisiyá ke pásbánón ko hukm diyá gayá, ki girjá-gharon se wuh múraten, jo pesh-tar pújí játí thín, nikál dálen, aur ki har kalisiyá men Angrezí Baibal fáida i ámm ke liye rakhá jáwe. Wuh sharten bhí, jo Baibal ke parhne kí nisbat Rúmí fariq kí koshish se muqarrar kí gai thín, mansúḡh kar dí gai, aur adná darje ke ḡhádím-ud-dín ko bhí hukm diyá gayá. ki Láṭíní aur Angrezí zabán men Injíl, maḡa Erasṁus kí tafsír ke, apne pás rakhe. Aláwa is ke yih intizám kiyá gayá, ki usqúf aur Sinaḡ un ká

imtihán liyá karen. Siwá is ke <sup>ḡhádím-ud-dínón ke
liye imdádí kitáben.</sup>

yih tajwíz kí gai, ki Itwár ke roz aur dígar ḡháss pák dinón men Injíl ke muqarrarí hisse sunáe jáen. ḡhádím-ud-dín kí madad ke liye árchbishop Qránmer ne ek Suwál o Jawáb, aur bárah waḡon ko sháyá karwáyá. Bádsháh kí taraf se ek kamíshan muqarrar kiyá gayá, jo tamám bádsháhat men gasht karke daryáft kare, ki ḡhádím-ud-dínón ká ehál o chalan kaisá hai, aur íbádat ke intizám ke liye kaun sá bihtar bandobast ho saktá hai.

San 1547 meṅ Párliament munaqid húa, aur shurú meṅ us ne un sab qawanín ko, jo Káthulik qánún aur *Máss* mauqúf kiye játe. bidatíon ke barḳhiláf jári kiye gae the, aur un Chha Dafaṅ ko jo Rúmí kalisiyá kí talím ko zabardastí se qáim rakhne ke liye jári kiye gae the, mansúkh kar diyá. Phir yih qánún jári kiyá gayá, kí *Máss** mauqúf kiyá jáwe, aur us ke badle *Ashá* i Rabbání muqarrar kí jáwe, aur *Ashá* i Rabbání karte waqt roṭí aur wain donon *awám-un-nás* ko diye jáweṅ. Phir jitní *ḳhánqáheṅ* báqí rabín, we sab band kar dí gaiṅ, aur un kí kull ámdaní bádsháh ke háth meṅ sipurd kí gai, táki us ke wasile se *awám* ke liye madrase qáim kiye jáweṅ, universitíon kí madad kí jáwe, aur garíb o gurba ke liye bihtar bandobast kiyá jáwe.

Duá i *Amím* kí kitáb taiyár karne ke liye ek kameṭí muqarrar kí gai, jo maqám i Windsor meṅ *Maí 9wín* san 1548 munaqid húi. Us *Kánvokeshan* meṅ, jo November 10wín ko munaqid húi, naí *Litárjii* † manzúri ke liye pesh kí gai. Jab us majlis ne use pasand kiyá to wuh Párliament ke sámhne bhí pesh kí gai. Párliament ne ek qánún jári kiyá, kí *Whitsanday* June 10wín san 1549 se shurú karke tamám díní *kárrawái* us kitáb kí hidáyat ke mutábiq kí jáwe.

* *Mass* Roman Káthulik ká wuh dastúr hai, jis se we *Ashá* i Rabbání karte haiṅ,—roṭí pújí játi hai, aur tab *awám-un-nás* ko *khilái* játi hai. Wain un ko nahín diyá játa hai, lekin pádrí píte haiṅ. Is dastúr ke mutábiq, yih rít ek qurbání hotí hai. Roman Káthulik *ḳhiyál* karte haiṅ, kí yih roṭí aur wain *ain* *Masáh* ká gosht o *ḳhún* bankar *kháyá* aur piyá játa hai. E. M. W.

† *Litárjii* un tasnífát ko kahte haiṅ, jin ke mutábiq kalisiyáon meṅ *ibádat* kí jáwe, jaisá ab *Church of England* meṅ dastúr hai. E. M. W.

San 1551 meṅ ek kameṭī muqarrar kī gai, jo kalisiyā ke intizām ke liye qānūn taiyār kare, jis kī madad se ārchbishop ne ek ^{Kalisiyā ke qānūn kī islāh.} aqāidnāma, jis meṅ 42 dafa the, taiyār kiyā, tāki kalisiyā meṅ sulh o yagānagat qāim rakhī jāe. San 1553 meṅ, baḍ us ke ki Kānvokeshan aur bādshāh us ko taslīm kar chuke the, wuh shāya kiyā gayā. Usī sāl meṅ ek Suwāl o Jawāb i Muḥhtasar Lāṭīnī aur Angrezī za- ^{Suwāl o Jawāb kā shāya kiyā jānā.} bān meṅ shāya kiyā gayā. Kalisiyā ke intizām ke liye qānūn bhī taiyār ho gayā, lekin jab tak bādshāh ne use manzūr na kiyā, tab tak wuh jāri na ho sakā.

Is Du'ā i Amīm kī kitāb kī nazarsānī hūī, aur san 1552 meṅ Pārliament ne us ko manzūr kiyā. Is ke mutābiq ḡhādīm-ud-dīn kā shādī karnā jāiz rakhā gayā, aur usqūfī libās yā wardī meṅ tabdilī hūī. Baḍ ashḡhās us ko bilkull mauqūf karnā chāhte the.

Yih tabdilīān bagair muḡhālifat ke waqū meṅ na āiṅ. **Ḳhāsskar Winchester** ke usqūf Gār- ^{Gārḍiner, aur Bonner kī muḡhālifat.} ḍiner, aur London ke usqūf Bonner ne baṛī muḡhālifat kī. Bonner baṛī mushkil ke sāth tābīdār hūā, aur Gārḍiner nāfarmānbar-dārī ke sabab se qaid kiyā gayā. Dihāt meṅ Roman Kāthulik āwām ne apnī muḡhālifat ko zāhir karne ke liye sarkashī kī, yahān tak ki lashkar ke zor ke sāth un ko dabānā parā.

Is sab ke siwā, jo Pārliament aur Kānvokeshan ke wa-sīle se kiyā gayā, ārchbishop Qrān- ^{Edwarḍ VI. kī maut.} mer kā irāda thā, ki aisā jalsa karāwe, jis meṅ Protestāntōn ke tamām firqon ke ḡlamā jamā howeṅ, is ummed par ki we aqāid meṅ muwāfiqat paidā kareṅ, aur ki we ek dūsre kī madad karne ke liye

tajwíz karen. Is bát kí nisbat us ne Lútharí aur Reformed kalísiyáon ke sáth khatt o kitábat kí, lekin peshtar us se ki yih kám púrá ho sake, Eḍward kí maut ke sabab se, jo máh i Julái 5wín, san 1553 men waqú men áí, Inglistán men Rífarmeshan ká kám multawí rakhá gayá.

Inglistán ke taḡht kí wáris Eḍward VI. kí baṛí bahin Mary thí, jo Qátharine Aragoní kí beṭí thí. Us ne Roman Káthulik kalísiyá ke aqídon ke mutábiq talím pái

Mary.
Lady Jane Gray.

thí. Is sabab se baḡ Protēstanton ne Northumberland ke Earl ke mátaht hokar koshish kí, ki Lady Jane Gray ko taḡht par baiṭháwen, lekin we nákamýáb rahe, aur is nákamýábí ke sabab se kaí ek baṛe ádmí halákat men par gae.

Un dinon Inglistán men tín fariq the. Pahlá, ek chhoṭá fariq, jo Pop kí himáyat karke, cháhtá thá, ki us ká púrá iḡhtiyár Inglistán men qáim kiyá jáwe. Dúsrá wuh fariq thá, jo dín men qadre isláh karne cháhtá thá. Wuh Pop

Tín fariq aur un kí tashríh.

aur Rúm ke iḡhtiyár se, aur tamám faqírí majlison se ázád hone cháhtá thá, lekin qadím aqíde aur tariqa i ibádat ko pasand kartá thá. Is fariq men aksar wuh zamíndár shámil the, jin ko khánqáhon kí nazúlí zamín milí thí, jise bádsháh ne nazúl karke bechá thá. Tísrá fariq wuh thá, jo dín men púrá Rífarmeshan karáne cháhtá thá. In tīnon men se dústre ke shuraká kasír the, aur isí fariq ne khushí ke sáth Mary ko qabúl kiyá, is ummed par ki wuh us hálat ko, jo us ke báp ke áḡhiri dinon men thí, phir bahál kare. Magar jab Mary ne Pop ke iḡhtiyár ko phir qáim kiyá, aur Protēstanton ko ízá pahuncháí, aur phir khánqáhon ko qáim karne kí koshish kí, isí fariq ne us se khiláf hoke Protēstanton kí madad kí.

Shurú men Mary ne kisi tarah kí saḡhtí záhír na kí, lekin jab us ne Proṭestant usqúfon ko ṁbda se girá diyá, aur Roman Mary kí hikmat i ṁmalí.

Káthulik usqúfon ko un kí jagah muqarrar kar diyá, to us ká iráda záhír ho gayá. Gárdiner bádsháhat ká wazír i aṁzam muqarrar húá, aur Bonner phir London ká usqúf muqarrar ho gayá. Is par usqúfán Ridley Coverdale aur Hooper qaid men dále gae, aur thore dín bad Qránmar bhí muqaiyad húá. Aur bahut logon se bhí yihí sulúk húá, aur máh i August, san 1553 men ek parwána jári húá, ki koi khádim-ud-dín bagair ijázat i malika waz na kare. Malika ne is kárrawái ká ikhtiyár Gárdiner ko Ridley, Coverdale, Hooper aur Qránmar sipurd kar diyá; liházá jitne is qaid kiye gae.

hukm ko na mánte the, qaid kiye játe the. Bahut log apná khatra dekhke Inglistán se nikal gae, aur Yúrap ke dígar mumálik men já rahe. Yih tabdíli itní jaldí waqú men áí, ki jab Aktobar 5wín san 1553 men, yane Edward VI. kí maut ke tén mahíne ke bad Párliment húá, to sirf do Proṭestant usqúf Párliment men házir húe. Malika ne is mauqa par Pop ke aalá ikhtiyár ko taslím kiyá, aur apne rishtedár Qárdinal Pole ko Pop ká elchí muqarrar kiyá, táki Inglistán ko Rómí kalisiyá ká tábídar karáwe.

In aiyám men Charles V. ne apne bete Filip aur Inglistán kí malika Mary kí shádí kí tajwíz kí. Us ko yih ummed thí, Mary ká Spain ke Sháhzáda se shádí karná. ki is shádí ke wasíle se Roman Káthulik kalisiyá ko Inglistán aur Yúrap ke aur mumálik men bhí mazbúti hásil hogí, aur níz merí bádsháhat ke liye fáida hogá. Chunanéchi Julái 25wín, san 1554 shádí húí. Filip qaríb 14 mahíne tak Inglistán men rahá, aur bad is ke Netherland ko bidín murád, ki apne báp ke háth se Spain kí bádsháhat páwe, chala gayá.

Máh i November 24wín, san 1554, Inglistán Pop ká tábidár qarár diyá gayá, aur usí Shahídon kí buzurg waqt us ke ikhtiyár ko qáim rakhne guroh. ke liye kárrawái shurú húi. Is kám men malika peshwá baní, lekin uskánewálá aur saláh-kár Qárdinal Pole thá, aur wuh jis ke wasíle se Párliament ne un kí madad kí, Bishop Gárdiner thá. Chunáñchi wuh qánún, jo Edward VI. aur Henry VIII. ne dín kí nisbat jári kiye, mansúkh kiye gae, aur máh i Januári, san 1555 tak izárasáni ke liye púra bandobast ho gayá. Februari, san 1555 men John Rogers, jo St. Paul's girje ká pásbán thá, maqám i Smithfield men zinda jaláyá gayá. Us ká qusúr yih thá, ki Edward VI. ke intizám ke mutábiq wuh Ashá i Rabbáni ke rusúm bajá láyá. Páñch din bad is ke, shahr i Gloucester men Bishop Hooper jaláyá gayá, aur phir jaldí se mutawátir bahut log shahíd húe, jin men London ká Bishop Ridley, Worcester ká Bishop Látimer, St. David's ká usqúf Ferrars the, aur un ke siwá buzurgán i kalisiyá men se aur bahut se log jo adná darja rakhte the. Yih log aksar Smithfield yá Aksford yá Qántarbarí men jaláe gae. Bishop Qránmar mah i Márch 21wín, san 1556 tak qaidí rahá, aur tab maqám i Aksford men zinda jaláyá gayá. Dústre dín Qárdinal Pole Qántarbarí ká árchbishop muqarrar húa. November 12wín, san 1555 men Gárdiner mar gayá thá.

February 4 san 1555 se, jab Rogers jaláyá gayá, November 10 san 1558 tak, jab maqám i Qántarbarí men ákhirí shaḵhs shahíd húa, kam se kam 270 ashḵhás zinda jaláe gae the. Is áse men sarkári bad intizámí ke sabab se aur gair mumálik men lashkaron ke shikast kháne ke sabab se bahut log malika kí hukúmat se náráz húe. Kái jagah gadr shurú hone lagá, aur mulk men balwa i shadíd hone ká andesha paidá ho gayá, balki House of Commons men,

jo November 5wín, san 1558 men munaqíd húa, aisí kḥú namúd húi, ki jis se yih andesha ziyáda húa, lekin usí mahíne kí 17 Mary kí maut.

ko Mary ká intiqál ho gayá, aur yún sarkashí ki bandish o Popí hukúmat donon Inglístán se játi rahín. Malika kí maut ke solah ghante ke bad Qárdinal Pole bhí mar gayá. Sát din peshtar is se Qán-ṭarbarí ká ákḥirí shahíd zinda jaláyá gayá thá.

Is mauqa par malika Anne Boleyn kí beṭí Elizabeth malika muqarrar húi, jis par Pro-
ṭestant aur Roman Káthulik bhí, Elizabeth taḥt na-
shín húi.

jo ki Pop ke muḥhálif the, niháyat kḥush húe. Elizabeth zí-aql, talím-yáfta sháhzadí thí, aur julús ke waqt umr men pachís baras kí thí. Taḥt-nashíní ke bad us ne yih pahlá hukm jári kiyá, ki jitne log dín kí kḥátir qaid kiye gae the, rihá kiye jáwen, aur jab tak Párlia ment ká jalsa na ho, tab tak waz band rakhá jáwe. Girje ghar kí íbádat men sirf duáen aur kalám ká parḥná rawá rakhá gayá, aur tajwíz húi, ki jab tak ki Párlia ment ká hukm na ho, is tariqe men tabdili na kí jáe.

Elizabeth kí marzí yih thí, ki Rifármeshan usí hálat men qáim rakhá jáe, ki jis ko Edward VI. ke intiqál hone ke Elizabeth kí Policy. peshtar wuh pahunch chuká thá, aur níz yih ki us hálat men kalísiyá Inglístán kí sarkári kalísiyá qarár dí jáwe. Us ko yaqín húa, ki siwá un logon ke, jo Pop kí himáyat karne cháhte the, koí is tajwíz se muḥhálifat na karegá. Malika apne báp ke wasíyat-náme kí bunyád par bádsháhat ká dawá kartí thí, aur us ne kḥushí se kalísiyá ke sab usqúfon ko un ke uhdon par qáim rakhá, siwá London ke usqúf Bonner ke, jis ne ízárásání men bahut tundkḥoí záhir kí thí. Apne arkán i daut ke liye us ne Proṭestant aur Angrez Káthulik donon

ko chun liyá, lekin sirf Protęstant us kÍ kháss khidmat men qáim rahe. In men se Sir William Sísil (Cecil) Sekretary, aur Nikulas Bekon (Bacon) wazir i aazam muqarrar the. Sir William Sísil kÍ dánái aur intizám ke wasíle se mulk men amm o ámn jaldí se ho gayá.

January 15wín san 1559 men malika Elizabeth ko táj milá. Das din ke bad Párliament munaqid húi. Bádsháhi iḡhtiyár har kahín qarár diyá gayá, Protęstant kÍ kárrawái phir qáim kÍ gayí. aur Popí hukúmat bádsháhat se aláhida kÍ gai. Matthew Párkar jo sargarm Protęstant thá, Qántarbarí ká árehbishop muqarrar húa. Aur usqúfon ko muqarrar karne kÍ nisbat wuh qánún jo Henry VIII. ke waqt muqarrar húa thá, phir jarí kiyá gayá, aur dín kÍ isláh kÍ nisbat wuh ahkám, jo Edward VI. ke waqt jarí kiye gae the, phir amal men láe gae. Wuh khánqáben, jinhen Mary ne yá to qáim kiyá, yá bahál kiyá thá, band kÍ gain, aur un kÍ jáedád zabt kÍ gai. Aksar faqír, yá monk phir dunyádári ke kám men mashgúl ho gae, lekin nan, yane sádhuní, dígar Káthulik mumálik men já rahín.

Párliament ne malika ko iḡhtiyár diyá, kÍ ek kamíshan muqarrar kare, jis men yá to khádim-ud-dín, yá ámm Masíhi sharík hon, jo har tarah ke díní muqaddama ká faisala karen. Us mahakma se kÍ tarah kÍ apíl na ho sake. Kalísiyá kÍ yagánagat kÍ khátir wuh liḡterjí, jis kÍ nazar i sání Edward VI. ke waqt húi thí, kamí o beshí ke sáth taslím kÍ gai. Jo kuchh farq us men húa, wuh yihí thá, kÍ baze Rúmí dastúr i íbádat aur tariqa i libás, jo radd kiye gae the, phir qáim kiye gae.

Us Kánvokeshau ke shuraká, jo Párliament ke waqt faráham húa, aksar Roman Káthulik khíyál rakhte the.

Chunánchi unhoṅ ne ek qánúni kágaz, jis meṅ chha dafa the, taiyár karke pesh kiyá. Is qánún kí murád yih thí, ki kalísiyá ká wuh intizám, jo Mary ke aiyám meṅ thá, phir qáim rakhá jáe. Is hálat meṅ Protestant aur Káthulik ḡhádím-ud-dín ká ek Kánfarans munaqid húa, jis meṅ áth Protestant aur áth Káthulik bahs karte the. Is bahs se yih natíja niklá, ki tarfain ke darmiyán mel o miláp ek amr muhál maḡlúm húa. Jab Párlíament ká íjlás barkhást húa, sab usqúfon ko hukm diyá gayá, ki we halfan malika Elizabeth ko kalísiyá ká sar qarár deweṅ. Landaff ke usqúf ke siwá sabhoṅ ne halaf uṡháne se inkár kiyá. Adná darje ke ḡhádím-ud-dínoṅ ne qaríb sab ke sab Rífármeshan ko taslím kiyá. Liházá 9400 ḡhádím-ud-dín meṅ se, jo Mary kí bádsháhat meṅ sarkár kí taraf se parwarish páte the, sirf 192 halaf uṡháne se inkári húe, aur in hí meṅ se sirf 80 kalísiyá ke rector the,—báqí usqúf, árchdikan aur dígar aalá uḡhedár i kalísiyá the. In meṅ se tén ke siwá kisi ko kisi tarah kí sazá na dí gaí. Wuh tén London ke usqúf Bonner, Winchester ke usqúf White, aur Lincoln ke usqúf Watson the, jinhoṅ ne ízárasáni ke waqt niháyat saḡhtí kí thí. Bonner dáim-ul-habs húa. Báqí do kuchh muddat tak qaid rakhe gae, aur baḡd us ke sarkár ne un ko penshan deke mulk se nikál diyá. Liházá dúsrá Kánvokeshan Protestantí húa.

Káthulik faríq Elizabeth ke muḡhálif húe.

Bonner, White aur Watson qaid kiye gae.

Ek kameṡí, misl us ke, jo Edward VI. ke waqt meṅ muqarrar húi thí, kalísiyá ke muláhiza ke liye qáim kí gaí. Us ko ízáat húi, ki íbádat íámm ke taríqe aur kalísiyá ke gáne bajáne ke dastúr kí taraf nigáh kare, aur us ko hidáyat húi, ki hatt-al-maqdúr koshish kare, ki wuh sáda aur salís ho.

Archbishop Parker ke liye usqúfi uhdon ko bhar dene men kisi qadar mushkil húi. Sabab is ká yih thá, ki we pádrí, jo is uhdde ke láiq the, malika kí marzí ko púra karne ke láiq na samjhe gae, kyúnki we Rífarmeshan kí nisbat us se ziyáda taraqqí kiyá cháhte the. Haqíqat men Archbishop kí yihí k̄hwhish bhí thí, lekin us ne malika ke hukm ke mutábiq usqúfi uhdde ko qabúl kar liyá. Ek aqáid-náma i mukhtasar taiyár kiyá gayá, jis men gyárah dafa shámil the. Is men safái ke sáth Angrezí kalisiyá ke k̄háss k̄háss aqídon ká bayán thá. Aláwa is ke Baibal ká ek nayá tarjuma, jise kái ek Proteshtanton ne, jo Inglístán aur Skátland se ján bacháne ke liye shahr i Gevena men já rahe the, taiyár kiyá thá, san 1562 men sháya húa.

San 1563 men Kánvokeshan munaqid húa, táki kalisiyá ke aqídon aur hukúmat ke intizám Untális Artíkal ká tairár kiyá jáná. ká bandobast kare. Kalisiyá ke intizám kí bunyád wuhí Bayális Artíkal yá Dafa the, jo Edward VI. ke waqt men taiyár kiye gae the. In men se char artíkal mauqúf kiye gae, aur báqí kisi qadar tabdíl kiye gae, táki dín men ziyáda is-láh kí jae. Kái sál bad is ke aqáid-náma kí nazar i sání húi, aur ek aur dafa us ke sáth miláyá gayá. Chunan̄chi Untális Artíkal yá Dafa húe. Yih sab Maí 11wín, san 1571 men Kánvokeshan ke sámhne tasdíq pákar qarár diye gae. Is ke siwá ek kitáb Angrezí kalisiyá kí pushtí karne ke liye Bishop Jewel ke háth se tasníf kí gai. Yih kitáb k̄hádím-ud-dínon ke liye Látíní zabán men likhí gai, aur Kánvokeshan kí ijázat se san 1563 men sháya húi.*

---

* Wazón kí pahlí kitáb San 1560 men sháya ho chukí thí, aur Edward VI. kí maut ke peshtar wazón kí dúsrí kitáb jo taiyár kí gai thí ab pahlí dafa sháya húi.

In dinon men Inglístán kí kalisiyá ke do faríq ke darmiyán bahs shurú húi, jo muddat tak zor o shor ke sáth hotí rahí, aur ab tak muassir hai. Ek faríq usqúfi kahlátá thá, jo ki kalisiyá kí ziyáda isláh na karná cháhá thá. Dústre faríq men wuh Protéstánt shámil the, jo kalisiyá ke dastúráť o intizám kí nisbat ziyáda isláh cháhá the. Liházá jis waqt Kánvokeshan ke sámhne kalisiyá ke rít o rusúm ká muámala pesh áyá, to kai ek ashkhas ne tahríráť pesh kíñ, jin men yih tajwíz pesh kí gai, ki isláh kí khatir kalisiyá ke rít o rusúm men bhí tabdíli kí jae. Bazon ne cháhá, ki yahán tak safái kí jae, ki har tarah ke khas libás yá wardí, báje, muqaddason ke din, amm sharikon ke háth se baptisma dená, aur Ashá i Rabbáni ke waqt ghutná tekna mauqúf kiye jaeñ. Yih log, jo ziyáda aur kámil Rifármeshan cháhá the Puríťan nám se mashhúr ho gae.

San 1568 men Baibal ke tarjuma kí nazar i sání húi. Yih tarjuma basabab is ke ki árchbishop Parker ke intizám se wuh Angrez alimon ke háth se taiyár kiyá gayá thá, “Usqúfi Baibal” kahlátá hai. Chális baras tak yih Baibal Inglístán kí kalisiyá men mustámal rahá, lekin mulk i Skátland men, aur Inglístán ke logon ke darmiyán wuh tarjuma mustámal rahá, jo shahr i Geneva men taiyár kiyá gayá thá.

Is waqt tak sab faríq Káthulik se leke Puríťan tak, ek hí kalisiyá men shámil the, lekin Káthulik aur Puríťan faríq us se jald aláhida honewále the, aur yih bát us zabardastí ke sabab se, ki jis se kalisiyá un ko apne men shámil rakhne cháhá thí, ziyáda jald is naubat tak pahunchí. Pahlí phúť jo húi, so faríq i Puríťan kí taraf se húi. Kalisiyá kí íbádat men Roman Káthulik ke baz dastúr

ab tak qáim rakhe gae. Hairárki men̄ sirf itná farq húa, ki wuh Rúm se aláhida ho gayá thá. Baze pádrí Roman Káthulik libás yá wardí istiamál Wardí kí nisbat bahs Káthulik libás yá wardí istiamál o mubáhisa. karte the. In báton̄ kí nisbat bahut khádim-ud-dín ziyáda isláh cháhte the, balki us kí intizári karte the, kyúnki peshtar us se ki is wardí ke pahinne ká hukm niklá, bahuton̄ ne apní khusí se use ehõr diyá thá. Chunán̄chi wuh bát, jo sábiq men̄ farúát men̄ shámil thí, ab usúl men̄ shámil ho gai.

Un qánunon̄ men̄, jo ab jári kiye gae, ek hukm thá, jis ke mutábiq un sab logon̄ ko, jin ko Wardí jabran pah- ke mutábiq un sab logon̄ ko, jin ko náí gai. san 1564 ke March ke peshtar waz karne ká laisans diyá gayá thá, hukm húa, ki nayá laisans len̄, aur ki us laisans ko hásil karne ke liye zarúr hogá, ki we wada karen̄, ki ham us wardí aur rít o rusúm ko, jo muqarrar kiye gae the, istiamál kiyá karenge. Chunán̄chi bahutere umda wáiz apne uhdon̄ se khárij kiye gae, aur bahut sí jamáaton̄ pásbání se mahrúm ho gain̄. In khárij-shuda wáizon̄ men̄ se Miles Coverdale ek thá. Kuchh arse tak wuh logon̄ ke gharon̄ men̄ waz kartá rahá, aur is namúne par aur wáiz bhí amal karne lage, aur un kí kalisiyáon̄ men̄ se bahut log un kí

sunne ke liye jáyá karte the. Jab Presbyterian kalisiyá ká shurú. káí mahíne guzar chuke, aur we sarkári mihrbání se náummed ho gae, unhon̄ ne apná taalluq sarkári kalisiyá se bilkull ehõr diyá, aur aláhida hokar Presbyterian namúne par apne liye jamáaton̄ ká intizám kiyá. Yih bát san 1566 men̄ waqú men̄ áí. Sarkár ne is bát ko band karne kí koshish kí, lekin mukhálif shumár men̄ kasrat ke sáth ho gae. Chár sál bad November 20wín, san 1572 maqám i Wandsworth, jo shahr i London ke muttasil waqú thá, un kí jamáaton̄ ne ek Presbyterí ká intizám kiyá.

San 1568 ke ákhir men Roman Káthulikon ne, is murád se ki Skátland kí sháhzadí Mary Inglistán kí malika banái Elizabeth kalisiyá se khárij kí gaí. jáwe, bagawat kí, aur thore din bad us ke, (1569 men) Pop ne Elizabeth ke khárij kiye jáne ká hukm jári kiyá. Is ká natíja yih huá, ki Roman Káthulikon aur Protestanton ke darmiyan aisá nifaq huá, ki Roman Káthulik sharik us kalisiyá men íbadat na kar sake, jis ká sar Káthulik kalisiyá se khárij ho gayá thá. Pop ke is hukm ke sabab se áyinda ko Inglistán ke Roman Káthulik sarkári kalisiyá ke mukhálif hue. Usí sál men Angrezon ke liye ek Roman Káthulik kálij (College) Spain ke badsháh Filip II. kí himáyat karne se mulk i Netherland ke shahr i Douay men qáim kiyá gayá, jis ká yih maqsad thá, ki Inglistán men Roman Káthulik talím phailái jáwe.

In wáridáton ke sabab se Elizabeth, bajáe is ke ki apne wafádár Protestant raaiyat par ziyáda mihrbáni kare, ziyáda koshish kartí thí, ki sahtí Elizabeth, Puriṭan ko ízá dene lagí. díni rusúmát men yagánagat thahrái jáwe, amal men láwe. Liházá us waqt Bridewell ká qaid-khána, aur dígar qaidkháne Puriṭan logon se bhare hue the. Kull riáya ko hukm diyá gayá, ki sarkári kalisiyá men áke íbadat o Ashá i Rabbáni men shámil huá karen. San 1571 men Párliment ká House of Commons fariq i Puriṭan kí himáyat ke liye kárrawái karne lagá, lekin malika ne us ko zabardastí se roká. Is waqt tak aksar Puriṭan sarkári Thomas Qártraít, sach-chái ká hámí. kalisiyá men shámil rahe the, aur us ke shuraká isláh dene ke liye ziyáda koshish karte the. Qarib san 1569 men is fariq ko ek qawí madadgár milá. Yih madadgár Pádrí Thomas Qártraít, Kembrij kí Universiti

ke ilm i Iláhi ká mudarris thá. Yih shaḡhs apne darson men̄ baṛi ilmiyat aur fasáhat ke sáth sarkári kalisiyá kí galatiṅ ko záhír kartá thá, aur us ke insidád ke liye targíb detá thá. Jis waqt us par muḡhálifat ká ilzám la-gáyá gayá, to us ne ishtihár i ámm ke sáth dawá kiyá, ki main̄ in báton̄ kí nisbat bahs karne aur unheṅ sabíh karne ko taiyár hún ; lekin kisi ne us ke sáth bahs karne kí jurat na kí, magar baráks is ke us ko talím dene kí mumániyat húi, aur thore arsa ke baḍ, wazír i aázam kí saláh ke barḡhiláf, wuh uḡde se giráyá gayá, aur Universiti se ḡhárij kiyá gayá.

Fariq i Puriṭan, jo ab tak kalisiyá men̄ shámil thá, Hairárkí kí chand aur buráion̄ se, muḡhálifat kartá thá ; ḡhásskar wuh us hukm ke barḡhiláf thá, jis ke mutábíq ámm ibádat ke liye rít o rusúm muqarrar kiye gae the.

Wuh aur kaí ek dastúr se muḡhálifat

Puriṭan ke iatirázát. kartá thá, jo Roman Káthulik kalí-siyá mántí thí, aur jo Pák Kalám

kí talím par munhasir na the, aur níz is bát se ki ḡhádím-ud-dín ḡháss libás istiamál kiyá karen. Un ká dawá yih thá, ki Pák Kalám dín ke liye akelá hí qánún hai, aur ki har ek ádmí ká haqq hai, ki is Kalám ko paṛhe, aur apne liye us kí tafsír kare.

Máh i Maí 17wín, san 1575 men̄ árchbishop Párker ká intiqál ho gayá, aur us ke badle árchbishop Grinḡel muqarrar huá. Us ne ḡhádím-ud-dínon̄ kí ilmí aur rúhání

Qánṭarbarí ke Usqúfon̄ taraqí ke liye malika kí marzí ke kí hálat. barḡhiláf bahut koshish kí, aur is

sabab se, san 1577 men̄ wuh apne

uḡde se muṭtal kiyá gayá. Chunánchi us kí maut tak jo san 1583 men̄ húi, Qánṭarbarí ke árchbishop ká uḡda sirf baráe nám rahá. Us ke intiqál ke baḍ Bishop Whitgift árchbishop huá. Wuh ṡhík ṡhík malika kí marzí ke

muwáfiq kárrawái karke Elizabeth kí bádsháhat ke ákhir tak apne uhde par qáim rahá.

Harchand Puritan faríq par saḡht ízárasání húi, tau bhí un kí tadád bahut baḡh gaí, aur jyún jyún sarkári kalisiyá ne koshish kí, ki logon ko apná tabidár banáwe, tyún tyún log us ke saḡht mukhálif húe. Sarkári kalisiyá ke ḡhádím-ud-dinon Puritan faríq kí taraqqí. men se bahut apne rúhání fáide kí ḡhátir anjuman qáim karne lage, lekin yih anjuman, jin men har ek ko apne ḡhiyálon ko bedharak záhir karne ká mauḡa milá, jaldí se Puritan talím ke liye goyá madrase húe. Jab malika ko in anjumanon kí ḡhabar milí, to us ne árchbishop ko hukm diyá, ki in ko band kar dewe.

Un pádrion ke darmiyán, jo sarkári kalisiyá se ḡhárij kiye gae the, ek pádrí Robert Brown náme thá, jis ne apní koshish se, apne ḡhiyálon ke mutábíq Robert Brown Independent kalisiyá ko qáim kartá. ek majlis qáim kí. Wuh majlis band kí gaí, aur wuh kái ek deston ke sáth mulk i Holland men ja raha, jahán us ne shahr Middleburg men ek jamaát qáim kí. Yih jamaát firqa i Independent kí pahlí jamaát húi. San 1589 men Brown sáhib phir Inglístán ko laut áyá, aur sarkári kalisiyá men rector muqarrar húa.

Malika Elizabeth kí maut ke thoḡe dinon peshtar pádrí John Robinson ke ihtimám se Independent faríq kí do aur jamaaten qáim kí gain, lekin ízárasání ke sabab se un men se bahut log mulk i Holland men panáhgír húe. Wahán pádrí Robinson kí dánái ke sabab se un ká shumár ziyáda húa, aur un kí kalisiyá ká intizám bihtar usul ke mutábíq kiyá gayá. Apne mulk se ḡhárij, aur Holland kí zabán se náwáqif hokar in logon Puritan faríq mulk i Amerika men já basá. ne apní ázádagí ko qáim rakhne kí ḡhátir aur rúhání taraqqí ke wáste naí ábádi kí tajwíz kí.

Chunánchi san 1620 men in kí hijrat mulk i Amerika kí taraf húi. Wahán unhon ne New England ko ábád kiyá.

Inglistán men fariq i Puritan aksar sarkári kalísiyá men ab tak sharík the, aur agarchi we ápas men kaí ek báton kí nisbat muttafiq-ur-ráe na the, tau bhí we sab Yúrap kí Reformed kalísiyáon ke intizám ko pasand karte aur us ko Inglistán men jári karná cháhte the.

Muddat tak Inglistán men mutafarriq muámalon kí England kí sarkári kalísiyá kí kshássiyaen. bábat jhagrá hotá rahá. Is hálat men mulkí hifázt Fráns aur Spain ke ápas ke rashk ke sabab se hotí rahí. Is ársé men Inglistán kí sarkári kalísiyá kí íbádat ká tariqa aur intizám kí súrat thahráí gai. Is kalísiyá ká aqáid-náma Edward VI. ke waqt taiyár kiyá gayá thá. Liházá Protesantí kalísiyáon ke darmiyán is kalísiyá kí kshássiyaen yih thín ; (a.) kí Bádsháh kalísiyá ká sar hai ; (b.) kí Kshádim-ud-dín usqúfi intizám ke tábidár hote hain ; (c.) kí Kúhani muámilon men kalísiyá ká intizámí ikhtiyár qarár diyá játa hai, aur (d.) kí Kshádim-ud-dinon ko kshás libás aur íbádat ke liye kshás dastúr ko ikhtiyár karná partá hai.

Mah i March 24wín, san 1603 men Elizabeth ká intiqál ho gayá, aur yún Tudor gharáne kí Elizabeth kí wafát. bádsháhat khatm húi, kyúnki Inglistán ke taqht ká waliáhd Skátland ká bádsháh James VI. húa.

CHAUTHA BĀB

SKĀṬLAND MEN RĪFĀRMESHAN

SAN 1528—1560.

Jaisá ki mulk i Sáksaní men Staupitz, yá Switzerland men Wittenbákh, yá mulk i Holland men John Wessel thá, waisá hi John Major ká ahwál. mulk i Skáṭland men St. Andrews ke madrasa men Falsafa aur Ḥlm i Iláhi ká mudarris John Major thá. San 1469 men wuh paidá húá, aur Aksford aur Kembrij aur Páris kí Universitiṅ men talím páke, shahr i Glásgow men kaí baras tak Ḥlm i Iláhi ká mudarris rahá. San 1523 men wuh St. Andrews ke madrasa men Ḥlm i Iláhi ká mudarris muqarrar húá, aur baḍ us ke usí Universiti ká Principal hokar apní maut tak, jo san 1550 men húí, us uḥde par qáim rahá. Us ne barí dilerí se talím dí. Us ke aqidoṅ men se baḷe yih the ; ki bádsáhon ká iḡhtiyár raaiyat kí jánib se hásil hotá hai, ki jalsa i ámm ká iḡhtiyár Popí iḡhtiyár se bará hai, aur ki jab Pop bagair sabab i maḡúl kisi ko kalisiyá se ḡhárij kar dewe, to us ká wuh ḡhárij karná bátil ṡhahartá hai. Aláwa is ke wuh Román Káthulik ḡhádīm-ud-dín aur Popí hukúmat kí buráioṅ ko malámat ke qábil samajhtá thá, aur targib detá thá, ki ḡhánqáhen band kí jáen.

Jab John Major St. Andrews ke madrasa men talím detá thá, kaí ek aise jawán mardoṅ ne talím pái, jinhon ne ánewále fasád men hádi hone ke liye taiyári hásil kí. In men se ḡhásskar Henry Balnaves, George

John Major ká ahlwál
aur us ke shágird.

Buchanan, Patrick Hamilton aur John Knox mashhúr húe.

Patrick Hamilton mard i sharíf thá, jis ne St. Andrews ke madrase ke siwá Wittenberg aur Márburg ke madrason men talim pái thí. Isí ne pahle mulk i Skátland men Protestantí talim dí. Is sabab se St. Andrews ke árchbishop Beaton ne us ko giriftár kiyá, aur us par bidat ká ilzám lagáke Februari 28wín, san 1528, jab wuh sirf 24 baras ká thá, zinda jalá diyá.

Skátland men Rifármeshan khashskar John Knox kí marifat húa. Wuh san 1505 men John Knox ká ahwál. paidá húa, aur bad us ke ki Glásgow ke madrase men John Major ke pás talim pái, wuh St. Andrews ke madrasa men dákhil húa, (1524), aur usí waqt us ke sáth George Buchanan usí madrase men parhtá thá. Yih donon Masihí álimon kí talim men niháyat máhir húe, aur tau bhí donon us talim se nákhush the. Kai sál tak yih donon isí Universití men muallim rahe. John Knox falsafa ká mudarris thá. San 1530 men wuh pádrí ke uhde par muqarrar húa, lekin waz na kartá thá. Isí asná men ilm i Iláhi kí talim ko hásil karne ke liye wuh qadim Ábáon kí tasnifát ká mutála kartá thá, jin men se khashskar Jerome aur Augustin kí tasnifát ke parhne se us ke dil men shauq paidá húa, ki asl Yúnání zabán men Pák Kalám ko parhe. San 1542 tak John Knox ne apne taín Protestant qarár na diyá. Jab wuh Protestant húa, to us ne madrasa ko chhor diyá aur Skátland ke Junúb kí taraf já rahá. Wahán wuh do daulatmand sáhibon ke beton ko talim dene lagá, aur yih us ke liye muháfizat ká sabab húa. San 1544 men, ek Protestant wáiz George Wishart name us muqim men

bari fasáhat ke sáth Rifármeshan kí tálím de rahá thá. Yih shaḡhs abhí Inglístán aur Yú-
rap ke dígar mumálik kí sair karke *George Wishart* kí maut
laúf áyá thá, jahán us ne Protes-
tantí tálím o dindári hásil kar lí thí. John Knox us ke
wazon ko suntá thá. San 1546 men Qárdinal Beaton kí
targib se Wishart giriftár kiyá gayá. Us par bidat ká
ilzám lagáke Qárdinal i mazkúr ne March kí pahlí táriḡh,
san 1546 men us ko zinda jalá diyá.

Is shahíd ke ḡhún ká badlá jald *Qárdinal Beaton* mára
liyá gayá. Agarchi Qárdinal qánún
ke mutábíq wájib-ul-qatl na ṡhahráyá já saká, tau bhí kái
ashḡhás ne gussa men ákar St. Andrews ke qila par jahán
wuh rahtá thá, hamla karke us ko giriftár kar liyá, aur
March 19wín, san 1546 men us ko már dálá.

Is par fariq i Protesant par izárasáni zor se shurú húi.
John Knox aur kái ek aur Protesant St. Andrews ke
qila men panáḡgir húe. Yih bát máh i April, san 1547
men waqú men áí. Isí maqám men Pádrí John Raugh kí
darḡhwást se qila ke sipáhiön aur dígar ashḡhás ke sámhne
John Knox ne pahlá waz kiyá. Us kí umr chális baras
se ziyáda thí. Julái 31wín ko ek Fránsísí fauj, jo Popí
fariq kí madad ke liye áí thí, qila par qábiz húi, aur jitne
sipáhi qila ke andar the, asir kiye gae. John Knox, kái
ek aur qaidíön ke sáth, qaidí hokar
kishtíön ko chaláne ke liye chappá *John Knox* ká ahwál.
ke kám par bhejá gayá, lekin san
1549 men wuh phir ázád ho gayá. Ázadagí hásil karke
wuh fauran Inglístán men gayá, aur Edward VI. ke zamá-
ne men kalísiyá kí isláh karne ke kám men mashḡúl húa.
Berwick men wuh Pásbán muqarrar húa. Jab Mary Inglis-
tán kí malika húi, John Knox Swítzerland men jáke panáḡ-
gir húa. Wahán us ne Qálvin aur dígar buzurḡön ke sáth

milkar kaí sál tak Baibal ke us tarjume ke taiyár karne men, jo shahr i Geneva men sháya húá, madad kí. San 1555 men wuh phir Skátland men namúd húá, lekin áne-wále sál men us ko phir wahán se nikalná pará. Akhirkár san 1559 men wuh Skátland men lauṭ áyá. Us ke áne ke bad wuh báten jaldí se waqú men áin, jin se Roman Káthulik kalisiyá ká ikhtiyár játá rahá, aur Reformed kalisiyá qáim kí gai.

Skátland ke aalá darje ke k̄hádím-ud-dínon ke darmiyán bahut thore the, jo Rifármeshan cháhte the, lekin Presbutar, muallim, sardár aur awám-un-nás kasrat ke sáth us kí pushtí karte the.

Inglistán men Rifármeshan Qántarbarí ke árchbishop aur aalá darje ke k̄hádím-ud-dín se jo us ke ird gird rahte the shurú húá, lekin Skátland men Rifármeshan madrasa

ke tálib-ul-ilmøn men shurú húá, Scotland men Rifármeshan ká ágáz. aur phir kaí ek álimøn o presbutar-

on ne, jo Injíl ká waz karte the, us ko anjám tak pahuncháyá. Patrick Hamilṭon kí talím Lúthar kí talím se mushábih thí, lekin jis waqt fariq i Reformed ká aqáid-náma sháya húá, to Skátland ke tamám Proṭestanton ne us ko k̄hushí se qabúl kiyá.

Roman Káthulik fariq ká peshwá St. Andrews ká árchbishop James Beaton thá, aur jab 1539 men wuh qatl húá, to us ká bhatíja David Beaton árchbishop húá. Kuehh arsa ke bad wuh Qárdinal muqarrar húá, lekin jab us ne 1546 men George Wishart ko jalá diyá, aur dígar saḡht kámon ko bhí kiyá wuh bhí mára gayá.

San 1503 men Skátland ke bádsháh James IV. ne Inglistán ke bádsháh Henry VII. kí beṭí Márgareṭ se shádí kar lí. Das sál bad wuh Flodden ke maidán i jang men qatl húá. Us waqt us ká beṭá James V. sirf do baras ká larḡá thá. Aisá húá, ki jis sál men Patrick Hamilṭon

shahíd huá, yih ehhoṭá bádsháh, jo satrah baras ká jawán thá, nazarbandí se ehhuṭkar bádsháh huá. Yih bádsháh Roman Káthulik Hairákí ko bahut pyár na kartá thá, lekin wuh us se Skátland ke bádsháh James IV. aur James V. muqábala karne ká maqdúr na rakhtá thá, aur kabhí kabhí aisá huá, ki us ko majbúran us ke fatwáon ko amal men láná pará. San 1538 men us ne Fráns ke Roman Káthulik fariq ke peshwá Duke of Lorraine kí beṭí Mary se shádi kí.

James V 1552 men intiqál kar gayá. Us waqt us kí beṭí Mary, jo waliáhd thí, sirf sát din kí bachchí thí. Arrán ká Earl James Hamilton, jo Patrick Hamilton ká rishtadár thá, sháhzádí Mary ká sarparast huá. Usí sál men Párliment ne ek qánún ko jári kiyá, jis se awám-un-nás ko ijázat dí gai, ki Baibal ko apní zabán men parhen; lekin thore Skátland kí sházadí Mary ká sarparast Hamilton. din bad sarparast i mazkúr ne usúl i Rifármeshan ko tark kar diyá. Jab wuh bárah baras tak bádsháhat kar chuká, to us ne istiáfá diyá, aur sháhzádí kí má, Mary of Guise, sarparast húi.

Mary Stuart, jo Skátland ke taḡht kí waliáhd thí, jab chha baras kí húi, Fráns men bhejí gai, táki apní má ke rishtedáron ke darmiyán talim páwe. Jab wuh solah baras kí húi, us kí shádi Fráns ke waliáhd Fránsis ke sáth kí gai. Ek sál bad (1559 men) Fránsis Fráns ká bádsháh huá. Ab darhále ki Mary Inglistán ke bádsháh Henry VII. kí parnátin thí, Fráns ke bádsháh aur malika na sirf Skátland ke taḡht ke dawedár the, balki Inglistán ke taḡht ke bhí dawedár hue. Is dawé men Roman Káthulik fariq, jo Elizabeth ko harám kí beṭí kahte the, un kí pushtí karte the.

Mary of Guise, jo Skátland kí sarparast thí, máh i Jún 10wín, san 1560 ján-bahaqq húi. Us kí beṭí jo ab Frans kí malika thí, us mulk men apne shauhar ke sáth rahí.

Chha mahíne baḍ is ke san 1560 meṅ, Fránsis II. ká intiqál ho gayá. Liházá Fráns aur Skátland kí bádsháhateṅ, jo ikatṭhí ho gai thín, phir alag ho gain. August 19wín, san 1591 tak Mary Skátland meṅ na pahun-chí. Is arse meṅ Skátland ke Párliament ne (August 24wín, 1560) Roman Káthulik mazhab ko radd kiyá. aur Reformeḍ aqáid-náma ko ikhtiyár karke Proṭestantōṅ ko ijázat dí, ki apní kalísiyá ká intizám aur ḡhádím-ud-dínoṅ ke kám ká, jis tarah cháheṅ, bandobast karen. Chunáñchi Disambar 20wín, san 1590 meṅ Skátland kí Reformeḍ kalísiyá kí pahlí Assembly faráham húi.

Skátland ke ḡhádím-ud-dínoṅ meṅ se bahut thore Pro-
 General Assembly ká pahlá jalsa. testant húe. Chunáñchi is pahle jalse ke iktálís sharíkoṅ meṅ se sirf ebha Presbutar the. Is hálát meṅ baḍ ashḡhás ko iwazí ke taur se díní uḡdon meṅ muqarrar karná lázim áyá, jo maṃulí uḡdedároṅ kí ḡhidmat meṅ un kí nadad karen. Maṃulí uḡdedár "Book of Discipline" kí hidáyat ke mutábíq Pásbán, Ustád, Qasís aur Dikan the. In ke sáth, hál ke wáste, Superintendent aur Ríḍar (Reader) muqarrar húe. Superintendent aise maqám meṅ muqarrar hote the, jahán zarúrat maḡlúm hotí thí, aur un ká yih kám thá, ki gasht karke já bajá waḡ karen, kalísiyá aur madrason kí nigrání karen, aur un pásbánoṅ kí chál chalan, ká jo un ke sáth ḡhidmat karte the, muláhiza karen. Ríḍar aise logon meṅ se chune játe the, jo zí-ilm aur dindár the, aur un ká kám yih thá, ki jis jagah waḡ na ho sake Ḳhudá ke Kalám ko paṛhke sunáwen.

Kalísiyá kí dúsrí Assembly Maí 27wín, san 1561, Eḍinburgh meṅ faráham húi. Malika Mary usí sál ke August ko Skátland meṅ á pahun-chí. Wuh yih iráda

karke áí, ki jo kuchh Proᅆestantᅆon ne kiyá, us ko mansúᅆh kare, lekin us ká yih matlab bar na áyá. Har sál do bár barábar Assembly faráham hotí rahí, aur kalisiyá apne intizám aur iᅆhtiyár meᅆ taraqqí kartí rahí.

Jo ámadaní Roman Káthulik kalisiyá ko miltí thí, Párliament ke hukm se tén hisson meᅆ taqsím kí gai. Do hisse un Roman Káthulik pádrion ko, jo apne uᅆhon se giráe gae the, bataur i penshan diye gae ; aur tísrá hissa malíka aur Proᅆestantᅆ kᅆhádim-ud-dín ke darmiyán taqsím kiyá gayá

Mary kí hukúmat logon ko pasand na áí, aur us kí baᅆ harkateᅆn aisí húín, ki un ke sabab se mulk meᅆ fasád ho gayá. Jab us ne lashkar-kashí kí, to wuh shikast kᅆhá gayí. Is hálat meᅆ wuh Inqlístán meᅆ bhág gai, aur apní rishtedár Elizabeth ke yahán panáhgír húí. Elizabeth ne us ko muᅆhálif jánke dáim-ul-habs kar diyá. Jab tak ki Mary ká beᅆá sinn i bulúg ko na pahunchá, Skátland kí bádsháhat sarparast ke háth meᅆ rahí. Jab bádsháh bárah baras ká húá, wuh áp bádsháhat karne lagá. Isí tarah Rífarmeshan ke aiyám meᅆ Skátland kí bádsháhat zaíᅆ rahí, aur díní muámalon meᅆ us ká asar bahut thorá thá, aur wuh thorá bhí fáida se kᅆhálí thá.

Jab Popí usqúᅆ, jo Skátland meᅆ penshan páte the, guzar gae, to un kí ámadaní ká intizám karná pará. Earl Morton aur kai ek aur sardár un kí jáedád ko apne kám meᅆ láne cháhte the. Liházá unhon ne yih tajwíz kí ki jis waqt koí Káthulik usqúᅆ mar jae, to ek shaᅆhs iwazí ke taur par us ke usqúᅆí uᅆde meᅆ qáim kiyá jáwe. Yih shaᅆhs jágír kí ámadaní lekar ek hissa sardár ko detá, aur dúsrá áp rakhtá thá. Awám-un-nás is dastúr ko *Talkan*,*

* *Talkan* us gáe ke bachche ke chamᅆe ko kahte hain, jis ko bᅆhúse se bharwáke man ke pás láte, táki wuh apná dúdh dewe.

yané *Tuli*, kahte the. Wuh tajwíz sirf Earl Morton kí maut tak qáim rahí. Is dastúr ke barqhiláf General Assembly ke sámhne John Knox ne apná ákhirí waz farmáyá. Yih buzurg November 24wín, san 1572 ko ján-bahaqq húa.

Máh i Julái, san 1574 men, Andrew Melville sáhib Geneva se laut áyá, aur us fariq Andrew Melville. men shámil húa, jo is nae qism ke, usqúf ke barqhiláf thá. Us ne koshish kí, kí kalísiyá se usqúfí intizám kí har ek súrat nikálí jáe. Jún san 1578 men, General Assembly ne usqúfí intizám ke barqhiláf hukm diyá, kí áyinda ke liye koí nayá usqúf muqarrar na kiyá jáwe, aur San 1580 kí Assembly ne usqúfí intizám ko Baibal kí talím ke barqhiláf qarár diyá, aur sab usqúfon ko hukm húa, kí fauran apne qhde ko chhor den. Máh i April 1581 Assembly ne intizám ke sáth tamam kalísiyá ko Presbuterion aur Parishon men taqsím kiyá. Majlis kí taraf se ek aqáid-náma sháya kiyá gayá. Bádsháh ne dastqhatt karke sarkári ishtihár ke sáth us ko jári kiyá.

San 1592 men Skátland ke Párliament ne Presbuterian kalísiyá ko Sarkári kalísiyá qarár diyá, aur qhádím-ud-dínon kí parwarish ke liye sarkári ámadaní se tajwíz kí. Aláwa is ke hukm húa, kí General Assembly kam se kam ek bár fi sál munaqid ho, aur agar zarúrat malúm ho, to ziyáda ijlás kiyá jáwe.

Mulk i Inglístán men usqúfí intizám ke báre men jo qhiyál thá, kí is ke wasíle se bádsháh ko mazbúti pahunchtí hai, Skátland ke bádsháh James VI. par jo iqhtiyár kí barí qhwáhish rakhtá thá, bahut muassir húa. Ohunánci san 1598 men us ne targíb dí, kí Skátland ke

James VI. kí zabardastí.

ḳhádīm-ud-dīnōn men se ek farīq muqarrar kiyá jāwe, jo usqúf ká ḳhitáb rakhe, aur Párliament men kursí-nashín ho. Agarchi kalisiyá kī General Assembly is tajwíz ke barḳhiláf thí, tau bhí aise log páe gae, jinhon ne is ḳhitáb ko qabúl kiyá. Párliament ne bádsháh kī pushtí kī. Liházá bádsháh aur General Assembly ke bích men jhagrá shurú húa, jis ke hote hí bádsháh Inglistán kī bádsháhāt ká taḳht-nashín húa. Itná iḳhtiyár páke, bádsháh ne zabardastí se Skátland kī kalisiyá ke qánún o intizám ko mauqúf kar diyá. Jab wuh guzar gayá, to us ke wáris ne bhí waisá hí kám kiyá. Chunánchi san 1603 se leke 1638 tak General Assembly ká koí jalsa faráham na húa. Is arse men we log, jo Presb-^{General Assembly mul-}terian muámale kī himáyat karte tawí rakhí gayí. the, barábar ízá páte the. Melville London ke qila men qaid kiyá gayá, aur jab qaid se chhúṭá, to jiláwatan kiyá gayá. Kalisiyá ká intizám usqúfi ḳhiyál ke mutábiq bádsháh kī hikmat i amali kī ḳhátir qáim rakhá gayá, aur koshish kī gai, ki jo talím is tajwíz ke barḳhiláf ho, miṭái jāwe.

PANCHWAN BĀB

INGLISTĀN AUR SKĀṬLAND KĪ KALĪSIYĀON KĀ HĀL BĀD US
KE KI DONON BĀDSHĀHATON EK HO GĀIN.

Elizabeth ke intiqāl ke bād Skāṭland ke bādshāh James VI. ne Inqlistān ke taḥt par julūs farmáyā. Māh i Julái 25wīn, maqām i Westmīnster meṅ bādshāhī táj páke, aur England ká Bādshāh James I. ká ḡhitāb manzúr karke, wuh Inqlistān ká bādshāh qarār diyā gayā. Presbuṭerian kalīsiyā ko ehḡorke, wuh Angrezi sarkārī kalīsiyā ká hāmí húa. Is bāt ke sabab se Purīṭan aur Roman Kāthulik donon us se nārāz hūe. Us ne apne bādshāhī iḡhtiyār ko sábiq ke taur se hadd se ziyāda baḡhāke Skāṭland ke wāste ek aālā mahkama, misl us ke, jo Inqlistān meṅ jári thá, muqarrar kiyā. Is mahkama ke sabab se Skāṭland meṅ tarah tarah kī buráían barpá hūin, jin ká bayān zail meṅ kiyā jāegá:—

FASL I

IS BĀT KE BAYĀN MEṅ KI JAMES I. AUR CHARLES I. KĪ
BĀDSHĀHATON MEṅ PURĪṬAN JHAGRE KĀ KYĀ
HĀL HÚĀ

1603—1640.

Inqlistān kī kalīsiyā meṅ do farīq the. Ek farīq i Purīṭan jo kamí o beshí ke sáth Presbuṭerian kalīsiyā ke intizām ko chāhtá thá. Dúsrá us-qúfí farīq, jo bādshāhon ko Ilāhí haqq mansúb kartá thá, aur sikhátá thá, ki raiyaton ko bilá-taammul un kī farmānbardári karná chāhiye. Chunānchi yih farīq James I. ko bilkull pasand áyá, aur tajwiz kī gáí. ki báqí farīq zabardasti ke sáth in usúl par lāe jāweṅ. Chunānchi January 14wīn san 1604 meṅ bādshāh ne Hampton Court ke jalse meṅ

Purīṭan aur usqúfí
firqe.

fariq i Puritan kī nisbat apne irāde ko sáf taur se záhir kiyá. Harchand ki Puritan bará zulm uṭhāte rahe, tau bhí we bādsháh ke wafádár riāya bane rahe, aur un men se aksar sarkári kalisiyá men bhí shámil rahe. Baibal ke nae tarjume ke wasíle se un ke muámalát kī pushtí húi, aur harchand bādsháh hí ne is kám ko tasdíq kiyá, tau bhí yih matlab us ke madd i nazar na thá. Jab tarjuma karne ká kám shurú húa, to Pák Kalám aláhida hisson men taqsim hokar bahut se álimon ke pás bhejá gayá, aur bādsháhat ke sab madrason men ishtihár diyá gayá, ki sab ulamá is kám men madad den. Isí tarah Baibal ko parhne ke liye ek naí targib dí gai. Is kám kī yih tajwiz Dr. Reynolds kī taraf se Hampton Court ke jalse men san 1604, pesh kī gai. Yih nayá tarjuma taiyár hokar san 1611 men Robert Barker kī taraf se shahr i London men sháya húa. In aiyám men Angrezí kalisiyá ke bahut se námi ulamá barpá húe.

Angrezí Baibal ká sháya karná.

Is waqt tak fariq i Puritan aur usqúfi fariq asl i usúl kī nisbat bahut farq na rakhte the, lekin ab se farq ziyáda hone lagá, kyúnki James kī bādsháhat ke waqt mulk i Holland kī taraf se Armínus kī talím Inglistán men pahunchí. Usqúfi fariq is ko ziyáda pasand kartá thá, magar fariq i Puritan ne Qálvin kī talím ko qáim rakhá.

Armínus kī talím aur us ká asar.

James I. ke zulm ke sabab se, aur kháss us ke díní muámalon men dastandázi karne ke sabab se, bahut log us se náráz ho gae, aur jab san 1625 men us ká intiqál ho gayá, us kī bādsháhat men jhagrá o fasád kī alámaten nazar áin.

James I. ká intiqál.

Charles I. ne takht-nashin hoke apne báp ke khyálát ko qáim rakhá, aur bilá-taammul un ko tamíl kiyá. Us ne un

sab logon par jo usqúfí intizám aur rít o rusúm ko na cháhte the, zabardastí kí. Liházá Purítan, jo Angrezí kalisiyá men ek qawí fariq thá, aur Skátland ke tamám báshinde záhirí taur se bádsháh kí muḡhálifat karne lage. Un dinon men London ke bishop Laud kí, jo san 1633 men Qántarbarí ká árchbishop húa, saláh par chalke usqúfí fariq Roman

Charles I. aur awám-un-nás ke bích men jhagrá.

ke intizám, wagaira, ke ḡhiláf kuchh kahe, yá kitáb ehhapwáe, to us ko saḡht sazá dí jáe. Aísí hálat men wuh aálá mahkama jis ko James ne Skátland men jári kiyá thá, beinsáfi aur zulm ke liye ek ála húa, jis se log niháyat náráz ho gae. Bádsháhí fariq bádsháhon ke liye dawá kartá thá, ki we Ḳhudá kí taraf se muqarrar hue, aur kí riáya ko cháhiye, ki un ko Ḳhudá ke náib jánen. Dr. Roger Manwaring ne san 1628 men ek waz men talim di,

Charles I. Párlia ment kí muḡhálifat kartá, aur us ko mauqúf karná cháhtá.

ki bádsháh par farz nahin hai, ki bádsháhát ke us qánún ko máne, ki jis se riáya ke huqúq aur ázádagí qáim rakhí játi hai, balki us ko iḡhtiyár hai, ki Párlia ment kí razámandí ke bagair logon par taks lagáwe, yá bádsháhí qarz lewe, aur aísí hálat men riáya ko tábídar honá farz hai, aur agar tábídar na ho, to wuh zarúr abadí halákat men mubtilá ho jáenge. Jab Charles ne yih waz suná, to niháyat ḡhush húa, aur us ko chhapwá diyá. Is par Párlia ment ne wáiz i mausúf ko qaid kar diyá, aur níz fatwá sunáyá, ki áyinda ko yih shaḡhs na mulk men na kalisiyá men kisé tarah ká uḡhda páwe. Jab Párlia ment ká jalsa barkhást húa, to bádsháh ne us pádrí ko qaid se rihá karke us kí baří taraqqí kí, aur us kí nasihat par amal karke bádsháh ne gyárah baras tak bagair Párlia ment ke bádsháhát kí.

FASL II

IS BÁT KE BAYÁN MEN KÍ SKÁTĽAND KÍ KALÍSIYÁ KÍ HÁ-
LAT JAMES I. AUR CHARLES I. KE WAQT MEN KAISÍ THÍ.

Mulk i SkátĽand men wuh tajwíz jis ko James I. ne Reformed kalisiyá ko barbád karne ke aur us ke badle usqúfi intizám ko qáim karne kí koshish kí, Charles I. ke waqt taraqqí-pizír húi. Jo Presbutar bádsháh kí marzí ke muwáfiq Párliament men dákhil honá manzúr karte the, usqúfi uhde par muqarrar kiye játe

the. Charles I. usqúfi kalisiyá SkátĽand men qáim rakhná cháhtá.
 Aláwa is ke archbishop St. Andrews men phir muqarrar kiyá gayá, lekin libás aur íbádat ká tarí-

qa sáda taur se hotá rahá. Agarchi is hálat men SkátĽand ke logon kí taraf se duháí kí arzían bádsháh ke huzúr pesh kí gain, un se kuchh fáida na húa. Charles ne apne faríq kí saláh kí pairawí kí. In aiyám men SkátĽand ke tamám iláqon men ajíb díní bedári shurú húi, aur kaí baras tak zor ke sáth hoti rahí.

San 1633 men bádsháh táj lene ke liye aur SkátĽand kí Párliament ko faráham karne ke liye apne watan ko gayá. Ahlkarán kí saláh par chalkar wuh is bát ká qáil ho gayá, ki waqt ab áya hai, ki díní intizám men tabdílí kí jáwe. Chunanéchi bishop Laud ke kھیálon ke mutábíq ek qánúní kitáb kalisiyá kí hidáyat ke wáste taiyár kí gai. Yih kitáb san 1635 men maqám i Abarđin men chhapkar sháya húi. Dústre sál men ek Duá e Amím kí kitáb Angrezí Duá e Amím kí kitáb ke namúne par taiyár kí gai, aur Disambar 26wín, san 1636 men bagair logon kí razámandí ke, ek parwána is murád se járí kiyá gayá, ki tamám wafádár riáya is kitáb kí hidáyat ke mutábíq íbádat kiyá karen. Julái 23wín san 1637 kí tárikh muqarrar húi, jab

khádīm-ud-dín is nae usqúfī libás ko pahine hūe girje
 gharon̄ men̄ házir hon̄, aur is nae
 Awám kí muḡhálifat se us kí kárrawái men̄ tariqa i ibádat ko shurú karen̄.
 khálal áyá. Tamám mulk men̄ is tajwiz ke bar-
 khiláf aisi saḡht muḡhálifat záhir húi, kí sarkár ne
 munásib jánke us ko kuchh muddat tak multawí rakhá.
 Bádsháh ke sáth koí lashkar na thá, aur us ká taalluq apní
 Angrezí riáya se aisá thá, kí Skátlanḡ men̄ lashkar láná
 mushkil thá. Is hálát men̄ us ne Skátlanḡ men̄ ek
 kamishanar, yá qáim muqám, bhej diyá, jo apní dánist ke
 mutábīq is hullaḡ ko miṡáne ke liye tajwiz kare.

Itne men̄ Skátlanḡ ke log apní kalísiyá ká hukúmatí
 intizám taiyár kar chuke the, aur is hálát ke liye jo ab na-
 múd húi, un ke sardár maujúd the. Alexander Henderson,
 khádīm-ud-dín, aur shahr i Warriston ká ek mashhúr
 wakíl, Johnstón, aur dígar ashḡháss ne mulk ke bandobašt
 karne ke liye kameṡián̄ muqarrar kíñ. Qaumí yagánagat ko
 qáim karne ke liye unhon̄ ne ek ahd-
 Skátlanḡ ká Ahdnáma. náma taiyár kiyá, jis men̄ Párlia-
 ment̄ ke wuh farmán shámil the
 jin men̄ Skátlanḡ kí Reformed kalísiyá ke usúli intizám
 darj kiye gae the. Is Ahdnáma par sab apní muhr lagáke
 díní o dunyáwí ázádagí ko qáim karne aur muḡhálifon̄ ke
 barḡhiláf madad karne ká waḡda karte the. Yih ahd-náma
 pahle shahr i Edinburgh ke Greyfriars ke girje ghar men̄
 February 28 wíñ, san 1638 men̄, ek baří majlis ke sámhue
 sunáyá gayá. Pahle sáhibán i majlis ne us par daskhatt
 kiyá, aur us ke baḡd kágazát Shimál se Junúb tak tamám
 mulk men̄ phiráe gae, aur har kahin̄ logon̄ ne ḡhushí se
 use qabúl kiyá. Baz ádmí the jo us se ḡhush na hūe, yañe
 wuh log, jo bádsháhi intizám ko qabúl kar chuke the,
 aur díní intizám ke tabídár hūe. Yih log is ahd-náma se

yá to beparwá yá náráz malúm hote the, magar is qism ke log shumár meṅ thore the. Yih AĦdnáma qaum kí ráe ko záhir kartá AĦdnáma ke usúl. thá, aur agarchi wuh is bát ko qarár detá thá ki bádsháh kí zát, aur us ke iġhtiyár kí himáyat karní, jab tak ki wuh sachhe dín kí aur bádshábat kí ázádagi aur shariát kí muháfizat kare, farz hai, tau bhí yih dawá kartá thá, ki KALÍSİYÁ KÁ SIB SIRF MASÍH HAI.

Máh i November, san 1638 meṅ, shahr i Glasgow meṅ General Assembly faráham húí. Alexander Henderson Modiretar muqarrar húá. Is Assembly ne usqúfí intizám ko mauqúf kiyá, aur SkátĻland kí Reformed kalisiyá ke intizam o Presbuterian Assembly ne usqúfí intizám ko dastur ko phir qáim kiyá, aur yún mauqúf kiyá. sábiq ke taur se kalisiyá ke Seshan, aur Presbutari, aur Sinaḍ aur General Assembly qáim kiye gae.

Is par Charles I. lashkar leke SkátĻland meṅ dáġhil húá. Sábiban i AĦd, jo us waqt se Qávenanṭar (Covenanter) kahláe gae, jang ke liye taiyár ho gae. Bádsháh ke kampú meṅ sulh ká paimán qarár diyá gayá, jis meṅ bádsháh ne waḍa kiyá, ki kalisiyá kí General Assembly aur SkátĻland kí Párliament fauran faráham kiye jáenge, táki SkátĻland ke tamám díní o dunyáwí muámalát faisal kiye jáweṅ. Chunáñchi General Assembly fará-

ham húí, aur apne us aġd ko phir Qávenanṭer Charles I. ke sáth laṭái karne ke bahál kiyá, aur us par bádsháh ke liye taiyár.

elchí ne dastġhatt kiyá. Aláwa is ke Glasgow ke Assembly ká farmán, ki SkátĻland kí kalisiyá ke liye usqúfí intizám nájáiz hai, tasdíq kiyá gayá. Párliament ke shuraká General Assembly kí har ek bát se muttafiġ-ur-ráe húe. Bádsháh ká elchí yih hál dekhke náráz ho gayá, aur Párliament ke barġhást karke bádsháh ke pás chalá gayá.

Is par bádsháh ne pakká iráda kiyá, ki main fariq i Qávenanţar ko barbád karúngá, aur is níyat se us ne Angrezi Párliament ko munaqid kiyá, táki is kám ke liye lařái ke sámán kí tajwiz kí jáwe. Lekin Párliament ne dawá kiyá, ki Angrezon kí shikáyat pahle suni jáwe. Is hálat

Us kí fauj ko shikast húi. meñ bádsháh ne Párliament ko bar-
  hást kiyá, aur zabardastí se  aks
 lagákar, aur ikkís hazár kí fauj kí

taiyári karke Skátland kí taraf rawána húa. Qávenanţar kí fauj ne maqám i Newburn meñ us ko shikast dí. Is hálat meñ tang hokar aur Angrez logon ke sáhibán i Párliament se  hauf khákar bádsháh ne amiron kí ek majlis faráham kí aur unheñ targíb dí, ki we lařái ke liye  harch ká bandobast karen; lekin yih log, agarchi apne pás se dene ko taiyár the, mulk ke  hazáne meñ háth  álne se majbúr the. Chunan chi bádsháh ne majbúran ek aur Párliament munaqid kiyá, jo November 3ri, san 1640 meñ, faráham húi.

CHHATHWAN BĀB

AIRLAND KĀ RĪFĀRMESHAN

1535—1642.

Jab Henry VIII. ne Rūm kī kalisiyā se apnā taalluq haṭā liyā, to zarūr hūā, ki wuh na Henry VIII. Airland sirf Inglitān meṅ apne iḡhtiyār ko ko Pop ke taalluq se qāim kare, lekin ālāwa is ke Air- alag karne chāhtā. land meṅ bhī, jahāṅ Roman Kāthulik kasrat ke sāth the. Wuh tarīqa jo us ne is kām meṅ istīāmāl kiyā aisā na thā, ki gair mazhabwāle apnī galatī ko chhoṛke haqq par āweṅ, yā apnī ḡhushnudī zahir karen. Māh i March, san 1535 meṅ shahr i Dublin meṅ ek ārchbishop, jo Pop kā muḡhālif thā, muqarrar kiyā gayā, aur hukm sunāyā gayā, ki tamām dīnī o duniyawi uḡdedār dīnī muāmaloṅ meṅ bādshāh ko kalisiya kā sar qarār deṅ. Yih hukm sunte hī tamām Roman Kāthulik Armāgh ke usqūf se, jo Airland kā ārchbishop thā, hidāyat pāke bare zor o shor se muḡhālifāt karne lage. Chunaṅchi ānewāle sāl meṅ bādshāhī fariq ne Pārliament meṅ ek qānūn jāri kiyā, jis ke mutābiq we sab, jo Popī iḡhtiyār ko mānte the, bāgī ṭhahrāe gae. Is par baḡ ḡhānqahēṅ fauran band kī gāiṅ, aur un kī āmadanī sarkār ke ḡharch meṅ sarf kī gāi. Is kārrawāi ke barḡhilāf Pop kī taraf se hidāyat hūi, ki bādshāh kī farmāṅbardārī na kī jāwe.

Sarkār kī dastandāzī ke sābab se Rīfārmeshan kā muāmala Airland meṅ rukā rahā. Jo taraqqī hūi thī, us ābādī ke sābab se hūi, jo Inglitān ke Proṭestānt logōṅ ne isī jazīre meṅ kī thī. Jab Elizabeth kī bādshāhat hūi, to

Inglistán kī usqūfī kalīsiyā sarkār kī taraf se Airland men qāim kī gai, lekin us ne awām-un-nās ke darmiyān jaṛ na pakṛī. Bādshāh jazīra kī muḡhālifat par gālib to āyā, lekin achchhe intizām karne men kāmyāb na hūā. Aksar log is wirān mulk men garibī aur wahshī hālat men rahe.

Airland kī bagāwat kā ahwāl.

Airland ke log Mashriqī kināre par jahān Angrez būd o bāsh karte the barābar hamla karke diqq karte the.

Sūba i Ulṣṭer men lūṭ mār hadd se ziyāda hone lagī thī. Elizabeth kī bādshāhat ke aiyām men Shān O'Neil apne tāin Airland kā bādshāh banāne ke liye ās pās ke sardāron par hamla karke mulk ko wirān kartā thā, lekin kisī ne us ko qatl kiyā, aur yūn us ke kām ko tamām kiyā. Jab James I. kī bādshāhat hūī, Airland ke Shīmālī sardāron ne Frāns aur Spain se madad māngī, tāki Angrezon ko mulk se nikāl den; lekin peshtar us se ki is tajwiz kī ṭamīl kī jae, us ke peshwaon kī bandish fāsh ho gai. Is hālat men we mulk ko chhorke bhāg gae, aur bādshah ne un kī jāedād ko zabt kar liyā. Dūsri bār bandish kī gai, lekin us ke peshwā O'Dogherty ke intiqāl ke sabab se wuh nākāmyāb hūī. Sarkār ne us kī jāedād ko bhī zabt kar liyā.

James I. ne sūba i Ulṣṭer ke wirān mulk ko ābād karne ke liye tajwiz kī, ki Inglistán aur Skātland kī taraf se log

Ulṣṭer men dīnī āzādagī.

āke us ko ābad karen. Lihāzā san 1610 men log kasrat ke sāth āne lage.

Yahān Inglistán kī sarkārī kalīsiyā ke sharīk, aur fariq i Reformed aur Skātland ke Presbiterian salāmatī ke sāth ikatṭhe rahne lage. Un kā dīnī intizām wuh thā, jise ārchbishop Usher ne un ke wāste tahrīr kiyā thā. Is intizām men Roman Kāthulikon ko bhī āzādagī hāsīl hūī. Yih ḡhushhālī us waqt tak rahī, jab ārchbishop Laud ne dastandāzī karnī shurū kī. Charles I. ne Airland

kí taraf se bahut se rupaye is shart par hásil kiye, ki Protestant aur Káthulik logon ko tarah tarah ke fawáid pahuncháe jáen. Lekin Bádsháh ne apne wáde ko farámosh kar diyá, aur jab log kurkuráne lage, to fasád ko band karne ke liye us ne Sir Thomas Wentworth ko apná náib karke bhejá. San 1633 men wuh Airland men á pahunchá. Us ne barí hikmat aur niháyat berahmí ke sáth logon ke huqúq aur ázádagí ko kharáb karke bádsháh ke ikhtiyár ko qáim kiyá. Is kám ke badle men us ne jágír pákar Lord Strafford ká khitáb hásil kiyá. Archbishop Laud ne Airland kí kalisiyá ko sáhib i mausúf ke háth men bhí sipurd kiyá thá. Archbishop ká iráda thá, ki bádsháh ke khyálon ke mutábiq Airland, Skátland aur Inglistán kí kalisiyá zabardastí se ek hí intizám ke taht men láí jáwe. Is kám men Lord Strafford ne barí sargarmí se madad kí, aur agarchi filhál us ko kámyábí hásil húi, lekin ek haulnák badle ke liye taiyári bhí kí gai.

Laud kí zabardastí aur Strafford kí sahtí.

Jis waqt Charles I. ne Skátland ke báshindon kí mukhá-lifat ke sabab se majbúran Inglistán kí Párliment ko munaqid kiyá, to Airland kí hálat aisí thí, ki fauran us kí taraf tawajjuh karná lázim áyá. Us waqt Strafford Inglistán men thá, kyúnci jab bádsháh firqa i Kávenanter se lartá thá, to yih Airland ke lashkar se madad leke áyá thá. Us ká iráda thá, ki Airland men laut jáwe, lekin bádsháh ne us ko saláhkár banáke apne pás rakhá. Jis waqt Ang-rezí Párliment apná bandobast kar chuká, to Strafford ke muámala kí taraf mutawajjih húa. House of Commons ne House of Lords ke sámhne us par nálish kí, aur us par bagáwat ká ilzám lagáke maut ká fatwá lagwáyá. Liházá máh Maí 12wín san 1641 men us ká sir katwáyá gayá.

Itne men Airland kí hukúmat ek Diputi ke háth men rahí, jo thore dinon bad mar gayá. Is par Párliment ne

apní taraf se do Lord hákim kí tarah muqarrar kiye, aur sab logon ko rází karne ke liye koshish kí gai. Lekin Roman Káthulik pichhle zulm ke sabab se, aur níz bádsháh ke wada-khiláfi ke sabab se niháyat náráz hue. aur bagawat kí bandish kí, aur agarchi shahr i Dublin men wuh kámyáb na hue, tau bhí súbá i Ulster men barí khún-rezí ke sáth larái shurú húi. Máh i October, san 1641 men gadar húa, aur chha mahíne ke andar bádsháhat ke us hisse men Protestant kalisiyáen bilkull mihtái gain. Anewále sál men garmí ke aiyám men Airlanđ ká mufsid ek lashkar ke sámhne. jo Skátlanđ se áyá thá, bilkull paspá ho gayá. Us lashkar men sipáhi Presbuterian the. Chu-

nánchi unhon ne dar^{kh}wást kí, ki Kalisiyá Presbuterian Airland men kyúnkar hamári yahán ek kalisiyá qáim qáim kí gai. kí jáwe Us kalisiyá ke Qasís

lashkar ke afsaron men se muqarrar hue Pas is namúne par wuh pádrí, jo Airlanđ se Skátlanđ men bhág gae the, phir laut áke apní kalisiyáon ká intizám karne lage, aur yún ek khális Presbuterian kalisiyá jazíra ke shimál men qáim kí gai.

Is waqt se kaí sál tak aisí wáridáten waqú men áin, ki jin se Airlanđ, Inglistán aur Skátlanđ kí sab kalisiyáen masáwi taur kí garaz rakhtí thín; chunánchi in tínon ká ek hí bayán zail ke báb men kiyá jáegá.

SATWAN BAB

INGLISTÁN MEN PURITÁN KÍ HUKÚMAT

Wuh nayá Párliaмент jise Charles I. ne majbúran faráham kiyá. Máhi November, san 1640 men, maqám i Westminster *Westminster* kí Párliaмент. men munaqid húa. Is bádsháh ke waqt men Párliaмент kaí bár munaqid húa thá, lekin jab wuh bádsháh kí marzí ke mutábiq kárrawái na kartá thá, to wuh Párliaмент ko barqhást kartá thá. Liházá us Párliaмент ne, jo ab faráham húa, yih tháná, ki jab tak ki qaumi shikáyateñ na suní jáweñ, ham kisí tarah se majlis ko barqhást na hone denge. Chunáñchi usí din, jab Párliaмент ne Lord Strafford ko mulzim thahráyá, aur us kí jáedád ko zabt kar liyá, to bádsháh ne ek qánún par dastkhatt kiyá, jis men us ne yih wáda kiyá, ki hál kí Párliaмент apní razámandı ke bagair barqhást na kí jáegi.

Dini o dunyáwi muámalon men aisá nazdik rishta thá, aur donon men aisí ziyádatí kí gai *Strafford* aur *Laud* thí, ki Párliaмент ke pahle kámon qatl kiye gae. men se ek zarúri kám yih húa, ki dín ke intizám ke liye ek kameñi muqarrar kí jáwe. Wuh makrúh aalá mahkama, jise bádsháh ne dín ke muqaddamon ke faisale ke liye qáim kiyá thá, mauqúf kiyá gayá. Bádsháh ke qháss saláhkáron par bagawat ká ilzám lagáyá gayá. Is hálat men wazír i aazam Finch sáhib aur Secretary Wyndebank mulk se nikalke gair mumálik men panáh-gír húe. Bad tahqíqát ke Lord Strafford qatl kiyá gayá, aur Qintarbarí ká árehbishop *Laud* qaid men dálá

gayá. Julái, sán 1644 men us par nálish kí gai, aur usí sál ke November men us par maut ká fatwá lagáyá gayá, aur Januari, san 1645 men, wuh mára gayá.

February, san 1642 men lord pádrí Párliament se aur tamám dunyáwí uhdon se khárij kiye gae. Báqí lord House of Commons se milkar mulkí intizám karte rahe.

Bádsháh ne, yih khíyál karke ki Párliament mere ikh-tiyár par tarah tarah kí hadden Skátland men bádsháh ne apná intizám chhor diyá. bándhá cháhtá hai, Skátland kí riáya ke sáth sulh ká bandobast kiyá. Chunanchi san 1641 ke garmí ke aiyám men jab sáhibán i Párliament ne chhuṭṭí lí thí, bádsháh mulk i Skátland ko gayá, aur us mulk kí kalísiyá kí nisbat us intizám ko chhor diyá, jise wuh pahle karwáná cháhtá thá.

London ke awám-un-nás kí taraf se, aur níz khádim-ud-dín kí taraf se Párliament men arzián guzrín, jin men yih darqhwást kí gai, ki kalísiyá kí buráián mauqúf kí jáen. Chunan-chi September, san 1642 men, in buráiön ko dúr karne ke liye ek qánún jarí kiyá gayá. jis ke mutábíq ánewále sál ke November kí 5wín tárikh ke bad usqúfi kalísiyá Inglístán kí sarkári kalísiyá na rahí.

Sarkári kalísiyá kí is tabdíli kí wajh se ek jamáat ma-qám i Westminster men. jis men, Westminster Assem- bly ká bayán. bádsháhát ke díní álimon men se ek sau ikkís. aur ámm sharikon men se tis, jin men se das Lord the. faráham húi, táki kalísiyá ke kám kí nisbat Párliament ke sáth mashwarat karen. Chunanchi yih majlis Julái kí pahlí tárikh, san 1643 men faráham húi, aur February, san 1649 tak kám kartí rahí, yane pánch sál, chha mahíne, báis din tak, jis arse men us ke gyárah sau tirsath ijlás húe. Is majlis ke baz sharik is waqt ke bad kameti ke taur par ikaṭṭhe hote the. Yih

kameṭi kḥádim-ud-dínōn ke imtibán lene aur un ko maḥ-sús karne, aur uḥdon par muqarrar karne ke liye ṭhahráí gai thí. Yih log March 25wīn, san 1652 tak jalsa karte rahe, lekin jab Párliament barkḥást húa, to yih kameṭi bhí mauqúf ho gai.

Westminster kí majlis men aise log the, jo Presbuterian, Episcopalian, aur Independent ká kḥiyál rakhte the. Baḍ jalsa karne ke, yih bát jald zāhir húi, ki aksar sharík aḡáid i Presbuterian ko mánthe the. Is jalse men Skatland kí kalisiyá kí taraf se kai ek admí elchí ke taur par sharík hue. Peshtar us se ki Skatland ka aḥdnama majlis ke sāmhnē pesh kiya gayá, usqúfi faríq ke kull sharík majlis se aḡáhida ho gae. Chár sál ke baḍ faríq i Independent bhí us se aḡáhida ho gaya. Parliament men bhí shuraka kí kasrat Presbuterian thí, lekin is majlis men Independent bhí bahut the. Kuchh muddat ke baḍ lashkar ke Independent logon ke wasile se Independent faríq ne Párliament men baṛi quwat hasil kí.

August dúsrí, san 1643 men Skatland kí General Assembly faraham húi. Is men Angrezí Párliament kí taraf se kai ek elchí házir hue, jin men duniyáwi kám karne ke liye ae the, aur baze dunyáwi kám karne ke liye ae the, aur baze kḥádim-ud-dín hokar Assembly se mashwarat karne ke liye ae the. Is mashwarat ká ek baṛá natíja yih húa, ki donon mulkon ke darmiyán ek hí aḥd ho gaya, jo Muqaddas Ahd o Paimán* kahlátá hai. Yin Ahd o Paimán August kí 17wīn ko Skatland kí General Assembly ke sāmhnē maq-búl húa. Wahán se wuh London men láyá gayá, aur

**The Solemn League and Covenant*, jis ká maqsad yih thá, ki Popí ikhtiyár mulk se kḥárij kiyá jae, usqúfí intizám kalisiyá se mauqúf kiyá jae, aur biḍat aur bedíni kí insidád kí jawe.

September 25 wīn ko Angrezí Assembly aur Párliment ne us par dastkhatt kiyá. Anewále sál men (1644) Airland ke Proteshtanton ne bhí us par dastkhatt kiyá.

Westminster Assembly shurú men Untális Article kí nazar i sání karne lagí, lekin jab pandrahwīn dafa tak pahunchí, to kull ko chhorkar ek nayá ahdnāma banāne lagí. Is kām ke liye ek kametī Maí, san 1645 men muqarrar hūí, jis ne November 1646 men apná kām tamám kiyá. Jab Assembly tahqíq o tarmím kar chuki, to us ne

Maí san 1647 men is *Westminster Confession*, yané *Aqáid-nāma* ko

manzúr kiyá. Bad is ke Párliment ne har ek dafa par khúb gaur ke sáth nazar i sání karke máh i Jun, san 1648 men us ko shaya kiyá. Usí waqt *ibádut kí hidáyat ke liye* ek kitab aur níz *kalísiyá ke intizám ke liye* ek qanuní kitab taiyár kí gain. Alawa in ke do Suwal o Jawab kí kitaben taiyár kí gain : ek *Suwal o Jawab i Mufassal*, jis ke mutabiq khádim-ud-din mimbar se kalisiya ke aqaid ka waz sunaya kare, aur dúsre *Suwal o Jawab i Mukhtasar*, jo awam-un-nas kí talím ke liye taiyár kiya gayá. Suwal o Jawab i Mukhtasar Párliment ke sámhne máh i November, san 1647 men pesh kiya gayá. Anewále sál mah i April, san 1648 men Suwal o Jawab i Mufassal bhí Párliment ke sámhne pesh kiya gayá. Yih kitaben Westminster Assembly ke díní álimon kí taraf se Párliment ke díní iḡhtiyár ke sáth saláh ke taur se, halímí ke sáth shaya kí gain, táki jo cháhe, un ko qabúl kare. Kisí tarah ke kalisiyái iḡhtiyár ke sáth wuh dunyá ke sámhne pesh na áí, aur na unhon ne kisí par lanat kí, jo un ko radd kare. Kuchh arse bad bahut sí kalisiyāon ne un ko qabúl kar liyá.

Párliment ke ek sharík Fránsis Rous ne, jo Westminster Assembly men bhí sharík tha, Zabar kí kitab

ko nazm men tarjuma kiyá. Assembly ne is tarjuma ko manzúr kiyá, aur manzúri ke liye us ko Párliament ke sámhne pesh kiyá. Párliament ne use tarmim karáke manzúr kiyá, táki wuh girje ki íbádat men istíamál kiyá jáwe.

August 4th, san 1647 men Skátland kí kalisiyá kí General Assembly ne shahr i Edinburgh men jalsa kiyá. Us jalsa men us ne aqáid-náma i Westminster ko apní kalisiyá ká aqáid-náma qarár diyá, aur aláwa is ke us ne Fránsis Rous ke Zabúr ke nae tarjume ko bhí kalisiyá kí íbádat ke liye manzúr kiyá. Usí jalse men *Íbádat ká Hidáyat-náma* aur *Kalisiyá ke Intizám aur Qánún kí Kitáb* aur donon *Suwál o Jawáb*, jinhen Westminster Assembly ne taiyár kiyá thá, manzúr kiye gae.

Westminster Assembly kí kitáben Airland kí Presbuterian kalisiyá ko pasand áin, aur manzúr bhí hún. Phir san 1648 men yih kitáben, siwa *Kalisiyá ke Intizám aur Qánún kí Kitáb ke*, New England kí kalisiyáon ko, jo Amerika men wáqi thín, pasand áin, aur bataur i sanad maqbúl hún. Inglistán men Presbuterian ke siwá Puritan, Indipandant, aur Baptist ke firqon ne Aqáid-náma aur Suwál o Jawáb ko apne aqídon kí sanad thahráyá.

Jab tak ki yih kám ho rahá thá, wuh díní yaganagat, jo logon ke darmiyán namúd húi, zálím bádsháh Chárlés I. ko takht par se utárne ke liye asar kar rahí thí. Kuchh muddat tak Charles usqúfi fariq se aur sardáron se taqwiyat aur targíb páke muqábala kartá rahá, aur jab Párliament ko barqhást na kar saká, to us ne us ke huqúq men dastandází karní shurú kí. Is hálat men London ke afsar aur shahr ke sipáhi,

Párliament Charles I. par ilzám lagákar qatl ká hukm detí.

Párliament kī muháfizat karne ke liye taiyár hue. Is bāt ko dekhke bādsháh shahr se nikal gayá. Fariqain ne sipáhion ko jamá karná aur jangí sámán taiyár karná shurú kiyá. Larái shurú húi, aur Charles bādsháh shikast khá gayá, aur bahut se khatt o kitábat ke bad Párliament aur bādsháh ke darmiyáu yih bāt thahri, ki bādsháh par muqaddama kiyá jae. Chunánchi Párliament ne us par zálím, mufsid, khúni aur mulk ká dushman hone ká ilzám lagáyá, aur tahqíqát ke bad us par maut ká fatwá lagá diyá. Januári 30wīn, san 1649 meñ bādsháh ká sir kaṭ-wáyá gayá.

Is larái ke waqt Indipandant tadád meñ bahut barh gaye, aur lashkar meñ un kī kasrat ke sabab se iḡhtiyár meñ yahan tak barh gaye, ki unhoñ ne zabardastí se Párliament ko apná tábidár kiyá. Jab bādsháh qatl húa, unhoñ ne House of Lords ko mauqúf kiyá, aur House of Commons ke ek hisse ke wasile se mulkí intizám kiyá. Cromwell lashkar ká sipahsálár hoke Inglistán, Skátland aur Airland ke tamám muḡhalifon par gálib áyá. Presbuterian log bādsháh ko cháhte the, balki Charles ke beṭe ko apná bādsháh qarár dete the. Skátland meñ Charles II. taḡht par baiṭháya gayá, lekin jab Cromwell ne us ko do bár, yāne maqám i Dunbár aur maqám i Worsastar meñ, shikast dí, wuh Fráns meñ panáhgír húa.

Tin sál ke arse meñ sarkár Angrez ko bahut mushkilát barpá húin. Amadani kam thí. Sipáhi talab se mahrúm hokar kuṭkuṭáne lage. Jab Párliament is ká koí bandobast na kar sakí, to Cromwell ne Párliament ko barḡhást kiyá, aur dúsri Párliament ko muqarrar kiyá. Jab us se bhí kuchh na húa, to lashkar ke afsaron aur Lonḡon ke uhdedáron ne jalsa karke Cromwell ko Muháfiz ká khitáb

deke mulk ká tamám iḡhtiyár us ko sipurd kiyá. San 1656 meṅ is jalse kí kárrawái nai Párliament kí taraf se tasdíq kí gai. Is hukúmat ke taht meṅ sab logon ko apní apní ḡhushí ke mutábiq díní rít o rusúm ko bajá láne kí ijázat dí gai, basharte kí we sarkár kí tábiḡdári karne ká ahd karen.

Párliament ke hukm ke mutábiq Presbuterian kalisiyá Inglistán kí sarkári kalisiyá ṡhahrái gai, aur agarchí wuh sirf thoṡí Dín ke liye Cromwell ká bandobast. jagahon meṅ qáim kí gai thí, tau bhí Cromwell kí hukúmat ke aiyám meṅ is ká intizám wuh namúna thá, jis par sarkár ke mulkí intizám ká bandobast húá. Kalisiyá meṅ saḡhí tálím aur nek chál chalan zarúrí umúr ṡhahráe gae, ḡhásskar ḡhádím-ud-dínon ke liye kalisiyáen baṡí ázádagí rakhtí thín. Cromwell ne dín kí ḡhátir kisí tarah kí ízarasání na hone dí. Un dinon meṅ yih amr us ká ḡháss qusúr samjhá gayá. Us ne sarkári kalisiyá kí safái ke liye koshish kí ; ḡhásskar us ne tajwíz kí, kí wuh ḡhádím-ud-dín jo láiq na the kalisiyá se níkále jáwen.

March, san 1654 meṅ us ne ek kamíshan muqarrar kiyá, jo wáizon kí ázmáish kare. Usqúf ke badle díní kamíshan. Is kamíshan meṅ untís ḡhádím-ud-dín aur nau ámm shuraká i kalisiyá

the, jin meṅ Presbuterian, Indipandant aur Bapṡist logon meṅ se we, jo dánái, hoshyári, aur Masíhí tajribakári ke sabab se mashhur the, shámil hue. Un logon ká farz yih tha, kí us shaḡhs kí, jo Inglistán kí kisí kalisiyá ká pás-bán ho, aur kalisiyá kí jáedád se talab pátá ho, díní ilm, chál chalan, aur waḡ karne kí liyáqat kí ázmáish karen, aur jab ázmáish ke baḡd wuh pasand kiyá jáwe, to wuh uḡde par qáim rakhá jáe, warna wuh uḡde se ḡhárij kiyá jáe.

Anewále August ke mahíne meṅ ek aur tajwíz kí gaí, ki har ek zila meṅ ek kameṭí. jis Dín kí saíáf ke wáste meṅ ḳhádím-ud-dín aur kalísiyá ke tajwíz. ámm shuraká meṅ se pandrah se leke tís ádmí tak hoṅ, muqarrar kí jáwe. Kameṭí ká yih farz thá, ki un ḳhádím-ud-dínoṅ kí nisbat, jo jáhil, náláiq, badchalan, yá aur kisi tarah se mulzim malúm hoṅ, tahqí-qát kare, aur agar munásib samjhe, to un ko uḥde se ḳhárij kare. Agar ḳhárij-shuda pádrí qabíldár ho, to tajwíz thí, ki us ko penshan dí jáwe.

Is murád kí ḳhátir, ki sarkár ká intizám púra kiyá jáe, aur mulk ke adná uḥdoṅ ke liye achchhí kárrawái kí jáe, Cromwell ne, san 1655 meṅ, Inglis-tán ko das hissoṅ meṅ taqsím kiyá, Major General ká uḥda. aur har ek hisse par ek dáná ḳhudá-tars aur sádiq shaḳhs ko muqarrar kiyá, jis ko us ne *Major General* ká ḳhitáb diyá. In afsaróṅ ká iḳhtiyár aisá thá, ki we mulkí, lashkarí, aur díní muámalóṅ meṅ muhtamim hoṅ. Un par farz thá, ki sarkári mahsúl ko jama karen, ki un logóṅ kí nigrání karen, jo ḳhufiya taur se sarkár ke barkhiláf bandish karte the, yá jo sharáb-ḳhánóṅ, yá júá-gharóṅ meṅ jáyá karte the, aur un ḳhádím-ud-dínoṅ aur mudarrisoṅ kí jo jábil aur badchalan the, ḳhabar leweṅ, aur un ko ḳhárij karne meṅ kamíshan kí madad karen. Un ko iḳhtiyár thá, ki sipáhíóṅ kí ek gol ko jin ko ádhí talab dí jáe, aur jo zarúrat ke waqt fauran talab kiye jáeṅ. muqarrar karen. Agar koí Major General ke fatwe se apíl kare, to apní apíl Cromwell ke yahán kare. Yih inti-zám sirf thoṛe din tak rahá. kyúnki jab Párliament ne use manzúr na kiyá, to wuh mauqúf kiyá gayá. Wuh kamíshan jo ḳhádím-ud-dínoṅ kí ázmáish ke liye muqarrar huá, Cromwell kí maut tak qáim rahá. Wuh san 1659 meṅ mauqúf huá.

Skátland men qarib sab log Presbuterian kalisiyá ko qáim karne ke liye muttafiq the, aur aksar we Charles II. ko, jo Fráns men panáhgir thá, bádsháh muqarrar karne cháhte the. Filhál majbúran hákim i waqt kí tábidári munásib samajhte the ; lekin ab wuh *Ahd o Paimán*, jo pahle Skátland ke logon ke liye yagánagat ká báis thá, ek dúshre se judá karne ká báis húa, kyúnki is nayí ámaldári men jab tak ki koí is áhd o paimán ko qabúl na kartá, to wuh kisí tarah ká uhdá na pá saktá thá. Jab tak ki Cromwell ke sáth larái rahí, Skátland kí Párliament ne us qánún ko mansúkh karne ke liye kárrawái kí, lekin Párliament ká ek fariq is kárrawái ká saht muhálif húa. Chunánchi fariqain ke darmiyán bará jhagrá húa, yahán tak ki máh i Julái, san 1652 men General Assembly men aisi larái húi, ki wuh yúnhi tútkar barkhást húi. Us kí rúedád kitáb men kabhi darj na kí gai. Liházá jab tak ki mulk men Cromwell kí muháfizat rahí, General Assembly faráham na húi. Sinað aur Presbuterí badastúr apná ijlás kartí rahin.

Jaisá Inglistán men waisá Skátland men Cromwell ne sachehe dín ke intizám ke liye tajwiz kí. Chunánchi us ne Patrick Gillespie, aur ek shaqhs ko kamíshan muqarrar kiyá, táki we kalisiyá ká intizám aur safái ká bandobast karen. In dinon men Skátland kí kalisiyáon men dín kí barí taraqqí húi.

Charles I. kí maut ke thore hí arse ke bad mulk i Wales kí kalisiyáon ká intizám karne ke liye ek kamíshan muqarrar kiyá gayá Is mulk men rúhání hálat abtar ho gai thí, aur láiq khádim-ud-dín, jo Wales kí zúbán men manádi kar sake, milná mushkil thá. Chunánchi har ek zilá men chha chha mannád gasht karne ke liye

Skátland ke Presbuterian Charles II. ke hámi húe.

Wales kí kalisiyáon ká intizám.

muqarrar kiye gae, táki we jab tak ki kalisiyáon ke liye pásbán muqarrar na hon. bajáe pásbán waz kiyá karen.

Mulk i Airland men qhásskar tín díní faríq the. Shimál kí taraf Presbuterian jo súbá i Ulster men rahte the. Mashriq kí taraf súbá i Leinster men usqúfí faríq thá, jo Episkopelian bhí kahlátá hai. Báqí hisson men Roman Káthulik rahte the. Rífármeshan ke waqt se leke is jazira kí sarkári kalisiyá Episkopelian thí, lekin san 1643 men Párliament ne is kalisiyá ko sarkár se aláhida kar diyá. Jab Roman Káthulik bágí húe, to har qism ke Protestant milkar un se muqhálifat karne lage. Cromwell barí saqhtí ke sáth Roman Káthulik ko tábí men láyá, aur un ko

Airland keliye Cromwell ká intizám.

jazira ke ek taraf band karke jazire ke báqí hisson ko láiq aur mihnatkash logon se ábád kiyá. Chunan-

chi mulk men taraqqí húi, aur is taraqqí men kalisiyá bhí sharík thí. Major General Fleetwood aur qhásskar Henry Cromwell ke ihtimám se us mulk men bhí amn rahá.

New England men, jo Amerika men wáqí hai, sarkár kí taraf se ijázat dí gai, ki Congregational kalisiyá Amerika men. Congregational kalisiyá sarkári kalisiyá thahrái jáwe. Amerika kí wahshí qaumon men Injil ko phailáne ke liye tajwíz kí gai, lekin Cromwell ke intiqál ke sabab se yih tajwíz amal men na áí.

Cromwell ká iráda thá, ki tamám Yúrap kí Protestanti kalisiyáon ko ek aise ahd men láke ikatthá kare, jis men Britain kí kalisiyá markaz ho. Bishop Burnett kahte hain, ki is tajwíz kí kárrawái púrí húi thí, aur iráda thá, ki is ke wasíle se sab milke Roman Káthulik kalisiyá se muqhálifat karen, aur níz dunyá men har kahín Injil phailáwen. Agarchi yih tajwíz bhí us kí maut ke sabab se nákámyáb rahí, tau bhí us ke intizám ke sabab se Britain kí kalisiyá Protestanti kalisiyáon ke darmiyán aise únche

darje par pahuncháí gai, jo us kí maut ke bad William III. ke waqt tak, us ko phir nasíb na húa.

Máh i September 3rí, san 1658 men, jis taríkh par us ne áth sál peshtar Dunbár aur Worsastar kí fatúhát ko hásil kiyá thá. Cromwell ká intiqál. Cromwell ká intiqál húa. Us kí maut ke bad us ká beṭá Richard us ká qáim maqám húa, lekin darbále ki wuh na to is uhde ká shauq aur na us kí liyáqat rakhtá thá. wuh jald bádsháhat se aláhida kiyá gayá. Is mauṭ par Charles II. buláyá gayá, aur máh i Mái, san 1660 men us ne apne báp ke taḡht par julús kiyá.

ATHWAN BAB

BÁDSHÁHAT KE PHIR QÁIM KIYE JÁNE PAR

BRITAIN KÍ KALÍSÍYÁON KÍ HÁLAT

SAN 1660—1688.

PAHLÍ FASL

INGLISTÁN KÍ KALÍSÍYÁON KÁ BAYÁN.

Presbuṭerian is bāt ke muntazir the, ki darhále ki hamará bádsháh phir bahál kiyá gayá, to hamári kalísíyá sarkári kalísíyá ban jáegí. We apne usqúfí doston ko rází karne ke liye ek sáde se usqúfí intizám ko qabúl karne ko taiyár the. Is amr men Angrezí Presbuṭerian aur Skátland ke Presbuṭerian ke bích men farq á gayá; kyúnki Skátland ke Presbuṭerian usqúfí intizám se adáwat rakhte the, aur har súrāt se us se muqábala karne ko taiyár the. Lekin Angrezí Presbuṭerian usqúfí intizám ke andar muddat tak rah chuke the, balki usí men goyá parwarish páe the. Is liye agar us intizám ká bandobast kuchh kuchh un ke ḡhiyálon ke mutábíq kiyá játá, to we us ke tábídar rahne ko rází hote. Liházá Presbuṭerian buzurgon aur usqúfon ke darmiyán báham milne ke liye mashwarat húi, lekin kuchh ban na áyá.

Itne men ek nayá Párlíament munaqid húa, jo har ek shai se, jis men Purítaní bú pái játí thí, muḡhálífat karne lagá. Chunánchi ek qánún jári kiyá gayá, jis ke mutábíq har koi, jo bádsháhāt ke kisi ṁhde par muqarrar kiyá jáe, iqrár kare, ki maine ne us “Ahd o Paimán” ko, jo san 1643 men kiyá gayá thá, ehhoṛ diyá, balki yih bhí iqrár kare, ki kisi súrāt men bádsháh ke barḡhiláf hathyár ṁthána

jaíz nahīn hai : aḡawa is ke har ek uḡdedār par yih farz ṡahráyá gayá, ki uḡde par muḡarrar kiye jáne ke ek sál ke andar wuh usqúfi rít ke mutábiq Aḡhá i Rabbání lewe. Is bát ke intizám ke liye ek kamīshan muḡarrar kiyá gayá, jo Inglístán ke mutafarriq sígon ká muláhiza kare, aur un uḡdedáron ko jo sarkár ko pasand na áte the, uḡde se ḡhárij kare.

Duá i Amím ki kitáb kī nisbat hukm diyá gayá, ki is kitáb kī tajwíz ke barḡhiláf Inglis-
 tán kī kalisiyáon meḡ ibádat na kī Presbuterian faríq par ziyádatí kī gayí.
 jáwe. Ḡhádīm-ud-dinon ko qarár

dená pará, ki jo kuehh is kitáb meḡ páyá játá hai, wuh ham ko maḡbúl hai. Phir qáida lagáyá gayá, ki agar koí Angrezi kalisiyá meḡ kisi uḡde par muḡarrar kiyá jáe, to zarúr hai, ki us kī taqarrurí usqúfon ke háth se kī jáe. Sarkár ká yih hukm August 24wīn san 1662 meḡ amal meḡ láyá gayá, aur usí roz do hazár ḡhádīm-ud-dīn apní súrati maásh ehhoḡkar sarkár kī ḡhidmat se aḡhida ho gae. We sharáit i mazkúra e bálá ko qabúl na kar sakte the.

Inglístán ká bádsháh Charles II. aḡhláq kī ráh se kamzor thá. Wuh dīn kī pairawí
 na kartá thá, aur aksar beparwáhi Charles II. ká mizáj. Us kī badchalaní ká asar kalisiyá par.
 ke sáth aiyáshí meḡ mubtilá rahtá thá. Sarkári uḡde aise logon se bhar rae the, jo bádsháh kī sí ḡhaslaten rakhte the, aur jo bádsháh kī marzi ko aḡlá qánún jánkar zor o zulm ke sáth us ko púrá karne par taiyár the. Yih log ḡhásskar un ke sáth jo Ḡhudá-tars the saḡhtí aur biqárat se sulúk karte the. Jab ahlkáron ká yih hál huá, to awám-un-nás ke darmiyán bahutere is namúne par chalne lage. Liházá musannifon ne apní tasnífát meḡ sábiq kī tarah bare bare aur aḡlá darje ke mazánín par likhná ehhoḡ diyá, balki bajáe is ke awám-un-nás ko ḡhush karne ke liye aur bádsháhí intizám

kí pu-shití karne ke liye wáhiyát kitáben likhná shurú kiyá.

Wuh tabdílán jo Charles II. ke bahal hote waqt wuqú men ái thín, Inglistán ke Presbúterian logon ko hadd se ziyáda nuqsán ká báis huín. Jab we sarkári kalisiyá se khárij kiye gae, to apná intizám jaisá ki eháhiye, na kar sake. Is ká yih natíja huá, ki jamáaten aláhida aláhida apná bandobast karne lagín. Aláwa is ke Sarkári kalisiyá kí taraf se un par, jo ab “Nánkanfármist” kahláthe, yane wuh jinhon ne qánún i yak-taríqat ko manzúr nahín kiyá, zulm kiyá játá thá. Liházá unhon ne apní qadr aur inti-zám ko phir hásil na kiyá, aur rafta rafta jamáaten galatí men parkar apní sahíh talím se bargashta ho gain. Lekin jab athá-rahwín sadí men bare josh ke sáth pazhmurda kalisiyáon men náí zindagí áí, to in jamáaton ke darmiyan dindári aur sargarmí kí barí bedári huí.

DUSRI FASL

SKÁTLAND KÍ KALÍSIYÁ KÁ AHWAL

Inglistán men usqúfi talím bahut logon par zor rakhtí thí, khásskar sharíf khándánon aur daulatmand logon par, jin kí taraf se kalisiyá parwarish patí thí. Is bat ká ek kháss sabab yih bhi huá, ki sabiq men Inglistán kí kalisiyá ká usqúfi intizám thá. Lekin Skátland men hálat aur hí tarah kí thí. Us mulk men usqúfi khíyálát amm logon ko kabhí maq-búl i nazar na hue. Ab is mulk men

Usqúfi khíyálát Skát-land men ná-pasand.

sarkár ne usqúfi intizám ko zabardastí ke sáth qaím karne ká iráda kiyá thá. Shurú men is kárrawái se kói fáida nazar nahín áyá, siwá is ke ki agar tamám Britáin ke jazáir men dín ká eksán intizám howe, to achehhá hogá. Is intizám ko jári karne ke liye ek Presbúterian

pádrí James Shárp náme páyá gayá, jo Skátland se London men bhejá gayá. Wahán tīn aur ashkḥás ke sáth us ne usqúfon ke ^{James Shárp usqúf} _{bará.} háth se taqarrurí hásil kí, aur usqúfí kalisiyá ko Skátland men jári karne ke liye laut áyá. Máh i Maí, san 1662 men Skátland kí Párliment faráham húi, jis men nae usqúf kursi-nashín kiye gae. Ek qánún jári kiyá gayá, jis ke mutábíq we sab qánún, jo Glásgow kí Assembly men san 1638 ke bad jári kiye gae the, mansúkh kiye gaye. Is kárrawái ká maqsad yih thá, kí kalisiyá kí wuh hálat, jo Charles I. ke waqt húi thí, phir bahál kí jáwe. Tamám bádsháhat kí kalisiyáon ke úpar usqúf muqarrar kiye gae. St. Andrews aur Glásgow par árchbishop muqarrar kiye gae, jin men St. Andrews ká árchbishop aalá darje ká usqúf qarár diyá gayá. Jo pásbán is nae intizám ko qabúl karte the, so ^{Usqúfí intizám aur} _{zabardastí.} apne úhde ko is nae intizám ke zer i taht rakh sakte the, aur jo qabúl na karte the, so úhde se kḥárij kiye játe the. Aksar kalisiyáon ke sharík apne kḥárij-shuda pásbánon ke sáth girje-gharon se nikal gae. Is hálat men sarkár ko maḥlúm huá, kí nae kḥádim-ud-dín ko mazbúti dene ke liye zarúr hogá, kí log zabardastí ke sáth un ke girje-gharon men bheje jáwen. Chúnáñchi is iráda ke mutábíq tajwíz kí gaí.

Nae arkán i daulat har hál men usqúfon kí pushtí karte the. Un logon par, jo girjá-gharon men íbádat ke liye házir na hote the, yá jo kḥárij-shuda pádrion ke waz ko suná karte the, jurmána lagáyá játá thá. Phir jab aksar log us nasihat kí kḥátir, jo un ko ^{Presbuterian fariq ká} _{sabr aur bahádurí.} mufid maḥlúm hotí thí, kḥushí se jurmána dete the, to aur bhí saḥt jurmáne lagáe gae, jo sipáhion ke zariye se wusúl kiye játe the. Aláwa is ke unhon ne ek qánún nikálá, jis ke

mutábiq har ek shaḡhs, jo kisi ūhda par muqarrar kiyá jáwe, ek iqrár-náme par dastḡhatt kare, jis men “Muqaddas Ahd o Paimán” ná-jáiz aur mulzim ṡhahráyá játá thá.

San 1664 men Aḡla Mahkama plir qáim kiyá gayá. Yih mahkama bádsháh kí taraf se díní Usqúfi Inquizíshan. muámalon men bará iḡhtiyár rakhtá thá. Us ko iḡhtiyár diyá gayá, ki sab ḡhárij-shuda Pádrion ko. jo waz karne kí jurat rakhte the, aur níz un sab logon ko bhí, jo un kí jamáaton men házir hote, yá usqúfi intizám ke barḡhiláf tahrír o taqrír karte the, sazá dewen. ḡaraz jo cháhen so karen, táki bádsháh kí marzi ke mutábiq díní intizám kiyá jáwe. Sáf záhir hai, ki yih mahkama ízárasání ká iḡhtiyár rakhtá thá. Is mahkama ká sar Archbishop Shárp thá. Inquizíshan hoke wuh mahkama har ek sachehe aur láiq Presbuterian kí ḡhabar letá, aur apní ḡhushí ke mutábiq ilzám lagáke bagair tahqíqát ke sazá pahuḡchá saktá thá.

Skátlanḡ men yih hálat 25 baras tak rahí. Us ke báshindon men se hazárhá ádmí paresháni kí hálat men mubtilá ho gae, jo kisi dáná hákim ke waqt men mulk ke ḡhair-ḡhwáh aur us kí bihtarí o bihbúdí ke báis hote. Jurmánon ke sabab se baze tabáh ho gaye; baze qaid kiye gaye; baz jiláwatan hue, aur baz gair-mumálik men gulámí men beche gae. Kitne ízá páke burí maut se máre gae, aur yih sab kuchh húá, táki log sarkár kí hasb i manshá apne liye majbúran dín qabúl karen.

Is hálat men, go logon ne hadd se ziyáda saḡhtí o zulm uṡháyá, wuh bagáwaṡ se báz rahe. Archbishop Shárp qatl kiyá gayá. Sírí ek dafa un men se kisi ne zabardastí kí, jab baz ashḡhás ne Archbishop Shárp ko qatl kiyá. Pentlanḡ men ek fasád húá, lekin us kí hálat yih thí, ki kaí ek zamíndaron ne apní

muháfizat ke liye un sipáhíon par hamla kiyá, jo mulk ko lútte the; aur phir maqám i Drumellog men jab sipáhíon ne ek jamáat par, jo K̄hudá kī íbádat kartí thí, hamla kiyá, to unhon ne apní jánon kī muháfizat ke liye laṛáí kī.

Ak̄hir i kár ízárasání kī yih naubat

ái, ki sawár idhar udhar phirte the, Bruce aur Claverhouse kī saḡhtí.

aur aise shaḡhson ke sáth, jaisá

Earlshall ká Brúce sáhib aur Claverhouse ká John Graham sáhib mulk ko lútte the, aur un aurat o mard ko, jin par shakk húá ho, ki ye Presbuterian hain, jahán kahín páte the, qatl karte the. San 1685 men jab Charles II. ká inti-qál ho gayá, phir bhí Skátland ke Presbuterian logon ko árám na milá. Nae bádsháh James II. ne baze logon par barí shafaqat kī, lekin yih shafaqat Skátland ke Káve-nántaron ke liye na thí.

Inglistán ke Nánkánfarmiṣt aur Skátland ke Presbuterian kī chíḡheṅ rát din ásmán kī taraf uṡhtí thín, aur muddat tak James II. kī bádsháhat. aisá maḡlúm húá, ki un kī duáen

suní na gain. Ak̄hir i kár James II. ne ek aisá kám kiyá, jis ke sabab se wuh aur us ká ḡhándán saltanat se ḡhárij ho gayá. Wuh kám yih thá, ki us ne koshish kī, ki usqúfi kalísiyá ko ulaṡkar Rúmi Káthulik kalísiyá ko sarkári kalísiyá banáwe. Is hálát men sári kalísiyáen bádsháh kī muḡhálif ho gayín.

Inglistán ke taḡht ká Proṡestantí wáris William Prince of Orange buláyá gayá. James II.

Fráns ko bhág gayá, aur peshtar Prince of Orange bádsháh muḡarrar húá.

us se ki usqúfon ne apne kám ke natije kī púri jánch kī, yih Presbuterian sháhzáda, yaṅe Prince of Orange taḡht par baiṡháyá gayá.

Inglistán ke baz usqúf aur Skátland ke sab usqúfon ne, jab is natije kī asl haqíqat ko maḡlúm kiyá, to niháyat

náráz, balki hairán húa. We nae bádsháh ko qabúl karne se mazúr ho gae, lekin ab kyá kar sakte; waqt to guzar chuka thá. aur Stuart ke qhándán ká áqhirí bádsháh mulk se nikal chuká thá. Máh i February 17wín, san 1688 men Skátland ke áqhirí shahíd ne apní ján dí. Jab bádsháhat

Presbuterian kalísiyá
phir bahál kí gayí.

ulaṭ gai, to Kávenantaronú kí ná-
ummedí kí hálat ummed men tabdil
húí, aur ab we fathyáb húa. Liházá

Skátland kí Presbuterian kalísiyá phir sarkárí kalísiyá
ṭhahráí gai.

NAWAN BĀB

INQILĀB I SALTĀNAT KE WAQT BRITĀIN MEN

KALĪSIYON KĪ HĀLAT

PAHLĪ FASL

INGLISTĀN KĪ KALĪSIYĀON KĪ HĀLAT

James II sargarm Roman Kāthulik thā. Us kā bhāi Charles isī imān men mar gayā thā. Us kī bādshāhat kā ḡhāss maqsad yih hūā, ki wuh apne ham-mazhabon ko iḡhtiyār men phir bahāl kare. Chu-

nānchi san 1687 men us ne tīn James II. Roman Kāthulikon kā hāmī. parwāne jāri kiye, jo zāhīran kull

Dissentaron * ke faide ke liye the, lekin filhaqīqat Roman Kāthulikon ke faide ke wāste the. In men us ne un sab hukmon ko, jo Roman Kāthulikon ke barḡbilāf jāri kiye gae the, mansūḡh kar diyā, aur yih ṡhahrayā, ki we bhī bādshāhat ke kull ṡhdon men shāmīl hone ke lāṡḡ haiṡ. Inglistān ke usṡūf bādshāh kī hikmat i ṡmalī se nāwāqīf na the. Aisā hūā, ki Maī 4thī, san 1688 men bādshāh ke arākīn i daulat kī taraf se ek hukm jāri hūā, ki tamām sarkārī kalisiyāon ke ḡhādīm-ud-dīn apne apne girja-ghar ke membaron se us kā ek farmān mushtahir karen. jo chand roz peshtar zamīr kī āzādagī ko qarār dene ke liye jāri kiyā gayā thā. Baṡon ne is hukm kī ṡmīl karne men ṡzr kiyā, ki yih hukm nājāiz hai.

Sāt usṡūfon ne, jin men Qānṡerbarī Sarkārī kalisiyā ke usṡūf Bādshāh ke sāmh-ne ṡzr karte haiṡ. kā ārchbishop bhī thā, bādshāh

ke sāmhne ek arṡī pesh kī, jis men unhon ne apne is

* Yāhān "Dissentar" se wuh sab Masīhī murād haiṡ jo ki Roman Kāthulikon se muḡhālīf aur is sabab se sarkārī intizām i kalisiyā se nārāz the.

náfarmánbardári ki wajúhát ká bayán kiyá. Arzi páte hí bádsháh ne un sab ko Londón ke qila men qaid kiyá. Is par tamám usqúfi fariq apne aqíde ko, ki kisi hálat men bádsháh se muḡhálifat karná jáiz nahín hai, chhoḡkar bádsháh se muḡhálifat karne lagá.

Máh i Jún men in usqúfon men se sát ke muqaddame kí peshi húí. Un par yih ilzám lagáyá gayá, ki unhoḡ ne ek fitna-angez aur jhúṡhá tuhmat bagáwat kí ḡhátir bádsháh par lagáyá thá. Awám-un-nás ke darmiyán baḡá shor húá, aur jab usqúf is ilzám se barí kiye gae, to bádsháh ne apní tamám hikmat i amali men shikast khái. Libázá logon ne Prince of Orange kí dawát kí, ki wuh áke Inglistán ká

William III. Bádsháh
i Inglistán.

bádsháh bane. Mulk ke tamám báshinde baḡí ḡhwáhish ke sáth us ke áne kí intizári karte the. Chunanḡchi máh i November 5wín ko William Prince of Orange á pahunchá, aur December 22wín ko James II. rát ke waqt ḡhufiya bhág niklá. William Charles I. ká potá thá, aur us kí jorú Mary, James II. kí baḡ beṡi thí, lekin us ká bádsháhi iḡhtiyár kuchh kuchh un logon kí razámándi par munhasir thá, jin par us ne bádsháhát kí, aur kuchh kuchh us dánái par blí, ki jis se us ne bádsháhi iḡhtiyár par qáuúni haddeḡ lagáke bádsháhát kí.

DUSRI FASL

SKAṡLAND KÍ KALÍSIYÁONḡ KÍ HÁLAT

Us atṡháís baras ke arse men, jo san 1688 men ḡhatm húá, Skáṡland men kam se kam atṡháraḡ hazár ádmion ne Presbutterian ímán kí ḡhátir dukh páyá thá. Baze qaid kiye gae, baze jiláwatan kiye gae, aur baze gulámí men beche gae, yá máre gae. Tamám mulk jurmánon aur nájáiz ṡaksoḡ ke sabab se aur sipáhion kí lúṡ

már ke sabab se bhí wirán ho gayá thá, yahán tak ki baze zilā bilkull banjar ho gae the.

San 1688 ke ákhir meñ afwáh urí, ki kharíj-shuda bádsháh Airland ke Roman Káthulik logon ko ubhártá hai, táki Skátland par charháí kare. Chuanāchi Skátland ke Privy Council ne hukm diya, ki tamám Protesantí riāya larái ke liye taiyár ho jāe. Is hukm ke bad (Disamber 24, 1688) wuh mahkama jo muddat se izárasání ká āla ho rahá thá, k̄hud ba k̄hud ikhtitām par āyá. Wuh charháí ki afwáh be bunyād thahri, lekin un sipāhion ne, jo hathyárband the, apne arám ki k̄hátir kai ek k̄hádīm-ud-dīnon ko, jo zabardastí se un par muqarrar kiye gae the, ūhde se kharíj kiyá. Un ke liye yih bát taríf ke láiq hai, ki aisí hālat meñ unhon ne kisi ki jān o māl ká nuq-sán na kiyá.

Mārch 14wīñ, san 1689 meñ bádsháh William ke hukm ke mutābiq ek jalsa Edinburgh meñ munāqid húa, jis meñ Skátland ke har qism ke Protesant kursí-nashín the. Is jalse ne William aur Mary ko Skátland ká bádsháh aur malika qarár diyá. Jún 5wīñ ko Párliment farāham húa, aur us ne Skátland kÍ Párliment phir bahál kÍ gayí. jalsa i mazkúr ke kām ko tasdíq karke ek qánún ko jārí kiyá, jis ke mutābiq usqúfí intizām Skátland kÍ kalisiyá meñ mauquf kiya gayá, aur niz yih thahráyá, ki is bádshāhat meñ Presbuterian kalisiya ká koí ūhdedár Presbutar se aqlá darja na rakhe.

Itne meñ Claverhouse ká John Graham, jo James II. ke háth se Dundee ká Viscount muqarrar ho gayá thá. Shimal meñ lashkar jamā karke Junub kÍ taraf áke hamla-āwar húa. Julái 7wīñ san 1689 meñ maqám i Killecrankie meñ General Graham kÍ maut. Mackay ne us ke lashkar ká muqá-bila kiyá, aur larái meñ Viscount Dundee qatl kiyá gayá.

Larái men us ká lashkar fathyáb rahá, lekin chand din bad wuh lashkar shikast ho gayá, aur yún gadr tamám húa

Anewále sál yañe 1690 men kalisiyá ke intizám ke liye Párliment kí taraf se kái qánún jarí kiye gae, jin ke mutábiq kalisiyá ká intizám un Presbuterian khádim-ud-dínon ke háth men chhorá gayá, jo máh i January pahli san 1661 se khárij rahe, yá un khádim-ud-dínon aur qasison ke háth men, jin ko unhon ne us waqt ke bad pasand karke muqarrar kiyá thá. Chunánchi October 16wín, san 1690 men General Assembly ká ek jalsa húa, aur us waqt se áj tak yih jalsa har sál barábar hotá áyá hai.

TISRI FASL

AIRLAND KÍ KALÍSIYÁON KÍ HÁLAT

Jab Britáin men futúr húa, Airland ke Presbuterian log Inglistán aur Skátland ke Presbuterian logon kí má-nind Párliment ke barkhiláf hoke bádsháh kí himáyat karte the. Jab Cromwell mulk ká muháfiz qarár diyá gayá, to unhon ne mukhálifat karná chhor diyá, magar jab us ká intiqál ho gayá, to unhon ne bádsháh ko phir qáim karne men madad ki. Is waqt tak sába i Ulster men un kí tadád ek lách ho gai thí, jis men a-sí jamáaten aur sattar khádim-ud-dín muqarrar the. Ab usqúfi intizám zabardastí se un par qáim kiya gayá. January 27wín, san 1661 men shahr i Dublin men

Airland men Presbuterian logon kí izá-rasáni.

Armagh aur Dublin ke liye do árebishop aur das usqúf maqhsús kiye gae. Dákter Bramhall. Armagh ká árebishop, qáim kiyá gayá jo aalá ikhtiyár rakhtá thá. Is ne Jeremy Taylor ko Down aur Qonnor ká usqúf muqarrar kiyá

Is waqt se Presbutari ko jalsa karne kí mumániyat húi. Bishop Taylor ne Presbuterian logon ko taklif dená shurú kiyá. Pahle us ne khádim-ud-dínon ko hukm diyá, ki we

us kí tábídarí karen, aur jab unhon ne inkár kiyá, to us ne un ko un kalisiyaon se kharíj kar diyá, jinhen unhon ne apne hí mihnat se qáim kí thin. Aláwa is ke un pásbánon ko jo isi tarah se kharíj kiye gae the, mumániat húí, ki we kisi jagah waz karen, yá kisi tarah ke díní rasúm ko bajá láwen. Airlanđ ke Párliament meň Presbuterian ke dost kam the, aur usqúfi intizám Roman Káthulik aur Protesant dissentaron ke barqhiláf sahtí ke sáth qáim rakhá gayá. Jab bishop Taylor ká intiqál ho gayá, to súbá i Ulster meň kisi qadr áram húá, lekin Presbuterian kalisiyá kí hálat abtar rahí. Chunanchi is hálat meň san 1684 meň súbá i Derry aur Donegal ke aksar khadim-ud-dínon ne iráda kiyá, ki ham Amerika meň já basen; lekin jab February san 1685 meň bádsháh mar gayá, to aksaron ne thaná, ki ham is ummed meň thabar jáwen, ki sháyad ab bihtar aiyám áwenge. Un kí yih ummed bhí púri na húí. James II. ne dissentaron kí himáyat to kí, lekin sirf Roman Káthulik dissentaron kí. Liházá jab san 1688 meň Protesanton ko khabar milí, ki Roman Káthulik iráda karte hain, ki un par hamla karke qatl karen, to Londonderry, Enniskillen aur Coleraine ke báshinde apne shahron ke darwáze band karke un meň panáhgír húa. Roman Káthulik fariq ne dihát ko wirán karke us ke logon ko tah i teg kiyá.

Log kasrat ke sáth Amerika meň já rahe.

Jab James II. Inglístán se bhág gayá, to us ko ummed thí ki Airlanđ ke Roman Káthulik fariq ke wasíle se main apne taht ko phir hásil karúngá. Liházá

Roman Káthulikon ká gadar.

Márch 12wíu, san 1689 meň wuh maqám i Kinsele meň jáke mufsidon ká sipahsálár baná. Us ká náib Tyrconnel tamám súbá i Ulster ko, siwá Londonderry ke, fath kar chuká thá, aur filhál shahr i mazkúr ká muhásira kar rahá

thá. Aisá húa, kí August men Duke Schomberg lashkar leke á pahunchá. Us ne súba i Londonderry ká mu- Ulster men aman ko bahál kiyá. hásirá. Jab Jún san 1690 men, bádsháh William apná lashkar leke maqám i Boyne men áyá, to us ne wahan dushman páke us se larái kí. Is larái ká natíja yih húa, kí fasád band Boyne kí larái. ho gayá, aur James II. phir Fráns ko lauṭ gayá. Nae bádsháh kí bádsháhat aur us kí hukúmat kí ázadagí Airland men qáim kí gai. Is waqt se Inglistán kí hukúmat ke nae qánún ke sabab se Airland men zulm kam ho gayá, lekin tau bhí wuh muddat tak kisi qadr hotá rahá.

CHAUTHI FASL

UN USÚLON KE BAYÁN MEN JO INQILAB I SALTANAT KE WAQT QÁIM KIYE GAE

In dinon men Inglistán ke qawánín kí nazar i sání húi, aur bihtar banáe gae. Dín ke báre Kalísiyá ke logon ko men wuh k̄hiyál, kí sabhon ke aqíde púri ázadagí dí gai. o dastúrat o tariq i íbádat eksán banáe jáwen, ehhorá gayá. Tajwíz húi, kí sarkári kalísiya ho, lekin aise taur se kí us kí íbádat men házir hone kí bábat kisi par jabr na kiyá jáe. Yih bát qarár pái, kí Inglistán aur Airland men sarkári kalísiyá ká mál o asbáb usqúfi fariq ká mál qarár diyá jáwe, lekin Skátland men yih mál Presbuterian kalísiyá ko milá. Tamám bádsháhat men qurár diyá gayá, kí dissentaron ko ázadagí dí jáe, kí apní k̄hushí ke mutábiq íbádat kiyá karen.

Hukúmat ke baze muámalon ká faisala púre taur se kiyá gayá, jin kí nisbat muddat se bahs ho chukí thí, maslan bádsháh ke ikhtiyár ke hudúd, aur us kí parwarish

ke liye wazífa muqarrar huá Us par yih shart lagáí gaí, ki apne uḶde ke faráiz ko bajá lane ke liye láiq ash-Ḷhás muqarrar kare, aur ki áyanda

ko Párliament ke bahs o muḶáhisa Hukúmat ká nayá in-
 men us kí mutlaq sharákat na ho. tizám aur Párliament
 ká iḶhtiyár.

Phir bádsháhat kí ámadaní ko jama karne aur Ḷharch karne ká púra iḶhtiyár House of Commons ko diyá gayá, aur Párliament ke ijlás tín tín sál ke baḶ barábar munáqid hone lage. House of Lords, jis men díní o dunyáwí sardár kursí-nashín the, mulkí kárrawáí kí har ek bát men, sharík kiye gae, siwá is ke ki Ḷaks lagáne men aur sarkári ámadaní ke Ḷharch karne men un ká kuchh iḶhtiyár na rahá. AḶhbáron kí ázádagí.

Is tájwíz ke mutábíq Inglístán ke mahkamon men Jajon ká uḶda áyande men bádsháh kí razámandí par munhasar na rahá, lekin umr bhar nek chál kí shart par wuh apne uḶde ká kám bajá lá sakte hain. AḶhir i kár matbaon aur aḶhbáron ko púrí ázádagí de dí gaí.

SANOŃ KÍ FÍHRIST 1648—1885.

Jarman ke Sháhansháh.	Pop.	Yúnání Káthulik Kalisiyá.	Rúsí Zár.
1659 Liópold I.,	1655 Sikandar VII.,	Sattrahwán sadí ke bích se	1645 Aleksis,
1705 Yúsuf I.,	1667 Qlemens IX.,	Rús kí kalisiyá ká Pe- árk Qunstuntuniá ke Pe- triárk se ziyáda ikhtiyár- wálá húa,	1676 Thiódor II.,
1711 Charles VI.,	1670 Qlemens X.,	1587 Ajyúb Rús ká pahlá Pe- triárk,	1682 Ivan V. aur Pítar,
1740 { Fránsís I., (jorú kí wajh se), { Maria Theresa,	1676 Innosant XI.,	1606 Harmojanis,	1696 Pítar akelé Zár
1780 Yúsuf II.,	1689 Sikandar VIII.,	1619 Filaret,	1725 rabá,
1790 Liópold II.,	1691 Innosant XII.,	1633 Yúsaf I.	1727 Qátharine I.,
1792 Fránsís II.,	1700 Qlemens XI.,	1642 Yúsuf.	1727 Pítar II.,
1805 { Sháhansháh ká khitáb chhorá gayá. Fránsís ne "Austria" ká khitáb ikh- tiyár karke apne ko Frán- sís I., qarár diyá. Sháhansháh Chárlimaine ke waqt ká khitáb Frán- sís ko milá,	1721 Innosant XIII.,	1652 Nikán.	1730 Anne,
1804 Nepolían I.,	1724 Benedikt XIII.,	1667 Yúsaf II.	1740 Ivan,
1814 Khálí rabá,	1730 Qlemens XII.,	1673 Pítim.	1741 Elisabat,
1852 Nepolían III.,	1740 Benedikt XIV.,	1690 Adrian,	1761 Pítar III.,
1870 Prushiá ke bádsháh ko sháhansháh ká khitáb milá.	1758 Qlemens XIII.,	1702 P'etriárk ká uhde mauqúf húa.	1762 Qátharine II.,
1870 William	1769 Qlemens XIV.,	1702 Istifán Yávorski, muháfiz,	1796 Púlus,
	1775 Pius VI.,	1722	1801 Sikandar I.,
	1800 Pius VII.,	1723 Pák Sinad muqarrar húa jo filhál Rúsí kalisiyá men ála ikhtiyár rakhtá hai.	1825 Nikulas,
	1823 Leo XII.,		1855 Sikandar II.,
	1829 Pius VIII.,		1881 Sikandar III.
	1831 Gregorí XVI.,		
	1846 Pius IX.,		
	1878 Leo XIII.		

DASWAN BAB

IS BÁT KE BAYÁN MEN KÍ SAN 1648 AUR US KE BĀD SAN 1790 TAK MUTAFARRIQ KALÍSIYÁON KÍ KYÁ HĀLAT THI

PAHLI FASL

SAN 1648 MEN MUTAFARRIQ KALÍSIYÁON KE AĀQÍDON KE BAYÁN MEN.

Sattrahwīn sadī ke bīch men aisā ek zamāna āyā, jis men kalisiyā kī taraqqī ke bayān karne ke liye us kī kaī ek sūraton kā zikr karnā munāsib hai. San

Dīnī muāmalāt jo Tīs Baras kī Larāī men waqū men āe.

1648 tak Protestāntī qaumen apnī dīnī āzādagī ko qāim kar chukī thī, aur apne apne k̄hiyālon ke mutābiq apne liye aqāid-nāma ko taiyār bhī kar chukī thī. Roman Kāthulik kalisiyā, firqa i Jansen ke sāth bahs kartī, aur apne qadīm aqāid i sahīh ko chhorke Nīm-Pelejian talīm ko manzūr kar chukī thī. Sharqī Kāthulik kalisiyā, agar-chi us kī tadād Musalmānon ke zulm ke sabab se bahut ghaṭ gai thī, aur sirf Rūs kī amaldārī men Peṭriārk āzād thā, tau bhī isī zamāne men ek aqāid-nāma mushtahir kar chukī thī. Roman Kāthulik kalisiyā ne kaī bār koshish kī thī, ki Sharqī kalisiyā ko apne sāth milā len, lekin yih koshishen bātil ṭhabriṅ. Aur jaisā ki 11wīn sadī men Yūnānī aur Rūmī Kāthulik kalisiyāon men farq thā, waisā hī ab tak wuh farq banā rahā.

Jab Tīs Baras kī Larāī khatm hūi, to sāf zāhir ho gayā, ki Roman Kāthulik aur Protestānt

fariq kā ek hī kalisiyā ke intizam ke andar ikatṭhā rahnā amr i mu-

Roman Kāthulik aur Protestānton kī ālāhi-dagī.

hāi hai. Chunānchī āyinda ko in kalisiyāon kī tawāriṭh

alahida alahida likhí jáegi. Jab Westphaliá meñ sulh ká ahd o paimán kiya gayá, to Mulk i Jarman ke Protes-
 tanton aur Roman Káthulikon ká jhagrá is usúl par faisal
 kiya gayá, ki kisi barí saltanat kí aisí qadr na kí jáwe. ki
 wuh auron par fauqiyat rakhe. Liházá mulk i Holland
 meñ ek alahida Protesantí bádsháhat qarár dí gai, aur

Díní ázádagí Yúrap meñ qáim kí gai. mulk i Sweeden, jis ke sáth Norway
 bhí shámil thá, ek Protesantí bád-
 sháhat thahráí gai. Pop ne is taj-
 wíz se saht muhálifat kí, lekin us se kuchh ban na áyá.

Westfeliá ke ahd o paimán ne tamám Yúrap ke liye
 mulkí muámalát kí nisbat usúl qáim kiye, jin par un
 qaumon ko, jo filhál un kí parwá na rakhtí thín, áyanda
 ko majbúran amal karná pará. Liházá wuh qadím khyál,
 mauquf kiya gayá, ki ek hí saltanat ho, jo purá ikhtiyár
 rakhe, aur kí tamám kalisiyá par ek hí usqúfí sar ho. Us
 waqt se leke áj tak yih intizám chalá átá hai, kí Yúrap kí
 barí bádsháhaten ikhtiyár meñ masáwí rakhí jáen. aur kí
 na Pop aur na Sháhanshah aalá ikhtiyár hásil karne páwen.

Yih ahd o paimán ek dam se amal meñ na á saká, kyun-
 kí jahan Jesuit fariq zor rakhtá thá, wahan us kí parwá
 na kí jati thí. Bohemia, Silesia aur Hungary meñ Pro-
 testantí kalisiyaon par zabardasti

Jesuit fariq ká fitna. kí jati thí. Fráns meñ Nánthes ká
 Ahd qánún ke taur par maujud
 rahá, lekin Louis XIV. kí tufúliyat ke aiyám meñ jab
 Qardinal Mázarín sarparast ke háth meñ ikhtiyár rahá,
 sarkár kí taraf se us kí tamíl na kí gai. Is waqt fariq i
 Jánzen * ká bahs o mubáhisa Fráns aur Netherland meñ

*Jánzenius, Yaprís (Ypres) ke usqúf aqáid i Augustín ke páband
 the, aur is kí talím de rahe the. Jesuit jo Rúmí Káthulik kí talím
 ke hámi the, aur ním-Palejí talím ke páband the, firqa i Jánzen kí
 barí muhálifat kí. Jánzen ká firqa mulk i Fráns meñ bahut mash-
 húr ho gayá.

mashhūr hone lagá, lekin wuh usúl aur aqáid, jin kí bábat guftogú hotí thí, Proṭestantí fariq ke darmiyán púre taur se qáim ho chuke the.

Roman Káthulik mulkon-men Jesuit logon kí targíb ke mutábiq kárrawái kí játí thí, aur Rífármeshan ke barḡhiláf un kí koshish, goyá áḡhirí hadd tak pahunch chukí thí, yaṇe jo wuh kar sakte the, so kar chuke the.

Holland aur shahr i Geneva men Proṭestantí kalisiyáen púre darje kí kámyábí hásil kar chukí thín, aur Inglistán men fariq i Puriṭan bádsháh ko shikast deke Rífármeshan ko barḡ-
Reformed aqáid kin qaumon men qarár páye
 áne ke liye náí hukúmat ko qáim

karná cháhtá thá. Westminster Assembly ke muállim apná kám kar chuke, aur un ká *Aqáid-náma, Suwál o Jawáb*, aur *Kalisiyá kí Hukúmat ká Intizám aur Qánúni Kitáb* aur *Íbádat i Ámm ke liye Hidáyat-náma*, Skátland aur Airlanḡ kí Presbuterian kalisiyáon men aur níz New England (wáqa i Amerika) kí kalisiyáon men maqbúl húe the. Angrezi sarkári kalisiyá ko chhoṛke un sab logon ke darmiyán jo Angrezi zabán bolte hain, Reformed ke aqáid qáim kiye gae the.

Yúrap kí Reformed kalisiyáon ke liye Dorṭ kí Sinaḡ kí taraf se aqáid o intizam púre ho chuke the. Untális Artikal ke wasíle se Inglistán kí usqúfí kalisiyá ke wáste wuhí kám iḡhtitám par pahunchá. Lúthari aqáid usí hálat men rahe jaisá kí Kánkard ke
Aqáid-náme, (Form of Concord) Dunyá kí kalisiyáon ke aqáid 1648 tak qáim ho chuke the.
 men qarár diye gae the. Yúnání

Káthulik kalisiyá ká aqáid-náma jalsa i Kieff aur Jassy men tasdíq kiyá gayá thá. Roman Káthulik kalisiyá ke liye wuh aqáide qáim ho chuke, jo Trent ke jalse aur Pop Pius IV. ke aqáid-náma se ṭhahráe gae the. Pas Yúnání, Rúmi aur Proṭestantí kalisiyáon ke liye san 1648 ek ḡháss

san thahartá hai. Qarib sab aqáid-náme, jo sanadí samjhe játe haiñ, usí waqt mushtahir kiye gae.

Aksar mulkon meñ kalisiyá mulkí intizám ke sáth taalluq rakhtí thí, lekin ab mutafarriq mulkon meñ kalisiyá ká taalluq, jo sarkár ke sáth rahá, mutafarriq sharáit ke mutábiq hotá thá. Agarchi kabhí kabhí zálím faríq ízá pahunchátá rahá, tau bhí har ek mulk ke liye yih bát qáim kí gai thí, ki jis aqáid-náma ko cháhe wuh us kí pai-rawi kare.

Us zamáne meñ kalisiyá kí Tín Barí Shákhon ká wuh dāwá, jo zamána i hál meñ kiyá jātá hai, qáim ho chuká thá. Yúnání Káthulik kalisiyá ká dāwá yih hai, ki hamará ímán us qadím aqáid-náma ke mutábiq hai, jo san 879 tak Sharqí aur Magribí kalisiyáon meñ ráij thá, aur ki us waqt se leke áj tak hamári kalisiyá ke aqídon meñ kisí tarah ká farq waqú meñ nahín áyá. Chunáñchi is dāwá ke mutábiq yih kalisiyá akeli sachchí kalisiyá hai, jo shurú se áj tak dunyá meñ chali áti hai.

Agarchi Roman Káthulik kalisiyá is bát ká inkár nahín kar saktí hai, ki waqt ba waqt us ke aqídon meñ tabdílí waqú meñ áí, tau bhí us ke dāwe ke mutábiq wuh akeli sachchí kalisiyá hai, jis ke báhar naját hásil nahín ho saktí. Wuh yih bhí dāwá kartí hai, ki Pák Nawishton ke siwá wuh apne andar ek hádí sádiq-ul-qaul rakhtí hai, jo us ko tamám sachcháí tak pahunchá detá hai. Is kñhiyál ke mutábiq wuh tabdílíán, jo us meñ guzrín, goyá kashf se kí gáin.

Nestorí aur Manáfizaití kalisiyáen, jin meñ bahut sí buráián pái játi haiñ, apne kñháss aur qadím aqídon par qáim rahtí haiñ; yāne Nestorí Masíh ke wujúd meñ do zátón ko alag karke do shaḡhson ko qarár

dete hain, aur Manáfizait Masíh kí shaḡbsiyat meṅ sirf ek hí zát ko mánte hain.

Proṭestantí kalísiyáen ḡawá kartí hain, kí sachchí Masíhí talím sirf Pák Kalám meṅ pái játi hai, aur agarchi we Rasúli Proṭestantí ḡawá. zamáne ke baḡ ke aḡidon aur das-túron par liház kartí hain, aur níz qadím jalsa i ánim ke faisalon aur ábá kí tasnifát ko tazím ke láiq jántí hain, tau bhí un ko sanad ke taur sirf us hálat meṅ manzúr kartí hain, jab we Pák Kalám ke mutábíq hon. Garaz Proṭestanton ke liye Baibal imán ke liye akeli bunyád hai.

Yih tín, yaṅe Yúnání, Rúmí, aur Proṭestantí kalísiyáen apní apní hudúd ke andar kisí qadr aláhida aláhida firqon meṅ taqsím ho rahí hain. Proṭestant is hálat ko manzúr karke aksar ḡawá karte hain, kí yih hálat kalísiyá ke liye muzir nahín, balki fáidamand hai. Báqí do faríq kisí ko ijázat nahín dete, kí un ke aḡidon ke barḡhiláf chale, aur har qism kí muḡhálifat se aḡawat karke koshish karte hain kí Proṭestantí ḡhiyálon aur firqon ko miṡá ḡalen, lekin majbúran isí hálat ko manzúr karná partá.

DUSRI FASL

SHARQÍ KALÍSIYÁEN

Jalsa i Kálsidún ke waqt se leke (451) Sharqí kalísiyáen tín baḡe hisson meṅ taqsím rahín, yaṅe Yúnání Káthulik, bidati Nes-
 torí aur Manáfizaití. Wuh kalisi-
 yáen, jo Yúnání Káthulik kahláti hain, Sharqí Yúrap aur Magribí Asia meṅ wáḡi hain. Firqa i Manáfizait kí kalísiyáen Suriyá, Misr aur Habshistán meṅ pái játi hain, aur Nestorí kalísiyáen Fáras aur Hind meṅ wáḡa hain. Magribí Asia aur Misr meṅ bhí yih sab faríq páe játe hain, aur we apne apne Peṭriárk ke tabt meṅ hokar apní jamáaton ká intizám karte hain.

NESTORÍ KALÍSIYÁEN.

Aisá ek zamána thá, jab Nestorí kalisiyá ke pachís árchbishop the, jo apne apne iláqon Nestorí kalisiyá kí men iḡhtiyár rakhte the, aur un kí hálat. men iḡhtiyár rakhte the, aur un kí taraf se Wastí Asia, Hindustán aur Chín men mishan jári the. Lekin is bare fariq ke thore hisse baqi haiṅ. Sab se bará hissa mulk i Fāras ke Shimál i Magribí men Urúmiáh ke bare maidán men wáqi hai. Yih fariq Kurdistán ke pahāron ke darmiyán bhí páyá jātá hai. Us jamáat kí tadád qarib derh lākh kí hai. Is maqám par, san 1830 men pádrí Smith aur Dwight sáhibán Amerika kí taraf se ánkar Amerika ká Nestorí is fariq ke darmiyán manádí karne Mishan. lage. Un kí niyat yih thí, ki ham is qadím kalisiyá ke intizám, aqáid aur ibádat ke dastúr men farq karne ke bagair us men náí rúhání zindagí paidá karne ke liye koshish o mihnat karenṅ. Lekin kuehh arse ke bad un ke darmiyán ek náí kalisiyá qáim kí gai, jo Amerika kí Presbuterian kalisiyá ke aqáid aur intizám ko mántí hai.

Hindustán men Nestorí kalisiyá ke sharik maujúd haiṅ, jo aksar Suriyání, yá St. Thúma St. Thúma ke Isái. ke Masíhí kahláte haiṅ. In donon jagahon men Roman Káthulik aur Protéstánti Pádrí kámyábi ke sáth kám kar áye haiṅ. Solahwiṅ sadí men Roman Káthulik ne is fariq men se bahuton ko, jo Málabár men rahte the, zabardastí se apní kalisiyá men shámil kar liyá. Lekin we log, jo Hindú rájāon kí amaldári men rahte the, apne qadím iatiqád par qáim rahe. Unníswiṅ sadí ke shurú men Angrezí kalisiyá kí taraf se in logon ke darmiyán maqám i Travankor men mishan jári kiyá gayá. Shurú men us kí niyat yih thí, ki Baibal kí sahíh talím ḡhádím-ud-dínon

C. M. S. Mishan, Travankor men.

ke wasíle phailáí jáwe, lekin san 1832 ke bad yih tajwíz chhoṛí gaí, aur we log jo is fariq meṅ se Proṭestant ban játe hain, Church of England meṅ shámil kiye játe hain.

Filhál Hind aur Suriyá kí kalisiyá Antákiya ke Peṭri-ark ko apná buzurg jántí hai.

MANÁFIZAIṬÍ KALÍSIYÁEN.

Manáfizaiṭí kalisiyá ke tīn bare hisse ab tak maujúd hain. Un kí jamáaten Misr, Suriyá aur Armínía meṅ pái játi hain, balki Koh i Qáf se leke Habshistán tak un kí qaumon ká ek silsila jári hai. Wuh kalisiyáen jo mulk i Nubia aur Abisiniá meṅ hain, Misr ke Manáfizaiṭí Peṭriárk ko, jo shahr i Qáhira (Cairo) meṅ rahtá hai, mántí hain.

Misr ke qadím báshinde, jo Qaptí kahláte hain, aur jo firqa i Manáfizaiṭ meṅ shámil hain, filhál shumár meṅ do lákh se ziyáda nahin hain. Un kí kalisiyáen meṅ bahut se dastúrat hain, jo Dín i Ṭswí ke barqhiláf hain. Muddat Qaptí Ṭsáion kí hálat se Pák Kalám kí kisi tarah kí talím nahin dí játi hai. Is sabab se log jáhil hain, tau bhí we apne hamwatanon kí nisbat, jo Muhammadí ho gae hain, aur jin ká ádad bís lákh hai, ziyáda hoshyár hain. In logon ke darmiyán Amerika kí Uniṭed Presbuterian mishan jári hai, jis mishan ke wasíle se Qaptí Masihion ke darmiyán ilm aur dindári kí baṛí taraqqí hui hai.

Is kalisiyá ká dúsrá hissa Antákiya ke Manáfizaiṭí Peṭriárk ke taht meṅ hai. Ṭisrá hissa fariq i Armaní kahlátá hai, jin ká Peṭriárk maqám i Achmiádzin meṅ rahtá hai. Is Armaní fariq ká ah-wál. fariq ke do aur adná darje ke Peṭriárk hain; ek maqám i Kís wáqa Kilkia meṅ rahtá hai, aur dúsrá maqám i Aghtamár meṅ rahtá hai, jo Ván

kí jhíl ke kináre wáqa hai. Is faríq ke muṭṭaqíd mulk i Fáras, Rúš aur Rúm ke darmiyán já bajá páe játe haiṅ.

Armaní log aur Manáfizaití Masíhíon se ziyáda ilm rakhte haiṅ, aur un kí íbádat ke dastúr auron se bihtar haiṅ. Manáfizaití Masíbí ítiqád kí ráh se Yúnání Káthulik kalísiyá ke aqídon ko mánte haiṅ, siwá us aqíde ke jo Masíh kí ek hí zát kí nisbat hotá hai. Lekin unhon ne un dastúron ko, jo kí Qunstuntúniyá ke dúsre jalsa i ámm (553) ke baḍ Sharqí kalísiyá meṅ járí hue, manzúr nahíṅ kiye. Baráks is ke we baze Yahúdí dastúron ko bhí mánte haiṅ, aur Misr aur Abyssínia meṅ we kbatna karáte haiṅ.

Abyssínia ke Manáfizaití Masíhíon ke darmiyán Roman Káthulik aur Proṭestántí mishan járí kiye gae, lekin we kámyáb na hue. Armaní faríq ke darmiyán Amerika aur Inglístán kí taraf se Proṭestántí mishanerí kámyábí ke sáth kám kar rahe haiṅ.

MÁRONAIT KÍ KALÍSIYÁ.

Us qadím firqa i Manáthilait ke ek hisse ne jo Máronait kahlátá hai, bárahwíṅ sadí tak Koh Máronait ká ahwál. i Lubnán ke darmiyán apne ítiqád ko qáim rakhá: lekin us waqt se us kí kalísiyáen Roman Káthulik kalísiyá meṅ shámil hone lagíṅ. San 1736 meṅ Roman Káthulik kalísiyá ke sáth us ká taalluq aise taur se huá, kí wuh apne Petríark aur kalísiyá ká intizám Rúmí Pop ke taht meṅ rakhtí hai. Sír ek ehhoṭe se guroh ne apne qadím aqídon ko qáim rakhá. Yih log apne ko ázád qarár deke Rúmí Pop ke taht meṅ áne se inkár karte haiṅ.

GYARAHWAN BĀB

YŪNĀNĪ KĀTHULIK KALĪSIYĀ.

YŪnānī Kāthulik kalīsiyā kā sab se barā hissa Rūs kī kalīsiyā hai, lekin ab tak Qunṣṭun-
tūniyā ke usqūf kī barī izzat hotī YŪnānī Kalīsiyā ke
Intizām.
hai. In ke siwā tīn barī jamāʿateṅ
Iskandariyā, Antākiya aur Yarúshalem ke Peṭriárkon ke tábidár haiṅ, lekin qadīm zamāne kī banisbat in dīnon meṅ yih jamāʿateṅ chhotī haiṅ. Aḷawa in ke Kaprus, Austria, Mántinagro aur Koh i Siná ke árchbishop YŪnānī kalīsiyā ke sáth ilāqa rakhte haiṅ. Aḷhirkár YŪnān kī kalīsiyā, jo ek Sinaḍ kī hukúmat ke taht meṅ rabtī hai, is kalīsiyā meṅ shāmīl hai.

YŪnānī kalīsiyā RŪm ke Pop ko Peṭriárk kā darja qarār detī hai, aur mántī hai, kī us kā iḷhtiyār rasūlon ke waqt se Magribī YŪrap meṅ aḷā darje kā hai, lekin us ke ḍawā ko, kī wuh kull kalīsiyā kā sar hai, inkár kartī hai. Us kā yih ḍawā bhī hai, kī Pop aur Magribī kalīsiyā muddat se bidʿat aur phūṭ ke mulzim ho rahe haiṅ, is liye kī unhon ne aqáid-nāma ko bigárke apne taīṅ sahīh Kāthulik kalīsiyā se aḷáhida kar liyā. Is kalīsiyā meṅ kull Peṭriárk apne apne ilāqon meṅ ázād haiṅ, aur kṣī ko apne taīṅ kull kā sar qarār dená jáiz nahīṅ jánte haiṅ, lekin Qunstuntūniyā ke Peṭriárk ko aḷā darje kī izzat dí játī hai. Sattrahwiṅ sadī meṅ Peṭriárkon kā aḍad pāṅch thá, jaisá kī qadīm jalson ne ṭhahrá liyā thá. Phūṭ * ke bad

---

* "Phūṭ" se murād wuh judái jo sharqī aur magribī Kāthulik Kalīsiyon meṅ hūí, Dekho Chauthá Báb. E. M. W.

Rús kí kalísiyá bajáe Magribí Rúm ke is ádad men dákhil kí gai.

Yúnání Káthulik kalísiyá kí hukúmat Sinaḍ se hotí hai. Aqlá mahkama Peṭriárkon ká Sinaḍ hai. Chunáñchi Roman Káthulik kalísiyá ká bádsháhi intizám aur hukúmat Kḥudá ke Kalám ke barḥhiláf batáyá játá hai, kyúnki un kí dánist men Masíh ne kalísiyá kí kunjí sirf Patras ko sipurd na kí, balki kull Rasúlon ko. Agarchi Yúnání kalísiyá aur duniyáwi saltanat ke darmiyán mel rahtá hai, tau bhí har ek apne apne halqe men púra iḥtiyár rakhtá hai. Saltanat ká farz hai, ki kalísiyá kí hifázat kare ; aur kalísiyá ká farz hai, ki saltanat ke intizám ko bahál rakhe. Jin mulkon men Musalmán hukúmat karte haiñ, wahán in taalluqát ko qáide ke sáth rakhná muhál hai, lekin Rús aur Yúnán men, jahán kalísiyá Sinaḍon kí hukúmat ke taht men rahtí hai, in qáidon kí púri tamíl kí játí hai.

Peṭriárk us kalísiyá kí Sinaḍ kí taraf se muqarrar hotá hai, jis par wuh iḥtiyár rakhtá hai ; lekin us kí taqarrurí hákim i waqt kí manzúri par munhasir hotí hai. Un mulkon men jahán Musalmán hukúmat karte haiñ, is áḥhiri shart ke sabab se kalísiyá men bahut sí buráián paidá hotí haiñ ; ḥhususán rishwat-ḥhorí aur hákimon kí taraf se zulm.

Yúnání kalísiyá men ek hí qism ke aqidon ke manue se, qadím jalson ke qánúnon ko qabúl karne se, Sinaḍ ke iḥtiyár ko taslím karne se, aur ibádat ke dastúrat eksán qáim rakhne se, kalísiyá kí yagánagat hotí hai. Jis waqt se ki Roman Káthulik kalísiyá us se aláhida ho gai, koi jalsa i ámm qarár nahín diyá játá hai ; lekin Sinaḍ kí kárrawái un logon ke liye, jo us ke sáth taalluq rakhte haiñ, qánúni qadr rakhtí hai.

Sattrahwín sadí ke darmiyán ahl i Islám un mulkon par hukmrán the, jin men qadím zamáne kí Sharqí kalisiyáen wáqí thín. Jahán pahle tamám báshindagán Masíhi the, Masíhí tadád bahut thoṛí ho gai thí Wuh nihayat mazlúm hokar Musalmánon ke darmiyán rahte the. In dinon men ek saltanat Rúsí Yúnání Kalisiyá ká bayán. Yúnání kalisiyá ne Rús kí fathyábí se qadr o aman hásil kiyá. kí aisí fathyábí húi, kí jis se Yúnání kalisiyá ko wuh iḡhtiyár aur ázádagí mili, jo wuh peshtar kalín nahín rakhtí thí. Us waqt se is kalisiyá kí tawáriḡh ḡhásskar mulk i Rús se iláqa rakhtí hai, aur hál ke zamáne men jo kuchh taraqqí Yúnání Káthulik kalisiyá ko húi, so saltanat i Rús ke wasíle se húi. Rús ne Yúnání Masíhion ke huqúq ko qáim kiyá, aur us kalisiyá ko Musalmanon aur Roman Kathulik donon se mabfúz rakhá. Garaz is hál ke zamáne men jo kuchh Yúnání kalisiyá kí qadr ko barháne ke liye waqú men áyá ho, wuh us hí saltanat ke zariya se húa hai.

Masíhí dín san 992 men Rús ke iláqa men phailne lagá, aur us waqt se leke san 1587 tak kalisiya ek árchbishop ke taht men rahi, jo Qunstantúniyá kí taraf se muqarrar hotá thá. Shurú men yib usqúf maqám i Keiff men rahtá tuá, lekin jab san 1240 men wuh shahr Mángal qaum ke taht men ayá, to usqúf já baja sukúnat kartá rahá, jab tak kí san 1328 men buzurg árchbishop St. Peter ne shahr i Maskow ko pasand kiyá. Peshtar us ke kí Mangal logon ne Rús par charhaí kí, go wuh ek bará mulk thá, jo apne hál ke iláqon ke junúb i Magrib kí taraf waqí thá, tau bhí wuh kuchh qadr ne rakhtá thá. Mángal logon ne charhaí karke aksar Rúsion ko gulám banayá, aur Rúsí hukúmat ká jo hissa rah gayá, so Shimál hi kí

taraf wáqi thá. In laṛáion ke wasíle se rafta rafta yih gair-qaumen hadd i Rús se nikáli gain, aur is jangí hálat se Rúsí chál chalan bahádurána húa, aur qaumí josh ne bará zor páyá. Tāṭarí qaumon ke darmiyan Muhammad ke ímán ke barḡhilaf Masíhí honá hubbul-wataní ká ek

nishán ṭhahrá, aur ázádagí ko hásil
 Māngal kí charháí se Rúsí qaum ko fáida húa. karne ke liye goyá jang kí pukár hotí thí. Pas jaisá Musalmánon ke mulk i Spen kí qaumen Roman Káthulik kalisiyá kí sab se zabardast há mí huín, waisá hí Tāṭaron ke Rús men búd o básh karne ke sabab se Yúnání kalisiyá ke hamí apne kám ke liye taiyár kiye gae.

Aṭṭháis baras bad us ke ki Turkon ne Qunstuntúniyá kole liyá, yane san 1481 men, Mán-gal qaumen Rús ke iláqon se bilkull ḡhárij kí gain. Is hálat men Rúsí-

on ne, jo ázád the, apne dín ke aalá afsar un logon men se, jo dín ke dushman ke tábidár the, qabúl karne men taammul kiyá. Chunánchi is hálat men yih tajwíz kí gai, ki áyanda ko Máskow ká árchbishop apne iláqa ke usqúfon ke Sinaḡ kí taraf se muqarrar kiyá jáwe. Yih tariqa, jo qaide ke barḡhilaf thá, san 1587 men mauqúf kiyá gayá, jab ki Yúnání kalisiyá ke dígar Peṭriárkon ne eká karke tajwíz kí, ki Maskow ke árchbishop ko Peṭriárk ká darja diyá jáwe, aur ki Rús Yúnání kalisiyá ká ek ḡháss ḡaiosíz banáyá jáwe.

ḡhásskar char ashḡháss hain, jin ki shubrat Rús men ziyáda huí, aur jinhon ne Rúsion ke liye bara kám kiyá. Yih ashḡháss Philaret, Peter Mogilás, Nikon aur Zár Peter the. Is mulk kí táriḡh kí ḡháss manzilen in námon se mutaḡlliḡ hain.

Kaí bár aisá húa, ki Roman Káthulik kí zabardastí ke sabab se Rús ko apná bacháo karná pará. Maslan jab 1598

men Thioḍor Zár i Rús ká intiqál ho gayá, aur us ke khalifa ke muqarrar karne kí bábat

mulk men jhagrá ho gayá, to mulk Rúmi dastandázi aur hikmat i amalí.

i Poland kí taraf se Roman Káthulik pádrion ne milkar is jhagre ko utháyá, aur koshish kí, ki kisi tarah se yih kalisiyá Pop kí tábidár kí jáe. Yih kárrawái khashskar ek Jesuit pádrí Pássavin náme ke intizám se mulk ke Junúb kí taraf chupke se kí gai. Chunanóhi ek shakhs Rúsi taqht ká dawádár bankar Poland ke lashkar ke wasíle se, zor i shamshír ke sáth, shahr i Máskow men ánkar Rúsi taqht par chaḥ baithá, lekin wuh jald mára gayá. Is par Poland kí fauj ne aur sipáhion ko mangwákar shahr i Máskow par qabza kar liyá, aur us ke sab pák makánon men Roman Káthulik ibádat ko muqarrar kiyá. Isí hálat men us kshánqáh

ke faqiron ne jo Troitzá Lávra, Troitzá Lávra ke faqiron kí bahádurí.

(Taslís kí kshánqáh) kahlátí thí, apne

bacháo ke liye aisi bahádurí kí, aur apne hamwatanon ko aisi bahádurí ká namúna dikháyá, ki ákhir i kár unhon ne dushmanon ko haṭáke mulk ke hudúd ke barábar kar diyá.

Rúsi taqht ká wáris Thioḍor Romanoff thá. Taqht ke jhúṭhe dawedár ne zabardastí se us ko ek kshánqáh men bhej diyá. Is hálat men wuh faqir i Philaret kahlátá thá. Us ká beṭá Míkáil dúsrí kshánqáh men qaid kiyá gayá thá. Jab yih sakht laṭái khatm ho gai, to kshádim-ud-dín ne apne bhái Philaret ke beṭe kí taraf mutawajjih hoke cháhá, ki wuh Zár muqarrar kiyá jáwe. Ahlkáron ke pás koí dúsrá shakhs na thá, jo us kí manind taqht ká dawedár ho saktá. Chunanóhi Míkáil Romanoff ek naye bádshái kshándán ká baní huá, jis ne Zár bankar waḍa kiyá, ki main Yúnání Káthulik kalisiyá ko Roman Káthulik aur

dígar muḡhálifon se, jo Uniátíz* kabláte the, mahfúz rakhúngá. San 1613 men wuh taḡht-nashín huá. Us ká báp qaid se chhúṡkar Rús ká Peṡriárk muḡarrar huá. Chunanḡchi Peṡriárk kí qadr bahut baḡh gaí, aisá kí peshtar is se is uḡde ká ikhtiyár Yúnání kalisiyá men itne baḡe darje par pahuncháyá na gayá thá

Muddat tak mulk i Rús ke Janúb i Magribí hisse men, *Jesuit* kí kárrawái mulk i Poland men. mufsidon ke fasád ke sabab se, jis men Poland ke Roman Káthulik madad karte the, jhagrá hotá rahá.

Un dinon men Poland zulm aur jabr ke sabab se baḡá qarzdár ho gayá. Ayanda men us ko is qarz ko bure taur se kauṡi kau'í adá karná paḡá.

Isí arse men Rúsí fauj ne Saibíriá ke jangal par bhí qabza kar liyá. Jabán kahín fath-Mogilás kí peshbíní aur nek intizám. yábí huí, wahán kalisiyá bhí qaím kí gaí. San 1623 men Philaret ne

Tobálask aur Saibíriá men ek árchbishop is murád se muqarrar kiyá, ki wuh qaum i Kássak ke darmiyán mishan ke kám ká intizám kare. Yih qaumen ba-rae nám Masíhí thín, lekin un gair-qaumon ke mánind jin par wuh fathyab hué the bad-chalan aur fásd thín. San 1631 men Philaret ká intiqál ho gayá, aur dúsre sál Peter Mogliás, jo us waqt tamám Rúsí ḡhádím-ud-dinon se álim thá, maqám i Kieff ká árchbishop huá. Us ne talím ke liye apní ḡhánqáh men intizám kiyá, aur apne talib-ul-ḡlmon ko Wiláyat kí Universiṡion men talím páne ke liye bhejá. Us ne Poland ke bádsháh se, jis ke taht men us ká súba thá, ijázat páí, ki un ḡhánqáhon aur girja-gharon aur jáedád ko, jo kí Yúnání kalisiyá se zabt kiye gae the, phir apne ikhtiyár men lewe, táki un ke andar madrasa

---

* Uniátíz un Sharqí Masínion ká nám hai, jo Roman Káthulik Pop ke tábidár hué.

aur ehhápa-ḡhána Rúsí kalisiyá kí taraqqí ke wáste qáim kare. Us ne us madrase ko, jo us ne apní khánqáh men qáim kiyá thá, kálej banáyá. ḡaríb tálib-ul-ḡlmon ke liye us ne apní jeh i ḡháss se ek ghar banwáyá, aur us men ek kutub-khána bhí jári kiyá. Us ne ek ehhápa-ḡhána bhí kholá, jis men qadím Yúnání Abáon kí tasnífát ehhapkar sháya hotí rahín. Aláwa is ke kalisiyá kí aisí qánúni aur ibádat kí kitáben sháya kí gain, jin ke wasíle se Roman Káthulikon ká kám roká jáe. Kalisiyá kí hidáyat ke liye us ne ek Duá i Amím kí kitáb taiyár kí, aur us ke sáth ek Aqáid-náma bhí tasníf kiyá. Bad is ke, maqám i Keiff men usqúfon ke jalse ne us kí nazar i saní kí. Phir wuh Yúnání bolí men tarjuma kiyá gayá, aur Qunstuntúniyá ke Petriárk Párthinius kí ḡhidmat men bhej diyá gayá. San 1643 men maqám i Jissí men ek Sinaḡ faráham húí, jis ne Qálvin kí talím ko radd kiyá. Párthinus se targíb páke, usí jalse ne Aqáid-náma i mazkúra kí nazar i saní karke pasand kiyá, aur bad us ke, kí aur Petriárkon ne bhí us ko taslím kiyá, wuh maqám i Keiff men wápas bhejá gayá.

San 1647 men Peter Mogilás ká intiqál ho gayá. Shurú men us ká kám Chhoṡe Rúš kí Yúnání kalisiyá ke wáste fáidamaud thá, jo us waqt Poland ke mátaht thí. lekin us men wuh Zár i Rúš kí amaldári ká faida bhí eháhtá thá, balki tamám Yúnání Káthulik kalis yá ká jis ne us ke Aqáid-náma ko qabúl kiyá. Sírf Rúš men us kí mihnát ne aisí tásir kí, kí us se wuh mufid kárrawái kí gai, jis se awám-un-nás ke darmiyán ziyáda talím phailáne ká bandobast huá.

San 1645 men Zár Míkáil ká intiqál ho gayá, aur us ká beṡá Aliksis taḡht-nashín huá. Is Zár ne qánún kí nazr i saní kí, aur ^{Rúš ke qánún kí nazar} i saní aur isláh káiná. isláh i dín kí ḡhátir ek kami-han muqarrar kiyá, jis men sháhzada Niketá Odṡefski, jo Rúš

ká sab se mashhúr qánúngo thá, shámil kiyá gayá. Is kamíshan ká kám yih thá, kí qadím Abáon aur Yúnání Sháhansháon ke qánún ko jama kare, aur Zár Yúhanná kí qánúni kitáb kí nazar i sání karke us ke baḍ ke Záron ke farmánon ko us meṅ darj karke tamám Rúsi saltanat ke liye ek hí qánúni kitáb banáwe. Usí sál meṅ wuh kám tamám húa, aur jaisá Philaret kí koshish se kalísiyá ne apne intizám meṅ saltanat ko shámil kiyá, waisá hí is naí qánúni kitáb meṅ saltanat ne kalísiyá ko apne iḡhtiyár meṅ shámil kiyá. Chunánchi saltanat aur kalísiyá ke darmiyán ek aisá nazdík rishta paidá húa, jaisá aur kisi Sharqí Káthulik kalísiyá meṅ na húa thá.

Apní bádsháhat ke ebauthe sál (1649) meṅ Aliksis ne Nikon náme ek faqír kí liyáqat se Nikon ke isláhon ká ahwál. wáqifiyat hásil kí, jo apne bháion ke liye madad mángne ko dár-us-saltanat meṅ áyá thá. Us ne na cháhá, kí aisá láiq shaḡhs lauṡkar ḡhánqáh meṅ ebhip jáe. Chunánchi us ne us ko Máskow meṅ apne pás rakhá. Yahán wuh Zár kí ḡháss mashwarat aur dostí meṅ sharík húa. Káí sál tak bádsháhat kí mulkí kárrawái us kí maṛifat kí gaí. San 1653 meṅ Nikon Peṡriárk muqarrar húa, aur is uḡde meṅ chha baras rahá. Aliksis ke wasíle se Nikon ne is thoṛe arse meṅ baṛí aqlmandí ke sáth Rúsi Peṡriárk ke uḡda ko baṛe darje tak pahuncháyá, aur kalísiyá kí bahut sí buráion kí insidád ke liye tajwíz kí. Us ke dushmanon kí gairat aur muḡhálifat ke sabab se yih isláh aksar logon kí samajh meṅ na áí, aur is liye bahut dinon tak qáim na rahí. Dushmanon ne Zár ke dil meṅ us kí nisbat shubha dálá. Nikon náráz hokar apne uḡda se dastbardár húa, aur yún us ne apní isláh kí ṡamil karne ká iḡhtiyár kho diyá. Us ke dushmanon ne hatt-al-maqdúr koshish kí, kí us ko is uḡda meṅ phir dáḡhil hone ká mauḡa na diyá

jáwe. Wuh maut tak ek k̄hánqáh men̄ qaid kiyá gayá.

Sab se achchhá kám, jo Nikon ne kiyá, yih thá, ki kalisiyá kī kitāben̄ jo kái sadíon̄ se sahv i kátib se bhari thín̄, sahíh kī Nikon ká isláhi kám. gain̄. Bazí galatíān̄ chhape húa nus̄khon̄ men̄ rah gai thín̄, aur bazí jalí súrat men̄ dákhil kī gai thín̄. Agarchi bahut log us se mūkhálfat karte the, tau bhí Nikon ne qadím Slávoní nus̄khon̄ ko sahíh kiyá. Mutafarriq mulkon̄ se us ne Pák Kalám ke qadím nus̄khon̄ ko jama kiyá. Us ne ek ádmí ko qásid ke taur par Yúnán men̄ bhejá, jo Koh i Athos se páñch sau Yúnání kitāben̄ jama kar láyá. In men̄ se Injíl ká ek Yúnání nus̄kha thá, jo 1050 baras peshtar likhá gayá thá. Sharqí Petriárkon̄ ne do sau aur aise nus̄khe us ko bañsh diye. Jab us ne un kitābon̄ ko jinhen̄ us ne sahíh kī thín̄ kalisiyá men̄ dákhil kiyá to awám-un-nás un ko nai samajhke un se mūkhálfat karne lage.

Nikon ne k̄hádīm-ud-dínon̄ kī badchalni ko, k̄háskar un kī sharab-k̄hori ko dúr karne ke liye koshish kī. Tahzīb ke liye Nikon kī koshish aur ajīb kám-yábi. Ibádat ke dasturon̄ kī nisbat us ne isláh kī rah se girjá-gharon̄ se un sab taswíron̄ ko dúr kiyá, jin kī log ziyáda tazím karte the. Talím kī taraqqí ke liye us ne bahut kuchh kiyá. Madrason̄ men̄ us ne Yúnání aur Láṭíni zubánon̄ men̄ talím dilwái, aur kalisiyá ke gáne bajáne men̄ bhí taraqqí kī. Ak̄hirkár us ne Slávoní zubán men̄ Baibal ká tarjuma karáke sháya kiyá. Us ne pahle us Sharqí dastúr ke, kī jis se auraten̄ parde men̄ rahtí thín̄, dúr karne ke liye bahut koshish kī. Aláwa is ke us ne apne namúne ke wasíle Yúnání kalisiyá men̄ waz karne ká dastúr phir jári kiyá, jo kái sadíon̄ se band ho gayá thá. Uqráin kī Kássak qaumon̄ ke fath karne se Rusí

Peṭriárk ká iḡhtiyár baṛháyá gayá. Us ne koshish kί, kί Keiff ke árchbishop ka iláqa Qunstuntúniyá se dúr kiyá jawe, aur Máskow se miláyá jáwe. Yih bát us kί zindagί meṇ waqú meṇ na áί, lekin us kί maut ke baḡ wuh bhί bar áί.

San 1667 meṇ Nikon Peṭriárk ke uḡde se ḡhárij kiyá gayá, aur san 1681 meṇ us ká inti-
 Patras Zár i Rús ke jawání ke hálát. qál huá. Us ke baḡ Peṭriárkon ne koi nai bát nahί kί. San 1682

meṇ, jab Zár Thíodor ká intiqál ho gayá, mulk meṇ fasád aur jhagrá sburú huá. Chhoṭá shahzáda Peter, jo das baras ká laṛka thá. baṛe bhái Yúhanná ke badle Zár qarár diyá gayá, kyúṇki Yúhanná zuaf i aql kί wajh se nálaiq samjha gaya. Peter madrase meṇ baṛí sargarmí aur kamyabí ke sáth paṛhta rahá. Peṭriark Juakim us ká

Mulkí intizám aur ka- muállim thá, jis ke wasíle se Peter
 lísiyái taraqqí kί koshish. ne apní bahin Sofía kί us baḡdish

ko bátíl ṭhahráyá, jab wuh sipáhíon kί madad se malika banná chahtí thί. Jab Peter aṭharah baras ká huá, us ke dost aur sarparast Juákim ká intiqál ho gayá, aur Peter akela baḡshahat karne lagá. Shurú meṇ us ne koshish kί, kί apne mulk kί har tarah kί amadaní aur zarúriyát se waqífiyat hásil kare. Us ká iráda thá, kί har súrat se amadaní baṛháί jáwe aur zarurat púri kί jáwe, ḡhwáh yih ámadaní ghar meṇ paidá kί jáwe, ḡhwáh gair-mumalik kί taraf se laí jawe. Us ne kalísiyá meṇ Nikon se ziyáda islah kί tajwíz kί, aur us kί takmíl ke liye wuh apne us qadr aur iḡhtiyár ko kám meṇ láyá, jo baṛe ḡhádim-ud-dín i mazkúra ke pás na thá. Adrian Peṭriark buḡḡhá aur zaíf-ut-tabaṭh thá, lekin Zár ne digar mashhúr ḡhádim-ud-dínon kί taraf se madad páί, ḡhásskar Istifan Yavorskί kί taraf se jo Kieff ká wajz thá.

Baḍ us ke ki Peter ne shahr i Azoff ko fath kar liyá, us ne baḍí nek-námí hásil kí. San 1696 meṅ jab us ke bhái Yúhanná ká intiqál ho gayá, us ne iráda kiyá, ki gair-mumálik meṅ safar karke ilm hásil karún. Chunánchi safiron kí guroh ke sáth ek naukar kí súrat bankar, ki jis meṅ us ká ustáḍ safir i k̄háss namúd huá, us ne mulk i Holland, Fráns, Inglistán aur Jarman kí sair kí. Har kahín us ne un mulkon kí tahzib o taraqqí ke wasáil daryáft kiye. Jab wah shahr i Vienná meṅ pahunchá, us ko k̄habar hui, ki sipárhion ne phir gadr macháyá hai. Apne mulk meṅ lauṭke us ne saltanat kí isláh ká pahlá kám kiyá, ki lashkar ko wájibí sazá dí. Baḍ is ke us ne koshish kí, ki jahán tak ho sake Rús kí hukúmat ke taur o atwár aur dastúrát ko Magribí Yúrap kí dígar qaumon ke namúne par banáwe. Liházá us ne yahán tak isláh kí pairawí kí, ki us ne logon kí poshák kí súrat ṭhahrá dí. Pas aisá isláh karne-

Kalísiyá meṅ Peṭer kí isláhát.

wálá kalísiyá ko bagair isláh ke na chhoṛ saktá thá. Baḍí báten logon ke nazdik aisí azíz thín, ki wuh un par háth na lagá saká ; lekin wuh dastúr, jo qadím Yúnání kalísiyá ke usúl ke bark̄hiláf the, yá jo Magribí kalísiyá kí taraf se dákhil kiye gae the, mauqúf kiye gae.

Jab Peter taḁht-nashín huá, to us ne daryáft kiyá, ki go main záhiri súrat meṅ kull muḁtár hún, filhaqíqat us iḁhtiyár

Peṭriárk ke kám meṅ taḁhíf kí gai.

ká ádhá hissa k̄hádim-ud-dinon ke pás hai, kyúnki rafta rafta Rús ke Peṭriárk Yúnání kalísiyá ke usúl ko chhoṛke Popon kí tarah apní qadr barháne lage. Yih bát bádsháh ke isláhí kám meṅ sadd i ráh thí. Jab Adrian Peṭriárk ká intiqál ho gayá, jis ne maut tak Zár kí har ek bát kí muḁhálifat kí thí, aur jab usqúf ikaṭṭhá hoke ek Peṭriárk ko chunne lage, to Zár Peter ne un ke

darmiyán házir hoke kahá, ki filhál Petriárk ko muqarrar karne kí zarúrat nahín hai. Chunánhi Istifán Yávorskí kalísiyá ká muháfiz muqarrar kiyá gayá, táki wuh us kí kárrawái par nigrán rahe. Garaz Petriárk ká mahkama mauqúf kiyá gayá, aur siwá us kám ke, jo kalísiyá se taalluq rakhtá thá, báqí sab kám saltanat ke mahkamon ko supurd kiyá gayá. Kalísiyá ká kám ek díní mahkama ko supurd kiyá gayá, jis ke iḡhtiyár aur qawáid qarár diye gaye the, lekin wuh sahíh talím aur ibádat ke dastúr, jo qadím se kalísiyá men ráij rahe, mahfúz rakhe gae. Aláwa is ke hukm húá, ki jo koí is men dastandázi kare, ḡhwáh Proṡestant ho, ḡhwáh Roman Káthulik ho, us ko saḡht sazá dí jáegi.

Bís baras tak kalísiyá ke aalá mahkama ká kám multawí rakhá gayá, yaṡe us waqt tak jab Rúsí kalísiyá kí pák Sinaḡ ká muqarrar honá. ki ek naí pusht paidá ho chukí, jo kalísiyá ke Petriárk kí tábidári na jántí thí. Us waqt Zár ne targíb dí, ki kalísiyá kí hájat-rafáí ke liye Sinaḡ muqarrar kí jáwe. Peter ne is tajwíz ko zara taammul ke sáth pesh kiyá, lekin wuh haqíqat men Yúnání kalísiyá kí aalá hukúmat ke barkhiláf na thí. Aḡhir i kár St. Petersburg men ek jalsa munaḡid húá, aur san 1721 men tajwíz i mazkúra i bálá, tahqíqát i kámil ke baḡd qabúl kí gai. Kalísiyá ká yih nayá intizám tamám mulk ke logon ko pasand áyá, aur thore dinon ke baḡd tamám Sharqí Petriárkon kí manzúri bhí hásil húí. Chunánchi us waqt se Rús kí kalísiyá men bajáe Petriárk ke *Pák Sinaḡ ká Mahkama* kalísiyá ká aalá mahkama hotá áyá hai.

Rúsí ḡhádim ud-dín do qism ke hain, jo *sufed* aur *kále* kahláte hain. *Sufed* wuh ḡhádim-ud-dín hain, jo pásbán ká kám karte hain ; aur kále monk yá faqír hote hain, jin men se bishop, árchbishop aur metropolítan chune

játe haiṅ. In ke niche ek aur darja ke k̄hádīm-ud-dín hote haiṅ, yaṅe wuh log, jo k̄hánqáhoṅ ke murshid haiṅ, aur we *kále pádrí*, jo un ke taht meṅ rahte haiṅ. Un sab ke niche *sufed pádrí* hote haiṅ, jin kí taraqqí kisí darje tak nahíṅ ho saktí.

Yúnání kalísiyá, Roman Káthulik aur Protéstánt kalísiyaṅ kí tarah apne aqáid-náma ko sattrahwíṅ sadí tak púra kar chukí thí, lekin wuh is aqáid-náma ke harf harf ko mánná apne shárikṅ ká farz nahíṅ tháhrátí hai; sirf itná zarúr hai, kí we Aqáid-náma i Naisín,* jise jalsa i Qunstantúniyá ne nazar i sání karke baṛháyá, aur jalsa i Kálsidon ne tasdíq kiyá, qabúl karen. Wuh talím kí safáí to cháhte haiṅ, aur muḳhálifoṅ ke liye k̄bárij karne kí saḳhtíāṅ maujúd haiṅ. K̄hádīm-ud-dínoṅ aur awám-un-nás kí talím ke liye *Sucál o Jawáb* aur dígar kitábeṅ tai-yár kí gainṅ.

İbádat ke dastúr qaríb wuhí haiṅ, jo us waqt ráij the jab wuh Roman Káthulik kalísiyá se aláhida húi. Roman Káthulik kalísiyá kí tarah Yúnání kalísiyá

Rúsi kalísiyá ke dastúrát.

sát sakramiṅt mántí hai, lekin un ke istiāmal karne ke dastúroṅ meṅ farq hai. Jab wuh baptisma dete haiṅ, to tin dafaṅ gota deke Pák Taslís ke nám par use bajá láte haiṅ. Rúsi kalísiyá meṅ chhíntá dālne aur undelne se bhí baptisma diyá játá hai. Bachehoṅ ko baptisma diyá játá hai, aur wuh un ko tufúliyát meṅ mustahkam karke Aṣhá i Rabbání meṅ bhí shámil karte haiṅ. Bimári ke waqt mariz ko pák tel se malte haiṅ, lekin shurú meṅ iláj karne kí niyát se jab Aṣhá i Rabbání karte haiṅ, to roṭí aur wain miláke aur us ko K̄hudáwand ke aṅ jism aur k̄hún

*Is aqáid-náme meṅ Roman Káthulik kí tarmím, jo Rúh i Pák ke Beṭe se sádir hone ke haqq meṅ dákhil kí gayí, maujúd nahíṅ.

ko milá huá samajhke logon ko chammach ke sáth dete hain. Sufed pádrí shádí kí sákramint men sirf ek bár dákhil kiye játe hain. Agar pádrí kí jorú mar jáe, to yih intizárá kí játí hai, ki wuh khánqáh men dákhil ho jáwegá. Agar wuh dúsri bár shádí kare, to wuh apne uhde ko chhor detá hai. Mustahkam karte waqt we ummedwár ko tel se masah karte, aur yaqín harte hain, ki wuh is hí rít ke sáth rúhání taraqqí aur zor ke liye Rúh-ul-Quds kí niámat hásil kartá hai. Taib ko sikhláte hain, ki jab wuh apne gunáhon ká iqrár kartá hai, aur pádrí us ko muáfi ká hukm sunátá hai, to Khudáwand Yisú us ko khud gunáh se barí kartá hai. Jab we kisi ko khádim-ud-dín muqarrar karte hain, to talím dete hain, ki usqúf ke háth ke rakhne ke wasíle se Rúh-ul-Quds un ko, jo sákraminton kí rít bajá lane aur galle ke charáne ke liye chune játe hain, taqarrurí bakhshtá hai. Girje-gharon men taswíren rakhí játí hain, aur Nis ke dúsre jalse ke intizám ke mutábiq we íbádat ka wasílá thahrái játí hain.

Yúnání kalísiyá kí íbádat bahut rítí dastúron ke sáth

kí játí hai. Us men duáen bár bár

Rúsi záhir parastí.

duhrái játí hain, aur kalám bahut

túl tawíl ke sáth parhá játá hai.

Khásskar isi bát men khádim-ud-dín apni zát i kháss ko chhorke kalísiyá kí uhdedári súrat kí náql karte hain. Yih bát rúhání aur akhláqí taraqqí ke liye fáidamand nahin hui. Aksar awám-un-nás khíyál karte hain, ki kalísiyá men dákhil honá, aur us ke dastúron par záhiri taur se amal karná purí naját ke liye káfi hai. Chunañchi sab báteñ aisi qáim ho gai hain, ki na to Roman Káthulik aur na Protéstánt ke sáth milne ke liye koi tajwiz mumkin malúm hotí hai.

BARAHWAN BĀB

ROMAN KĀTHULIK KALĪSIYĀ

1648—1912

PAHLI FASL

FIRQA I JĀNSEN KE BAYĀN MEN

Solahwīn sadī ke ākhir men Roman Kāthulik kalīsiyā men ek barī bahs shurū hūī, jis men us ke bare bare ālim us kalīsiyā ke qadīm aqaid-bama ko chhorke us ke barāhulāf hūe. Is bahs men firqa i Jesuit ne Palejius kī talīm ko iḡhtiyār karke ek taraf bahs kī, aur Dāmaniqī Monk yā faqīr un ke barāhulāf hoke dūsri taraf jhagarte the. Agarchi Pop Qlemens VIII. ne ek jalsa farāham kiyā, tāki is bahs ko faisal kare, taubhī koī faisala na huā, aur jhagrā barābar jāri rahā.

Qarib satrahwīn sadī ke shurū men ek usqūf Qarnelius Jānsen nāme thā, jis ne umr bhar Augustīn kī kitābon kā mu-tālā karke ek barī kitāb banām Qarnelius Jānsen kī tasnīf "Augustīnus."
Augustīnus tasnīf kī. Is kitāb men us ne koshish kī, ki Roman Kāthulik kalīsiyā men Augustīn kī talīm phir qāim kī jāwe. Yih kitāb san 1640 men tīn jildon men shāyā hūī. Isī waqt ek aur usqūf De Hauranne nāme ne isī qism kī kitāb banām i *Petrus Aurelius*, tasnīf kī. San 1642 men Frāns kī kalīsiyā ke bare jalse ne is kitāb ko shāyā karwāyā. In donon kitābon men yih dawā pesh kiyā gayā, ki Augustīn kī talīm Kāthulik kalīsiyā kī sahīh talīm hai.

Firqa i Jesuit ne in kitábon par baṛe zor shor se hamla kiyá. San 1638 men Jánseñ ká De Hauranne kí tasníf Petrus Aurelius. intiqál ho gayá thá, aur Hauranne qaidí hokar qarib ul marg húa, lekin in kitábon kí pushtí karne ke liye aur bahádur barpá húa, kḥásskar kái álim Monk, jo shahr i Páris ke nazdík ek kḥánqáh men rahte the. Yih kḥánqáh Port Royal kahlátá thá. In ke aur firqa i Jesuit ke darmiyán baṛe zor shor se bahs húa. Port Royal ke faqir. Fráns aur Netherland men Jánseñ ke fariq kí koshiḥ ke wasíle se dindári kí baṛi taraqqí húa. Is sabab se is firqa ke yahán bahut log the, jo firqa i Jesuit kí muḥhálifat karte the.

Is jhagre men firqa i Jesuit kí taraf Pop Innosan X. húa, jis ne san 1653 men kitáb i Pásqal. *Augustínus* ko bidaṭi thahráyá. Fráns ke baṛe jalsa i Sorbonne se sáth baṛe muállim kḥáriy ho gaye, is liye ki unhon ne Pop ke fatwe ke barḥhiláf *Augustínus* kí talím ko taslím kiyá. Is mauqa par Pásqal náme ek mashbúr musannif ne, jo firqa i Jánseñ ke buzurgon se baṛi dosti rakhtá thá, ek kitáb tasníf kí, jis men us ne Jesuit firqa kí dagábázi aur sharárat ko, jaisá ki un kí kitábon se sábit hoti thí, fásh kar diyá. Is kitáb ko paṛhte hí Jánseñ ke muḥhálif baṛe gazab men áe, lekin Pásqal par háth na lagá sake. Liházá Port Royal ke faqiron kí taraf tawajjuh karne lage. Pop aur Jesuit firqa ne is fariq ko barbád karne cháhá. Unhon ne Port Royal kí kḥánqáh ko Jánseñon se chhín liyá, aur un ke muḥhálifon ko diyá. Lekin jab san 1667 men Qlemens IX. Pop húa, to us ne un donon fariqon ko milá diyá, aur yún filhál jhagrá band húa. Is par firqa i Jánseñ ke faqir apní kḥánqáh men phir gaye, aur pachís baras tak un kámon men mashgúl rahe, ki jin se un ká

nám tamám dunyá meṅ mashhúr huá. San 1696 meṅ ek álim Pasqásius Quesnel náme ne ek kitáb *Injil ke Akhláqí Kḥiyálon kí Nisbat* tasníf kí, jis meṅ Pop Qlemens XI. aur Jesuit fariq ne Jansen kí bidatí talim pái. Chunánchi unhoṅ ne is fariq ko bilkull barbád karne ke liye tajwíz kí. Pop ne Jansen kí ḳhánqáh ko bilkull mauqúf karne ke liye parwána jarí kiyá. Faqír yá monk titar bitar kar diye gae, aur aláhida aláhida qaidḳhānon meṅ qaid kiye gae. Un ke ghar giráe gae, balki un ke murdon kí lāsheṅ qabr se nikáli gain, aur ek bare gaṛhe meṅ ḳhalt malt phenkí gain. Isí tarah san 1730 tak yih fariq satáyá gayá, aur mulk i Fráns meṅ is kí qadr ghaṭái gai; lekin mulk i Holland meṅ, jahán Utrechṭ ká usqúf is fariq ká sar thá, us kí zindagí bahál rakhí gai. Pop ke fatwá ke sabab se wuh Roman Káthulik kalisiyá se alag kiyá gayá, aur áj tak us ká yihí bál hai.

Roman Káthulik kalisiyá meṅ ek aur fariq thá, jo *Quietistí* kahlátá thá. Is fariq meṅ bahut log the, jo kisi qadr Hamaoston ke aqíde par imán láte the. Un ke darmiyán kaí ek námí dindar the, jo yih talim dete the, ki chāhiye ki insán kí rúh dhiyán aur duá ke wasíle se Kḥudá se púri mahabbat rakhne kí taufiq hásil kare. In shaḳhson meṅ se khásskar pádrí Fennelon aur Madame Guyon mashhúr the. In logon kí kitāben Roman Káthulik kalisiyá, aur níz Proṭestāntí kalisiya meṅ bhí mashhúr ho gai hain. San 1699 meṅ ek Jesuit pádrí La Chaise ne jo Louis XIV. bádsháh i Fráns ká Confessor thá, in logon ke barḳhilaf targíb dí, ki darhále ki yih log bidatí hain, to chāhiye ki in kí talim

Quesnel kí tasnífát.

Jansen ke firqe ká hál Holland meṅ.

Quietistí fariq ká bayán.

Fennelon aur Madame *Guyon*.

mauqúf kÍ jÁwe. Liházá Pop ne un ke iātiqád ko bidāti ṭhahráyá, aur san 1699 men Fennelon ne Pop ke hukm ko apne girje men paṛh sunáyá, aur logon ko targib dí, kÍ us kÍ farmánbardári karen.

DUSRE FASL

FIRQA I JESUIT KE BAYÁN MEN

Jesuit fariq ne shurú hÍ se Roman Káthulik mazhab ke phailáne aur muháfizat karne ke
 Jesuit fariq kÍ kár-
 rawái. liye baṛi sargarmi aur hoshyári se
 mihnāt kÍ. Us ke sharik zÍ-ilm
 the, jin men se baṛe dindár ádmion ke sabab se tamám
 firqe men pákizági kÍ shuhrat húi. Lekin haqíqat men un
 kÍ kárrawái niháyat dagábazí aur saṅhti aur taṣsub ke
 sáth thÍ. We ḡhásskar Protestaton kÍ muḡhalifat karte
 the, lekin Roman Káthulik kalisiyá
 un ke muḡhálif hÚe. ke, aur ḡhásskar Roman Káthulik
 hákimon ke kám men dastandázi
 karne ke sabab se unhon ne apne liye Roman Káthulikon
 ke darmiyán saṅht dushmaní paidá kÍ. Un kÍ ḡháss
 koshish yih thÍ, kÍ Jesuit fariq Roman Káthulik kalisiyá
 ká sar ṭhaharkar tamám dunyá ke hákimon ko apná tábi-
 dár banáwe.

Shurú men Jesuit fariq ko baṛi taraqqí húi, aur sat-
 tarahwin sadi ke bich tak is fariq
 Mulki muámalon men
 iḡhtiyárwále the. ká iḡhtiyár mulk i Itáli aur saltanat
 i Jarmaní par purá rahá. In mulkon
 men kull sarkári hikmat i amalí inhín kÍ targib se hotí
 thÍ. Maqám i Treves, Meyans, Spires, Ashafanburg aur
 Wutzburg men un ke káli jári the, aur Baváriá ká shahr
 Munich, “ Jarman ká shahr i Rúm ” kahlátá thá. Bohe-
 miá bilkull un ká tábidár húa, Baváriá aur Báden un ke

zer i hukūmat hūe, yahan tak ki un ke Proṭestāntī bāshin-
don ko, yā to Roman Kāthulik bannā, yā jilāwatan honā
parā. Isī tarah kamī o beshī ke sāth Spain, Frāns, Portugāl,
Belgium aur Poland men we apne iḡhtiyār ko bādshāhon
par bhi qāim rakhte the. We Proṭestāntī mulkon ko
Roman Kāthulik mazhab par phir lāne ke liye tajwiz
karne lage. Alāwa is ke un ke mishanerī gair-qaumon
ke darmiyān bheje jāte the, tāki un kā farīq tamām dunyā
kī qāumon men qāim kiyā jāwe. In men se bāze ādmī
bare dīndar the. Aur bāze apne farīq kī taraqqī ke hāmī
hokar bilkul dunyādārī kī rūh dikhlāte the. In logon kī
taraf se misban kī taraqqī kī bābat ḡhushī kī riporten
Magribī kalisiyāon ke samhne barābar pesh kī jāti thin:
maslan, fulān mulk men kasrat ke sath gair-qaum Masihī
hūe, aur ki un kī kalisiyāen kaisī pākizagī aur maslahat
ke sāth rahtī haiṅ. Isī tarah Jesuit farīq kī neknāmī
muddat tak shahr i Rūm aur Magribī Yūrap men qāim
rahī. Yih riporten mulk i Jāpān, Chīn aur Hind kī taraf
se jāti thin. Rafta rafta salīm ut tabā aur sachehe
mishanerion kī riporten Yūrap ke Masihion ke samhne
pesh hone lagīṅ.

Dūsre Roman Kāthulik farīq kī taraf se mishanerī un
hi mulkon men bheje gae. In kī taraf se yih shikāyat
hūī, ki Jesuitī Masihī sirf nām ke haiṅ, aur ki logon ko
kasrat ke sath Masihī karne ke liye unhon ne Masihī dīn
kī usūlwālī bāton ko ebhor diyā, aur ki un ke nau murīd
nām ke sāth kāi ek Roman Kāthulik dastūron ko iḡhtiyār
karke mahz zāhirī taur se Masihī hūe. Jab in ilzāmon
kī tahqīqāt hūī, to we sahīh ṡhahre, aur Pop ne Rūm se ek
qāsīd bhejā, jis ne Hind aur Chīn kī sair karke is dastūr
ko manā kiyā. Jesuit Pādrion ne Chīn ke sultān ko
targīb deke us Popī qāsīd ko shahr se nikalwāke us ko
shahr i Makāo men qaid karwā diyā, jahān san 1710 men

us ká intiqál ho gayá. San 1742 men̄ bad is ke ki bahut bahs o mubáhisa ho ehuká, Pop Benedikt XIV. ne hukm diyá, ki Masíhí dín ko butparast rusúm ke sáth miláná, táki wuh gair-qaum ke darmiyán jald ráij ho jáe, hargiz jáiz na rakhá jáwegá. Chunánchi us waqt se Jesuit ke mishan kí shuhtrat játi rahí, lekin áj tak mulk i Hind aur Chín men̄ Roman Káthulik Masíhíon kí jamáaten̄ hain̄, jo Roman Káthulik aur gair-qaum ke dastúr mile húe mántí hain̄.

Jab Jánsen kí talím kí nisbat bahs o mubábisa húa, to Pásqal kí tasnífát ne un kí aḡhláqí hálat ko záhir karke un ko bahut nuqsán pahuncháyá. Phir un ke mishan kí kárrawái ke sabab se un par dagábázi aur jhúṭh ká ilzám lagáyá gayá. Pop ne bhí is ilzám ko sachchá ṭhahráyá. Itne men̄ poliṭikal muámalát men̄ dastandázi karne ke sabab se wuh Yúrap ke tamám hákimon̄ kí nazar men̄ badnám ho gae. Chunánchi san 1759 men̄ is fariq ke tamám sharik mulk i Portugál aur us ke gair-mumálik se ḡhárij kiye gae. Isí tarah san 1762 men̄ wuh fariq mulk i Fráns se bhí ḡhárij kiyá gayá, aur san 1766 men̄ mulk i Spain aur Sisili se bhí nikálá gayá. San 1773 men̄ Pop Qlemens XIV. ne is fariq ko bilkull mauqúf kiyá.

Unnóswin̄ sadí men̄ Pop ne is fariq ko phir bahál kiyá, aur Jesuit Pádrí sábiq kí tarah Mishan ká kám kar rahe hain̄. Is waqt wuh ziyáda dindári ká ḡawá rakhte hain̄, lekin Proṭestántí mishanon̄ kí muḡhálifat, jahán tak ho sake, karte hain̄. Yih hál Afríka, Maḡegáskar aur Hindustán men̄ namúd ho rahá hai.

TISRÍ FASÍ.

POPOŃ KE BAYÁN MEN

1648—1910.

Sattrahwín sadi ke bích se shurú karke PopoŃ ká silsila áj tak barábar ehalá átá hai. Pop Innosanť X. ká intiqál san 1655 meŃ húa. Us ke bád Sikandar VII.

PopoŃ ke bayán 1648
se 1910 tak

Pop muqarrar húa, jis ne Jánsen kí kitáb ko bidatí thah-ráyá, aur fariq i Jánsen ko mauqa diyá ki apne taín sach-ehá Káthulik qarár dewe. San 1667, máh i Jún 30wín ko Qlemens IX. Pop húa. Us ne fariq i Jánsen aur Jesuit ká jhagrá multawí rakhwáyá, aur apní kalisiyá meŃ barí izzat hásil karke máh i Disambar san 1669 meŃ intiqál kiyá. Is par Qlemens X. Pop baná, aur ehha sál tak taht-nashín rahá. Máh i Disambar 10wín, san 1676 meŃ Innosanť XI. Pop muqarrar húa. Is Pop ke dinon meŃ Fráns ká bádsháh Louis XIV. us ká muqhalíf húa. Is muqhalífat ká sabab yih thá, ki Pop ne bádsháh ká muqhalíf hoke mulk i Spain kí madad kí. Is par bádsháh Louis ne Fráns kí kalisiyá ke qadím huqúq ko phir qáim kiyá, aur us ne apne elchí ko zor i shamshír ke sáth shahr i Rúm meŃ qáim rakhá, aur agarohi us ne apne mulk meŃ Proťestanton ko ízá pahunehái, aur kasrat ke sáth un ko qatl karwáyá, tau bhí Pop un ke qatl kí wajh se bhí us ká hámí na húa, magar us ke barqhiláf hoke bandish kí, jis bandish meŃ Holland ke Proťestant bhí shámil the, táki bádsháh i mazkúr ko farmán bardár banáweŃ.

Máh i Aktobar 6wín, san 1689 meŃ Sikandar VIII Pop húa. Us kí amaldári meŃ Pop aur Fráns ke bádsháh ke darmiyán mel hone lagá, lekin máh i February pahlí, san 1691 meŃ is Pop ká intiqál ho gayá. Us ke badle Pop

Innosant XII. Popí taḡht par julús húa. Us ne mulk i Fráns ke sáth sulh ke ahd ko púra kiyá. Máh i Sitambar 27wín, san 1700 men Pop Innosent ká intiqál húa. Us ke bad Qlemens XI. Pop muqarrar húa.

Qlemens XI. ne ikkís baras tak Popí taḡht par hukúmat kí. Us ke dinon men mulk i Prussiá men ek ázád Proṡestantí bádsháhat qarár dí gai, aur jazáir i Sisili aur Sárdiniá, jo Pop ke zer hukúmat tasauwar kiye játe the us kí ijázat ke bagair ek nai bádsháhat qarár dí gai.

Is bayán se záhír húa, kí Popí iḡhtiyár tanazzul pizir ho gayá thá. San 1721 men, jab Qlemens ká intiqál ho gayá, Pop Innosant XIII. ká julús húa, aur wuh tén baras tak taḡht-nashín rahá. Us ke bad Pop Benedikt XIII. jo Dámaniqí Monk thá, Jesuit fariq ke sáth muḡhálifat karne ke liye Pop muqarrar húa. Yih shaḡhs álim aur nek thá, lekin Popí intizám karne ke liye dánái na rakhtá thá.

Phir san 1730 men Qlemens XII. Pop húa, jis ne díní ázádagí ko rokne ke liye bahut koshish kí, lekin kámyáb na húa. San 1740 men Benedikt XIV. Popí taḡht par baiṡhá. Us ne dánái ke sáth apne mumálik ká intizám kiyá, aur jaisá ham bayán kar chuke, Jesuiton kí kárrawái ko, jo Hind aur Chín men hotí thí, band kar diyá.

San 1758 men Jesuit fariq kí koshish se Qlemens XIII. Pop muqarrar húa. Us ne is fariq ke liye baṡi dard-sarí kí, lekin kuchh fáida na húa, kyúnki usí ke dinon men yih fariq mulk i Spain, Fráns aur Napolí se ḡhárij kiyá gayá. Jab us ká intiqál húa, Jesuiton ke muḡhálifon ne Qlemens XIV. ko (1769 men) Popí taḡht par baiṡháyá. Isí ne Jesuit fariq ko, jo do sadí tak Popon ká ḡháss madadgár rahá thá, mauqúf kar diyá, aur yún us ne qarár diyá, kí us fariq kí koshish, jo Proṡestanton kí muḡhálifat ke liye barpá húi, bátíl ṡhabrí. Filhaqíqat is aṡse men

Popí tanazzulí waqú meṅ áí thí. Qlemens XIV. san 1774 meṅ intiqál kar gayá, aur san 1775 meṅ Pius VI. ká julús húá. San 1796 meṅ Mulk i Itálí Fráns ke háth meṅ á gayá, aur san 1798 meṅ Popí hukúmat ulaṭ gaí, aur Pius VI. asír hoke mulk i Fráns meṅ gayá. Anewále sál meṅ wuh intiqál kar gayá, aur chha mahíne ke baḍ Pius VII. shahr i Venis meṅ Pop muqarrar húá.

Fráns ke bádsháh Napolian Bonápárt ne mulk i Fráns meṅ Roman Káthulik mazhab ko phir bahál karne ká qasd kiyá. Is tajwíz ke mutábíq Popí iḡhtiyár ke hudúd lagáe gae. Us ne apne sháhansháh hone ke liye Pop se ijázat páí. Is par Pop Pius VII. phir Rúm ko chalá gayá. lekin jab us ne Napolian kí marzí par amal na kiyá, to wuh phir Fránsísí sipáhíon se giriftár kiyá gayá, aur isí tarah bilá-iḡhtiyár rahá, jab tak ki san 1814 meṅ Napolian kí hukúmat tūt gaí. Is mauqa par phir wuh Popí taḡht par qáim kiyá gayá. Bahál ho jáne ke baḍ Pop Pius VII. ne Jesuíṭ fariq ko phir qáim karne ke liye bandobast kiyá. Us ne *Inquisition* ko bhí phir járí kiyá. Mulk i Spain aur Itálí meṅ logon ne sarkashí kí, lekin Pop kí himáyat meṅ bádsháhon ne zor i shamshír se mufsidon ko halák kiyá. Pius VII. har qism kí taraqqí ká saḡht dushman thá. Us kí hukúmat kí kárrawái aksar Jesuíṭ pádríon se kí játí thí. Us ne baří khabardári se ámm logon ko Injíl ke parhne se rok rakhá. San 1823 meṅ us ká intiqál ho gayá, aur us kí jagah Leo XII Pop muqarrar húá.

Leo XII. ne baří dánái se apná kám kiyá. Us kí koshish se Roman Káthulikon ne jo Proṭestántí mulkon meṅ rahte the, aur wahán ke baze huqúq se mahrúm ho gae the, phir apní ázádagí o huqúq ko hásil kiyá. San 1829 meṅ us ká intiqál húá, aur Pius VIII. Pop baná. Thore dinon ke baḍ wuh bhí intiqál kar gayá, aur Gregorí

XXI popí taḡht par baiṡhá. Is Pop ke aiyám meṡ maḡlúm húa, ki aise Popoṡ kí zurúrat hai, jo aḡwám-un-nás ke ḡhiyál aur zamána i hál kí ázádagí kí rúh ke mutábiḡ ḡhush-mizáj hoṡ, aur jo kalísiyá ke dastúroṡ ko is zamáne kí hájat ke mutábiḡ ṡhahráweṡ. Chunáṡchi jab Gregorí XXI. ká intiqál ho gayá, Qárdinaloṡ kí majlis ne is ḡhiyál ke mutábiḡ Pius IX. ko Pop banáyá. Shurú meṡ ummed húi, ki wuh popí intizám kí isláh karegá, lekin yih ummed púri na húi. Shahr i Rúm ke log náráz húe, aur jab Sárdiniá aur Austriá ke darmiyán laḡáí húi, shahr i Rúm ne Sárdiniá se aur Pop ne Austriá se hamdardí kí. Is par shahr meṡ hangáma barpá húa, jis ke sabab se Pop ko shahr se bháḡná paḡá. Is par mulk i Fráns ne Rúmioṡ ko shikast deke Pop ko taḡht par phir qáim kiyá. Yih bát san 1848 meṡ wáḡi húi. Us waḡt se Pop sírf Fránsísí fauj ke wasíle se apne taḡht par baiṡh saká, aur jab sháh-ansháh i Fráns Napolian III. kí fauj Rúm se níkalí gaí to Itálí ke bádsháh Vikṡor Immánúel ke lashkar ko Pop kí muháfizat karná paḡá.

In dinooṡ meṡ do nae aḡide Roman Káthulik kalísiyá ke darmiyán qarár diye gae: ek yih thá, ki Kuṡwári

Mariyam Roman Káthulik kalísiyá ke sámhne maḡsúm ṡhahráí gaí.

Mariyam maḡsúm paidá húi, aur dúsrá yih kí Váṡikan jalse kí taraf se har ek Roman Káthulik par farz ṡhahráyá gayá, ki wuh Pop ko sádiq-ul-qaul jáne, yaṡe jab wuh kalísiyá ká pásbán aur tamám Masíhioṡ ká ustád hokar apne uḡde ká kám bajá látá hai, to is hálát meṡ, jo kuchh wuh ímán aur aḡhláḡ kí nisbat talim dewe, to kull kalísiyá ko qubúl karná cháhiye. Yih báteṡ san 1870 meṡ wuḡú meṡ aín. Is hí waḡt Fráns kí fauj ne mulk i Prussiá par hamla kiyá, lekin is mauḡa par Fránsísí fauj shahr i Rúm se níkalí gaí. Is hálát meṡ Pop kí dunyáwí saltanat túṡ gaí, aur Itálí ke bádsháh ne aḡwám-un-

nás kī razámandī ke sáth Pop kī zát aur uhde ko apní muháfizat men rakhá. Máh i February 7wín, san 1878 men Pop Pius IX. ká intiqál ho gayá, aur Pop Leo XIII. us kī jagah muqarrar húa.

Leo XIII. ne Pius IX. kī tarah apne taín Vátikan men qaidí kī hálát men rakhá. Wuh dáná shaḡhs thá, aur Roman Káthulik kalisiyá kī rúhání taraqqí ke liye baḡi koshish kī, us ne Itálí ke bádsháhon ko lanatí jánke apne bádsháhi dáwá ko qáim rakhá. San 1878 men umr rasída hokar wuh is jabán i fání se rihlat kar gayá. Us ke baḡ hál ka Pop Pius X. kursí nashín húa.

ROMAN KÁTHULIK KALISIYÁ MEN DINI O ILMI HALAT.

Fi zamána bhí, misl agle zamánon ke, jab jab kalisiyá i Rúm kī bedári o tahzīb ke liye koshish kī játí hai, to us ke afsarán aur shuraká kī taraf se muḡbálifat aur jhagrá barpá hotá hai. Is kalisiyá men do aqsám ke log páe jate haiñ, yañe ek to wuh jo haqíqí taraqqí o tahzīb ke ḡhwást-gár haiñ, aur cháhte haiñ, ki log bátíl parastí ko ehhoḡkar haqíqí dindári men fazilat hásil karen; aur dúsre wuh, jo puráne dastúráat aur batálat ke aise páband haiñ, ki un kī nazar men puráne kalisiyái dastúr ul ámal se zará bhí tajáwuz karná bajáe kufr tasawwar kiyá játá hai. Is hálát ká natíja yih hotá hai, ki haqíqí dindár Masíhí tasdíq yá kalisiyá men nifáq aur jhagré paidá ho jáne ke ḡhauf se, ḡhud to darparda nek Masíhí zindagí basar karte haiñ, magar záhirparastí aur batálat be rok dindári kī súrat men qáim rahtín, aur logon ke liye dhoke kī ṡaṡṡí ho játí haiñ. Kalisiyá i Rúm kī rasní íbádat se kuehh yih murád nahín, ki us se logon ko dindári men taraqqí ho, balki baráks is ke wuh un ke dil bahláne ke liye ek tilism hai. Go áwám-un-nás is rasní lisána men mahv raheñ to raheñ,

lekin zī aql to in se thakkar jald mutanaffir ho jātá hai. Haqíqí dindári kī ek baṛī wasf yih hai, kī jyún jyún wuh rúháníyat aur sargarmi men taraqqí kartí hai, tyún tyún wuh ázádagí aur rúhání shirákāt kī k̄hwástgár hotí hai. Masíhí jamáat men sab sharik eksán nabín hote, aur na ek hí tariq se Masíhí zindagí men daḡhl páte hain. Agar mahz zāhir-parastí, díní fisána aur taṣsub ke zariye se haqíqí rúhání zindagí paidá karne kī koshish kī jáwe, to natíja wuhí hogá, jo Revolution ke waqt mulk i Fráns men húa, jahán log wáhid K̄hudá kī parastish ko chhoṛkar aur apní aql par takiya karke apne háthon kī banái húi múrat kī parastish karne lage.

Roman Káthulik kalísiyá kī ámm íbádat ke siwá, aur bhí íbádat ke tariqe ráij hain, jin ko wuh log jo k̄hán-qáhon men rahte hain, istiamál karte hain. In men se bahut se mard aur aṛaten tapassiyá aur wird ko istiamál karke rúhání fáida dhúndhte hain.

Rífarmeshan ke asar se, Roman Káthulik kalísiyá ne Baibal ká tarjuma maṭ tafsír fáida i ámm ke liye sháya karwáyá : yih kitáb Duí Baibal ke nám se nám-zad hai. Agarchi pádrí is kitáb ke phailáne se k̄hush nahín, taubhí is ko log k̄hushí se paṛhte aur us se naját kī wuh talím páte hain, jo un ko girjá gharon kī íbádat se hásil nahín hotí. Yún hí Itálí men bhí Baibal ká ek nayá tarjuma áwám ke fáide ke liye sháya húa, jis se logon ko rúhání taraqqí miltí hai.

Má siwá is ke ab Proṭestant kalisiyáon kī taraf se bhí Káthulik mumálik men Injíl kī bashárat dí jātí hai, aur ámm bolí men Baibal ká tarjuma karke us ko áwám ke darmiyán phailáte hain, táki Kalám kī k̄hális talím se logon ko waqfiyat ho jáwe. Is kám ká natíja yih húa, kī mulk i England aur Amerika wg. men Roman Káthulik kī íbádat men bahut farq wáqí húa, masalan, gít, duá aur

waz amm bolí men hone lage, aur larḵon ke wáste Sande School aur Y. M. C. A. ká intizám kiyá gayá hai. Par yih hál un hí mulkon men páyá játá hai, jahán log Protesṭantí hukúmat ke taht men hain.

Baze Roman Káthulik mumálik men Popí aur usqúfí intizám sarkár ke iḵhtiyár se bilkull aláhida kiyá gayá. Saltanat i Jarmaní aur Fráns ne bhí kalisiyái intizám se bilkull dastbardári hásil kar lí hai, aur is hí tarah Ameríka, Máksikó aur Wasti Ameríka men sarkár aur kalisiyá ke darmiyán koí rishta báqí nahín rahá. In mumálik men se baluton kí hálát ab tak niháyat hí abtar ho rahí hai. Log ab tak jáhil aur aksar ním-wahshíon kí hálát men hain. Rít parastí, sitún aur tabarruk parastí abhí tak járí hain aur aḵhláq intihá darje tak ḵharab ho rahá hai. Dar haqíqat yih log faqat nám hí ke Masíhí hain.

Baze mulkon men, maslan, Fráns, Jarmaní, Inglis-tán aur Ameríka, wag. men talím kí baṛí taraqqí húí, aur is taraqqí se ḵhádim-ud-dín aur awam donon mustafíz húe hain. In mumalik men Roman Káthulik ke kálij aur Universitían mashhúr hain. Par in sab par bhi, jab tak Popí intizám qáim rahégá, dín men wuhí dastúr ul amal rít o rusúm qáim rahenge, jin se záhirdári, taassub aur ḵhufiya beimání paidá hotí hai. Par jae shukr hai, ki Protesṭantí sargarmí, Injil kí bashárat aur ḵhasskar Baibal ke mutála se, hazárhá Roman Káthulik Kalisiyá ke sharik Protesṭantí ḵhális talím ko qabúl kar rahe hain.

TERAHWAN BAB

MULKÍ HUKÚMAT MENĀ TABDÍLĀN AUR UN KÍ TÁSĪR
KALĪSIYÁ PAR

1648—1910.

Sattrahwīn sadī ke darmiyān Yúrap men̄ khásskar pānch barī saltanaten̄ thīn, yanē Frāns, Spain, Inglistán, Jarmaní aur Swedēn. In men̄ se sab se zorāwar Frāns aur Spain the, aur yih donon̄ Roman Káthulik bádsháhaten̄ thīn. Swedēn aur Inglistán kí bádsháhaten̄ Proṭestāntī thīn, aur saltanat i Jarmaní men̄ Roman Káthulik aur Proṭestānt donon̄ rahte the.

Sattrahwīn sadī ke ákhir men̄ Inglistán apne muámilon̄ men̄ aksar mashgúl rahá, lekin William III. ke waqt se us kí taraqqí aisí hūí, kí wuh dunyá ke mumálikon̄ men̄ aalá darje tak pahunchá.

San 1699 men̄ Charles II. Spain ke bádsháh ká intiqál ho gayá, aur taḡht ká koí wáris na rahá. Chunānchi Austríá aur Frāns ke darmiyān Spain ke taḡht kí bábat jaráí shurú hūí, jo muddat tak rahí. Is jaráí ká natíja yih hūá, kí in donon̄ saltanaton̄ kí qadr ghaṭ gáí, aur jab kí Yúrap men̄ amn phir ho gayá, to do naí bádsháhaten̄ qáim hūin̄. Ek Nápolí kí bádsháhat aur dúsrí Prussia kí naí Proṭestāntī bádsháhat. Yih bát san 1701 men̄ waqú men̄ áí. Is bádsháhat ko rafta rafta naí jáedád hásil hūí, aur san 1740 se jab Frederick II. bádsháh hūá, to is kí quwat bahut baḡh gai. Aṡhārahwīn sadī ke ákhir men̄ saltanat i Rús aur Prussia aur Austríá ne, jinhon̄ ne Poland kí bádsháhat se bahut taklíf páí thí, is bádsháhat ko fath karke ápas men̄ taqsím kar liyá, aur yún̄ Yúrap

kí ek Roman Káthulik bádsháhat játi rahí. In sab mulkí tabdílon ká yih natíja húá, kí Roman Káthulik saltanaten qadr men ghat gáin, aur Rúsí aur Protestánti saltanaton kí qadr bahut barh gai. Chunanéchi athárahwín sadí ke ákhir men saltanaten is tarah rahín, kí Inglistán aur Sweden aur Prussia Protestánti thín, aur Spain, Austriá, Fráns aur Sárdiniá Roman Káthulik rahe. Rús Yúnání Káthulik saltanat hai.

Is arse men wuh Protestánt, jo Fráns aur Bohímiá men rahte the, niháyat satáe játe the; khusúsan Fráns ke bádsháh Louis XIV. ke aiyám men Protestánt, jo Hugenoť kahláthe the, aise satáe játe the, kí log kasrat se apná mulk chhorke mulk i Holland, Switzerland aur Ameríka men já rahe. Yih log aksar sáhib i hunar the, aur jab kam se kam páneh lákh mulk se nikal ohuke, to bádsháh ne koshish kí, kí aur log nikalne na páwen. Lekin jo nuqsán is hí sabab se mulk i Fráns kí hikmat o hunar men áyá thá, phir kabhí bahál na húá. Logon ke akhláq men khalal áyá. Hikmat o hunar kí shuhrat játi rahí, aur jab Fráns bár bár Spain kí larái men shikast khá chuká, to bahut nuqsán utháne ke bad mushkil se sulh ho gai. Yún us bare gadr ke liye, jis ne athárahwín sadí ke ákhir men mulk i Fráns ko khún se bhar diyá, goyá taiyári húí.

Athárahwín sadí men Protestánt kí bádsháhaton men dín aur dindári kí barí tanazzulí húí. Qism qism ke bidati aur mulhid muallimon ne apní muhlik talím ko phailáyá, jis ká yih natíja húá, kí har kahín mulkon men mazlúmon ká nála sunne men áne lagá.

Yih talím Roman Káthulik kalisiyáon men ziyáda tásir kartí thí. Chunanéchi mulk i Fráns men athárahwín sadí ke ákhir men, yane 1789 men gadr húá, aur bádsháhat

mauqúf kÍ gaí. Mufsidon ne dín ko bhí mauqúf kiyá.

Fráns men fasád.

Saltanat i jamhúrí qáim kÍ gaí, girje-ghar lúte gae aur chándí, sone ke bartan taksál men bheje gae, táki in se rupae banen. Mufsid afsaron ke darmiyán pádrí bhí páe játe the, aur jo is nae intizám ko qabúl na karte the, yá to maqtúl yá áwára watan ho játe the. Is naubat par fasád kÍ ek manzil tai húí, aur áwám-un-nás men se bad-maáshon ke háth men mulkí ikhtiyár áyá. Wuh failsúf jinhon ne dín ko khárij kiyá thá, ap áwám-un-nás ko nápasand húe, aur har jagah kÍ hálat haulnák ho gaí. Kóí

Insání aql kÍ pújá.

shakhs mahfúz na rahá. Girje-gharon men bajáe Kḥudá kÍ ibádat ke, tamásha, hikmat, mihnát yá ká-miliyat, yá dígar aise latíf kḥiyálon kÍ yádgári hone lagi. Páñch sál tak logon ne bajáe Kḥudá kÍ ibádat ke Insání Aql kÍ ibádat kÍ. Is hálat men Na-

Napolian Bonápárt.

polian Bonápárt mulk i Fráns men barpá húa, jis ne sára ikhtiyár páke aur apne taín Sháhansháh qarár deke koshish kÍ, ki apne wáste ek bádsháhat qáim kare, jo tamám dunyá men phail jáe. Us ne tamám Yúrap kÍ saltanaton ko gaffatí aur bedíní kÍ sazá pahuncháí. Chunanḥi Prussia aur Holland kÍ bádsháhaten ghaṭáí gain; Itálí aur Spain ke mumálik Napolian ke tábi húe; saltanat i Jarmaní kuchh arse ke wáste miṭáí gaí, aur Pop bhí Napolian ke hukm ke mutábiq pakrá gayá, aur qaid men dálá gayá. Napolian ne Rús

Rús par hamla karke us ká lashkar halák húa.

par hamla kiyá, aur shahr i Máskow ko fath kar liyá, lekin isí mauqa par us kÍ kámyábí men khalal áne lagá. Rúsion ne apne kḥúbsúrat shahr i Máskow ko jalá dálá, aur Fránsísí lashkar bhúkh aur sardí se bilkull halák ho gayá. Is mauqa par Inglistán aur Yúrap ke dígar mumá-

lik Bonápárt ke muḡhálif húa, aur us kí saltanat ká zor tút gayá. San 1815 meṅ Napolian qaidí hokar jazíra i St. Helina meṅ Napolian qaidí hokar intiqál kartá bhejá gayá, jis jazíra meṅ thoṛe dinon meṅ us ká intiqál ho gayá. Yún bediní ká tasallut tamám húa, aur Yúrap ke mumálik sábiq kí súrat par phir qáim kiye gae.

Is hálat i haulnák ke darmiyán Injil kí sahíh ṭalím Proṭestantí mulkōṅ meṅ apná ajib asar phir karne lagí. Mulk i Jarman meṅ pádrí John Gosner, Báron

John Gosner.

Von Kottwitz aur dígar ashḡhás ke wasíle se dándarí ká shuḡala phir uṭhne lagá. Shurú meṅ ghar ghar duá kí chhoṭí majlisen hotí thín, lekin rafta rafta tamám mulk meṅ yih majlisen phailín. jin ká natíja yih húa, kí gair-qaumon ko Masíhí karne ke liye mishanerí majlisen, muqarrar kí gain. Un ke sáth dusrí majlisen bhí muqarrar hún, jin ke wasíle se Injil kí ḡbushḡhabarí Jarmaní ke awám-un-nás ko ab tak barábar sunái játí hai.

San 1817 ke shurú meṅ, jab kí Napolian kí laṛáián ḡkhatm ho chukín, Robert Haldane mulk i Skátland ko chhoṛke shahr i Geneva meṅ áya, táki Injil kí bashá-

Robert Haldane.

rat de. Us ká iráda shurú meṅ yih húa, kí logon ko targíb dí jáwe, kí Pák Kalám ká mutála karen. Chunáṅchi wuh har ek ke sáth, jo is bát ká ḡhiyál rakhtá thá, guftogú karne lagá. Thoṛe din baḡ İlm i Ilábí ke tálib-ul-İlmon meṅ se bís ádmí us ke pás barábar áne lage, táki “ Rúmion ke ḡhatt ” kí ṭalím par us ká dars suná karen. Inhín tálib-ul-İlmon ke wasíle se mulk i Swítzterland meṅ díní josh phir barpá

*Monod, Merle d'Aubig-
ne aur Gaussen.*

húa. In meṅ se ḡhásskar Frederick Monod, Merle d'Aubigne, aur S. L. Gaussen mashhúr

the. In logon kī dinī talīm aur dīndārī ne aisī tāsīr kī, ki un ko sarkārī kalīsiyā se alāhida honā parā. Chunnānchi unhon ne ek nai kalīsiyā kā intizām kiyā, jis ke liye unhon ne ek Kālej aur İlmi İllāhī ke madrase apnī taraf se qāim kiye. Us waqt se shahr i Geneva tāsīr i İnjlīlī kā ek sotā hūā, jis kā pāk pānī tamām Yūrap ke Barr i Aazam ko serāb kartā hai.

Mulk i Frāns meṅ Napolian kī laṛāī ke waqt Napolian ne san 1802 meṅ Proṭestānton ko *Frāns meṅ Roman Kāthulik kā zulm.* İbādat karne kī ijāzat dī. San 1802 meṅ us ne maqām i Montaubān meṅ

un ke İlmi İllāhī ke madrase ko, jo ki san 1661 se leke band rahā thā, phir jāri kiyā. Jab san 1814 meṅ Napolian kī hukūmat uṭh gai, Roman Kāthulik kalīsiyā phir sarkārī kalīsiyā qarār dī gai, lekin dīgar kalīsiyāon ke liye ijāzat dī gai, ki apnī marzī ke mutābiq apnī İbādat kā intizām karen, lekin jis waqt Roman Kāthulik kalīsiyā ne phir İkhtiyār pāyā, wuh apne dastūr ke mutābiq Proṭestānton ko satāne lagi. Lihāzā Proṭestānton par zulm hone lagi. Wuh lūṭe gae, aur kitne qatl bhī kiye gae. Is mauqā par İnglistān aur Prussia ne shikāyat kī, jis par İzārasānī band ho gai. Us waqt se Proṭestānt mulk i Frāns meṅ apnī āzādagi ko hāsıl karne lage, aur hāl meṅ we aur Frānsīsī riāya ke barābar āzādagi rakhte haiṅ. San 1848 ke baḍ Frederick Monod

Frāns kī Reformed kalīsiyā.

aur Kaunt Gāsparin ne Frāns kī Reformed kalīsiyā kī talīm ko İnjlīlī kī talīm na samajh ke ek nai kalīsiyā kā intizām kiyā, jo Frāns kī İnjlīlī Kalīsiyāon kī Anjuman kahlātī hai. San 1809 meṅ tamām mulk i Frāns meṅ 150 Proṭestāntī wāḍ na the, lekin filhāl un kī ṭadād ek hazār se ziyāda hai.

Jab 1814 meṅ Netherland Frānsīsī jūā se chhūṭ gayā to malūm hūā, ki kalīsiyā kā intizām abtarī kī hālat meṅ

ho gayá thá, lekin phir san 1816 men Reformed kalísiyá ká nayá intizám kiyá gayá. Is waqt bhí dindári ká shuḷa is adhmúí kalísiyá men phir sulagne lagá, jis kí tásír se san 1839 men ek nayí kalísiyá ká intizám kiyá gayá, jis ke wasíle se Injili talim sargarmí ke sáth us mulk men phailái játí hai.

Mulk i Austriá men 19wín sadí ke pahle pachás sál ke darmiyán Proṭestantí kalísiyáon kí hálát achehhi ná thí, lekin jab san *Proṭestant kalísiyá* Austriá men. 1866 men Austriá aur Prussia ke darmiyán larái húi, to Proṭestanton ne kisé qadr ázadági hásil kí. Chunánchi Reformed aur Lúther kí kalísiyáen báham madad karne ke liye apní apní Sináon ke jalse ek hí waqt aur ek hí maqám men karte haiñ. San 1870 men maḷúm huá, kí Austriá ke báshindon ká daswán hissa in kalísiyáon men shámil hai, aur filhál dindári ká shuḷa barhtá játá hai.

San 1688 ke bad Church of England men dindári kam rahí. Wuh log, jo usqúfon ke bare dáwá kí pushtí karte the, aur Sar- *“High Church,” “Low Church.”* kári kalísiyá ke intizám ko dindári ke qáide ke barábar samajhte the, so “High Church” kahláte the; aur wuh log, jo dil kí pákízagi kí taraf ziyáda kḥiyál karte, aur rit o rusúm kí taraf kam tawajjuh karte the, so “Low Church” kahláte the. Is hálát men bedíní kí taraqqí ke liye achehhá mauqa huá. Chunánchi kalísiyá men Lord Herbert aur Mr. Hobbes ke wasíle se wuh bidát, jo Deistic kahlátí hai, jis ne koshish kí, kí Baibal aur Dín i Íswi ko tark karke us ke badle fitrat kí roshní se Kḥudá-shinási qáim kare, taraqqí karne lagi, lekin san 1729 ke darmiyán University of Oxford men ek chhoṭí sí jamáat talib-ul-ílmon ke bích men qáim húi, jis men John aur Charles Wesley mashhúr the. Shurú men

chha sāt baras tak yih log Kálej ke andar apná kám karte the. San 1735 men George Whitfield is jamaat men sharik húa. Usí sál men George Whitfield aur John aur Charles Wesley Ameríka men gae, lekin thore din ke bad we phir laut ae. San 1738 men is majlis ne Britain aur Ameríka men Injil kí bashárat deni shurú kí. Usí sal Whitfield phir Ameríka ko gayá. Us ne tamám jazáir i Britain men phir phirke waz kiyá, aur har kahin us ke wasíle se díní josh barpá húa. Wuh sāt bār Ameríka ko gayá, jahān us ne dindári kí taraqqí men baṛí madad kí. Máh i Sitambar 30wīn, san 1770 men mulk i Ameríka men us ká intiqál ho gayá.

Agarchi John Wesley ne apne watan men díní taraqqí ke liye majlisen qáim kí, lekin us Súbaját i Muttahida. ne in sab majlison ko Sarkári kalísiyá ke andar qáim rakhá. Jab san 1791 men us ká intiqál ho gayá, to Inglístán ke baṛe shahron men us kí majlisen qáim ho chukí thín. Aláwa is ke Airland ke jazíra aur Súbaját i Muttahida i Ameríka, (United States of America) men bhí aisí jamáaten qáim kí gai thín. Chár sál bad is ke un majlison ne apne taín ek aláhida kalísiyá qarár diyá, jo “ Wesleyan Methodist Kalísiyá ” kahlátí hai. San 1784 men wuh Wesleyan jo Ameríka men rahte the, apne taín ek aláhida kalísiyá qarár de chuke the, jo “ Methodist Episcopal Kalísiyá ” kahlátí hai. Yih donon kalísiyāen ilm i Iláhi men us talím ko taslím kartí hain, jo Armínian kahlátí hai.

Agarchi Inglístán kí Sarkári kalísiyá ne Wesley kí talím ko radd kiyá, tau bhí us kalísiyá men dindári kí baṛí taraqqí húi. Wuh log jo ziyáda dindári záhir karte the,

aksar “Low Church” kahláthe, lekin rafta rafta wuh Evangelical, yane Injilí kahláne lage. Is kalisiyá kí taraf se sat- S. P. C. K. ká shurú. trahwín sadí ke ákhir men, aur athá- rahwín sadí ke shurú men mishan ke kám ke liye tin barí majlisen qáim kí gain,—ek jo “The Society for the Propagation of Christian Knowledge” kahlátí hai, yane *Masihí Talím ko Taraqqí denc ke liye Anjuman*. Yih majlis san 1698 men qáim kí gai. Dúsrí majlis S. P. G. mishan kí thí, jo san 1701 men qáim kí gai. Yih majlis khashskar Sarkári kalisiyá kí taraf se jári húi. Tísrí majlis “Church Missionary Society” thí. In majlison ke wasíle se Injíl kí khushkhabarí filhál tamám dunyá men phailái játi hai.

Skátland kí Presbuterian kalisiyá men jo intizám san 1688 men qáim kiyá gayá, ab tak Church of Skátland aur Free Church. maujúd hai. Lekin kisi na kisi sabab se us kalisiyá se do aur firqe alahida hokar apná apná intizám karte hai. Ek wuh kalisiyá, jo “United Presbyterian” kalisiyá kahlátí hai; dúsrí wuh, jo “Free Church” kahlátí hai, aur tísrí wuh, jo “Reformed Presbyterian” kahlátí hai; san 1876 men Reformed United Presbyterian aur Free Church * kí kalisiyáen ikatthí ho gain. Unniswín sadí ke shurú men dindári ká shuála, jo kí aur Presbuterian kalisiyáon men sulagne lagá, so Skátland kí kalisiyá men bhí phaila. Yih kam khashskar zail ke ashkhas se huá; Dr. Andrew Thomson, jo san 1810 men shahr i Edinburgh men kám karne lagá, aur Thomas Chalmers, jo san 1815 men shahr i Glasgow men waz karne lagá, aur Andrew Symington jo maqám i Paisley men waz karta thá.

* In hí dinon men Free Church aur United Presbyterian Church milkar ek ho gaye, jo “United Free Church” kahlátí hai. Free Church ká ek chhotá hissa ab tak maujúd hai. E. M. W.

Aṭhárahwín sadí ke ákhir meṅ jazíra i Airland kí Presbuṭerian kalisiyá ne bhí barakat hásil kí. Chunán-chi san 1808 meṅ Baibal ke phailáne ke wasíle se, aur

Airland kí Presbuṭerian kalisiyá: us kí General Assembly. talim dene se dindári kí sargarm kalisiyá meṅ achohhí tarah namúd húi. Dindári kí taraqqí karne ká kháss wasíla pádrí Henry Cook thá. San 1840 ke máh i Julái 10 wín ko, Airland ke mutafarriq Presbuṭerian Sinad milkar ek General Assembly meṅ qáim hún. San 1870 meṅ usqúfi kalisiyá ká taalluq, jo Sarkár se thá, mauqúf kiyá gayá. Chunán-chi us waqt se sab kalisiyáen Sarkár se alag hokar apná apná intizám áp kartí hain.

Skátland kí tín Presbuṭerian kalisiyáon kí taraf se, aur Airland kí kalisiyá kí taraf se bhí Skátland o Ireland kí Presbuṭerian Mishanari Sosaitián. Mishanari Sosaitián jári hain, jo kí dunyá kí gair-qaumon ke darmiyán Injil kí bashárat deti hain.

Chúnki Ameríka ke Yúropían báshinde aláhida aláhida mulkon se ákar búd o básh karte hain, to us meṅ Yúrap ke tamám Masíhi firqon kí shákhen pái játi hain Junúbí Ameríka meṅ, jis ke báshinde aksar mulk i Spain aur Portugál se áe the, Roman Káthulik kalisiyá hai, aur wuh Rúmí Pop ke aalá iḡhtiyár ko taslím kartí hai. Yih hálat Wast i Ameríka aur West India Islands meṅ kam o beshí ke sáth pái játi hai, lekin filhál in kalisiyáon ke darmiyán Mumálik i Muttahida Ameríka kí kalisiyáen. kí taraf se Injil ke sunánewále khidmat kar rahe hain, aur kisi qadr Rífarmeshan kí bunyád qáim kí gai.

Shimáli Ameríka ke Mumálik i Muttahida ke darmiyán khásskar sát Proṭestantí faríq kí qadr ziyáda hai. (1.) Proṭestant Episkopal Kalisiyá hai, jo kí pahle Inglistán kí Sarkári kalisiyá se taalluq rakhtí thí, lekin san 1787 se us se

juda húi. (2.) Methodist Episkopal Kalisiyá hai, jo ki John Wesley kí koshish se san 1760 meṇ qáim húi. Is kalisiyá ke hál ká intizám san 1784 meṇ kiyá gayá. (3.) Kángregational Kalisiyá hai, jo sattraḥwīṇ sadí ke waqt se New England meṇ qáim húi. (4.) Baptist kalisiyá hai, jis ká bání Rodger Williams thá. (5.) Presbuṭerian Kalisiyá hai. Presbuṭerian log sattraḥwīṇ sadí ke shurú meṇ Puriṭan kahláte the, aur Angrezí Sarkári kalisiyá meṇ shámil the. Charles I. kí kárrawái ke sabab se bahut log Ameríka meṇ já base. Já ba já jamáateṇ apne Presbuṭerian ḳhiyálon ke mutábíq Shimáli aur Junúbí shahron meṇ girje ghar banáte the. Lekin 1683 tak jab pádrí Fránsis Makemie ne ek Presbuṭerí ko banáne ke liye intizám na kiyá, to yih kalisiyáeṇ aláhida apná intizám kartí thīṇ. San 1706 meṇ shahr i Philaḍelphiá meṇ pahlí Presbuṭerí qáim kí gayí. 1716 meṇ chár Presbuṭerí ikatṭhí hokar Sinaḍ muqarrar húi. Pahlí General Assembly shahr i Philaḍelphiá meṇ, san 1788 meṇ munaqíd húi.

(6.) Lútharan Kalisiyá, jo ḳháss Jarmaní kí ProtĚstántí Kalisiyá hai. Jarmaní, Norway, Swedeṇ aur Deṇmárk kí taraf se log Ameríka meṇ jáke basne lage, aur waháṇ is kalisiyá ko qáim kiyá. Ús kí qadr bahut baḥḥ gayí, aur us kí taraf se kái ek mishan Hindustán meṇ qáim húe.

(7.) The Christian Church of Ameríka, jo "Disciples" bhí kahláte haiṇ Unníswīṇ sadí ke shurú meṇ (1810) Alexander Campbell Shimáli Airland se Ameríka meṇ já basá. Apne báp ke sáth milkar, jo ek Presbuṭerian pásbán thá, wuh donoṇ is bát par koshish karne lage kí kalisiyáon meṇ yagánagat kí jáwe. Un sab báton ko chhoṛke jo insán kí dánái se Masíhí talím meṇ dáḳhil húíṇ, wuh un usúlwáli báton ko qáim karte the, jo sirf Baibal par mabní haiṇ. Baptisma kí rít ke báre meṇ wuh sikhláte the, kí wuh sirf gota hí kí rít se honá cháhiye aur níz kí bachchoṇ ko bap-

tisma dená durust nahin hai. Liházá unhon ne ek naya firqa yá kalisiyá ko qáim kiyá, jis ne baṛí taraqqí kí aur jo dúr tak phail gayí. Us kí talim aksar aur Protestántí kalisiyáon ke iatiqád se milti hai. Us ne kai ek mulkon men mishan ká kám jari kiyá.

Aláwa in ke Súbaját i Muttahida i Ameríka men Morevians, Friends, Dunkards, aur kai ek chhotí jamáaten hain, jo apne aqáid ke mutábíq Kḥudawand Yisú Masíh kí kḥidmat kartí hain. Roman Káthulik kalisiyáen bhí hain, jin kí tadád un logon ke wasíle se, jo mulk i Jarmaní, Itálí, Bohimíá, Poland, Rús aur Jazíra i Airland wag. kí taraf se ákar búd o básh karte hain, ziyáda hotí játí hai.

Súbaját i Muttahida i Ameríka men Skatland ke United Presbyterían kalisiyá aur Reformed kalisiyá kí taraf se jamáaten qáim kí gai hain, jo filhál taraqqí-pizir hain, aur jin ke mishan Hindustán men maujúd hain. Holland aur Jarman kí Reformed kalisiyá kí sháḥen mulk i Ameríka men bhí pái játí hain.

Súba i Kanaḍá aur jazáir i Austrelíá aur New Zealand men, jo Inglístán ke taht men hain, Roman Káthulik, Presbyterian aur Methodist aur Baptist kalisiyáen pái játí hain. In kalisiyáon kí taraf se Hindustán men mishan jari hain.

K H A T I M A .

Sab se bará kám jo Proṭestantí kalisiyáon se is unniswín sadí meṅ kiyá gayá, so mishan *Mishan* ká kám jo Pro-
ká kám hai, jo gair-qaumon ke ṭestantí kalisiyá 19wín
darmiyán húa hai. Is sadí ke sadí meṅ kartí.
shurú meṅ tamám samundar ke jazíron meṅ butparastí kí
andhyári thí. Hindustán aur mulk i Chín aur Afrika meṅ
bahut thore the, jo Injíl kí ḡhushḡhabarí sunáte the.
Jápán, Siyám, Barmah, Misr, Fárs, Rúm, wagaira ke
mumálik bilkull táríkí meṅ mubtilá the, aur un meṅ Injíl
kí roshní phailáne ke liye koí tajwíz na húi. Aláwa is ke
aksár kalisiyáon meṅ barí sustí thí. Mishanarí log awám-
un-nás ke sámhne goyá ahmaq tasawwar kiye játe the, jo
befáida taur se apní zindagí ko ḡharáb karte hain. Lekin
san 1837 tak, jis sál meṅ Malika Viṭoria, Qaisar i Hind
ne taḡht i Inglistán par julús farmáyá, kalisiyáon sargarmí
ke sáth gair-qaumon ke darmiyán Injíl kí ḡhushḡhabarí
phailáne lagín. Sattáís majlisen is kám ke liye qáim ho
chukí thín, jin meṅ se das Briṭain meṅ, sát Ameríka meṅ
aur das mumálik i Yúrap meṅ thín. In ke sáth kaí ek
hazár mishanarí mard aur auraten taalluq rakhte the, aur
un kí koshish selákhon ádmí gair aqwám se kalisiyáon meṅ
shámil ho gae. Wuh mishanarí Sosaiṭián jo is kám meṅ
ziyáda kámyábí hásil kartí thín, so S. P. G., aur Church
Mishanarí Sosaiṭián, Lanḡan Mishanarí Sosaiṭí, Ameríkan
Board. Ameríka ke Methodist, Lútharan, Presbuṭerian
aur Baptist, Weslian Mishanarí Sosaiṭián hain. Ameríka
kí wahshí qaumon ke darmiyán firqa i Morevian ke aur
Presbuṭerian wag. pádrí mihnát karte hain.

San 1887 tak, jo Malika Victoria ká sál i Jubal húá, mishanaríon̄ ke kám men̄ ajíb taraqqí nazar átí thí. Is waqt tak ek sau Sosaiṭián̄, Injil kí bashárat ke liye qáim ho chukí thín̄. In ke sáth chha hazár battís mishanarí auraten̄ o mard taḷluq rakhte hain̄, aur níz sattáís lákh, pachás hazár ádmí hain̄, jo gair-qaumon̄ men̄ se Masíhí ho gae.

Ḡaraz kalisiyá kí táriḳh se záhir hai, ki K̄hudá kí sachháí dunyá men̄ taraqqí-pizír hai ; qaumen̄ roshan hotí jatí hain̄ ; hazárhá ádmí Masíh kí taraf nigáh karte hain̄. Qadím jhúṭhe mazhab kamzor hote játe hain̄. Kalisiyá duḡ kartí hai, ki Shaitán kí bádsháhat jald nest o nábúd kí jáwe, aur K̄hudáwand apní Bádsháhat ko jald qáim kare. “ Hán̄, ai K̄hudáwand jald á.”—*Ámín*.

FIHRIST I MUFASSAL.

	<i>Safha.</i>
Abá Qadím	61
Abbásí khándán	139
Á' Beket ká ahwál	169
Aflátúní. Nayá falsafa	54, 81, 205
Aemillianus	42
Afsarún i Kalísiyá (Dekho <i>kalisiyâ</i>)	32
Afasus shahr kí kalísiyá	26, 31
Agastus Qaisar	2
Agobárd	145
Agrippá I. ká zikr	5
Agrippá, Herod	19
Agastín ká ahwál	102
Agastus ká khitáb	74
Ahd o paimán muqaddas	289
Áhdnáma Skátland kí kalísiyá ká	280, 281
Áioná	122
Airland men Injil	123
——— kí kalísiyá Pop kí tábidár	169, 170
——— ke qáim mishan	123
——— ká Rífarmeshan	383, 284
——— kí Presbuterian kalísiyá	296, 308, 309, 310
Albijensiõn par ízâ	172
Álim, chaudahwîñ sadí ke	195
Álogái bidat	50
Alemáni qaum	98
Al Mámún	139
Alfred Buzurg	140
Aliksís Zár i Rúš	327
Amerika kí kalísiyá	309
——— kí Presbuterian	309
Amúnias Sákas	54
Anglo-Sáksan	142
Anshár mubashshir i Injil	142
Antákiyá shahr men Injil	18
——— kí kalísiyá kí qadr	26
——— ká madrasa	53, 56, 116
Antonius faqír	92
Antonínus Pius	39
Antákíus Ipáfáníus	5
Apollínaris kí bidat	103
————— radd kí gai	103

Apollonius Tyánwí	54
Aqáid-náma	13, 18, 19
———— banáne ká bayán	98-100
———— Augsburg ká	222, 232
———— Torgau ká	223
———— Tétrápolitán	223-228
———— Rifármád kalísiyáon ke	237-239
———— ká tasníf karná wag.	243
———— Presbúterian kalísiyá ká	290
Árandel, Thomas	245
Archbishop ká jágírdár honá	153
Ardasher, Bábagan	40
Arius kí bidat	93-95
———— Qunstuntúniyá ke jalsa se radd kí gai	99
Aristádes, Qurantí	62
Arkádias	91
Arkhiláus	5
Arles ká jalsa	68, 93
Armaní kalísiyá	319, 320
Arminian faríq	319
Arnobius kí tasnífát	82
Arnold Briskiá ká	167
———— kí qadr	168
———— ko phánsí dí gai	169
Ashá i Rabbání	59, 70, 71, 179, 226
Átilá, Hann ká Bádsháh	114
Athanasíus, Iskandariyá ká Dikan	94, 95, 133
Athanágoras	52, 62
Avignon men Popí sukúnat	175
———— kí qadr, ...	185, 187
Ázád majlison ká bayán	178
Ázádagi, kalísiyáon ke liye	310
———— Akhbáron ke wáste	311
———— Díní Yúrap men	314
Augustíne. Dekho <i>Agastín</i>	
Austriá men Protéstánt kalísiyá	353
Bad rúh nikálná	60
Bádsháh i Rúm ká mamsúh honá	131
Bahs o mubáhisa Pánchwín Sadí ká	108
Baibal ke tarjume	51
———— kí talím kí taraqqí	199
———— chhapkar bahut zabánon men sháya húí	206
———— Baibal Angrezí zabán men	248
———— Usqúfi	261

	<i>Safha.</i>
Baibal, King James	276
Baizánshium	88
Balgári	181
Baptisma kí bábat bahs	67, 68
—— ke rusúm	70
Baptist kalísiyá Ameríka men	357
Bárkokáb, jhúthá Masíh	37
Barnabás	18-21
Barnárd Jihádí	168
Bártulamá ke Din ká qatl	238
Bargandí qaum ká hamla	98
Bashárat i Injíl	44, 176
Beaton, Cárđinal qatl húá	369
Beguíní aur Beguinæ	178
Benedíkt faqír ká intízám	117
—— IX. Pop	149, 150
—— Injíl kí bashárat detá	121
—— XIV	340
Bidaten	48-50, 53, 82, 99, 181
Bilásárius Itálí par fathyáb	114
—— Áfríka par qábíz	115
Britain men kalísiyá Pop se muqhlíf	99
—— qadím mishan aur kalísiyá	99, 122
—— men Rúmi dastúr dákhil húe	123
Bodenstein	219
Bonifais III. kull kalísiyá ká Sar.	114
Butparastí Rúm men mauqíf húí	91
—— kalísiyá men phír dákhil húí	105, 108
—— ajíb hálat	136
Bockáchio	196
Bonnar kí kaifiyat	253
Bohemiá men jang o jadal	207
—— Protéstánt kalísiyá	240, 349
Burganhágan	223
Brúno ká ahwál	151, 152
Bruce kí zabardastí	303
Boyne kí larái	310
Busar, Martin	226
Chhápane kí hikmat	206
Charles Martel, Islán ko zak detá	128
—— takht se dastbardár	130
Charles V. Sháhansháh i Jarman	217
—— kí kárrawái Natherland men	229
—— takht ko chhorkar qhánqálí men já basá	233

	<i>Safha.</i>
Charles I. Inghistán ká Bádsháh	277
———— Párliaṁṁt ko mauqúf kartá	278
———— Skátland meṁ usqúfí intizám karná cháhtá	279
———— aṁám aur Párliaṁṁt ke muqábile meṁ	280-290
———— ká sar kátá gayá	292
Charles II. Inghistán ká Bádsháh	297
———— kí badehalní	299
Charlemain Buzurg jabr se logoṁ ko Masíhí banátá	135
———— ilmi o aḳhláqí taraqqí	140
Chhoṭe Bhái	177
Church of England, Rúm se judá húa	245
———— us ká intizám	247, 250, 251
———— us kí íbádat	249
———— us meṁ isláh ká honá	253
———— Mary aur Elizabeth kí kárrawái	255-257
———— Untális Artikal	260
———— kí ḳhássiyaṁ	266
———— kí hálát inqiláb ke baḍ	305
Congregational kalísiyá America meṁ	296
Cromwell kí hukúmat	292
———— ká bandobast dín ke liye	293
———— kí tajwíz, Díní safái ke wáste	294
———— ká intiqál	297
Church Missionary Society	355
Church of Scotland kí Missionary Society	355
Claverhouse	303
Daionísius	53, 67, 93
Dákúoṁ ká jalsa	106
Dáminiq kí bashárat	177
Dand dené ká dastúr (Dekho <i>Sadqa</i> bhí)	71
Dastúráṁt i kalísiyá jahálát ke aiyám meṁ	154, 179
Dihátíoṁ kí layái	221
Díkan ká ulha	14, 32
Dín i Íswí álamgír	15
———— Rúm meṁ jáiz húa	42
———— ká ḳháss usúl	107, 108
———— Sátwín sadí meṁ kahán tak phailá	121
———— zabardastí se phailáyá gayá	155
———— tahzib o bedárí	192-199
———— kí ázádagí	233
———— kí taraqqí zamána i hál meṁ	359
Diáskáras ká ahwál	106, 107
Dísias Sháhansháh i Rúm	41
———— ká intiqál	42

	<i>Safha.</i>
Dísias Sháhansháh kí ízárasúní	65
Dioqlíshian Sháhansháh i Rúm	73, 74
————— ká nayá mulkí intizám	74
————— ne takht ko ehhoṛ diyá.. ..	75
Domishian Sháhansháh kí ízárasúní	29
Donatus ká firqa	93
Dorṭ kí Sinad	239
Duá i Amím kí kitáb	252
Dunyá kí taiyári Masíh ke wáste	1
Easter	32, 48, 58
———— ká bábat jalsa i Nís ká faisala	94
Edward III. Inglístán ká Bádsháh	186
———— Pop ká mukhálif húá	186
Edward VI.	250
———— kalísiyá kí isláh cháhítá	251-253
———— ká intiḡál	254
Ekk Dr.	216
Ekólámpádius	226
Elizabeth Inglístán kí malika	257
———— kí polísí	258
———— Káthulik kalísiyá se kharíj kí gai	263
———— kí wafát	266
Eliyá Qaptoliná	37
Eldar	32
Essení	7
Eusíbius. Dekho <i>Yúsíbius</i> .	
Failbús , Sámariyá men	16
Failbús Arabí	41
Falsafa dunyá kí hájat ko rafa na kar saká	2
———— Nayí Aflátúní	54, 81, 205
Faḡírána dastúr kalísiyá men	91, 92, 117, 176. Dekho
<i>Fránsisqí, Benedíktí aur Frátisellí</i>).	
Farmillíanus, usqúf	67
Farel (William)	237
Ferdinand II. Sháhansháh	230, 240-242
Farísí	6
Fenelon	337
Fillip II. Spain ká Bádsháh	233
Filistratus kí tasnífát	54
Filisisimas ká fariḡ	66
Fransís I. mulk i Fráns ká Bádsháh	217
Fransísqí faḡír	177
Fránkoniá ká khandán	148, 149

Frank qaum Gál par qábiz húi ..	..	98, 115
———— un ká Masíhí honá ..	..	117
Fráns kí kalísiyá ko qadím huqúq dílae játe ..	..	341
Fráns men rifármeshan ..	..	229, 238, 314, 315
———— Potestant (Reformed) Kalísiyá ..	..	351, 352
Fratissellá ..	..	178, 181
Free Church, Skatland ká ..	..	355
Frederick Bárbarosá ..	..	168
———— Popí qadr ko ghatátá ..	..	170
Frederick II. ká takht i Jarman par julús honá ..	..	173
Friends Church Ameríka men ..	..	358
Gair qaum ká apne mazhab kí tazhík karná ..	..	43
Gál par Fránk qaum ká hamla ..	..	98
Gáleríus ká uhda ..	..	75
Gállienus ..	..	42
Gállus ..	..	42
Ganástik ..	..	48
———— ká falsafa radd kiyá gayá ..	..	49
Gasperin, Kaunt ..	..	352
Gáth (Arian) Spain men ..	..	98
Gít aur Gazalen ..	..	183
Gardiner (Bishop) ..	..	253
Gaussen S. L. ..	..	351
General Assembly Skátland men ..	..	272
———— ne usqúfí intízám ko mauqúf kiyá ..	..	281
———— qáim ho gayá ..	..	308
———— pahle jo Ameríka men húi ..	..	357
Gerárd Groat ..	..	195
Gerson Dr. ..	..	194, 195
Gire húe Masíhí ..	..	66
Gordian ..	..	41
Gossner ..	..	351
Graham—John of Claverhouse ..	..	303-307
Gregorí I. Pop ká khitáb ..	..	113
———— ne Sáksan qaum men Mishanarí bhejá ..	..	122
Gregorí VI. Pop ..	..	162-165
———— XVI ká ahwál ..	..	344
Gustávus Adolfus ..	..	242
Guelaf ká khándán ..	..	167
Guyon Madame ..	..	337
Hadrian Shánansháh i Rúm ..	..	36
———— kí izárasaní ..	..	37
Hadrian VI Pop ..	..	220

Haidalberg ká Suwál o Jawáb..	..	..	240
Hairárkí, Rómí ..	..	73, 148, 160,	185
Haldane, Robert ..	..	..	351
Hamilton (Patrick) ..	..	..	268
Hairaklís kí tasnífát ..	..	..	81
Hámiyán i Dín ..	..	..	61
Hann qaum kí shikastagí ..	..	..	114
Huss kí kaifiyat ..	..	..	192
Haráqlás ..	..	..	53
Helogabalus, ..	..	..	40
Herodís ..	..	..	5
Henry Cook ..	..	..	356
Henry III Sáhanshah i Jarman ..	..	.. 150, 151	
Henry IV ..	..	.. 162, 165	
———— satáyá júke garíbí kí hálat men mar gayá ..	..	..	166
Henry VIII. Inglístán ká Bádsháh ..	..	.. 217, 246	
———— ki wafát ..	..	..	250
Herbert Lord ..	..	..	353
High Church ..	..	..	353
Hind men Kalísiyá ..	..	.. 359, 360	
Heruli qaum ..	..	..	114
Hildebrand ..	..	151, 152, 160	
Hobbs kí bedíní ..	..	..	353
Hohenstaufan ..	..	..	161
———— ká ákhiri Bádsháh ..	..	..	174
Hukúmat ká nayá intizám ..	..	..	311
———— men tabdílí ..	..	..	348
Holland kí kalísiyá ..	..	.. 265, 341	
———— men Bedarí ..	..	..	353
Hooper, Bishop ..	..	.. 255, 256	
Hunar kí taraqqí ..	..	..	205
Hugenot ..	..	.. 349, 352	
Íbádat, Masíhí ..	..	14, 32, 33	
Íbádat-khána ..	..	32, 58, 84	
Ígnáshíus shahíd ..	..	..	36
Im kí taraqqí ..	..	139, 140, 199, 205	
Independent kalísiyá ..	..	..	265
Indulgences (Dekho <i>Magfirat ke kágazát</i>). ..	..	..	348
Inglístán ká aalá darja ..	..	..	348
Inglístán kí kalísiyá. (Dekho <i>Church of England</i>). ..	..	..	348
Injíl, Tyndale wag. ká Angrezí tarjuma ..	186, 248, 249,	261	
—— Jarman kí zabán men tarjuma ..	..	..	220
Injíl kí bashárat ..	..	..	27
Injílí Anjuman ..	..	..	240

Innosant III. Pop	....	....	....	171-173
Inquizishan	....	....	....	182
Insání aql kí pújá	....	....	....	350
Iriní	....	....	....	136
Irenius kí tasnífát	....	....	....	62
Irish Presbiterian Mission	....	....	....	356
Isador Saville	....	....	....	115
———— us kí tasnífát	....	....	....	144
Iskandariyá ká madrasa	..	..	..	52
Islám ká barpá honá	..	..	..	125
———— kí kámyábí	..	..	..	127, 128
———— kí hálát, Abbási khalifon ke waqt	..	..	....	139
Istar kí Id (Dekho Easter)				
Istifán, Shahíd	....	....	....	14
Itáli qaum i Hann se maglúb	....	....	....	114
—— Bálisarius ne us ko Sharqí Rúm ká tábídár kiyá	....	....	....	114
—— Zubán men Baibal ká tarjuma	....	....	....	346
Izárasání, Domishian kí....	....	....	....	29
———— Trejan kí	....	....	....	30
———— Rúm kí	....	....	....	36-43, 59
———— Galerius kí	....	....	....	76
———— Das ká zikr	....	....	....	78, 83
———— Masíhí Kalisiyá kí	....	....	....	125
———— kí tásír	....	....	....	14, 16--18, 19, 26, 27
———— Fráns men	....	....	....	352
———— Inglistán aur Jármaní mukhálif	....	....	....	352
Jahálat ke din	....	..	..	118, 124, 155
Jalsa, Yarushalem ká	....	..	..	21
—— Arles ká	....	..	..	68, 89, 93
—— Nís ká	....	..	..	89, 137
—— Qunstuntúniá ká....	....	..	..	95, 103, 116, 136, 138
—— Láteran ká chauthá	..	..	..	168, 174
—— Afasus ká	..	..	..	102, 106
—— Dákúon ká	..	..	..	69
—— Káarthágo	..	..	..	67
—— Kálsídún ká	..	..	..	53, 106
—— Pisá ká	..	..	..	188
—— Páviá ká	..	..	..	199
—— Básiil ká	..	..	..	199, 200
—— Worms ká	..	..	..	218
—— Trent ká	..	..	..	236
—— Leghorn ká	..	..	..	188
—— Qánstáns ká	..	..	..	189
—— Ferrará ká	..	..	..	200

Jalsa Augsburg ká	215
Jalson kí zarúrat	51, 231
Jamblaikus	82
James IV. aur V. Skátland ke Bádsháh	271
James VI. Skátland ká Bádsháh	271, 274, 275
James I. Inglistán ke takht par julús húá	276
James I. Angrezí Baibal shúya karwátá	277
James II. (Inglistán ká)	303, 305
Jánsen ká fariq	311, 335-340
————— mauqúf ho gayá	340
Jarman Masíhí húe	98, 121-123
Jastínian kí Bádsháhat	115
Jastín shahíd	38, 61, 62
Jerome kí kaifiyat	192, 193
Jesuit fariq	234, 237
————— ká fitná	314, 338, 340
————— kí kárrawái Poland men	327
————— kí kárrawái gair qaum men	338, 339
————— bilkull khárij kiyá gayá	340
————— phir bahál kiyá gayá	340
Jihádi Patras	166-170
Jihád	166-170, 172, 174
———— Popí fúida us men	175
John Tetzal	209, 210
John Májor	267
Jovian Sháhansháh i Rúm	91
Julia Mamiá	40
Julia Domína	54
Julian Sháhanshah i Rúm	90, 91
Julius Afriqánus	53
Kalám ká tarjuma. (Dekho <i>Injíl</i>)	51
———— ke parline kí mumániyat	182
Kálambá	122
Kálambánus	123
Kalísiyá, Rasúlí	13, 15
———— Antákiyá men	19
———— Eshíá i Kochak men	20
———— Yúnán aur shahr i Rúm men	22, 24
———— us kí ajíb barhtí	30, 31, 33
———— us ká intizám	32, 45, 78, 89, 90
———— us ke afsar	32, 87-90, 316, 333
———— ká sharh o dastúr	47, 107, 110, 333
———— us kí saltanat Rúm ke sáth mil jáná	87
———— Káthulik do hisse ho gai	141, 156

Kalísiyá, Sharqí aur Rúmí kí yagánagat	....	201
——— Káthulik ke súbaját	....	189
——— ke buzurgon ke hasad	....	111, 118, 119
——— kí rúhání hálát men tanazzulí ..	107, 108, 124, 135	
——— ke aqáid jo 1648 tak qaím húe	....	315
——— Káthulik kí hálát 1648 se 1910 tak	....	345-348
——— Rúsí aur Yúnání	....	322-333
Kalikastání firqa	....	202
Kálsidún ká jalsa	....	53
Kátekist kí taríf	....	52
Kátekúmin	....	71
Kátekum Rúm ke	....	85
Kántarbury ká Usqúf	....	123
Kátharí	..	180
Kampás kí íjád	....	206
Kanádá kí Presbuterian kalísiyá	....	358
Kánvokeshan	..	251
Kárdinal kí majlis	..	187
Káthulik mulkon kí tanazzulí	....	349
Káthulik kalísiyá Inglístán men	....	245-346
——— Ameríka men	....	346
——— kí hálát 1648 se hál tak	....	335-340
Khánqáh, Benediktí	....	153
——— Klúní kí	....	151, 152
——— Inglístán men band kí gain	....	252
Khátima	....	359, 360
Krismas ke dastúr	....	109
Khatna kí bábat jhagrá	....	20
Khudá ká Ahd o Paimán	....	155
Kieff	....	326
Klemenus, Rúm ká usqúf	....	36, 52
Klúní	....	151
Knox, John	....	268, 269
Kristián nám	....	18
Kristián kalísiyá (Christian or Disciple Church)	....	357
Kuprián	....	64-67
Kurilus	....	104
Lady Jane Grey	....	254
Laisinius, Augustus húa	....	76
——— Sharqí Rúm ká málik húa	....	77
——— apná íkhtiyár kho baiṭhá	....	77
Laktánshias kí tasnífát	....	82
Lámbarḍ qauni Itali men	....	114
——— shikast húi	....	130

Laráján Díní	.....	228
Látimer, Bishop	.....	256
Látin zabán men tasnífát	.....64, 82, 96	
————— talímát	.....	121
Laud, Archbishop	.....278, 285, 286	
Leo I. Pop Rúmí Usqúf	.....	106
Leo Issaurikus	.....	163
Leo III. Pop	.....	140
Leo V. Pop múrat-parastí ká muḡhálif ..	.....	137
Leo X. Pop	.....	202, 220
Leo XIII. Pop kalísiyá kí rúhání bedári ke liye koshlsh kartá	.....	345
Lewis XIV. Pop ká muḡhálif huá	.....	321
Lindisfárn	.....	123
Literjí, Nayá	.....	252
“Logos” kí nisbat bahs	.....	93-95
Lollárd	.....	192
London Mishanaví Sosaití	.....	359
Londonderry ká muḡhásira	.....	340
Lorretto kí tírath	.....	203
“Low Church”	.....	353
Loyolá	.....	234
Lúthar, Mártin	.....	209
————— kí kalísiyá kí talím	.....	315
————— magfirat ke kágazát ke baḡhíláf	.....	215
————— Popí parwána jalá detá	.....	217
————— Worms men	.....	218
————— par bidat—dost bacháte haiñ	.....	219
————— Baibal Jarman kí zabán men tarjuma kartá ..	.....	220
————— kí muḡháfizat	.....	223
————— Aqáúdnámon ke banáne men madadgár	.....	223
Lútharan kalísiyá Ameríka men	.....	357
Madrasa, Masíli	.....	52-56
————— un kí tanazzulí	.....	110, 116
————— Yúrap men taraqqí	.....	139, 140
Magdeburg ká shahr	.....	232
Magna Chártar	.....	172
Magfirat ke kágazát	.....203, 204, 209	
Makemie, Rev. Fransis	.....	357
Máksamin	.....	41
Máksamin Dázá ká ahwál	.....	76, 77
Malika Victoria	.....	359
Manáfizait, firqa	.....	116
————— kí hálat bíswiñ sadí tak	.....	317 319
Maní kí bidat	.....	83, 84

Manushias Felikas kí tasnifát	....	....	64
Manárkian, bidat	....	....	55
Manáthalait, firqa	....	....	131
Major, John	....	....	267
Máqrinus	....	....	40
Máronait	....	....	132, 133, 320
Marqus Aurelius	....	....	37
Marshián kí Talím	....	....	49
Mártin V. Pop,	....	....	199
Mántanus kí bidat	....	....	49
Márţel, Charles.	....	....	128
Maryam Kunwári kí Parastish	104, 105, 135-143, 154, 203		
—————kí Masúmiyat	....	....	344
Mary Aragoní, Inglistán kí Malika	....	....	254, 255-257
Mary Sháhzádí	....	....	271, 272
Máss,	.....	....	252
Masíh ke wajúd kí bábat bahs	....	....	63
Masíhí, Pahle	....	....	13
—————larʒon kí talím	....	....	52
—————sadáqat bure zamánon men	....	....	145
—————Dín Rúmí Dín húa	....	....	77
—————Dín ká intizám 88 (Dekho <i>Intizám</i>).			
—————Ibádat kháne	....	....	58
Mauris díní ázádagí dilátá	....	....	232
Metropálitán	....	....	83, 89
Melville (Andrew)	....	....	274
Methodist Episcopal Kalisiyá	....	....	354, 357
Mishan ká Qáim honá	....	....	19
—————kám, Protestántí	....	....	355-359
Millenium kí ummed	....	....	155
Mis̄tik falsafa	....	....	194, 205
Milankthon kí Kitáb	....	....	216
—————ke k̄hiyálat men tabdilí	....	....	234
Mongal Qaum kí charháí	....	....	324
—————se Rúsí Kalisiyá ko fúida	....	....	324
Monod, Frederiek	....	....	351, 352
Morevia men Jang o Jadál	....	....	207
—————Kalisiyá	....	....	357, 358
Muhammad ká Ahwál	....	....	125-129
—————dawá	....	....	126
—————ke pahle muríd	....	....	126
—————kí Hijrat....	....	....	127
—————ke Khalífon kí kámyábí ..	....	....	128
—————ne Masíhí Kalisiyá ko nuqsán kiyá	....	....	129
Múrat Púná Kalisiyá men	....	....	108, 135-137

Musalmán kí izárasání	128 note, 142
——— Spain men	128, 139-142
——— Spain se khárij kiye gae	206
——— par jihád karná	120, 166, 168, 174
——— kí madad Rifármeshan men	218
Merle d' Aubigne	351
Naisaforas	138
Nánkanfármist	300
Nántes ká Parwána	238
Napoleon Bonápárt	350
Naqsha 34, 86, 97, 111, 112, 134, 146, 158, 184, 198, 212, 312	
Narvá Sháhansháh, ...	38
Nastorius kí talim	103
——— Usqúfi uhde se khárij huá	105-107
——— kí Kalisiyá kí hálat	318
——— kí pairauon ke darmiyán mishan	318
Nástik ke khíyálat	49
——— kalisiyá ne radd kiyá	49-53
Nayá Aflátúni falsafa	54
Nárhambaria kí kalisiyá Rúmí Kalisiyá ke tábi huín	123
Netherland ke Protestánt	239
Nepos Misí usqúf	58
New England kí kalisiyá	291
New Zealand kí kalisiyá	358
Niketá Odoefski	327
Níkolás I Pop	152
Níkolás, Rienzi	185
Níkolás V. Pop	202
Níkon, ...	328, 329
“Ním Arian”	95
Níro, Sháhansháh i Rúm	23
——— kí izárasání	25, 26
Nís ká Jalsa	89, 137
Noetus kí Talim	55
Noveshiánus kí tasnífát	64
——— ká firqa	66
Núramburg ke Díní Ahd o Paimán	228
Ođoasar	114
Oqqam (William)	193
Origen	53, 56, 57, 63, 93
Pádrí ke sámhne Gunáh ká Iqrár	72
Pák Sinađ i Rús	322-332

	<i>Safha.</i>
Pák Sinad i Rús ká muqarrar honá	332
Pántínus	39, 52
Páris kí Universití	194
Párlament	250-254
Párfarí kí mukhálífat	81
Párhínius	327
Pásbán ká uhdá	45
Pásqal kí tasnífát, Jánsen wg. ke barkhiláf ..	336-340
Páskásias Rádbert	137
Patras Rasúl	13, 17, 25
———Darwesh, Jihádí	166
Patrick Hamilton	268
Pátripazhíán, bidat	55
Patras Zár i Rús ká ahwál	330-332
Peter Mogilás	326
Pelájius	100-102
Peṭriárk, páñch bare	107
———ápas ká hasad o jhagrá	111-148
———ilm ke phailánewále	195
———Rús men, un ke ikhtiyárát takhíf kiyé gae ..	331
Philaret ká ahwál	326
Písá ká jalsa	188
Pípin Rómí bádsháh húa	130
Pír-parastí	154
Pliní aur us kí tasnífát	47
Poland	327
———taqsím kiyá gayá	348
Port Royal ke faqír	336
Pop Thíodor I.	129
Popí dáwá	130, 131
Popon kí kámyábí	135, 152, 153, 160
———ká silsila 189, (Dekho <i>Naqsha</i>).	
———kí hikmat i amalí	141, 162, 175
———bazon kí jalsází	144, 149, 150
———ek hí waqt tín Pop gaddí nishín	188
———ke bayán men san 1648—1910	341-345
Pop Istifán, Duniyáwí Hákim	131
Pop Qlemans XIV. Jesuit faríq ko mauqíf kiyá	340
———Leo III. Bádsháhon ká banánewálá	140
———Benedikt XIV. ke butparastí kí mukhálífat karná ..	340
Popí ikhtiyár men taraqqí	152, 153, 160
Pop Innosant III. kí hikmat i amalí	171, 172
Pop Pius VII. ká ahwál 343. Pius IX. kí kaifiyat	344
Pop sádiq ul qaul	344
Popí tanazzulí	174, 185, 186, 200, 208, 342-344

Popí intizám kí isláhi karne kí koshish	344
Presbutar kaun 45,—Presbúteri pahli Ameríka men ..	357
Presbúterian kalisiyá Inqlistán men ..	298-300, 357, 359
————— Skátland men 272, 300-304, 306-308, 355, 356	
————— Airland men ..	308-310, 356
————— Ameríka men ..	265, 355-360
Protestant ki kaifiyat	222-313
————— Mulkon kí taraqqí	349
————— Kalisiyá, 1648 se 1912 tak	348-360
Prince of Orange Bádsháh	303
Pulús Rasúl ká mishanarí safar	20-24
————— ká qaid-honá aur maut	24, 25
————— Sámosúto	83
————— IV. Pop	235
Pulúsí faríq	138, 180
Purítan Faríq	261, 263, 264, 276, 286-297, 341
————— Ameríka men	265, 357
Prússiá men Dúu ázadagí	342
Qaius	64
Qájitán (Kájitán)	215
Qálambas	206
Qálsus aur Qaresanz	63
Qálvín ká intizám i kalisiyá	237
Qalárandan ká qánún	169
Qámodianus kí tasnífát	82
Qámodus Sháhansháh i Rúm	39
Qanásá, Henry IV. ká wahán jáná	163-165
Qarákála	40
Qanada kí kalisiyá	358
Qánstáns	90
Qánstáns shíus	90
Qálorus	74
Qánstantín Sháhansháh	75-77
————— ká mulkí intizám	88
Qánstantín II. múrat parastí ká mukhálif	91
————— V.	136
Qánstáns ká jalsa	189
Qánṭarbarí	250
Qapí Masíhí	319
Qátharíní dí Medisái	236
Qávananṭar	280
————— Charles I. ke sáth jang karte	281, 282
Qáverḍel, Miles	248, 255, 262
Qaránmar, Archbishop, aur us ká Baibal	248-250

	<i>Safha.</i>
Qaránmar Archbishop kí koshish yagánagat ke liye ..	249
————— us ka shahíd honá ..	256
Qassak Qaum ká Masíhí honá ..	326
Quádrátús ..	61
Quráqsíon kí Tafsír ..	58
Qilqilíánus ..	93
Quesnel Pasqásíus kí tasnífát ..	337
Quietistí Fariq ..	337
Qunstuntúniá ko, Pop ne fath kar liyá ..	172
————— phir Popi ikhtiyár se chhuṭ jáe ..	174
Rabánus Maurus ..	137
Ránamíd ..	172
Rasúlí Abá ..	61
—————Zamáne kí kalísiyá ..	12
————— kalísiyá ká intizám ..	26, 29
—————Shara o Qánún kí kitáb ..	115
Richard Sherdil ..	170, 171
Ridley, Bishop, shahíd ..	256
Rífármeḍ (Reformed) kalísiyá ..	229, 240
—————ká Aqaidnáma ..	237
—————Aqáid kahán tak phaile ..	315
—————Skátland meṇ ..	272, 279-282, 355
Rífármeshan Yúrap meṇ ..	211, 214, 220
————— ká kháss maqsad aur zamána ..	211
————— kí manzilen ..	214
—————Jarmaní meṇ ..	215, 223
—————Switzerland meṇ ..	224-227
—————Inglistán meṇ ..	245, 266
—————Skátland meṇ ..	267-275
—————Airland meṇ ..	283-286
—————Fránz aur Holland meṇ ..	237-240
—————Rús meṇ ..	326, 332
Rodgers (John) shahíd ..	256
Romanoff Míkáil ..	325
Rúh-ul-Quds kí bábat bahs ..	132
————— ká wada aur nuzúl ..	9, 12
Rúmí Hukúmat ká asar qaumon par ..	3
—————Yahúdiyá meṇ ..	5
Rúmí Salátín (dekho <i>Naqshu</i>) ..	
Rúmí saltanat aur kalísiyá ..	36
—————Mashriq meṇ abtar hálat ..	96
—————par gairqaumon ká hamla ..	98
—————kí qadr játi rahí ..	114
Rúmí Káthulik Kalísiyá ká bará dawá ..	316

Rúmí Káthulik kalisiyá kí Hairárkí	73, 129, 144, 148-175, 189,	335
————— Yúnání Káthulik Kalisiyá se alag		156
Rúmí Káthulik Kalisiyá kí Díní o Ilmí hálat ..	.. 345,	346
—————ká Baibal..	..	346
Rúsí qaum ká Námúd ..	..	197
—————kí taraqqí ..	..	348
Rús kí kalisiyá ..	197, 321, 322, 330-332	
—————ke khádim ud dín ..	.. 332,	333
Rúsí Yúnání Kalisiyá ..	..	323-332
—————ká Sinađ ..	..	324
—————kí záhir parastí ..	..	334
Rasúloñ ká ahwál 12-28. (Dekho <i>Rasúli</i>)		
S. P. C. K., kí Sosaití ..	..	355
S. P. G. ká Mishan ..	..	355
Sabelius ..	..	55
—————kí bidat ..	.. 83,	103
Sabt ká dín ..	..	47
Sadqa ..	..	154
Sadúqí kalisiyá ko ízá dete ..	..	6, 14
Safronius ..	..	132
Saibíriá mulk ..	..	326
Sákxa Rubrá kí larái ..	..	76
Sáksan qaum Inglístán par qábiz ..	..	115
—————Masihí dín qubúl karte ..	.. 122,	123
Salamís ..	..	20
Salátín i Rúm, (Dekho <i>Naqsha</i> kí fihristen.)		
—————ká nayá intizám ..	..	88
Salátín i Jarman, (Dekho <i>Naqsha</i> safha 146 wg.)		
Salíb kí shakl, Rúmí jhande. ..	..	76
Sanon kí Fihrist, (Dekho <i>Naqsha</i>)		
Sandé Iskúl Káthulik ..	..	347
Sant Bártúlamá ká dín ..	..	238
Sántá Qalára ..	..	177
Septímius Severus ..	..	39
Severus Qaisar i Rúm ..	..	75
Shahíd i qadím ..	..	59
—————banne par mukhálifat ..	..	93
Shahídán i Rifármeshan ..	192, 230, 245, 256,	268
Shamaún Kleopás ká beṭá ..	..	29
—————Stalities ..	..	117
Sharp, James ká ahwál ..	..	301, 302
Sharqí Rúm Itálí aur Shimálí Afríqa par gálib húa ..	..	115
Sharqí kalisiyá kyūñ tanazzul húi ..	..	121
————— Islám se pámál ho gai ..	..	129

Sharqí kalísiyá kí Hál kí hálat	317
----- Rúmí Káthulik se alag ho gai	156
Shágird Yisú ke pahle	12
Sikandar Severus	40
Sikandariyá men Yahúdí ábádí	5
----- usqúf	94
Sikastas IV Pop	202
Siláh i Dín	171
Silastias ká Ahwál	100, 101
Silvester III Pop	150
Sisilí aur Sárdiniá men ázádagí	342
Skátland kí kalísiyá Pop ke taht men	170
----- Pop se ázád honá	288
----- men Masíhi Dín kyúnkar phailá	122
----- Kalísiyá Charles II ke waqt	300-302
----- ká United Free Church	355
Skátland ká Párlia ment	307
Smálgáld ká Anjuman aur Ahd o Paimán	228, 231
St. Thúmá ke Masíhí	318
St. Peter's ká Kathedral	209
Stafford Lord	285
Súbaját i Múttahida i Amerika	354
Switzerland men Rífármeshan	224-226
Tabúrí	208
Tahzíb i kalísiyá ká shurú	139, 190-196
----- Fránz men	197-200
Talím kí taraqqí	139, 183, 191, 193, 195, 205
"Talkan" ká dastúr	275
Taslís Fit-tauhíd kí nisbat bahe	82
Tasnífát i Abá wag	64, 65, 82
Tárikh ke zamáne	10, 11
Tartullian	55, 71
Tasqulam ká khándán	149
Tauba kí jamáat	177
Taylor, Bishop Jeremy	308, 309
Tetzel, John	209
Thiodore I	129
----- Romanoff	325
Thiófilus	62
Thiódora Malika	116
----- ká múrat-parastí	137
Thiódoshías kí saltanat	91
----- ne gairqaum kí but-parastí mauqúf kí	91
Thiódorik, Gáthí Bádsháh	114

	<i>Safha.</i>
Thiođotus ke khiyálát	54
Thúma ke Masíhí	318
Thompson, Dr. Andrew	355
Thomas Qátraiť	263
Thomas Chalmers	355
Tindal, William	248
Tís baras kí lapái	241-243
-----ká natija Dín ke báre men	313
Títus Sháhausháh i Rúm	28
Torstensen kí fathyábí	243
Traifo	62
Tránsustánshíeshan	137, 203
Trejan Sháhausháh i Rúm	10, 11
Treť ke jalsa ká faisala	236
Troitzá Lávrá	325
Trollís ká jalsa	132
Trubador	183
Turkoť kí ízásaní	166
-----taraqqí ..	197
Uhdedár (Dekho <i>Afsar</i> aur <i>Kalísiyá</i>)	333
Úlilús aur Qaum i Gáth	99
Ulster men azádagi	284
United Presbúterian kalísiyá Ameríka men	358
-----Skátland men ..	355
Uniátiz	326
Unitas Frátrum	208
Uníversití i Wittanburg	222
-----Aksford	191
-----Páris	194
-----Pregue ..	193
-----un ká qáim kiyá jáná	222
Untális Artíkal ..	260
-----kí nazar i sání ..	290
Urban II. Pop	165
-----jihád ká hukm detá	166
Urban V. Pop ká dawá Inglistán par	186
Urban VI. Pop Rúmi takht par julús húá	187
Usqúf, Rúmi wg. Dekho <i>Naqsha</i> .	
Usqúf Viktar, Farmillian aur Istifán	66, 67
Usqúfi ikhtiyár kí bábat bahs	66, 68
Usqúfi ikhtiyár kyúnkar barh gayá.	68
-----intizám kí taraqqí	73, 79, 81, 90, 117, 129
-----intizám par iatirázát	79

Usqúfí intizám ke fawáid	80
—— intizám Inglístán men. Dekho “ <i>Church of England.</i> ”	
Vaibellingen fariq	167
Valerian Sháhansháh i Rúm	42
Vándal qaum ká muhimm	98
Vándal qaum Itálí par hamlaáwar	114
—— ——— Shimálí Afrika men	115
Vedántí	194
Viktar, Usqúf ká dawá	66
Viktar Immánuel, Pop par qabza kar letá	344
Vizegáth qaum Spain men	115
Wáldensí firqa	176, 181, 208
Wales kí kalisiyá, Pop ke talit	170
—— ——— Cromwell ke waqt	295
—— ——— hál ke zamáne men ..	359
Wardí Pádríon kí	109, 262
Wártburg ká qila	219
Wentworth, Sir Thomas	285
—— ——— Lord Stráfford ká khitáb páyá ..	285
Wesley, Charles aur John	353
Westfelía ká Ahd o Paimán	243
Westminster kí Párlíament	287
—— ——— Assembly ká bayán	288, 289
—— ——— Confession	290
Weshían Mishanarí Sosaití	354
Whitfield, George	354
Wikliff, John	186, 191, 192, 245
William III., Inglístán ká Bádsháh	306
Wishart, George	269
Wittenback, Thomas	224
Winifred mubashshar kí kaifiyat	124
Worms ká jalsa	218
Yahúdí —un kí hálát Masíh ke waqt	4
—— un kí ábádí Bábul men	5
—— apne mulk se kharíj kiye gae	28
—— muríd	7
Yahúdíon kí ábádí jazáir men	6
Yarúshalem kí kalisiyá	26
—— — shahr kí barbádí	28
—— — Musalmánon se fath kiyá gayá	132
—— — jihád ke waqt	166, 174
Yisú Masíh ká ahwál	8, 9

	<i>Sajha.</i>
York	250
Yúhanná Bap̄tisma denewálá	8
—— Rasúl	26
—— Rozadár	111
—— Pak̄oligás VII.	201
Yúhanná XXIII. Pop	190
—— Sáksaní ká Hákim	221
Yúnání taím, hakúmat, aur falsafa ká asar	3
—— zabán men Pak Kalám	6
—— falsafa	205
—— kalísiyá men Rífármeshan	244
—— kalísiyá ká bará dawá	316, 317
—— kalísiyá kí hálat kaisí	321-323
Yúrap men Injíl ká pahunchná	143
Yúsíbius kí tasnífát	81
Yútakiz kí kaifiyat	105-107
Zainab , Palmyra kí malika	83
Zabúr ibádat men gáe játe	249
—— Rouse sáhib ká tarjuma	291
Zamána i Wast. Dekho " <i>Jahálat ke Din</i> "	118
Ziska	207
Zuzimus Pop I.	101
Zwingle, Ulrik ká ahwál	224-227

BW901 .M693

Kalisiya ki tawarikh ka ikhtisar ...

Princeton Theological Seminary-Speer Library

1 1012 00078 0439